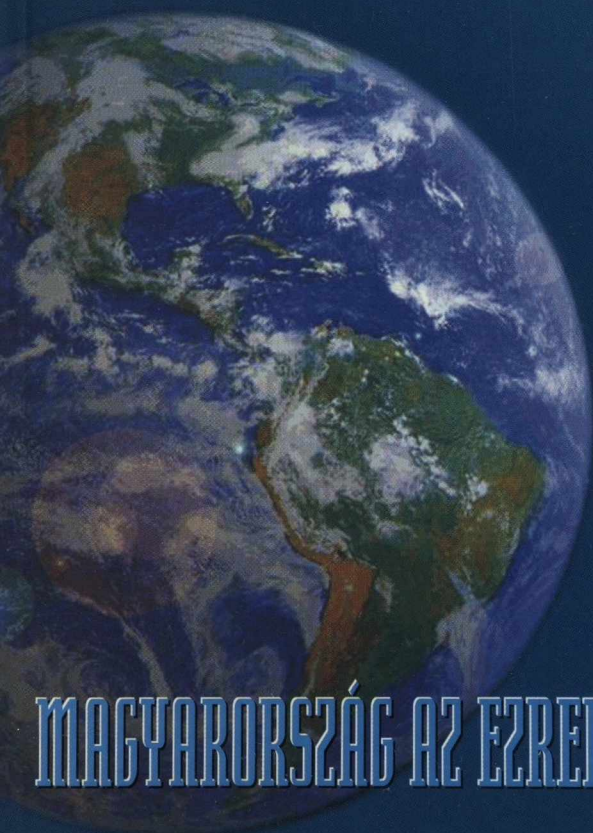

CSIKÓS-NAGY BÉLA

KÖZGAZDASÁGTAN A GLOBALIZÁCIÓ VILÁGÁBAN II.

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

CSIKÓS-NAGY BÉLA

Közgazdaságtan a globalizáció világában

II. kötet: Gazdasági globalizáció

Csikós Nagy Béla

Közgazdaságtan

a globalizáció világában

II. kötet

Gazdasági globalizáció

II. kötet

Gazdasági globalizáció

Budapest 2004

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

**Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián**

**Szerkesztő
Glatz Ferenc**

**Olvasószerkesztő
Kovács Éva**

**Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián**

I. kötet
KLASSZIKUS KÖZGAZDASÁGTAN

Gazdálkodás-gazdaságtudományok (Közgazdaságtan) (Háttér: Ferenc)

XIII

Előszó

I

Csikós Nagy Béla

**Közgazdaságtan
a globalizáció világában**

II. kötet

Gazdasági globalizáció

40

II. fejezet
VILÁGMAGYARAZAT ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN

I. A közgazdaságtan fő irányzatai

57

1. A tudomány szociológiai megközelítése

Közgazdaságtan és szociológia: a gazdasági élet társadalmi meghatározása és a társadalom gazdasági meghatározása • A gazdasági élet társadalmi meghatározása • A gazdasági élet társadalmi meghatározása

Történelmi megközelítés: a gazdasági élet történelmi meghatározása

2. A közgazdaságtan filozófiai megközelítése

Modernizáció és postmodernizáció: a gazdasági élet modernizációs meghatározása

3. A közgazdaságtan jogi megközelítése

Budapest 2002
MTA Társadalomkutató Központ

© Csikós-Nagy Béla

ISBN 963 508 368 8 Ö

ISBN 963 508 370 X

ISSN 1419-3507

Kiadja az

MTA Társadalomkutató Központ

Kiadásért felel: Glatz Ferenc, a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke

Borító: Horváth Imre

Tördelés: AbiPrint Bt., Budapest

Nyomdai munkálatok: Dabas Jegyzet Kft.

Felelős vezető: Marosi György ügyvezető igazgató

Megjelent 29,5 A/5 ív terjedelemben 1700 példányban

Tartalom

I. kötet

KLASSZIKUS KÖZGAZDASÁGTAN

Gazdálkodás, gazdaságtudomány és életcélok (Glatz Ferenc) XIII

Előszó 1

I. fejezet

A KÖZGAZDASÁGTAN TÖRTÉNELMI GYÖKEREI

I. Gazdasági kategóriák 5

1. Naturálgazdaság 5

Értéktermelés • Gazdaság és technika • Használati érték és fogyasztói preferencia

2. Árugazdaság 16

Tulajdonelkülönülés és csereérték • Pénz és ár • Infláció

3. Vállalkozás 29

Számvitel • Tőke, profit és kamat • Adó • Kulcskategóriák: fémpénz, pénztőke és bankhitel

II. A gazdaság mozgatórugói 40

1. Valláserkölcsei életszemlélet 40

Erkölcsei (isteni) értékeken alapuló életvitel • Platón és követői • Hellenisztikus kohézió

2. Az anyagiasság térhódítása Európában 46

A reneszánsz és a felvilágosodás közgazdasági nézetei • Háborús készenlétben alapuló gazdálkodás • Egoizmuson alapuló individuális jólét

II. fejezet

VILÁGMAGYARÁZAT ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN

I. A közgazdaságtan fő irányzatai 57

1. A tudomány szerepe a társadalmi haladásban 57

Világmagyarázat és a tudomány • Gazdasági folyamatok tudományos elemzése • Paradigmaváltozások a természettudományokban

2. Értékelésmentes közgazdaságtan 63

Módszertani vita • Max Weber és Werner Sombart nézetei • Politika és gazdaság

3. Világnézet-determinált közgazdaságtan 71
 Közgazdaságtan és etika • Kapitalizmus, államkapitalizmus, szocializmus

II. A közgazdaságtan megteremtésének történelmi háttere 78

1. Nagy-Britannia vezető ereje 78
 A világ leigázásán alapuló angol hegemonia • Anglia gyarmati gazdaságpolitikája • Az angol domíniumok státusa • Világ-gazdasági rend kiépülése
2. A klasszikus közgazdaságtan újszerű értelmezése 86
 A közgazdaságtan elmélettörténeti háttere • Eredeti tőkefelhalmozás és felszabadulás a gazdálkodási kényszer alól • A közgazdaságtan klasszikusai

III. fejezet

A KÖZGAZDASÁGTAN KLASSZIKUS TÉTELEI

I. Vagyon, érték, ár 95

1. A nemzeti vagyon gyarapítása 95
 A gazdálkodás célja és hatóköre • Gazdasági és szabad javak • Produktív és improduktív munka • A nemzeti jövedelemben mért teljesítmény
2. Az értéktörvény működése 103
 Objektív érték: a költségtörvény • Szubjektív érték: a határhaszon • Ár: az érték pénzformája
3. Árautomatizmus 112
 Gazdasági optimumot jelző ár • Keresleti ár • Kínálati ár • Egyensúlyi ár és piaci formák

II. Gazdaságpolitika, növekedés, egyensúly 135

1. Az állam gazdaságsszervező funkciója 135
 Nemzetgazdasági nézőpont • Piackonform gazdaságpolitika • Az árautomatizmus közgazdasági tartalma • A szabadpiac jogi rendje • Versenypolitika
2. Nemzetgazdasági egyensúly 149
 Általános és részpiacok egyensúlya • Gazdasági válság: az öntisztulási folyamat • Aranyvaluta-mechanizmus • Egyensúly, etika, fejlettség és hatalom
3. Áttérés a szükséglet szerinti elosztásra 163
 Ipari forradalmak és a gazdaságnövekedés • Utópikus szocialisták • A tudomány önfelszámolásának hipotézise

IV. fejezet

A KLASSZIKUS KÖZGAZDASÁGTAN VÁLSÁGA

I. Az országok közötti fejlettségi űr éleződése	173
1. Az egyensúlyi elmélet tarthatatlansága	173
2. Népeségrobbanás a fejlődő világban	174
3. Gazdag–szegény probléma – nyugati megközelítésben	177
4. A fejlődő világ gazdasági kihívása	178
5. ENSZ: az új nemzetközi gazdasági rend	180
6. ENSZ: a gazdasági felzárkózás hipotézise	182
II. Az élet romló természeti feltételei	185
1. Rablógazdálkodás	185
2. Romló természeti feltételek megnyilvánulásai	187
3. Őserdők irtása és fosszilis energiák gyorsuló használata	189
4. Vita a Föld felmelegedése körül	191
5. A természet önregulzásának hipotézise	195
III. A pénzforradalom	198
1. Az arany demonetalizálása	198
2. Olajárrobbanások	200
3. A mennyiségi pénzelmélet csődje: fellazított bankhitelezések	201
4. A hektikus nemzetközi tőkeáramlás okai	204
5. Feketegazdaság és a bankok integráló szerepe	206

II. kötet

GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ

I. fejezet

VILÁGREND ÉS GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ

I. Modernizáció és kultúra	15
1. Civilizációk	15
Az egyetemes világcivilizáció hipotézise • A nyugati civilizáció a policentrikus világban • A marxizmus megjelenése Nyugaton és Keleten	
2. Kultúrértékek	27
Az atlanti kohézió: a világ nyugatosítására irányuló törekvés • Modernizáció mint a fejlődés motorja • Kultúrértékek különbözősége	
3. Általános egyensúly	34
Nemzeti, regionális és világérdek • A Nyugat erőfölényén alapuló egyensúly • Ázsia gazdasági fellendülése és öntudatosulása • Civilizációk ellentéte és érdekütköztetések	

4. Gazdasági globalizáció 45

A globalizáció mint politikai-technikai kategória • Globalizáció és polarizáció • A vertikális globalizáció gazdasági összefüggései • Globalizáció a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban

A GAZDASÁG VERTIKÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

II. fejezet

A TERMÉSZET, A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG INTEGRÁCIÓJA

I. Közületi gazdaságtan	57
1. Az univerzalizmus	57
2. Közgazdaságtan és államháztartástan	60
3. Autonóm és heteronóm gazdaságpolitikai célok	62
4. Piaci árú és közösségi termék	68
II. Környezetgazdaságtan	71
1. Környezetgazdálkodás és közgazdaság	71
2. Környezetvédelem és a gazdálkodás rendje	73
3. A környezetvédelem költsége: a Leontief-modell	76
4. Az ökológia integrálása a piaci mechanizmussal	79
III. A nemzetgazdaságtan három dimenziója	83
1. Globalizált nemzetgazdaság	83
2. A GDP-, a GDI- és az IEEA-kategóriák bevezetése	86
3. Nemzetgazdasági hatékonyság	91
4. Választói jogon alapuló fogyasztói szuverenitás	95

III. fejezet

ÁLLAMI ELOSZTÁSI RENDSZEREK

I. Életszínvonal- és jövedelempolitika	101
1. A népesség jóléte	101
A gazdaság egyeztetése a szociálpolitikával • Életszínvonalpolitika • A bérrendszer szociális elemei • Munkás-paraszt jövedelemparítás	
2. A jövedelem állami újraelosztása	118
A jóléti koncepció újraértelmezése • Nagy állami elosztási rendszerek	

II. Állami elosztási rendszerek gazdaságtana

124

1. Hadigazdaságtan 124

Gazdasági teljesítmény és a katonai erő harmonizálása • A védelmi kiadások szerkezete • Katonai doktrína és önpusztítás • Fegyverkezési versenyek

2. Az oktatás gazdaságtana 134

A gazdaság fejlettsége és a nép iskolázottsága • A humán tőke tényezői • Munkaerőpiac és oktatási rendszer • Az oktatás finanszírozása

3. Az egészség gazdaságtana 149

Életminőség és egészség-tőke • Egészségpolitika és egészség-gazdaságtan • Az egészségvédelem intézményei • Négydimenziós egészségügyi modell • Gyógyszerek állami támogatása • Fajlagos költségnövekedés és egészségügyi reform

A GAZDASÁG HORIZONTÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

IV. fejezet

AZ ÁLLAMOK GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓJA

I. Az országok beilleszkedése a világ gazdaságba

169

1. A világ gazdaság fő jellemzői 169

A világ gazdaság szerkezete • Az etnikum, a klíma és a termelési kultúra országdifferenciáló szerepe

2. Világ gazdaság és regionális integrációk 173

Fejlődésméletek • Regionális integrációk és azok formái • Regionális integrációk és állami szuverenitás

3. Korunk négy nagy integrációja és történelmi gyökereik 185

Európai Unió és páneurópai eszme • Amerikai szabadkereskedelmi övezet és pánamerikanizmus • A Sanghaji Együttműködési Szervezet és a történelmi kínai-orosz kapcsolatok • A fejlődő világ gazdasági stratégiája. A gazdasági függőség régi és új formái

II. Az Európai Unió

197

1. Az Európai Unió kiépülése 197

Az ESZAK és az Euratom létrehozása • Az Európai Gazdasági Közösség • Közös piacból egységes piac • Kereskedelmi akadályok elhárítása

2. Az Európai Unió egyeztetett gazdaságpolitikája 204

Versenypolitika • Szociálpolitika • Regionális politika • Környezetvédelmi politika • Fogyasztóvédelmi politika

3. Az Európai Unió termelési és fejlődési politikája 209
Közös agrárpolitika • Iparpolitika • Energiapolitika • Közlekedési politika
4. Európai monetáris unió 218
Az európai közös valuta: az ECU bevezetése • A monetáris unióra történő háromlépcsős áttérés • A tagországok közötti jövedelem-újraelosztás

III. A fejlődő világ gazdasági stratégiája 225

1. Az önerőre támaszkodó globális stratégia 225
Fejlődő világ: az önerő értelmezése • Globális fellépés az UNCTAD-konferenciákon • Nemzetközi áruegyezmények
2. Regionális integrációk a harmadik világban 232
Regionális integrációk megalakulása • Regionális integrációk értékelése • Az olajexportáló országok (OPEC) politikája

V. fejezet

A TERMELÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEFONÓDÁSA

I. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok 243

1. Nemzeti tőke: hiány és felesleg 243
A nemzetközi tőkeáramlás nemzetgazdasági háttere • Felhalmozási hányad • Felhalmozási ciklusok • A beruházások hatékonysága • Árukonzvertálhatóság és a gazdaság abszorpció képessége
2. Nemzeti és nemzetközi termelés 253
Nemzetközi tőkeáramlás és a komparatív költségek tana • Geogazdaságtan és globalizáció • Telephelyelmélet és regionális üzletági központok • A termelés nemzeti és nemzetközi szektora

II. Nemzetközi vállalatok szerepe 267

1. Nemzetközi termelés és nemzeti gazdaságpolitika 267
Szemantikai vita: multi- vagy transznacionális vállalat • Nemzetközi termelés az állam és a vállalat szempontjából • A fejlődésben lévő ország dualista gazdaságpolitikája
2. A nemzetközi termelés súlya a világgazdaságban 276
A nemzetközi tőkeáramlás mértéke • Nemzetközi fúziók és vállalatfelvásárlások • A legnagyobb TNC-k világgazdasági szerepe • TNC-k szerepe a világkereskedelemben • A globalizálódásban élen járó ágazatok

VI. fejezet
AZ ÁRU ÉS A PÉNZ ÚJ MOZGÁSTÖRVÉNYEI

I. Az információs társadalom	291
1. Információs világháló	291
Az információ módja és a negyedik ipari forradalom • Az információs világháló kiépítése • Informatika és tudományos kutatás	
2. Informatika és gazdaság	300
Informatika és közgazdaságtan • Ártermelés, elektronika és internetgazdaság • Az internet-kommunikáció biztonsága	
II. A pénzelmélet új alapokra helyezése	314
1. A pénz globalizált világpiaça	314
Klasszikus közgazdaságtan és pénzelmélet • Az elektronikus világháló és a pénz (tőke) szabad áramlása • Pénzintézeti világhálózat	
2. A pénz – termék	323
A közgazdaságtan kétdimenziós értékrendszere • A szabályozott papírpénz rendszere • A pénzügyi konszolidáció esélyei	

VII. fejezet
GLOBALIZÁLÓDÓ KÖRNYEZETI POLITIKA

I. A környezet védelméért	335
1. A környezetvédelem nemzetközi szervezettsége	335
Nemzetközi szervezetek a környezetvédelemben • ENSZ: a környezetvédelem nemzetközi megszervezése • A környezetvédő szervezetek tevékenysége • Fellépés a környezetvédelmi világszervezet megalakítása ellen	
2. A biológiai sokféleség megőrzése	344
A biológiai sokféleség csökkenése és annak okai • Nemzetközi szervezetek szerepe a biológiai sokféleség megőrzésében • ENSZ: egyezmény a biológiai sokféleségről	
II. Gazdaság és környezet	352
1. Az üvegházhatású gázkibocsátás szabályozása	352
Az ökológiai közgazdaságtan tézisei • Az üvegházhatású gázkibocsátás csökkentése • ENSZ: keretegyezmény az éghajlatváltozásról • A szennyezési jogok világpiacának bevezetése	
2. A világgazdaság helyzete	364
Gazdaságnövekedés és ökológiai egyensúly • ENSZ: a fenntartható fejlődés nemzetközi programja • Az Agenda-21 első öt évének értékelése	

VIII. fejezet
KÖZGAZDASÁGTAN A 21. SZÁZADBAN

I. A fenntartható társadalmi fejlődés	379
1. A gazdaságnövekedés új alapokra helyezése	379
A klasszikus közgazdaságtan helye a tudományfejlesztésben	
• A 20. és 21. századforduló gazdaságának egybevetése •	
Ökonómia és ökológia szimbiózisa • A posztindusztriális	
társadalom téves hipotézise	
2. Környezetbarát technológiák meghonosítása	389
Ötödik ipari forradalom • Energiahordozók részesedése a	
bányászati értékben • Megújítható és mikro-energiaforrá-	
sok • Hulladékmentes gyártási technológiák	
II. Új világgazdasági rend	407
1. A gazdálkodás kritikus pontjai	407
Életmód: az anyagiasság uralma és kritikája • Túlnépesedés:	
a népelemszaporodás tetőzése • Tömegnyomor: a szegény-	
ség leküzdése	
2. Világgazdasági egyensúly	421
Neoliberális paradoxon • Közgazdaságtan és a kultúrértékek	
• A világgazdasági egyensúly három értelmezése	
III. A gazdaság intézményi rendje	433
1. A nemzetgazdaság szervezettsége	433
A kormány gazdasági kabinetje • A gazdaság bürokratizáló-	
dása • Gazdaságigazgatási modellek • A gazdaságigazgatás	
külső és belső területe	
2. Világgazdasági szervezettség	443
Egyesült Nemzetek Szervezete • Az ENSZ alkalmazkodása a	
változó világhoz • A Föld közös tulajdonának központi irá-	
nyítása	
Utószó	455
Irodalomjegyzék	459
Summary	461
Névmutató	465

I. Modernizáció és kultúra

I. Civilizációk

Az egyetemes világcivilizáció hipotézise

E mű első kötete a 18–20. századokra adott közgazdaságtani ismereteket. De még erre a három évszázadra nézve is a klasszikus tantételekre korlátozódott a figyelem. A látókör most bővül. Az időhorizont szempontjából a vizsgálatot kiterjesztjük az emberi civilizáció történetére. A közgazdaságtani ismeretanyag tárgyalásakor pedig a tudományos kutatás olyan eredményeire térünk ki, amelyek a klasszikus tanítás talaján mozogva nem voltak számba vehetők.

Fontosnak tűnik, hogy az olvasó számára világossá tegyük, miért kell az emberi civilizáció történeti hátterét megvilágítanunk. Hiszen bárki felvetheti: mi köze az emberi civilizáció történetének egy újkori tudomány ismeretanyagát boncolgató műhöz. Természetesen nem célunk az emberiség történelmének mint a civilizáció történetének feltárása. Könyvtárnyi irodalom áll azok rendelkezésére, akik e témában kívánnak eligazodni. Viszont azzal is tisztában kell lennünk, hogy a közgazdaságtan megszületése olyan történelmi időszakra esett, amikor a nyugati civilizáció – kevés kivétellel – maga alá gyűrte a többi civilizációt. Mindez a nyugati közgondolkodásban úgy jelent meg, mint az egyetemes világcivilizáció mítosza. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, vajmi keveset érthet meg az egyébként kiváló gondolkodók eszmefuttatásaiból, akik a közgazdaságtan klasszikus tanításának építésén fáradoztak.

Csak ismételhetjük az első kötet egyik alaphipotézisét. A klasszikus közgazdaságtan művelői az atlanti kultúrzónát azonosították a civilizált világ szférájával. Már foglalkoztunk a közgazdaságtan klasszikus tételeinek válságával. Most ezt azzal egészíthetjük ki: a klasszikus tanítás válsága az egyetemes világcivilizációról alkotott vélekedés tarthatatlanságát is jelzi. Arra lehetett volna gondolni, hogy a gyarmati rendszernek a 20. század első felében végbement felszámolása kellő indokul szolgál a közgazdaságtan új alapokra helyezéséhez. Ma már azonban látjuk: a policentrikus civilizációk felismerése ellenére a klasszikus tanítás változatlanul a hagyományos úton fejlődött. Ehhez a nyugati civilizáció fölényéről alkotott vélekedés szolgált alapul.

Fejtegetéseinkben kritikus ponthoz érkeztünk, ahol mindenképp indokolt hosszabban elidőznünk. Kezdjük az elején. A 18. században

- nem csak az etatizmussal szembeni állásfoglalásként alkották meg a közgazdaságtant,

– de a barbarizmussal szembeni alternatívaként vezették be a civilizáció fogalmát.

Az előbbiben az angolok, az utóbbiban a franciák jeleskedtek. A nyugati civilizáció fogalmi rendszerében mozogva a vadság, a barbárság és a civilizáció úgy jelenik meg, mint a nyugati civilizáció normáival mért fejlettségi fok minősítése. Eszerint a nem Nyugat társadalmainak fejlettségi fokát az méri, mennyiben tették magukévá, és képesek azokat az értékeket és normákat a társadalmi együttélés szervezésében alkalmazni, amelyeket a nyugati civilizáció sajátosságaiként tarthatunk számon. Ez valójában az egyetemes világcivilizáció hipotézisének a megváltozott világrendhez igazított új változata.

Talán *F. Braudel* volt az első, aki a legvilágosabban érvelt az eszményként definiált civilizáció elvetéséért, illetve az ellen, hogy ezt a fogalmat néhány kiváltságos népre, az emberiség „elitjére” korlátozottan alkalmazzák.¹

Tegyük a dolgot még világosabbá. Ha megalapozatlannak tekintjük az egyetemes világcivilizáció feltételezését, akkor a különböző társadalmaknak a művelt és a primitív társadalmak szerinti megkülönböztetése sem tartható. Egyszerűen nem lehet a nem európai társadalmakat az európai dominanciájú nemzetközi rendszer normáinak alapulvételével minősíteni.

Fejtegetéseink a világrend és a közgazdaságtan összefüggéseire korlátozódnak. Ezzel azt is világossá kívánjuk tenni, hogy fejtegetéseinkben a közgazdaságtanilag releváns ismeretanyagra szorítkozunk, és eltekintünk az egyébként rendkívül szerteágazó és fontos viták bemutatásától. Fejtegetéseink *Samuel P. Huntington* és *Henry Kissinger* vizsgálódásain alapulnak.²

A civilizáció és a kultúra egyaránt egy adott nép életmódjának egészére utal, és a civilizáció nagyjából-egészéből ugyanaz, mint a kultúra. Mindkettőnek részét képezik azok az értékek, normák, intézmények és gondolkodásmódok, amelyeknek az egymást követő nemzedékek egy adott társadalomban elsődleges jelentőséget tulajdonítanak.³

A kutatók eltérően vélekednek a történelem folyamán valaha is létezett civilizációk számáról, de a fő civilizációk identitása tekintetében egyetértés mutatkozik. *M. Melko* szerint tizenkét fő civilizációval számolhatunk. Közülük hét már nem létezik. Ezek: a mezopotámiai, az egyiptomi, a krétai, a klasszikus, a bizánci, a közép-amerikai és az andokbeli vidék. Viszont ma is létezik a kínai, a japán, az indiai, az iszlám és a nyugati civilizáció.⁴ Huntington ehhez az öthöz még hozzáteszi az ortodox, a latin-amerikai és az afrikai civilizációt.

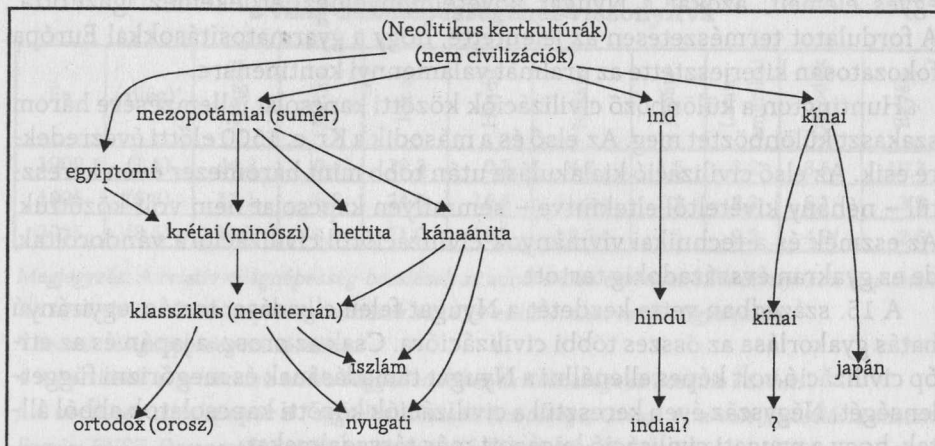
1 Braudel, F.: *On History*. Chicago, 1980.; *History of Civilizations*. New York, 1994.

2 Huntington, S. P.: *A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998.; Kissinger, H. A.: *Diplomácia*. Budapest, 1996.

3 Bozeman, A. B.: *Civilizations under stress*. *Virginia Quarterly Review* 51, 1975.

4 Melko, M.: *The Nature of Civilization*. Boston, 1969.

A keleti félteke civilizációi

Forrás: Carroll Quigley: *The Evolution of Civilizations: An Introduction to Historical Analysis*. Indianapolis, Liberty Press, 2. ed., 1979.

A nyugati civilizáció a policentrikus világban

Minden okunk megvan a nyugati civilizációnak az összes többitől való megkülönböztetésére. Mert bár policentrikus világban élünk, a mindennapi gyakorlat arról győzhet meg, hogy amit a klasszikus közgazdasági tanítás túlzott magabiztossággal fogalmaz meg, a döntő pontokon mégis reális alapokon nyugszik. A közgazdaságtan klasszikus tételei ugyan válságban vannak, de a világgazdaság nincs krízisállapotban. A tudomány hozzájárulása gyengülő lábakon áll annak az optimális pályának a kijelölésében, amelyen a társadalmi-gazdasági fejlődésnek haladnia kellene; az ezzel adekvát gazdasági törvények meghatározása várat magára. De a gazdaságpolitika számára felhalmozott gazdag ismeretanyag a 21. század fordulóján – úgy tűnik – még mindig elégséges olyan viszonyok fenntartásához, ahol a kiélezett és az elhúzódó válságok elkerülhetők. Ezért nincs semmi különös abban, hogy amit perspektivikusan egyébként tarthatatlannak tekinthetünk, e mű számára meghatározónak tartunk.

Az európai civilizáció a 8–9. században kezdett kialakulni. Több száz éven keresztül azonban sok más civilizáció mögött kullogott. Kína a Tang-, a Szung- és a Ming-dinasztia alatt, az iszlám világ a 8. századtól a 12. századig és Bizánc a 8. századtól a 11. századig messze felülmúlta Európát gazdagság, terület, katonai erő, valamint művészi, irodalmi és tudományos teljesítmény tekintetében.⁵

⁵ Toynbee, A. J.: *A Study of History*. London, Oxford University Press, 12 vol(s), 1934–1961.

A 11. és a 13. század között az európai kultúrfejlődés jelentős volt, és ez részben annak tulajdonítható, hogy átvette az iszlám és a bizánci civilizáció egyes elemeit; azokat a Nyugat követelményeihez, érdekeihez igazította. A fordulatot természetesen az jelentette, hogy a gyarmatosításokkal Európa fokozatosan kiterjesztette az uralmát valamennyi kontinensre.

Huntington a különböző civilizációk közötti kapcsolat jellemzésére három szakaszt különböztet meg. Az első és a második a Kr. e. 1500 előtti évezredek-re esik. Az első civilizáció kialakulása után több mint háromezer éven keresztül – néhány kivételtől eltekintve – semmilyen kapcsolat nem volt közöttük. Az eszmék és a technikai vívmányok civilizációról civilizációra vándoroltak, de ez gyakran évszázadokig tartott.

A 15. században vette kezdetét a Nyugat felemelkedése; tartós, egyirányú hatás gyakorlása az összes többi civilizációra. Csak az orosz, a japán és az etióp civilizáció volt képes ellenállni a Nyugat támadásának és megőrizni függetlenségét. Négyszáz éven keresztül a civilizációk közötti kapcsolatok abból álltak, hogy a nyugati civilizáció leigázott más társadalmakat.

A nyugati terjeszkedés közvetlen forrása technikai eredetű volt. Az óceánokon való közlekedés eszközeinek feltalálása és a katonai potenciál fejlődése tette lehetővé távoli országok és népek leigázását. A Nyugat tehát nem azzal hódította meg a világot, hogy eszmei értékei vagy vallása magasabb rendű lett volna. Sikerét a szervezett erőszak alkalmazásában való jártasságának köszönhetette.

Vizsgálódásokat végeztek arról, mekkora az egyes civilizációk súlya a terület, a népesség és a gazdasági teljesítmény szempontjából. E tekintetben a következő kép adódik (lásd 1. és 2. táblázat).

1. táblázat

A civilizációk politikai fennhatósága alá tartozó területek

Év	Nyugati	Afrikai	Kínai	Hindu	Iszlám	Japán	Latin-Amerikai	Ortodox	Egyéb
A civilizációk becsült összterülete ezer négyzetmérföldben									
1900	20 290	164	4317	54	3592	161	7721	8733	7468
1993	12 711	5682	3923	1279	11 054	145	7819	7169	2718
Becsült százalékos részesedés a világterületből*									
1900	38,7	0,3	8,2	0,1	6,8	0,3	14,7	16,6	14,3
1993	24,2	10,8	7,5	2,4	21,1	0,3	14,9	13,7	5,2

Megjegyzés: Az adott évben érvényes államhatárokon alapuló relatív részesedés a világterületből.

* Az 52,5 millió négyzetmérföldre becsült világterületbe nem tartozik bele az Antarktisz.

Forrás: Statesman's Year-Book. New York, St. Martin's Press, 1901-1927.; Britannica Book of the Year. Chicago, Encyclopaedia Britannica, Inc., 1992-1994.

2. táblázat

Az egyes civilizációk politikai fennhatósága alá tartozók aránya a világ össznépességéhez viszonyítva

Év	(világ)*	Nyugati	Afrikai	Kínai	Hindu	Iszlám	Japán	Latin-amerikai	Ortodox	Egyéb
1900	(1,6)	44,3	0,4	19,3	0,3	4,2	3,5	3,2	8,5	16,3
1995	(5,8)	13,1	9,5	24,0	16,4	15,9+	2,2	9,3	6,1/	3,5
2025	(8,5)	10,1	14,4	21,0	16,9	19,2+	1,5	9,2	4,9/	2,8

Megjegyzés: A relatív világnépesség-bebecslések az adott évben érvényes államhatárokon alapulnak. Az 1995–2025 közötti népességbecslések az 1994-es határokat veszik figyelembe.

* Becsült világnépesség milliárdban.

+ A becslések nem tartalmazzák a Független Államok Közössége és Bosznia adatait.

/ A becslések tartalmazzák a Független Államok Közössége, Grúzia és a volt Jugoszlávia adatait.

Forrás: ENSZ, Demográfiai részleg, Gazdasági és Társadalmi Információk és Politikai Elemzések Osztálya, World Population Prospects, The 1992 Revision. New York, United Nations, 1993.; Statesman's Year-Book. New York, St. Martin's Press, 1901–1927.

3. táblázat

A civilizációk részesedése a világ gazdaság össztermeléséből, %

Év	Nyugati	Afrikai	Kínai	Hindu	Iszlám	Japán	Latin-amerikai	Ortodox*	Egyéb +
1950	64,1	0,2	3,3	3,8	2,9	3,1	5,6	16,0	1,0
1992	48,9	2,1	10,0	3,5	11,0	8,0	8,3	6,2	2,0

* Az ortodox civilizációra vonatkozó becslés tartalmazza a volt Szovjetuniót és a volt Jugoszláviát.

+ Az „egyéb” kategória tartalmaz más civilizációkat, és a megengedett hibaszázalékon belül mozog.

Forrás: Az 1950. évi százalékokat konstans dolláradatok alapján Herbert Block számította ki: The Planetary Product in 1980: A Creative Pause. Washington, D. C., Bureau of Public Affairs, U. S. Dept. of State, 1981. Az 1992. évi százalékszámítások a Világbank vásárlóerő-paritási becslése, World Development Report, 1994, New York, Oxford University Press, 1994.

Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a 20. században megszűnt a gyarmati rendszer, illetőleg azt, hogy 1933 után az Európán kívüli területeken a népességgrobbanás gyökeresen megváltoztatta a nem nyugati civilizációk javára az arányokat. Ezzel szemben viszont az ipari forradalmak nyomán felgyorsult gazdaságnövekedés elsősorban a nyugati civilizációt erősítette. Így a Nyugatra vonatkoztatva azt az eredményt kapjuk, hogy a közvetlen ellenőrzése alatt álló népesség 77%-os visszaesése 63%-os területveszte-

ség mellett következett be. A gazdasági teljesítményben való részesedés „a veszteség” viszont csupán 23%-ot ért el.

Huntington hét pontban összegezi a nyugati civilizáció sajátosságait. Ezek:

1. A klasszikus örökség. A Nyugat klasszikus örökségeként utal a görög filozófiára és a racionalizmusra, a római jogra, a latin nyelvre és a keresztény vallásra.

2. A katolicizmus és a protestantizmus. A nyugati kereszténység a nyugati civilizáció történelmileg legfontosabb vonása. Amit ma nyugati civilizációként ismerünk, azt korábban nyugati kereszténységnek nevezték.

3. A sokféle nyelv használata. A japán, a hindi, a mandarin, az orosz, sőt még az arab is az illető civilizáció központi nyelve. A Nyugat megörökölte a latint, de a nemzetek kialakulásával a nyelvek csak lazán tagolódtak be a latin és a germán nyelvek tág kategóriáiba. Az európai nyelvek többnyire a 16. században nyerték el mai formájukat.

4. A spirituális és a világi tekintély különválasztása. Ilyen mértékben ez más civilizációkban – általános szabályként – nem ment végbe.

5. A jogrend, pontosabban az a tétel, mely szerint a civilizált lét központi eleme a jog római öröksége.

6. A társadalmi pluralizmus.

7. A társadalmi pluralizmus révén hamar kialakultak a képviselői testületek: a rendek, a parlamentek és más intézmények, az arisztokrácia, a papság, a kereskedők és más csoportok érdekeinek képviselői.

A nyugati civilizációnak ezek a sajátosságai hozzájárultak ahhoz, hogy létrejöjjön az emberi jogok tiszteletben tartása. Az így értelmezett individualizmus a 14–15. században alakult ki és a 17. században vált uralkodóvá. Mind a nyugati, mind a nem nyugati kutatók az individualizmusban jelölik meg azt a fő különbséget, ami egyfelől a nyugati civilizáció, másfelől az összes többi között megmutatkozik.⁶ Közgazdasági aspektusból vizsgálva az individualizmus és a kollektívizmus alternatívájáról van szó. Ezt fogjuk a következőkben szemügyre venni. De már itt megjegyezzük, hogy ez a szembeállítás pontatlan és csak jelentős fenntartásokkal értelmezhető. Mindazonáltal jó támpontot ad a 20. században végbement olyan fejlemények megértéséhez, amelyek a 21. században is éreztetik hatásukat.

A marxizmus megjelenése Nyugaton és Keleten

A különböző ideológiák a nyugati civilizáció termékei. Így a marxizmus is. Mindaz, amit Marx a tőkés termelési mód kritikájaként megfogalmazott és

6 Triandis, H. C.: *Cross-Cultural Studies of Individualism and Collectivism*. University of Nebraska Press, 1990.

mintegy történelmi távlatba helyezve elemzett, Nyugaton termékeny talajra talált a munkásosztályban. A forradalmi lázadások azonban különösen a fiatalság körében voltak jellemzőek. Marx tanaiból a fiatalok egy csoportja olyan következtetésre jutott, amellyel Marx sem azonosult. De nézzük a történelmi hátteret!

A szocialista eszmeáramlatok az emberi társas lét kezdeti szakaszára nyúlnak vissza.⁷ Maga a „szocializmus” szó használata azonban új keletű.⁸ Az individualizmussal szemben a kölcsönösség és a közösségi elvekre épülő gazdálkodás jelölésére korábban a kollektivizmus, illetve a kommunizmus kifejezés szolgált. A két fogalom tartalmi különbségeket takart. A kommunizmust eredetileg olyan gazdasági rendszerként fogalmazták meg, ahol a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek egyaránt köztulajdonban vannak. Ezzel szemben a kollektivizmus a társadalmasítást a termelési eszközökre korlátozva fogalmazta meg. A kommunizmus a magántulajdonnal együtt a pénzgazdaságot és így a piacot is kiiktatja. A kollektivizmus csupán közületi gazdálkodást állít a magánvállalkozás helyébe.

A szocializmus kifejezés a 19. századbeli első megfogalmazásában a kommunizmushoz közel álló fogalomként született meg, azzal a különbséggel, hogy a fogyasztási cikkek körében a magántulajdont nem érintette. Csak Marx nyomán szolgált a szocializmus a kapitalizmus és a kommunizmus közbenső alakulatának jelölésére.⁹

A szocializmus etikai oldaláról nézve az igazság alapján nyugvó társadalmi rendben való hitet és az erre való törekvést jelenti. De mi az igazság? L. Nelson szerint az „egyenlő emberi méltóság megóvása”.¹⁰ Az egyenlőségnek két eszméje van: 1. mechanikus egyenlőség, az ún. egyenlődiség; 2. a platói „isotes” ideája; vagyis egyenlő elbánás az egyenlőknek és eltérő elbánás az egyenlőtleneknek. Ez utóbbi esetben „a termelők joga munkaszolgáltatásaikkal arányos: az egyenlőség abban van, hogy egyenlő mércével, a munkával mérnek. Ám az egyik ember fizikailag vagy szellemileg különb a másiknál, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát szolgáltat vagy hosszabb ideig tud dolgozni, s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, kiterjedése vagy intenzitása szerint meg kell határozni, különben nem lenne többé mérce. Ez az egyenlő jog valójában egyenlőtlen jog, egyenlőtlen munkáért. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik, de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni

7 Adler, G.: *Geschichte des Socialismus und Kommunismus*. Lipcse, 1899.

8 A szocializmus elnevezés Pierre Leroux-tól származik, aki ezt egyik értekezésében 1832-ben használta. Ezt követően Robert Owen 1841-ben tett közzé röpiratot „What is socialism” címen. Lásd: Heller F.: *Közgazdasági lexikon*. Budapest, 1937.

9 Marx, K.: A gothai program kritikája. In *Marx-Engels művei*. 19. köt. Budapest, 1969.

10 Nelson, L.: *Kritik der praktischen Vernunft*. Lipcse, 1917.

tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét. Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenség joga. A jog természete szerint csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat, de az egyenlőtlen egyének (és ezek nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk, csak egy meghatározott oldalról ragadjuk meg őket, pl. az adott esetben csak mint munkásokat tekintjük őket, és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk. Továbbá: az egyik munkás házas, a másik nem, az egyiknek több gyermeke van, mint a másiknak stb. Egyenlő munkatelmény és ezért a társadalmi fogyasztási alapon való egyenlő részesedés esetén az egyik tehát ténylegesen többet kap, mint a másik, az egyik gazdagabb, mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg, egyenlőtlennek kellene lennie.”¹¹

Az egyenlőség – mint láttuk – eltérően értelmezhető. Ennek függvényében a szocialisták gondolkozásában három elosztási lehetőség vált jellemzővé: 1. a személyenkénti egyenlő, 2. a szükséglet szerinti és 3. a teljesítmény szerinti elosztás. Hosszú ideig úgy tűnt, hogy az ebben való állásfoglalás kizárólag vagy jórészt a társadalmi igazságosságról alkotott elvi vélekedés kérdése lehet. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az 1848-ig terjedő csaknem egy évszázadon át a szocializmus szószólói csupán a képzeletben élő boldog világ ábrándjaként fogalmazták meg a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedést, mint a kapitalizmus alternatíváját. Ezért is nevezte Marx és Engels ezen időszak gondolkodóit az „utópisztikus” szocializmus (kommunizmus) szószólóinak.¹² Az utópisztikus szocialisták metafizikai alapon állva kritikailag elemezték a kapitalizmust.¹³ Valamilyen formában valamennyi utópista szocialista ugyanazon metafizikai alapról indult ki, amelyet R. Owen a következőképp fogalmazott meg: „Minthogy az emberek minden tulajdonságát Isten vagy a természet alkotta meg, ennél fogva jónak kell azoknak lenniük és nem szükségszerűleg olyanoknak, aminők.” Majd hozzáteszi: „Azok az ismeretek, amelyeket a tár-

11 Marx, K.: A gothai program kritikája id. m.

12 Marx, K.–Engels, Fr.: A Kommunista Párt kiáltványa. In *Marx–Engels művei*. 4. köt. Budapest, 1959.

13 Owen, R.: *A New View of Society: Or Essays on the Principle of the Formation the Human Character and the Application of the Principle of Practice*. London, 1813.; *Observations on the Effects of the Manufacturing System*. London, 1817.; Fourier, F. Ch.: *Theorie des quatre mouvements et des destinées Générales*. Lyon, 1808.; Saint-Simon, C. H.: *L'industrie*. I–IV. 1817–18.; Blanc, L.: *L'organistaion du travail*. Párizs, 1839.; Thompson, W.: *An Inquiry into the Principle of the Distribution of Wealth most Conducive to Human Happiness*. London, 1824. Az utópista szocializmus kritikai elemzésével foglalkozó irodalom köréből lásd Sombart, W.: *A szocializmus és a szociális mozgalom*. Budapest, 1908. (*Socialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert*. Jena, 1896); Oppenheimer, F.: *Kapitalismus – Wissenschaftlicher Sozialismus*. Berlin és Lipcse, 1919.

sadalmi rendről alkotunk, egyenes ellentétben állnak a csálhatatlan és megmásiíthatatlan természeti törvényekkel, és ebből ered az emberiség jelen és múlt állapotának ésszerűtlensége és beteg állapota. Két társadalmi rend van tehát: a természetes (*ordre naturel*) és egy természetellenes (*ordre positif*).” És adódik a végkövetkeztetés: „Fel kell fedeznünk a törvényeket, amelyeken a »természetes rend« alapul. Ha egyszer felfedeztük azokat, akkor mi sem áll többé útjában annak, hogy a harmónia és a boldogság uralma megkezdődhessék a Földön. Csak felvilágosító munkával mozgásba kell hozni a társadalom átalakító erőit.”¹⁴

A tudományos szocializmust Marx alapozta meg. A *Kommunista kiáltvány* volt ennek első dokumentuma. A tudományos szocializmus megkülönböztetése az utópisztikus szocializmustól elsősorban a kapitalizmusról a kommunizmusra való átmenet szempontjából lényeges. Mindjárt a kiindulási alapon gyökeres eltérés van közöttük. A tudományos szocializmus szerint az állam és a társadalom rendje nem valami tévedésből ered, hanem azon társadalmi elemeknek nagyon is világos érdekei alkotják, akik a hatalom birtokosai. Ezért az állami és társadalmi életben minden új csak a meglevő rend lassú átalakulásával jöhet létre.¹⁵ Az utópista szocialisták feltételezték, hogy a termelés közvetlen társadalmi megszervezésével a termékek olyan bősége biztosítható, amely lehetővé teszi a szükségletek kielégítésében való telítődést. Ezzel szemben a tudományos szocialisták reális elemzésnek vetették alá a társadalmi-gazdasági átalakulás menetét. Éppen a termelőerők fejletlensége miatt vetették el a szükségletek szerinti elosztásra való azonnali berendezkedést. A kommunista társadalmi berendezkedés első szakaszán ez lehetetlen. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ez által megszabott kulturális fejlettsége.

A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnik, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga a legfőbb létszükséglet, amikor az egyének minden irányú fejlődésével a termelőerők is fejlettek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni, és csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.¹⁶

Marx fellépése természetesen nem vethetett véget az utópista szocialistákra jellemző gondolkodásmódnak. Ugyanakkor a szocialisták Marx hatása alól sem vonhatták ki magukat. Így azután az elosztási vita a „marxizmus” keretei közé illesztve folytatódott. Az 1848-as sorsfordító évre ilyen alapon való utalás azért

14 Sombart, W.: id. m.

15 Marx, K.–Engels, Fr.: A Kommunista Párt kiáltványa id. m.

16 Marx, K.: A gothai program kritikája id. m.

lényeges, mert ez megmagyarázhatja azokat a kiélezett ellentéteket, amelyek mind a mai napig megfigyelhetők azok nézeteiben, akiket a „marxizmus” hoz közös nevezőre. És hogy ez nem csupán a „ma” problémája, álljon itt egy idézet abból a levélből, amit Engels írt *Konrad Schmid*hez. „A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy csomó igen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy nem tanulmányozza a történelmet. Pontosan illik rájuk, amit Marx a '70-es évek végének francia »marxistáiról« mondott: »Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste.«”

„Volt aztán a »Volkstribüné«-ben is egy vita” – folytatódik Engels levele – „a termékeknek a jövődő társadalomban való elosztásáról, hogy a munka mennyisége szerint történik-e ez, vagy másképpen. Nagyon »materialistán« is hozzányúltak ehhez a dologhoz, szemben bizonyos idealista igazságosság-szólamokkal. De különös módon senkinek sem jutott eszébe, hogy az elosztás módja lényegében mégis attól függ, mennyi az elosztanivaló, s hogy ez nyilván a termelés és a társadalmi szervezet haladásával együtt változik, tehát az elosztás módja is változhat. De a »szocialista társadalom« a vita összes résztvevőinél nem állandó változásban és fejlődésben levő, hanem stabil, egyszer s mindenkorra rögzített dologként jelenik meg, amelynek tehát az elosztási módja is egyszer s mindenkorra rögzített kell, hogy legyen. Ésszerűen azonban csak azt lehet tenni, hogy 1. megkíséreljük fölfedezni azt az elosztási módot, amellyel elkezdik majd, és 2. megkíséreljük megtalálni azt az általános tendenciát, amelyben a további fejlődés halad. Erről azonban egy szót sem találok az egész vitában.”¹⁷

A nyugati civilizáció keretei közé illesztve a marxizmus nem tudott tért hódítani annak ellenére, hogy a 20. században a két világháború ellenére a termelőerők fejlődése erőteljes ütemet vett. A 20. század hatvanas éveiben a három „M” hozta közös zászló alá a párizsi (nantes-i) egyetemistákat: Marx (a próféta), Mao (a pallas) és Marcuse (az interpretátor). Miről is volt szó? Amit

17 Engels Konrad Schmidhez Berlinbe. London, 1890. aug. 5. In *Marx-Engels művei*. 37. köt. Budapest, 1977. – Az a vita, amelyre Engels utal a „Berliner Volkstribüné”-ben. „Jedem der volle Ertrag seiner Arbeit” gyűjtőcímmel folyt. (Lásd a „Berliner Volkstribüne” 1890. jún. 14-i, 28-i, júl. 5-i és 12-i számait.) Röviddel rá Engels Paul Lafargue-nak ezeket írja: „A német pártban diákzsendülés volt. Az utóbbi 2-3 évben egy csomó diák, irodalmár és más deklasszált fiatal polgár tódult a pártba, éppen jókor jöttek ahhoz, hogy elfoglalják a szerkesztői posztok legtöbbjét az új lapoknál, amelyek nagyon elszaporodtak, s a polgári egyetemet rendszerint szocialista saint-cyri iskolának tekintik, amely feljogosítja őket arra, hogy tiszti rangban, ha ugyan nem tábornoki rangban lépjenek be a pártba. Ezek az urak mind marxizmusban ügyködnek, de abban a fajtában, amelyet Ön tíz évvel ezelőtt ismert meg Franciaországban, és amelyről Marx ezt mondotta: »Csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista!« S valószínűleg azt mondaná ezekről az urakról, amit Heine mondott az utánzóiról: Sárkányokat vettem, és bolhákat arattam.” (Engels Paul Lafargue-hoz Le Perreux-be. Bellevue Hotel, Folkstone, 1890. aug. 27. In *Marx-Engels művei*. 47. köt.)

Marx a 19. században még idő előttinek tartott, azt Marcuse a 20. században már lehetségesnek, sőt kívánatosnak tekintette.

Ismeretes H. Marcuse társadalomkritikája mind a kapitalizmus, mind a szocializmus intézményi rendszeréről. Marcuse eltünteti a termelés és a tulajdon közötti konfliktust. A létező ipari társadalmakat egységesen úgy ítéli meg, mint amelyek magas szinten racionálisak a technológiai források fejlesztésében, de irracionálisak az eredményeknek a társadalmi jólét szolgálatába való állítása szemszögéből. Nincs valóságos áruszűke – olvashatjuk –, ezt csak a szükségletek manipulálása teremti meg, és a szerzési vágy ösztönzi. Az Egyesült Államokban az automatizált termelés már biztosítani tudja a társadalom létszükségletét; a közvetlen termelőmunka iránti szükséglet marginális, a közvetlen termelőmunka leépíthető. Okoskodásával lényegében eljuthatunk a gazdálkodási kényszernek és így a munkamegosztás történelmileg kialakult rendszerének felszámolásáig.

A „szabadság birodalmában” az egyik ember nem uralkodik a másik fölött, és az intézmények nem uralkodnak az emberen; az erőszak arra a mértékre csökken, amit a szervezett társadalmi együttlét megkövetel; maximális a tudomány és a technológia felhasználása, és ez lehetővé teszi a közvetlen termelőmunka minimalizálását; az emberek változó hajlamaiknak, képességeiknek megfelelően vesznek részt a termelőmunkában.

Marcuse tehát a gazdaság humanizálását végletesen fogalmazta meg, és utópisztikus társadalomkép megrajzolásával bírálja a viszonyokat. Társadalmi értékrendszere a termelőmunkán kívüli világhoz kapcsolódik. Ezzel szemben Marx abból indult ki, hogy a szabadság birodalma csak a társadalmilag szükséges munkaidőn kívül valósítható meg. Ez az az idő, amely teret ad a szabad tevékenységnek és fejlődésnek. Már más a helyzet a közvetlen termelőmunka esetén, ahol ugyanis az emberi autonómia megvalósulása elé a munkamegosztás korlátokat állít.

Most irányítsuk a figyelmet Keletre. Különös módon a marxizmus itt vált a politikaformálás egyik alapjává. Tegyük ehhez azonban mindjárt hozzá: ha Marx meg tapasztalhatta volna mindazt, amit rá való hivatkozással a kommunista pártok uralma alá került államokban a gazdaságsszervező munkában végeznek (végeztek), kritikai megjegyzései nyilván ugyanazok lennének, mint amelyeket életében a magukat marxistáknak nevező francia diákság felé fogalmazott meg.

Általános szabályként fogalmazható meg, hogy amikor a világ valamelyik táján szocialista forradalmat hirdettek meg és hajtottak végre, akkor ehhez az ideológiai alapot Marx nyújtotta. Ez így történt annak ellenére, hogy a szocialista fordulatokra a gazdasági fejlődésben elmaradt országokban került sor. Csak emlékeztetnünk kell arra, amit már az első kötetben hangsúlyoztunk: Marx úgy vélte, hogy a szocialista forradalom az iparilag legfejlettebb országokban és szinte egyidejűleg megy majd végbe, mégpedig a fejlettségüknek

olyan szintjén, amikor a gazdálkodási kényszer belátható időn belül megszüntethető, és a társadalom anyagi javakkal való elosztásánál a szükséglet teljes kielégítését lehet szervező elvként érvényesíteni. Erről természetesen Kelen sem lehetett szó.

A keleti országokban végrehajtott szocialista forradalom igazából csak a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulását hozta azzal, hogy a mezőgazdaságban a szövetkezet, a gazdaság többi ágazatában az állami tulajdon vált a tulajdon fő formájává. A létrejött alakulat pedig államkapitalista formációként fogható fel, amelynek mechanizmusa fő vonásaiban a rendszerrel mutat rokon vonásokat, amit a piaczgazdasággal rendelkező országok háborús kötött gazdálkodásként rendkívüli viszonyok között alkalmaznak. A marxizmusnak való elkötelezettség ugyanakkor az államkapitalista formációt összekapcsolta a társadalmi juttatások széleskörűen kiépített rendszerével. Az egyenlőség ezért az egyenlődség formáját öltötte.

Ez a társadalmi-gazdasági berendezkedés országoként eltérő formákat öltött. Lenin, Mao és *Ho Si Minh* a maguk céljaihoz igazították a marxizmust és – Huntington gondolatátársításával élve – felhasználták arra, hogy szembeszegüljenek a nyugati hatalmakkal, hangsúlyozzák országaik nemzeti identitását és autonómiáját a Nyugattal szemben.

Természetesen számolniuk kellett azzal, hogy a nyugati demokráciákkal való szembefordulás előbb-utóbb háborús konfliktushoz vezet. A Szovjetunió esetében Lenin ezt világosan meg is fogalmazta. Ilyen körülmények között mind a Szovjetunióra, mind Kínára és a többi, a kommunista pártok által vezetett országra, de néhány radikalizálódó arab országra is az vált jellemzővé, hogy a rendelkezésükre álló termelőerőket a lehetséges legnagyobb mértékben a katonai potenciál fejlesztésére hasznosították.

Ezen az általános irányzaton lényegében az sem változtat, hogy a 20. század utolsó évtizedében korábban a KGST kötelékébe tartozó közép- és kelet-európai országok felett a Szovjetunió elvesztette ellenőrző szerepét; ezekben az országokban rekapitalizációs folyamat ment végbe és magában a volt Szovjetunióban is a kommunista párt önfelszámolása nyomán átalakult a társadalmi berendezkedés.

A gazdasági fejlettség viszonylag alacsony foka, a gazdaság polgári szektorának a katonai szektorral szembeni háttérbe szorulása és a társadalmi juttatások viszonylag széles körű bevezetése a dolog természeténél fogva intézményesítette a hiánygazdaságot. Ez egyik fő jellemzője a kommunista pártok irányításával szervezett társadalmaknak.¹⁸ Az országokénti különbségek leginkább abban mutatkoznak, hogy a jegy- és utalványengedélyezési rendszer a fogyasztási cikkek és a lakossági szolgáltatások körében más-más körben és mértékben korlátozza az áruk szabad áramlását.

18 Kornai J.: *A hiány*. Budapest, 1980.

2. Kultúrértékek

Az atlanti kohézió: a világ nyugatosítására irányuló törekvés

A 20. században formaváltozások mentek végbe a világgazdaságban. Ezek részben a világrend változásával állnak kapcsolatban, részben függetlenek attól. A fő jellemzőket hat pontban összegezhetjük.

1. Miként korábban, a 20–21. században is a Nyugatot tekinthetjük a világgazdaság fő meghatározó tényezőjének. Az iránymutató fő értékrendszert a nyugati civilizáció attribútumai határozzák meg. Ezeknek két fő gazdasági eleme a piac és a szabad világkereskedelem. De amíg a 18–19. században Nagy-Britannia, addig a 20–21. században, különösen a második világháborút követő időszakból az Egyesült Államok a fő erőközpont. Ezt egyebek mellett e két ország gazdasági teljesítményében bekövetkezett változások magyarázzák (lásd a 4. táblázatot).

4. táblázat

A GDP alakulása Nagy-Britanniában és az USA-ban, Mrd USD (1990)

Ország	1820	1992	Index	
			1820	1992
Nagy-Britannia	36,2	927,8	100	100
Egyesült Államok	12,4	5675,6	34	611

2. A Szovjetunió megalakulása után a világgazdaság az 1918–1990 közötti időszakban a kapitalizmus és a szocializmus közötti verseny és ellentét viszonyai között fejlődött. Vagyis a kelet–nyugati kapcsolatok alapvetően ideológiai kérdésként vetődtek fel. A Szovjetunió önfelszámolása és a szocialista világgazdasági rendszer intézményi keretének megszüntetése folytán a nemzetközi rendszer ideológiai jegyei szinte teljesen eltűnőben vannak. Így kell ezt felfogni akkor is, ha tudjuk, hogy Kína ez idő szerint is a kommunista párt ellenőrzése alatt működik. A Kínában végbemenő sajátos változásokra egyébként még kitérünk.

A társadalmak mind a Nagy-Britannia, mind pedig az Egyesült Államok hegemoniája alatt szerveződő világgazdaságban nemzetállamokban működnek. Magatartásukat a hatalom motiválja. De a kulturális preferenciáknak, az e téren mutatkozó hasonlóságoknak, illetve eltéréseknek megnőtt a jelentősége. Ezt szem előtt tartva a 21. századot úgy írhatjuk le, mint ahol egyre inkább a kultúrértékek terén mutatkozó eltérések a népek közötti kapcsolatok legfontosabb jegyei. Ami mindebből a nem nyugati társadalmakra vonatkozik, annak egyik alternatívája mindannak elutasítása, amit a Nyugat erőszakolt mindenre és mindenkire földi világunkban.

3. A Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között végbement szerepcsere a valutarendszer gyökeres átalakítása mellett történt. Nagy-Britannia a szabad világkereskedelmet az aranyvaluta-mechanizmusra alapozta. Ezzel vált az angol font a világ vezető valutájává. Ez természetesen Nagy-Britannia számára kiváltságos helyzetet teremtett. De Nagy-Britannia tisztában volt azokkal a korlátokkal is, amelyek mellett a számára adódó előny fenntartható.

Az Egyesült Államok a második világháború után a Bretton-Woods-i egyezményben teremtett a maga számára közel hasonló pozíciót. Ebben az egyezményben az USA azt a kötelezettséget vállalta, hogy a deviza külföldiek számára mindenkor biztosítja az USD-követeléseknek hivatalos árfolyamon aranyra történő átváltását. De mi történt a gyakorlatban? Az USA belebonyolódott a számára rendkívül költséges vietnami háborúba. Működésbe hozta a bankóprést, amit csak azért tehetett, mert a külföldi bankok az dollárt úgy kezelték, mint nemzeti valutájuk aranyfedezetét. A kialakult helyzetet elsőként a franciák ismerték fel, és igényt támasztottak USD-követeléseik aranyra történő átváltására. Az Amerikai Egyesült Államok, hogy megakadályozza aranytartalékainak elapadását, egyoldalú elhatározással felmondta a Bretton Woods-i egyezményt.

Ez idő szerint tehát a Nyugat bázisán szervezett világgazdaság nem rendelkezik konszolidált valutamechanizmussal, amit a szabad világkereskedelem megfelelő intézményi bázisának lehetne tekinteni. Ezt persze nem úgy kell értelmezni, mintha a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban nem működne releváns valutapolitika. E nélkül ugyanis nem volna esély, hogy a nemzetgazdaságok növekedési pályán működve konszolidált alapon tartsák egyensúlyban a világgazdaságot. Mégis azt kell mondani: a valutapolitika vitele számára felhalmozott gazdag ismeretanyag ellenére a világkereskedelem résztvevői nem nélkülözhetik az általánosan elfogadható normatív szabályozást. Végül is csak ez biztosíthatja az átláthatóságot és kiszámíthatóságot.

4. A Nagy-Britannia vezetésével szerveződő világgazdaságban a Nyugat a valamennyi kontinensre kiterjedő gyarmati rendszerre támaszkodott. Az USA vezetésével szervezett világgazdaságban ilyen háttér nem áll rendelkezésre. Kissinger a 21. század nemzetközi rendszerét úgy írja le, mint amely legalább hat nagyhatalmat foglal magában: az Egyesült Államokat, az Európai Uniót, Kínát, Japánt, Oroszországot, valószínűleg Indiát, valamint a közepes nagyságú és kisebb országok sokaságát. A Kissinger által megjelölt hat nagyhatalom öt különböző civilizációhoz tartozik. De az iszlám országok sem hagyhatók számításon kívül. Stratégiai jelentőségüket földrajzi helyzetük, népességük és olajkészleteik egyaránt biztosítják. Ez tehát olyan világ, ahol a politika az etnikumok, a világpolitika pedig a civilizációk politikája. A nagyhatalmak versengését mintegy a civilizációk küzdelme váltja fel.¹⁹

19 Kissinger, H.: *Diplomácia*. Budapest, 1996.

5. Az így körülírt világban az Egyesült Államoknak az az elvárása, hogy a nem Nyugat népei kötelezzék el magukat a demokrácia, a szabad piac, a korlátozott hatalmú kormány, az emberi jogok, az individualizmus és a törvények nyugati értékei mellett. Az elvárás az, hogy az országok nemzeti intézményeit ezeknek az értékeknek a szolgálatába állítsák.

Különösebben nem is csodálkozhatunk azon, hogy a Nyugat, és ezen belül az Egyesült Államok úgy kívánja védelmezni kiváltságos helyzetét, hogy ami valójában nemzeti érdek, azt a világközösség érdekeként tünteti fel. Ezért törekszik a Nyugat a nem Nyugat társadalmait abba a világgazdasági rendszerbe integrálni, amely a Nemzetközi Valutaalapon (IMF) és a kapcsolódó nemzetközi gazdasági intézményeken épül fel. Ha tehát azt a fő sajátosságot kívánjuk meghatározni, amely az USA által képviselt hegemoniát megkülönbözteti a Nagy-Britannia által szervezett világgazdaságtól, akkor ezt kétségtelenül a nyugatosítási törekvés jellemzi leginkább.

6. Ezek után világos lehet, hogy a Nagy-Britannia által szervezett euroatlanti világgazdaság zárt tömböt alkotott: Európa mellett Észak-Amerikát ölelte fel. Ezzel szemben az Egyesült Államok vezetésével szervezett atlanti kohézióknak nincs földrajzilag *a priori* körülhatároltsága. Az atlanti kohézió normatív rendszert jelöl: beletartozik Európa mellett Észak- és Dél-Amerika, Ausztrália és Új-Zéland, Japán és Dél-Korea. De ezeken túlmenően mindazok az ázsiai és afrikai országok is, amelyek elkötelezték magukat abban, hogy a nyugati kultúrértékeket nemzeti társadalmi rendszerükbe integrálják.

5. táblázat

A kétféle civilizált világ megosztottsága, %

Zónák	Terület	Népesség	GDP
Atlanti kohézió	41	27	75
Külső zónák	59	73	25
Összesen	100	100	100

Megjegyzés: A számításokat a *Heti Világgazdaság Zsebvilág 1995.* adatainak felhasználásával készítettük el.

Modernizáció mint a fejlődés motorja

A kétféle civilizált világ ilyen jellemzése ébreszti sokakban azt a meggyőződést, hogy az egyetemes társadalmi-gazdasági fejlődés egyetlen lehetséges útja a nyugatiasodás további kiterjesztése. De hát mit is kell ezalatt érteni? E nézet képviselői készek a válasszal: a fejlődésből „kirekesztett” zónáknak be kell kapcsolódniuk a modernizációs folyamatba. Huntington szerint ezt olyan áramlatként kell értelmeznünk, amely felöleli:

- az iparosodást,
- az urbanizációt,
- az írni, olvasni tudókat,
- az oktatást (művelődést),
- a gazdagodást,
- a társadalmi mobilitást, valamint
- az egyre komplexebb és változatosabb foglalkoztatási szerkezetet.

A modernizáció nyomán a tudományos és műszaki ismeretek hatalmas méretű bővülése megy végbe. Az ember a 18. századtól egyre nagyobb eséllyel vonja fennhatósága alá és alakítja környezetét. Mindehhez persze két kiegészítő megjegyzés kívánkozik. 1. Olyan környezeti veszélyek felidézéséről, illetőleg elhárításáról van szó, amelyeket javarészt a modernizáció hoz magával. 2. A modernizációval járó természeti és társadalmi veszélyeztetettség fokozódóban van, és csak remélni lehet, hogy ez a tendencia megállítható és visszajára fordítható.

A civilizációk körében kétségtelenül a Nyugat az első modernizálódó civilizáció, és e kultúra elsajátításában mind a mai napig élen jár. Nyilvánvaló, teszik ehhez hozzá Braudel, Huntington és mások: az a világ, amelyben egyes társadalmak a modernség magas fokát érik el, míg mások továbbra is hagyományosak, kevésbé homogén annál a világnál, amelyben a társadalmakat a modernség hasonlóan magas szintje jellemzi. Mindezt úgy is körül lehet írni: a modern társadalmak több rokon vonást mutatnak, jobban hasonlítanak egymáshoz, mint a hagyományos társadalmak. Először azért, mert lehetővé válik a technikai eljárások, találmányok stb. gyors elterjedése. Másodszor pedig azért, mert amikor a társadalmi szerkezet elsődlegesen nem a mezőgazdasághoz, hanem az iparhoz kapcsolódik, lényegesen csökken a természeti környezettől való függőség.

Valamivel azonban tisztában kell lennünk. És ez alapvető a dolgok lényegének megértéséhez. A modernizáció nem teremt közös kultúrát. A modernizáció nem oldja fel a sokpólusú, sokcivilizációs világot. Csak jobb feltételeket és lehetőségeket teremt a civilizációk közötti kapcsolatok intenzifikálása számára. A rendszeres és egyre többirányú kommunikáció segít egymás jobb megismerésében és így abban is, hogy a tapasztalatok kicserélődjenek és átvegyék azt, amit az idegen civilizációkban jobbnak tartanak. A modernizációs folyamatnak ilyen és más utakon a globalizációra gyakorolt hatására akkor térünk vissza, amikor a tudományos megismerés tökéletesedésének történelmi útját vizsgáljuk.

De amit már itt újra és újra hangsúlyoznunk kell: a modernizációnak módifikáló hatása lehet a kultúrártékek elemeire, de nem alakítja ezeket az értékeknek. Másképp kifejezve: a nyugati civilizáció kultúrártékeit nem a modernizáció teremtette meg. Ezek már adva voltak. Viszont termékeny táptalajnak bizonyultak a modernizáció számára. Ugyanígy: a nem nyugati civilizációk, amelyek nem, vagy alig élesztették a modernizációt, olyan kultúrártékek képében vannak jelen, amelyek szelektív hatást gyakorolnak a modernizációs

folyamatokra: befogadják mindazt, ami a primer kultúrértékekkel összeegyeztethető, de elutasítják mindazt, ami azokkal gyökeres ellentétben áll.

Mindezt persze ne értelmezzük konfliktusoktól mentes folyamatként. A kultúrértékek sem kőbe vésett normatívák. Azokat a mindennapi élet, a rendszeresen változó gyakorlat tapasztalatai formálják és módosíthatják. A modernizáció különböző megnyilvánulásai pedig különösen járulhatnak hozzá az ilyen jellegű változásokhoz. Mégis nagy hiba lenne a kettő közé egyenlőséget tenni. Márpedig pontosan ezt a hibát követik el azok, akik a modernizációt az egyetemes civilizáció ügyeként fogják fel.

Akik ezekkel a kérdésekkel mélyrehatóan foglalkoznak, azok a vallásra, mint az emberi mibenlét talán legfontosabb elemére szoktak utalni. A kérdés pedig az, vajon a modernizáció nem vezet-e a vallás elsorvadásához. A materialisták megközelítésében a tudomány, a racionalizmus és a pragmatizmus fokozatosan felszámolja a vallások alapját képező babonákat, mítoszokat, irracionális elemeket és rítusokat. Az „új társadalom” toleráns, gyakorlatias, progresszív, emberies és szekuláris. Mindezt a konzervatívok gyökeresen másképp ítélik meg. Eszerint az Istentől való elfordulás romlottságot, anarchiát szül, ami végül is a civilizált élet megszűnéséhez vezethet.

A 20. század második felének tapasztalatai mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a modernizáció térhódítása nem számolta fel a morális értékeket, sőt a vallási megújódás jelei is felfedezhetők. K. Gilles szerint új vallásos megközelítés alakult ki, amely szinte valamennyi népet érinti. A cél már nem a világi értékekhez való igazodás, hanem a társadalmi szervezet szakrális alapjának visszaállítása, ha kell, akár a társadalom megváltoztatása révén is. Egyszerűen arról van szó, hogy a modernizációs folyamatban az emberek tömegesen új kapcsolatrendszerek keretei közé illesztve élik le életüket. Új identitásforrásokra, a morális előírások új forrásaira van szükségük. Csak így meríthetnek létük számára értelmet és célt. Ezeket a szükségleteket pedig csak a vallás képes kielégíteni.²⁰

Kultúrértékek különbözősége

A modernizációnak a nyugati civilizáció a fő letéteményese. De azoknak egyes elemei megjelennek más civilizációkban is. Nincs realitása annak a hipotézisnek, mely szerint szerves kapcsolat áll fenn a modernizáció és a nyugatiasodás között. Az persze aligha vitatható, hogy a Nyugatról áramló modernizálódás egyben a nyugatiasodás táptalaja. Az viszont naiv feltételezés, hogy ahol a modernizáció végbemegy, ott ez fokozatosan maga alá gyűri a nem Nyugat kultúr-

20 Gilles, K.: *Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World*. Pennsylvania State University Press, 1994.

értékeit. Ha ezt elfogadnánk, akkor földi világunk valamennyi körzetét, amely a Nyugaton kívül esik, úgy kellene értelmeznünk, mint a barbár társadalmak összességét. Ez azonban tarthatatlan.

A vallási megújódási mozgalmak szekularizmusellenesek, egyetemesség-ellenesek és – a keresztény megnyilvánulások kivételével – Nyugat-ellenesek. Ellenzik a relativizmust, az egoizmust és a fogyasztói szemléletet. Másképp kifejezve: elfogadják a tudomány és a technika nélkülözhetetlenségét, az életmód ehhez kapcsolódó megváltozását, de nem fogadják el, hogy e közben nyugatiasodjanak.²¹

Érdemes külön hangsúlyozni: Kínában mind nagyobb jelentőséget kapnak a konfucianus tanok. Az 1980-as években a kormány azáltal is igyekezett elősegíteni a konfucianizmus iránti érdeklődést, hogy azt a kínai kultúra fő sodrásaként határozta meg. Ezzel egyben olyan kulturális alapot teremtett, amely mint az ázsiai kultúra tradicionális hordozója alkalmasnak bizonyult az európai értékekkel való szembesítésre.

A kelet-ázsiai kultúra értékei a csoportérdekek elsőbbségét hangsúlyozzák az egyéni érdekekkel szemben. A konfucianizmus értékrendszere nemcsak fennmaradt a történelem folyamán, hanem egyre több ázsiai ország tartja vezérelvnek; különösen azokat a vonásokat, amelyek a takarékosagra, a családra, a munkára és a fegyelemre irányulnak. Ebben az értékrendszerben nemcsak az individualizmust utasítják el, de háttérbe szorul a tekintélyelvűség és a demokrácia is nagyon korlátozott formák között uralkodik. A legkülönbözőbb formában adnak ennek hangot az egyes ázsiai országok vezető személyiségei.²²

A különböző civilizációk egymástól eltérő kultúrártékei körében talán az emberi jogok értelmezése körül merülnek fel a legélesebb viták. Az ENSZ 1948-ban tette közzé az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. Ez a nyilatkozat a nyugati kultúrártékekkel összhangban a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési és a vallásgyakorlási jogot az emberi megnyilvánulások természetes velejárójának nyilvánította. Aki némileg is ismeri a történelmet, az jól tudja, hogy ezek a jogok Nyugaton rendkívül hosszú fejlődés befejező szakaszaként jutottak érvényre, és váltak a demokratikus berendezkedés elidegeníthetetlen elemeivé. Ezért tűnik különösnek, miért fogalmazta meg az ENSZ mindezt a demokratikus berendezkedés egyetemes attribútumaiként, függetlenül az egyes civilizációk sajátosságaitól és a fejlettség eltérő fokától.

21 Fareed, Z.: Culture is destiny: A conversation with Lee Kuan Yew. *Foreign Affairs*, 73. III. 14. 1994.

22 Casimir, Y. L.: America's role in Asia: One year later. Asia Foundation, Center for Asian Pacific Affairs, Report, No. 15, 1994. február; The Asianization of Asia. *Foreign Affairs*, 72. nov.-dec. 1993.; Kishore, M.-Yoichi, F.: Asia and a United States in decline. *Washington Quarterly*, 17, 1994. tavaszi szám. Ellentámadást illetően lásd Eric, J.: Asia's fate: A response to the Singapore School. *National Interest*, 35, 1994. tavaszi szám.

A Nyugat számára természetesen fontosnak tűnt, hogy az emberi jogok ilyen módon, világszinten kerüljenek meghatározásra. Ez ugyanis stabilizálja a Nyugat gazdasági pozícióját a világ bármely részén olyan körülmények között is, amikor megszűnt a gyarmati rendszer és a volt gyarmatok mint önálló országok autonóm módon szabályozhatják társadalmi berendezkedésüket. Az 1948. évi ENSZ-nyilatkozat alapot ad ahhoz, hogy a Nyugat az abban foglaltakhoz való igazodást meghatározónak tekinthesse a legkülönbözőbb civilizációkhoz tartozó államokkal való gazdasági kapcsolatok formálásában. E határozat alapján megtehetik, hogy

- az IMF által nyújtott kedvezményes hitelek nyújtása,
- a hitelelengedési kérelmek elbírálása,
- a különböző típusú segélyek odaítélése,
- a külkereskedelemben a vámpreferenciák érvényesítése,

valamint az ezekkel rokon típusú kedvezmények mérlegelésekor az emberi jogokra vonatkozó 1948. évi ENSZ-határozat alapján tegyék mérlegre a szóban forgó ország által követett politikát. Ez persze nem mindig jár sikerrel. Egyfelől azért, mert alapvető érdekütközésekről van szó. Másfelől azért, mert a gazdasági kapcsolatok fenntartása a Nyugat szempontjából is alapvető érdek. De nézzük a problémát kissé közelebbről.

Az emberi jogok körül kibontakozott nemzetközi viták tisztázásának céljával az ENSZ 1993-ban Bécsben konferenciát szervezett. A civilizációs vonalak mentén elkülönülő országok többek között a következőkről értekeztek: egyetemesség, szemben a kulturális relativizmussal az emberi jogok terén; a gazdasági és társadalmi jogok viszonylagos prioritása – beleértve a fejlődéshez való jogot – szemben a politikai és a polgári jogokkal; a politikai feltételek kérdése gazdasági segítség esetén.

A bécsi konferencia nyilvánvalóvá tette az alapvető érdekeltéréseket egyfelől az európai és az észak-amerikai államok, másfelől az iszlám-ázsiai tömb országai között. Két hónappal a bécsi konferencia előtt az ázsiai államok találkoztak Bangkokban, és jóváhagytak egy nyilatkozatot, amely azt hangsúlyozta, hogy az emberi jogokat „nemzeti és vallási sajátosságok kontextusában és a különböző történelmi, vallási és kulturális fejlődés hátterére kivetítve” szabad csak tekintetbe venni. Azt is belevették nyilatkozatukba, hogy ha módszereken figyelik az emberi jogok helyzetét egy államban, azzal megsértik annak szuverenitását. Továbbá, hogy ellentétes a fejlődéshez való joggal, ha emberi jogokra hivatkozva döntenek a gazdasági segítségről.²³

Az ENSZ 1993. évi bécsi konferenciáján vált nyilvánvalóvá, hogy az emberi jogok értelmezése körüli vita szervesen kapcsolódik a különböző civilizációk eltérő kultúrértékeihez, a konfucianizmus, az iszlám stb. olyan vonatkozásai-

23 Kausikan, B.: Asia's different standard. *Foreign Policy*, 92, 1993. őszi szám; Brown, Ch. J.: In the trenches: The battle over rights. *Freedom Review*, 24, 1993. szept.-okt.

hoz, amelyek a nyugati keresztény–zsidó habitustól gyökeresen különböznek. Jelenleg igazából nem is adhatunk választ arra, milyen változások következhetnek be a 21. évszázadban az ázsiai–iszlám társadalmi normákban a gazdasági fejlettségnek a jelenleginél magasabb fokán. Csak egyik lehetséges változat a nyugati vélekedés, mely szerint a jólét terén végbemenő előrehaladás Keleten ugyanazokat a folyamatokat hozza majd működésbe, amelyeket nyugati alternatívaként megismerhettünk.

3. Általános egyensúly

Nemzeti, regionális és világerdek

A civilizációk létezése – gazdasági nézőpontból közelítve – felveti a kérdést, miképpen írható le az az állapot, amikor a különböző kultúrák értékei alapján működő közösségek gazdasági helyzete, ezeknek egymás közötti viszonya egyensúlyi helyzetben van. Ennek a felvetése aligha lehetett indokolt abban a történelmi korszakban, amikor a civilizációk egymástól elszigetelten léteztek; érintkezésük csak alkalmi, periférikus volt. Ez volt a jellemző a 15. századig. De ezt követően a 20. század közepéig terjedő időszakot is figyelmen kívül hagyhatjuk. Ezekben az évszázadokban épült ki fokozatosan a gyarmati rendszer. A vizsgált probléma a 20. század második felében vált időszerűvé, és talán nem túlzás, ha feltételezzük, hogy ez lesz a 21. század egyik központi problémája.

De hát mit is értsünk egyensúly alatt? Legátfogóbb értelmezésben a konszolidált körülményekre kell gondolnunk. Tehát arra, hogy a társadalmak rendezett viszonyok között élnek; nem lépnek fel olyan konfliktusok, amelyek válaszút elé állítják az egyes közösségeket. Gazdasági nézőpontból a konszolidált viszonyokat a klasszikus tanítás a kereslet–kínálat törvénye alapján határozza meg. A közgazdaságtanban ezt – statikusan nézve – a keresleti és a kínálati függvény metszéspontjaként írják le. De van annak realitása, amit a Kornai-modell fejt ki, amikor az egyensúlyt olyan sávként jellemzi, amelyen belül a konszolidáció még fennáll.²⁴

A dinamikus egyensúly ezzel szemben azokat a viszonyokat fejezi ki, amelyek a gazdasági fejlődéssel végbemenő szerkezetátalakítás révén alakulnak ki. Erre Schumpeter kreatív rombolásról megfogalmazott koncepciója a legjobb magyarázat.²⁵

24 Kornai J.: *A hiány*. Budapest, 1980.

25 Schumpeter, J.: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. München, 1931.; *Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus*. Leipzig, 1912. Berlin, 1993.

A közgazdaságtan az egyensúlyt nemzetgazdasági kategóriaként fogalmazza meg. Ez nem foglal magában külön normatív elvárásokat azontúl, mint ami az általános konszolidált állapotból, a gazdaság működőképességéből következik. A gazdaság szerkezete, a jövedelemviszonyok stb. különbözőek lehetnek. Következésképpen a piac és a szabad kereskedelem talaján állva az egyensúly országonként a legkülönbözőbb fejlettségi színvonal és belső arányok mellett alakulhat. Még az országokon belül is erőteljes területi differenciálódás állhat fenn. Ez egyébként még néhány iparilag fejlett országban is szembe-tűnő. Ezeket az országok közötti és országokon belüli differenciálódásokat a piaci törvények működéséből folyó természetes, elkerülhetetlen folyamatként foghatjuk fel.

Az egyensúlyt nemzetgazdasági kategóriaként szemlélve lehetségesnek kell tartanunk annak meg bomlását is. Történelmileg nézve ez időről időre hol itt, hol ott megmutatkozott, és az egyensúly helyreállítására irányuló akcióprogramok kidolgozására, alkalmazására vezetett. Mindezt a társadalmi érdek diktálta annak érdekében, hogy nemzeti (állami) szinten a gazdaság működőképessége megóvható, amikor pedig ez veszélybe került, helyreállítható legyen.

Nem árt nagy nyomatékkal hangsúlyozni: ilyenkor fel kell tételezni, hogy működnek azok a hatalmi-intézményi rendszerek, amelyek lehetővé teszik olyan eszközök alkalmazását, amelyek segítségével a stabilitás, a konszolidáció, az egyensúly fenntartható.

A nemzeti érdektől elkülönülten létezik a regionális érdek, amit több ország gazdasági együttműködésében alkalmazott megkülönböztetések, egymásnak kölcsönösen nyújtott preferenciák töltenek meg tartalommal. A regionális érdek a világ gazdaság alakításában a 20. században kapott nagyobb szerepet. Ekkor vált mindinkább tudatossá az a felismerés, hogy integrációs megállapodásokkal az abban közreműködő országok olyan többletelőnyökhöz juthatnak, amelyek a szabad világkereskedelemben elmaradt haszonként értelmezhetők. Így válhatott állami érdekke a szuverenitás korlátozása, az autonóm gazdaságpolitika olyan formálása, amelyben az integráción belüli érdekegyeztetések meghatározó szerephez jutnak.

A regionális érdek attribútumai egyértelműen körülírhatók, hiszen a nemzetközi egyezményekből levezetett követelményeket a tagországok gazdaságpolitikájukban kötelező normaként alkalmazzák, és ezt a gazdasági jog is tükrözi. Másképp kifejezve: a nemzeti érdek fennmarad, de mintegy szintetizálódik a regionális érdekekkel. Ezzel a szabad világkereskedelem diszkriminatív elemekkel egészül ki. Ha ezek az integrációk a piacgazdaság érvényesítését tekintik alapkövetelménynek, a regionális piacot nem zárják el a kívülálló országoktól, de az oda bejutás feltételei eltérnek azoktól a feltételektől, amelyek mellett a tagországok egymás közötti forgalma bonyolódik.

A kérdés ezek után úgy vetődik fel: a szabad kereskedelem, továbbá azok a hátrányok, amelyeket a külső országok szenvednek el az integrált piacokon,

optimális pályán működtetik-e a világgazdaságot vagy nem. Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk, tartalmilag kell körülírni a világérdeket.

A világérdeknek – elvontan értelmezve – nincs képviselője. A világérdek, mint ilyen, nem rendelkezik politikai hatalommal. Létezik viszont az emberiség általános sorsáért érzett közös felelősség. Ez éleszti a kiegyenlítődés óhaját, a gazdasági elmaradottság megszüntetésére irányuló kíváncsalmat, a termelőerők arányos területi elosztására irányuló törekvést. Ezek és az ezekhez hasonló törekvések meg szoktak jelenni az integrációs érdekegyeztetések kapcsán. Mihelyt azonban átlépjük ezt a keretet, a nemzeti önzés és a világgazdasági kapcsolatok által nyújtott lehetőségeknek a gazdasági fölényen alapuló kihasználása korlátokat állít az etikai követelmények elé.

Persze a szabad – korlátozottan szabad – világkereskedelem képviselői némi joggal hivatkozhatnak arra, hogy ez az a pálya, amely a lehetséges legnagyobb mérvű gazdasági növekedést biztosítja. Viszont ha ez a növekedési pálya egyet jelent azzal, hogy az amúgy is gazdag országok még gazdagabbak lesznek, és a fejlettségi úr rendszeresen fokozódik, akkor ez aligha felelhet meg a világérdeknek.

Azt persze tudjuk, hogy a különböző nemzetközi szervezetek, mindenekelőtt pedig az ENSZ időről időre konferenciákat szervez, hogy a nemzeti gazdaságpolitikákat az általános világérdekkel összhangba hozza. Határozatokat fogalmaznak meg, amelyek az egyes országok számára ajánlásul szolgálnak, de amelyek kötelező magatartási normaként is értelmezhetők. Ugyanakkor, ha szemügyre vesszük az országok közötti gazdasági fejlettségbeli különbségeket vagy a környezetártalom alakulását, általános az a tapasztalat, hogy ezek a határozatok nem vagy alig gyakorolnak hatást a gazdasági folyamatokra.

Akarva-akaratlanul felvetődik a kérdés: mi az oka annak, hogy azok az államok, amelyek ENSZ vagy bármely más nemzetközi szerv határozatmeghozatalában közreműködnek, az ajánlásokat aláírásukkal szentesítik, úgyszólván nem vagy alig reagálnak ezekre a határozatokra. Azt lehetne elvárni, hogy ilyen határozatok megszületését követően az abban leginkább érdekelt országok képviselői közös munkával megvizsgálják az azokból következő feladatokat, és akcióprogramokat fogalmaznak meg, amikor is hatékony módon biztosítják a szükségesnek ítélt intézkedések megtételének ellenőrzését is.

Erre azonban jóformán nincs példa. Egyedül az IMF és általában a nemzetközi kapcsolatok rendezésében közreműködő pénzintézetek jelentenek kivételt. Ezek az eszközök centralizálása és újraosztása révén valóban képesek hatékonyan működni. De ezek is csak azért, mert működési rendjüket eleve a Nyugat centrikus világgazdaság főhatalmi letéteményesei szabályozzák, és pedig olyan elvek alapján, amelyek nem vagy csak periférikusan hozhatók kapcsolatba a világérdek jobb érvényesítése célzatával hozott ENSZ- stb. határozatokkal.

Végző soron: nincs olyan objektív mérce, amely tartalmilag kifejezhetné azt, amit a világérdek alatt értenünk kellene. Az egyetlen fogódzkodó, amit megragadhatunk, a világméretű egyensúly, amely fenntartja a konszolidált állapotot. Ilyen értelemben véve a világérdek nem elvontan értelmezett etikai kategória. És nem egyszer s mindenkorra adott. A hatalmi és a gazdasági erőviszonyok egyaránt összegeződnek benne. Következésképpen, ha új feltételek adódnak érdekek érvényesítése számára, amelyek nincsenek összhangban a ténylegesen érvényesülő világgazdasági állapottal, ezt konfliktusként foghatjuk fel. A konfliktus levezetésének pedig különböző eszközei ismertek. Végző soron ez lehet az indoka a háborúk kirobbantásának.

Amikor a nemzeti társadalmak függetlenségét és a világérdeknek a nemzeti érdekekkel való egyeztetését ilyen módon közelítjük meg, akkor a világszinten adódó konfliktusok elkerülhetetlenek, és levezetésükre aligha marad más választás, mint az azokkal való együttélés, végző soron pedig a háború. Ezt a történelemben egyik-másik ország mindenhol azzal a céllal kezdeményezte (indította el), hogy a létező hatalmi-gazdasági viszonyokat saját javára változtassa.

A Nyugat erőfölényén alapuló egyensúly

Eddigi fejtegetéseinkből két dolog világosan adódik. Először az, hogy a világ különböző részei közötti ellentét és versengés a 21. században is jellemző marad. Politikai-hatalmi viszonyok tekintetében polarizált világban élünk, de azazal a különbséggel, hogy a kifejlesztett tömegpusztító fegyverek következtében a háborús konfliktusok könnyen ölthetnek globális méretet. Másodszor pedig az, hogy a világgazdaság a 21. században is nemzetállamok kapcsolatában szerveződik, de megnövekszik a regionális együttműködés jelentősége. Van valószínűsége annak, hogy mindinkább a különböző civilizációk adják a törési vonalakat, és válhatnak konfliktusok forrásává.

A 21. század küszöbén a legnagyobb realitása annak van, hogy a nyugati civilizáció megőrzi erőfölényét minden más civilizációval szemben. Ez a hipotézis a 21. század második felében már vitatható. Az erőfölényt *B. R. Jeffery*²⁶ a következő tényezőkre alapozza:

1. Birtokolja és működteti a nemzetközi bankrendszert.
2. Ellenőrzi az összes keményvalutát.
3. A világ főfogyasztója.
4. A világ késztermékeinek több mint a felét állítja elő.
5. Uralja a nemzetközi tőkepiacokat.
6. A legtöbb társadalomra jelentékeny morális befolyást gyakorol.
7. Képes masszív katonai beavatkozásra.

26 Jeffery, B. R.: Exclusion as national security policy. *Parameters*, 1994. tavaszi szám.

8. Ellenőrzi a tengeri útvonalakat.
9. Szervezi és bonyolítja a legfejlettebb technikai kutatásokat és fejlesztéseket.
10. Élén jár a műszaki oktatásban.
11. Uralja a világűr kutatást.
12. Domináns szerepet játszik a repüléssel és űrhajózással kapcsolatos iparokban.
13. Vezető szerepe van a nemzetközi kommunikációban.
14. Uralja a fegyvergyártás legfejlettebb technikájú ágazatait.

Ehhez hozzá szokták fűzni: ez az egyetlen civilizáció, amely társadalmanként eltérő módon és mértékben penetrált a többi civilizációba, és ez sok esetben messze túlnő a tisztán gazdasági szférán. Ez természetes velejárója annak, hogy ahol a modernizációt a fejlődés szükséges velejárójának tekintik, ott időről időre fel is merül a nyugati segítség szükségessége.

Érthető, hogy a Nyugat mindazt, ami érdekében áll, egyben a világközösség érdekeként fogja fel. De az is, hogy a Nyugat e tekintetben elismeri az Egyesült Államok vezető szerepét. Kissinger az új világrendre vonatkozó elmélkedésében ír arról, hogy az Egyesült Államok ez idő szerint azzal a kapacitással rendelkezik – bár nem szükségszerűen azzal a filozófiával is –, hogy nagyjából olyan módon cselekedjék, ahogy Nagy-Britannia az európai fenntartásáért a 20. század két világháborújáig.²⁷

Az USA elég erősnek érzi magát, hogy bármely irányból jövő katonai veszélyeztetettség esetén világszinten biztosítsa a nyugati civilizáció értékrendjében értelmezett társadalmi-gazdasági haladás számára a nélkülözhetetlen egyensúlyt. Ugyanakkor pontosan tudja, hogy – újólág Kissinger fogalmazásával élve – az USA politikai és logisztikai támogatása nélkül európai katonai akció vajmi nehezen képzelhető el bárhol a világon. A gazdaságilag erős Európa mindenfajta világméretű amerikai akcióprogram számára jelentős háttérret teremtet. Ezért is érdekelt az USA a NATO fenntartásában, és annak keleti bővítésében. Ezért tekinti érdekében állónak az Európai Unió erőteljes fejlődését, és annak keleti bővítését.

Mindennek fényében megérthetjük azt is, miért tekintette az Egyesült Államok érdekében állónak a NATO fenntartását. Ez a katonai tömörülés a második világháborút követően tudvalevően a Varsói Szerződés, e Szovjetunió vezette katonai tömörülés ellensúlyozására jött létre. A Szovjetunió önfelszámolása megszüntette azt az okot, ami a NATO megalakulásához vezetett. Ezért a NATO fenntartásához csak az a feltételezés szolgálhat alapul, hogy a világ különböző pontjain konfliktushelyzetek alakulhatnak ki, amelyek összefogott nyugati katonai fellépést tehetnek szükségessé.

²⁷ Kissinger, H.: *Diplomácia*. Budapest, 1996.

Ázsia gazdasági fellendülése és öntudatosulása

A nyugati civilizáció értékrendjének az egész világra való kiterjesztése napjainkban elsősorban az Egyesült Államok expanziós politikája révén tör magának utat az érvényesülésre. Ha ennek hagyományos latin-amerikai vonatkozásaitól eltekintünk, mindenekelőtt az ázsiai kontinensen mutatkoznak meg ennek ismertetőjegyei. Az USA ázsiai befolyását a 20. században elsősorban a második világháborúban Japánra mért katonai csapás és a koreai intervenció alapozta meg.

A második világháború után szembetűnő módon mutatkozott meg Kínának a Szovjetunióhoz és Japánnak az USA-hoz fűződő szoros kapcsolata, ami a társadalmi-gazdasági berendezkedések gyökeres eltérésében is megmutatkozott. Ez a kétféle orientáltság egy adott történelmi időszakban Japán látványos gazdasági fejlődéséhez vezetett, amitől Kína messze lemaradt. De amikor a Szovjetunió sebezhetősége nyilvánvalóvá vált, Kína egyre inkább eltávolodott a marxizmus-leninizmus vonalától. Szembesült az útkeresés dilemmájával. Nem követte Japán példáját. Ehelyett a hagyományos kultúra iránti elkötelezést választotta. A politikai vezetés a marxizmus-leninizmus forradalmi legitimitása helyett a teljesítmény legitimitását helyezte, amelynek alapját az ún. kulturális forradalmat követő időszakban a felélénkülő gazdasági fejlődés teremtette meg.

Az OECD felkérésére *Angus Maddison* vezetésével erre a célra alakult munkacsoport vizsgálódásokat végzett földünkön az 1820–1992 közötti 172 éves időszak gazdasági fejlődéséről.²⁸ Ezek során azt is szemügyre vették, melyek azok az országok, amelyeknek növekedési üteme akár felfelé, akár lefelé eltér az Egyesült Államok színvonalától. Arra a következtetésre jutottak, hogy a 20. században a II. világháborút követő időszakban (1950–92) egyedül az ázsiai országokra volt jellemző, hogy felgyorsult a gazdaságnövekedés és az több ország esetében meghaladta az USA gazdaságnövekedésének mértékét. Az erről alkotható képet a 6. táblázat mutatja.

A folyamat az 1950-es években kezdődött Japánban. Vagyis abban az országban, amely sikeresen hajtotta végre a modernizálást és zárkózott fel az élenjáró kapitalista országokhoz. Utána kiterjedt a „négy kistigrisre” (Hongkong, Tajvan, Dél-Korea, Szingapúr). Kínában 1950–92 között az évi átlagos növekedési ütem közel 2%-kal haladta meg az USA növekedési szintjét, de ennek megítélésénél figyelembe kell venni, hogy erre az időszakra esett a „kulturális forradalom”, amely kifejezetten a modernizáció minden jelének felszámolását tűzte ki célul. Csak akkor, amikor ez a folyamat véget ért, és Kína a gazdasági reformok útjára lépett, következett be ugrásszerű fejlődés a gazdaságban. A kialakult új helyzet és a mai idősakra is többé-kevésbé jellemző viszonyokat jobban tükrözi az 1970–1993 közötti időszakot felölelő áttekintés.

28 Maddison, A.: *Monitoring the World Economy 1820–1992*. OECD-tanulmány, 1995.

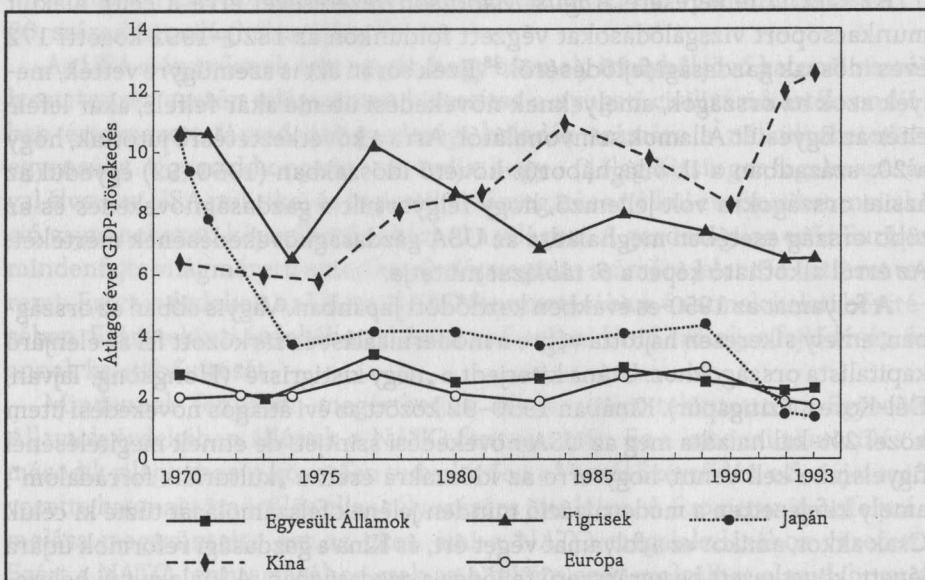
6. táblázat

Egyes ázsiai országok 1 főre eső GDP-növekedési ütemének eltérése az USA színvonalától (évi százalékos átlag)

Országok	1820-1913	1913-1950	1950-1992
Banglades	-1,35	-1,88	-1,29
Burma	n. a.	-2,85	-0,40
Kína	-1,22	-1,88	1,94
India	-1,28	-1,86	0,00
Indonézia	-1,09	-1,71	0,80
Japán	-0,83	-0,67	3,70
Pakisztán	-1,18	-1,89	0,27
Fülöp-szigetek	n. a.	-1,83	-0,65
Dél-Korea	n. a.	-1,79	3,85
Tajvan	n. a.	-1,18	4,18
Thaiföld	n. a.	-1,57	2,16

2. ábra

A gazdasági kihívás: Ázsia és a Nyugat

Forrás: Világbank, *World Tables 1995, 1991*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1995, 1991; Directorate-General of Budget, Accounting and Statistics, R. O. C., *Statistical Abstract of National Income, Taiwan Area, Republic of China, 1951-1995 (1995)*. Megjegyzés: Az adatok hároméves átlagokat tükröznek.

Általánosnak tűnik az a vélekedés, hogy a 21. század első évtizedeiben folytatódik Ázsia látványos gazdasági előretörése; az a vélekedés, hogy 2020-ra a világ öt legnagyobb gazdasága közül négygel, a tíz legnagyobb közül pedig hét-tel ázsiai ország fog rendelkezni. Ez azt jelentené, hogy erre az időre a világ-gazdaság teljesítményének 40%-át az ázsiai társadalmak nyújtják. Kissinger vélekedése szerint a 21. század közepe táján Kína elérheti az USA fejlettségi szintjét.²⁹ Ez az a táptalaj, ami elteti az ázsiai öntudatosságot.

Minket ennek kapcsán az érdekel, hogy milyen véleményt formálnak erről az ázsiai országok politikai és más vezető tényezői. A hangsúlyt természetesen a nyugatitól merőben eltérő keleti civilizáció kultúrértékeire helyezik. Ilyen megközelítésben a *homo oeconomicus* az a kritikus pont, ahol leginkább megfogalmazódik a nyugati és a keleti értékrend közötti különbség. A nyugati civilizációban ezt az embertípust az individualizmus teszi az értékrend fő jellemzőjévé. De hogyan közelítik meg ezt a keleti civilizáció szemszögéből? Ennek szemléltetésekor Huntington fejtegetéseit vesszük alapul, aki az ázsiai öntudatosodásnak, mint összetett magatartásformának négy jelentős elemét hangsúlyozza.³⁰

1. Ázsia gazdasági teljesítményének látványos növekedése hozta magával azt a vélekedést, miszerint Kelet-Ázsia önerejére támaszkodva képes nem csak fenntartani a gazdasági fejlődést, de a Nyugatot is túlszárnyalni. Ez megerősíti őket abban a hitben, hogy a Nyugattal szemben meg tudják őrizni saját identitásukat. Az a gazdag irodalom, de főként azok a politikai deklarációk, amelyeket az ázsiai öntudat erősödése diktál – általános szabályként – mind ezt az Egyesült Államokkal szembeni állásfoglalásként fogalmazza meg, mintegy azonosítva a Nyugatot az Egyesült Államokkal.

2. Az ázsiaiak megítélése szerint a gazdasági siker annak az ázsiai kultúrának a gyümölcse, amely a rend, a fegyelem, a család, a felelősség, a kemény munka, a kollektívizmus és az absztinencia tényezőiként értelmeznek.

3. A különféle ázsiai társadalmak és civilizációk között a különbségek jelentősek. Sok fontos dologban azonban azonosak. Egyformán elutasítják az individualizmust és lényegében mindenütt a puha tekintélyelvűség, a demokrácia nagyon korlátozott formái uralkodnak.

Az ázsiai társadalmaknak közös érdekük, hogy a Nyugattal szemben megvédjék e jellegzetes vonásaikat, és saját gazdasági érdekeik előmozdításán munkálkodjanak. Ez indokolná, hogy az Ázsián belüli együttműködés erősítése érdekében kiterjesszék a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetség (ASEAN) működési körét. Ezért tekintik fontosnak, hogy Japán, amely az ázsiai fejlődés motorja, eltávolodjon „elázsiaiatlansági és elnyugatosodási politikájától”.³¹

29 Kissinger, H.: *Diplomácia*. Budapest, 1996.

30 Huntington, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998.

31 Yotaro, K.: Re-Asianize Japan. *New Perspectives Quarterly*, 9, 1992. téli szám; George, Y.-Soon, Y.: New East Asia in a multicultural world. *International Herald Tribune*, 1992. júl. 15.

4. Az atlanti kohéziónak mintegy szembehelyezik a „csendes-óceáni globalizmust”. Ázsia öntudatosodásának vannak olyan célkitűzései, amelyeknek – legalábbis a belátható jövőben – nincs sok realitása. Vonatkozik ez különösen az Ázsián belüli együttműködésre, illetőleg a Kelet-ázsiai Gazdasági Csoport (EAEC) létrehozására. Ez egyengetné az utat a gazdasági regionalizmus számára. Kelet-Ázsiának eszerint egyre inkább az Ázsián belüli kereskedelemre és befektetésekre kellene összpontosítania.³² Ezzel szemben – ha eltekintünk Kínától – a gazdaságilag sikeres ázsiai országok fejlődésének a nyugati piac a fő táplálója. Akár Japánt, akár a kistigriseket nézzük, iparosításuk egész menete azon a világpiacon keresleten alapul, amelynek középpontjában a Nyugat és ezen belül is elsősorban az Egyesült Államok piaca áll. Az ázsiai iparosítás folyamatosságát ma el sem lehet képzelni a nyugati kapcsolatok megszakításával.

Ne essék félreértés: a világ gazdaság jövőjének megítélésénél számításba kell venni a civilizációk változó egyensúlyát. Így azt az eltolódást is, amely egyfelől északról dél irányba, másfelől nyugatról kelet irányba mehet a 21. században végbe. De ez semmiképpen sem fogható fel drámai fordulatként. Lényeges változásoknak kellene mind a termelés szerkezetében, mind a jövedelemviszonyokban Ázsiában végbemennie ahhoz, hogy a regionális koncepció a gyakorlatba átültethető legyen.

De azért hadd jegyezzük meg: Délkelet- és Észak-Ázsia 2000-ben jelentős lépést tett egy olyan befolyásos regionális tömörülés létrehozása felé, amely – gazdasági erején túlmenően – a térség elsőrendű biztonsági tényezője is lehet. A Délkelet-ázsiai Országok Szövetsége (ASEAN) kiterjesztett tanácskozásán először vett részt a kommunista Észak-Korea külügyminisztere Japán, Kína és Dél-Korea külügyminisztere mellett, hogy az üléseken a térség átfogó együttműködéséről folytasson vitákat. A thaiföldi külügyminiszter szerint nemcsak az ázsiai-csendes-óceáni térség, hanem az egész világ is látni fogja annak a hasznát, hogy Észak-Korea kitört a több évtizedes elszigeteltségből.

A konferencia első két napján az ASEAN a 33. miniszteri tanácskozását tartotta – Brunei, Kambodzsa, Indonézia, Laosz, Malajzia, Mianmar (Burma), a Fülöp-szigetek, Szingapúr, Thaiföld és Vietnam részvételével. Ezt követően az úgynevezett ASEAN + 3 ült össze az első hivatalos tanácskozásra – ezen volt jelen Japán, Kína és Dél-Korea külügyminisztere, és először negyedikként az észak-koreai külügyminiszter is. Az értekezlet befejező szakaszában már az ASEAN regionális fóruma tartotta ülését. Ezen az ASEAN-tagállamok mellett a térség szinte minden állama, összesen 37 képviselte magát.

Míg az ASEAN a tíz tagállam gazdasági erejét volt hivatott összehangolni, például szabadkereskedelmi övezet létrehozásával és valutáris intézkedésekkel, addig az ASEAN + 3 kifejezetten a biztonsági együttműködésre összpön-

32 Li Xian-giu: A post-cold war alternative from East Asia. *Straits Times*, 1992. febr. 10.

tosított. Az ASEAN regionális fóruma pedig mindezt az erőfeszítést foglalta keretbe: tény, hogy Észak-Korea jelenléte miatt megnyílt a lehetőség arra is, hogy biztonsági kérdések kerüljenek előtérbe.

Civilizációk ellentéte és érdekütközések

A vallásos érzelmek újjáéledése világméretű. A 20. század utolsó negyedétől azonban leginkább Ázsiából és az iszlám világból erednek azok a folyamatok, amelyek a nyugati civilizációval szembeni kihívásokban mutatkoznak meg. A konfucianizmussal azonosuló kelet-ázsiai civilizáció és a muzulmánok tekinthetők a 21. század dinamikus civilizációinak. Mindkettőnek közös jellemzője a nyugati értékek és intézmények elutasítása. A Nyugattal szembeni kihívás hátterében eltérő okok húzódnak meg. A gazdasági fejlődésben elért sikerek alapozzák meg az ázsiai öntudatosságot. A muzulmán öntudat pedig a társadalmi mobilitásban és a népesség gyors szaporodásában leli magyarázatát.

Bármiképpen vélekedjen valaki a kultúrértékek és a gazdasági fejlettség közötti kapcsolatról, aligha csodálkozhatunk azon, hogy a nem Nyugati civilizációkhoz tartozó országok erőfeszítéseket tesznek katonai potenciáljuk növelésére. Ilyen célra sok esetben a megtermelt GDP-nek aránytalanul nagy részét kötik le. Ez egyébként már jellemző a volt Szovjetunióra is. Ugyanígy jár el nemzetközi pozíciójának megszilárdítása érdekében Kína is, és köt az ázsiai iszlám kultúróvezet különböző országaival katonai együttműködési szerződéseket.

A legtöbb nem nyugati állam számára hatalmi helyzete megerősítése szempontjából az tűnik alapkérdésnek, milyen úton-módon tudja a nyugati hagyományos katonai erőt ellensúlyozni, amelynek költségeit is vállalni képes. Szinte egységes vélekedés alakult ki a tekintetben, hogy ehhez a legrövidebb út a tömegpusztító fegyverek és az ezek célba juttatásához szükséges felszerelés beszerzése. Ez a törekvés különösen a civilizációk magjainak számító államokra jellemző, melyek régiójukban uralkodó erőnek számítanak, illetőleg ilyen pozícióra kívánnak szert tenni.

Az atomfegyverek a Nyugatot közvetlenül fenyegetik. Kínának és Oroszországnak olyan ballisztikus atomrakétáik vannak, amelyek Európát is, Észak-Amerikát is el tudják érni. Észak-Korea, Pakisztán és India is egyre szélesíti rakétái választékát, és előbb vagy utóbb képesek lesznek célba venni a Nyugatot is.

Napjainkban leginkább a konfuciánus és az iszlám államok igyekeznek tömegpusztító fegyvereket és az ezek célba juttatásához szükséges eszközöket kifejleszteni. Iraknak jelentős vegyi arzenálja van, és erőfeszítéseket tett biológiai és atomfegyverek beszerzésére is. Iránban kiterjedt program gondoskodik az atomfegyver-kutatásról, és az ország fokozza erőfeszítéseit a célba juttató eszközök kifejlesztése terén. Az iráni elnök kijelentette: az irániaknak fel

kell szerelkezniük támadó és védelmi célokat szolgáló vegyi, bakteorológiai és radiológiai fegyverekkel.

Általános vélekedésnek számít, hogy atomfegyverrel rendelkező ország ellen az Amerikai Egyesült Államok nem keveredik háborúba.³³ Ez természetszerűleg olyan viszonyokra vonatkozik, amikor az USA nem rendelkezik rakétaelhárító rendszerrel. Ennek kiépítése – a jelek szerint – zárószakaszába jutott. Mihelyst kiépül ez a rendszer, sajátos helyzet következik be, ami persze a NATO-n belüli viszonyokra is megmutatkozna, hiszen ez azt jelentené, hogy a civilizációk közötti katonai konfliktusok esetén Európa hátrányba jut a Kelettel szemben.

Feltételezni lehet, hogy Japán sem fogja mindig magától értetődőnek tekinteni a közös amerikai és japán érdekeket. Az ázsiai szárazfölddel kapcsolatos japán nézetek törvényszerűen különböznek az amerikaiaktól. Emellett Japán védelmi kiadásai a 20. század vége felé egyre inkább felfelé kúsztak: a világ harmadik legnagyobb ilyen jellegű költségvetési tételét adják, és Oroszország belső gazdasági problémái miatt talán már a világ második leghatékonyabb védelmi büdzsáját jelentik.

A konfliktusforrások szempontjából kétségtelenül az Ázsiában végbemenő változások, mindenekelőtt Kína Kelet- és Délkelet-Ázsia lehetséges vezető hatalmává válása az, ami a legnagyobb figyelmet érdemli, és amit az Egyesült Államok érdekeit veszélyeztető fejleményként értelmezhet. Talán elegendő, ha a Dél-kínai-tenger olajforrásainak problémáját vetjük fel. A kitermelés erőteljes ütemben folyik. Ez nagyrészt kínai felügyelet alatt történik. De egyes területek vietnami ellenőrzés alatt állnak. Ez utóbbi területeken az olajkitermelést amerikai vállalatok végzik. Kína viszont ismételten bejelentette igényjogosultságát a tenger egész területére.³⁴ Ki adhat ma választ arra, hogy Kína a 21. század soron következő évtizedeiben, ha ahhoz elég erősnek érzi magát, akár konfliktusok vállalása árán is nem érvényesíti-e vélt jogát Vietnammal szemben? És ki tud arra választ adni, hogy ha ez bekövetkezne, ebben miképpen foglal állást az Egyesült Államok?

Itt most csak egy epizódját ragadtuk meg azoknak a bonyolult és sokrétű problémáknak, amelyek az egyes civilizációk érdekütközésének háttérében meghúzódnak. Zárjuk ezt a gondolatsort Huntington hipotézisével: A jövő veszélyes ütközéseit valószínűleg a nyugati arrogancia, az iszlám intolerancia és a kínai magabiztosság robbanó elegye hozhatja magával.³⁵

33 Freedman, L.: Great powers, vial interests and nuclear weapons. *Survival*, 36, 1994. téli szám.

34 Lásd: Defense planning guidance for the fiscal years 1994–1999 – kivonat, 1992. febr. 18., *New York Times*, 1992. márc. 8.

35 Huntington, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998.

4. Gazdasági globalizáció

A globalizáció mint politikai-technikai kategória

A világtrend áttekintése megfelelő keretül szolgál a gazdasági globalizáció körüli vizsgálódás számára. Elöljáróban azonban hadd említsük: a globalizáció mint politikai-technikai kategória vonult be a tudományba, és vált napjainkban divatfogalommá.

Ha valaki a társadalomtudományokban – és így a közgazdaságtanban – érdeklődésre számot tartó művet kíván alkotni, jó oka van, hogy mondanivalóját a globalizálódás köntösébe bújtassa. Így vagyunk ezzel a politikai és korszerű technikai frazeológia világában is. De ha valaki veszi a fáradságot és csak akár vázlatosan is áttekinti a globalizáció fogalmát kifejtő, illetőleg az ahhoz kapcsolódó ismereteket, meg fog lepődni, milyen sokféle értelmezést talál. Olyan politikai, társadalmi és gazdasági összefüggéseket is a globalizáció fogalmával illetnek, amelyeket korábban együttműködés, kapcsolati rendszer, munkamegosztás, integráció stb. szóhasználattal ugyanúgy, sőt talán még egyértelműbben fogalmaztak meg.

Magát a fogalmat az informatika korszerű eszközeinek megjelenése állította a figyelem előterébe. Ezek az eszközök tették lehetővé, hogy az információ-áramlás számára „kikapcsolják” az időtényező egyes elemeit, illetve a helybeli eltéréseket. Lehetőség nyílt a világ különböző pontjain lezajló, de egymáshoz szorosan kapcsolódó folyamatok egyidejű nyomon követésére. Ugyanezt a tendenciát a politika a liberalizáció és a dereguláció révén táplálja. Az államok – közülük leginkább a kis- és középhatalmak – úgy ítélik meg: olyan világban tevékenykednek, ahol rendkívüli módon leszűkült a döntési szabadság foka.

Ennek a fogalomnak talán leglátványosabb megnyilvánulása, hogy különböző társadalmi szervezetek, mozgalmak a globalizáció zászlaja alatt fogalmazzák meg tiltakozásukat a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer anti-humánus megnyilvánulásaival szemben. Immár (2000-ig) másodszor fordul elő, hogy különböző szervezetek fiataljai a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank évi közgyűlését használják fel tüntetések szervezésére. Vélekedésük szerint ezek a nemzetközi pénzügyi intézmények egyes nagyhatalmak, elsősorban az Egyesült Államok világuralmi politikáját közvetítik a különböző régiók felé és működnek közre az olyan pénzügyi műveletekben, amelyek fenntartják, sőt elmélyítik a gazdasági fejlettségbeli különbségeket és ilyen címen közreműködnek abban, hogy a szegénység a népesség növekvő részét sújtja, kifejezve egyben azokat az ellentmondásokat, amelyek az általános társadalmi-gazdasági fejlődés kísérő jelenségei.

De kezdjük az informatikával. Az informatikának a tudományos megismerés fejlődésében betöltött szerepéről a későbbiekben lesz szó. Annak néhány összefüggéséről azonban már itt említést kell tenni, különben a gazdasági

globalizáció sem fejthető ki. E helyütt elégségesnek tűnik *Glatz Ferenc* gondolkörének néhány elemét kiemelni. Korunkat úgy írja le, mint amelyet az ipari-technikai forradalom újabb hulláma, az informatika kihívása jellemzi. És az informatika közreműködésével kiteljesedik a globalizáció. Kihívás ez mind a politikai-állami intézmények, mind az egyének és a közösségek számára. Szembe kell nézni egy új típusú világméretű integrációval.

A globalizáció első eszközei – mint *Glatz* írja – az interkontinentális termelési-stratégiai-hadi rendszerek még a 20. század elején alakultak ki. Mára kiteljesedtek. Az elmúlt évtizedektől kibontakozó informatikai forradalom ezen termelési és politikai, kulturális, szervező elveket világalomra segíti. A közlési-érintkezési kultúra forradalma új fejezetet nyitott az emberi viszonylatok történelmében.³⁶ De azért hadd hangsúlyozzuk: vizsgálódásunk tárgya a gazdasági globalizáció.

A gazdasági döntések szempontjából a lefolyt eseményekről való ismereteknek alapvető jelentősége van. Minél fogyatékosabbak az ismereteink, annál nagyobb a gazdasági döntések kockázata. És minél teljesebb, folyamatos, területi akadályokat áthidaló az ismeret, annál megalapozottabb lehet a gazdasági döntés. A technika azonban nem gazdaság. A technikai ismeretek logikai rendszere gyökeresen más, mint a gazdasági folyamatokat szabályozó logikai rendszer. A gazdasági mozzanat mérlegelések sajátos megnyilvánulása, amikor is a korlátozottan rendelkezésre álló eszközöket a legnagyobb eredmény reményében osztjuk fel az egymással versengő célok között.

Aligha vitatható, hogy a rendelkezésre álló megalapozott információk birtokában a gazdasági mérlegelésre is jobb esély kínálkozik. Ezt napjainkban különösen a nemzetközi tőkeműveletek, mindenekelőtt a tőzsdei ügyletek körére vonatkoztatva szokták hangsúlyozni. De ez még e körben is csupán néhány sajátos ügyletfajtára korlátozottan áll fenn. Általános szabályként inkább csak azt hangsúlyozhatjuk: az információtechnika korszerű fejlettségi fokán makro- és mikroszinten egyaránt hamarabb és kisebb hibaforrással lehet gazdasági döntéseket hozni.

Mindez a globalizációval is kapcsolatba hozható, a folyamatoknak abban a körében, ahol egyidejűleg különböző helyeken hozott döntések egybevetése a megalapozott gazdasági döntések fontos része. Jelentőségük az egészre annyiban van, amennyiben a globalizálódó folyamatok hatást gyakorolnak, befolyásolják a gazdaság egészét. Ez a hatás persze napjainkban fokozott jelentőségre tesz szert annak következtében, hogy a tőke- (pénz-) piaci önmozgás törvénye mindinkább elkülönül a tőkés árutermelés törvényszerűségeitől.

A politika talaján mozogva viszont azok a tendenciák keltik fel a figyelmet, amelyek a világ gazdaságban vezető szerepet játszó hatalmak érdekszférájának

36 *Glatz F.*: Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. In *Globalizáció és nemzeti érdek*, MTA, Budapest, 1997.

kiterjesztésével kapcsolatosak. Ez elvezet a világrend már tárgyalt kérdéseihez: az egyetemes civilizáció, a világ elnyugatosítása, illetőleg a nyugati univerzalizmus, az általános individualizmus és szabad kereskedelem ügyéhez. Ezekkel a korábbiakban behatóan foglalkoztunk. Arra törekedtünk, hogy a politikai tendenciákat reális keretek közé illesszük. A korábban kifejtett összefüggésekhez célszerű hozzáfűzni: indokolt különbséget tenni a globalizáció és a regionalizáció között. Globalizálódás alatt világméretben kibontakozó egységesítést értünk. A regionalizmus viszont államok – általános szabályként egymással szomszédos hatalmak – különböző csoportjainak szorosabb kapcsolata, amikor ezek az összes többi országgal szemben a megkülönböztetés (preferálás) politikáját alkalmazzák.

Egyet kell érteni azzal, amikor különösen osztrák közgazdászok „európaizálás” folyamataként értelmezik az Európai Közösség, illetve az Európai Monetáris Unió létrehívását.³⁷ Ezt azért célszerű hangsúlyozni, mert számos közgazdász ezt tekinti napjaink globalizációja fő megnyilvánulásának. Pedig ez semmiben sem különbözik attól a folyamattól, amely a 19. században Észak-Amerikában játszódott le, és az Egyesült Államok megeremtéséhez vezetett.

Globalizáció és polarizáció

A világrendről adott kép egyértelművé teheti, hogy világunkban a globalizáció és a polarizáció egyidejűleg van jelen. Mindig is voltak és lesznek a földkerekségre vonatkozó általános jelenségek. Ezek függetlenek attól, miképpen ment végbe földünk emberi benépesülése, miképpen jöttek létre a különböző civilizációk, és azok között miképpen alakultak ki a kapcsolatok. Ugyanígy az is megállapítható, hogy a globalizálódás egyetlen lehetséges fokán sem szűntek meg soha az ellentétek, az elkülönülések, az eltérő sajátosságokon alapuló feszültségek.

Ezt a kétirányú, ellentétes mozgást úgyis értelmezhetjük, mint a vonzási és taszító erők, a közös és az ellentétes érdekek, vagy akár mint adott erőforrásból kiáramló hatásmechanizmus és az azt támogató, a vele szemben semleges vagy éppen ellensúlyozni, leküzdeni kívánó erők dinamizmusát. Ha mindezt abból a szempontból ítéljük meg, vajon a globalizáció vagy a polarizáció tekinthető-e a társadalmi-gazdasági fejlődés főirányzatának, első megközelítésben erre a következő válasz adódik: a gazdaság reálszférájában a 18–19. században egyértelműen a globalizáció, a 20–21. században viszont inkább a polarizáció a meghatározó.

37 Streissler, B. W.: *Globalization, Capital Markets and the Role of the State*. A Magyar Tudományos Akadémián 1998. október 26-án tartott előadás.

Aligha vitatható: a gazdasági globalizáció a maga legteljesebb formájában a klasszikus kapitalizmusban érvényesült, amikor az aranyvaluta mechanizmusa szabályozta a nemzetközi munkamegosztást.³⁸ De amikor ezt megállapítjuk, legott hozzá kell tenni: ez csak az adott korszakra jellemző politikai-társadalmi viszonyokra korlátozottan igaz. Az idő tájt a globalizáció hordozói az euroatlanti világ gazdaságához tartozó országok voltak. Ezeket az országokat minőségileg különböztették meg a „barbár” világtól, amely gyarmati sorban a gyarmattartó országoknak volt a kiszolgálója.

A 20. században a gyarmati rendszer megszüntetése új helyzetet teremtett. Az atlanti kohézió – mint arról már szó volt – lényegesen kiterjesztette a „globalizált” világ gazdaság körét, hiszen e körbe tartozónak tekintette mindazokat az országokat, amelyek elfogadták a nyugati civilizáció fő meghatározóit, az individualizmust és a szabad világkereskedelmet. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy amit a gyarmatosítás „barbarizmus” címén hozott közös nevezőre, valójában a nem nyugati civilizációk világa. Bár ezek a gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán helyezkednek el, civilizációjuk csak a kultúrértékek összetevőiben különbözik a nyugati civilizációtól.

Ez egyben azt is világossá tette, hogy földünkön a globalizáció és a polarizáció egyidejűleg van jelen: léteznek olyan társadalmak, amelyek nem fogadják el, sőt elutasítják a nyugati kultúrértékeket.

A polarizáció a 20. században túlzott leegyszerűsítéssel észak–dél, illetőleg nyugat–kelet problémaként merült fel. Az észak–dél problémát a gazdag és a szegény országok megkülönböztetéseként, a nyugat–kelet problémát pedig a kapitalizmus és a szocializmus ellentétéként írták le. Az előbbi a gazdasági fejlettségbeni különbség, az utóbbi pedig az ideológiai ellentét jellemzéséül szolgált.

A 21. század küszöbén azután egyre inkább nyilvánvalóbbá vált, hogy ez a leegyszerűsítés nem tárja fel a polarizáció valós politikai-társadalmi-gazdasági hátterét. Igazából nem az ideológiák, hanem a civilizációk a polarizáció fő meghatározói. Ha ezt a fordulatot meg tesszük, nem sokra megyünk a Nyugat–Kelet hagyományos úton történő megkülönböztetésével.

A hidegháború idején a világ jórészt egy ideológiai spektrum mentén polarizálódott. Ez a fajta megközelítés éleszti sokakban azt a vélekedést, hogy a változás csupán annyi, hogy az ideológiáit a kulturális spektrum helyettesíti. Ez azonban alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a lényegről. Hiszen a japán, a kínai, a hindu, a muzulmán és az afrikai civilizáció a vallás, a társadalmi szerkezet, az intézmények és a meghatározó értékek tekintetében egymástól is alapvetően különböznek. A valóság tehát az, hogy sok nem nyugati típusú társadalom létezik.³⁹ Ezek egyebek mellett abban különböznek egymástól, hogy

38 Tichy, G.: Wirkungen und Herausforderungen der Globalisierung – Innovation und Technologie. *Conturen*, Nr. 9, II/98, 1998.

39 Said, E. W.: *Orientalism*. New York, Pantheon Books, 1978.

más-más vallások alapján szerveződnek.⁴⁰ Miként a kereszténység, ugyanúgy az iszlám, a hinduizmus és a konfucianizmus is a fő civilizációkhoz kapcsolódnak.

Ezek után felvethető: miért éppen a globalizációt állítjuk előtérbe a polarizációval szemben? Hiszen ez éppen az az elméleti irányzat, amely mellőzhetőnek véli valamennyi, a Nyugattól eltérő civilizációkban jellemző termelési mód vizsgálatát. Napjainkban sajátos problémával szembesülünk: nem rendelkezünk olyan közgazdaságtani ismeretanyaggal, amely egész földünkre kiterjedően, globális módon lenne képes választ adni a társadalmi fejlődés anyagi életfeltételeinek sorsdöntő kérdéseire. Még az ENSZ évezrednyitó ünnepi üléséről kiadott manifesztáció sem lépte túl azt a kritikus pontot, amely a Nyugat-orientált problémamegközelítést vita tárgyává tehetné.

A Nyugat erőfölényén alapuló egyensúlytartás globalizációs koncepciója jellemezheti leginkább a szóban forgó problémát. Ilyen értelemben e művel szemben is felhozható, hogy alapjában véve Nyugat-orientált beállítottságú. Napjainkban még nem rendelkezünk olyan fogódzkodóval, amelyekre egy alternatívaelmélet támaszkodhatna. Erre még évtizedekig várunk kell. De elég nagy realitása van annak, hogy a 21. század második felében jobb alapokkal fogunk rendelkezni azoknak a közgazdasági téziseknek a megfogalmazásához, amelyekre a globalizált világ közgazdaságtana felépíthető.

De ha így van: miért vállalkozunk már ma olyan mű megírására, amely a globalizált világ közgazdaságtana megalkotásának útját egyengeti? Talán azért, mert ez a fordulat forradalmi úton egyetlen lépésként aligha mehet végbe. E fordulat egyes elemei már a 20. században megjelentek, és az ezredfordulón felgyorsulóban vannak. Már ma bőséges ismeretekkel rendelkezünk ahhoz, hogy a közgazdaságtan új alapon történő megközelítésének egyes fő jellemzőit megismerjük.

Tegyük mindehhez azonban hozzá: ha elfogadjuk, hogy a globalizáció és a polarizáció egyidejűleg létezik, akkor az ellentét és a harc viszonyai is fennállnak, amelyek a 21. században egyre inkább a civilizációk közötti összecsapások formáját ölthetik magukra. Ezek talán azok a legfontosabb következtetések, amelyekre a világrend átalakulásának szemügyre vételekor juthattunk.

Voltak és mindig is lesznek földünkön olyan elszigetelt régiók, amelyek viszonylag távol állnak a modernizációs folyamattól, és így azon kommunikációs hálózatoknak sem tartozékaik, amelyek a korszerű eszközökre támaszkodva egyre inkább válnak gazdasági folyamatokat meghatározó tényezőkké. Továbbá vannak és mindig is lesznek olyan életmegnyilvánulások, amelyek zárt társadalmi közegben játszódnak le, és amelyeket nem érint, legalábbis szervesen nem a kultúrák közötti érintkezés intenzívvé válása. Következésképpen a szemünk előtt végbemenő folyamatokat nem foghatjuk fel olyan sémaként, amely penetrációs hatását mindenre és mindenkire kiterjedően érezteti.

40 Dawson, Ch.: *Dynamics of World History*. LaSalle, 1978.

A vertikális globalizáció gazdasági összefüggései

A civilizációk abban különböznek egymástól, hogy más-más kultúrártékek szolgálatában állnak. A társadalom gazdasági életmegnyilvánulásai, úgy mint a létfenntartás, a gazdagodás, a termelési mód stb. a kultúrártékek tartozékai. Mint ilyenek, szerves kapcsolatban állnak a nem anyagi jellegű kultúrártékekkel. Ez a kapcsolat két vonatkozásban is megmutatkozik.

Először is abban, hogy a nem anyagi kultúrártékek létrehozása, ápolása (működésben tartása stb.) anyagi javak igénybevételeével jár. Ezeket tehát ki kell vonni az anyagi javak gazdaságilag determinált körforgásából. Másodszor pedig abban, hogy a nem anyagi kultúrártékek szerves kapcsolatban állnak a gazdaság társadalmi funkcióival. Itt nem arról van szó, vajon a gazdasági élet közreműködői mennyiben tartják magukat a társadalmilag elfogadott normákhoz, hanem elsősorban arról, miképpen fogalmazódnak meg és kapnak kifejezési formát a kultúrártékek szférájában az emberek által folytatott gazdálkodással szembeni elvárások. Végző soron ugyanis ez határozza meg a gazdálkodás jogi rendjét.

A kultúrártékek ily módon történő értelmezése kifejezésre juttatja a közösségi élet komplexitását. Itt az ember mint termelő és mint fogyasztó egyaránt azoknak a szabályozó elveknek alárendelve cselekszik, amelyek egyben a kultúrártékek fő meghatározói. Már csak ezért sem lehet a földi világunkat átfogó gazdálkodást tértől és időtől elkülönítve, a maga egyértelműségében megközelíteni. Gyakorlatilag a gazdálkodás adott társadalmi keretben és természeti környezetben folyik, ahol mindezt a kultúrártékek szervezik egységbe azon célok szolgálatában, amit az adott társadalom legfőbb jónak tart.

A természet, a társadalom és a gazdaság eme szerves egysége a 18. században feledésbe ment Nyugaton, amikor uralkodóvá vált az emberi szabadságot hirdető természetbölcseleti irányzat. Ez szabad utat nyitott az egoizmusnak, az önzésnek, az anyagiasságnak, a meggazdagodásra irányuló váagnak. Mindezt az ember személyiségi jogáról alkotott nézet helyezte intézményi alapokra. Ez volt a *homo oeconomicus* klasszikus megjelenési formája, amikor is a társadalmi jólétet úgy kell értelmezni, mint a társadalom egyes tagjai külön-külön számba vehető gazdasági állapotának összegeződését.

Mindez a nyugati civilizációban is csak a tőkés termelési mód viszonylag rövid időszakára kiterjedő normatív rendszerként létezett, amiben vezetőszerepet játszottak a világ gyarmatosítása terén elért sikerek és az abból fakadó közvetlen gazdasági előnyök. De már a 19. században élesen vetődtek fel azok a társadalmi problémák, amelyek kritikai bonckés alá vették a *homo oeconomicust* mint mintát, és a tiszta gazdasági racionalitást, mint a társadalmilag minősíthető magatartás egyedül meghatározó szerepét. Ami a 19. században a társadalom és a gazdaság kapcsolatában a közfelfogás változásaként ment végbe, az a 20. században a gazdaság és a természeti környezet kapcsa-

latában vezetett a korábbtól gyökeresen eltérő következtetések levonására. Ez már a gazdálkodás által okozott természeti károkozás, a környezetártalom, végső soron az ember életfeltételei veszélyeztetésének alapvető kérdéseit hozta felszínre.

Ha ugyanezeket a problémákat a nem nyugati civilizációk körülményei között vizsgáljuk, új elemekkel bővülnek a gazdaságnak a gazdaságon kívüli tényezőkkel fennálló kapcsolatai. Ez a vallás és a polgári életforma, az életmód és a gazdagodás, a gazdasági tevékenység és a társadalmi felelősség viszonylatában különösen szemléletes módon jelenik meg.

A nem nyugati civilizációkra különösen jellemző a gazdálkodás szerves kapcsolata mind a közösségi étellel, mind a nem gazdasági életmegnyilvánulásokkal. Ezt persze nem úgy kell értelmezni, mintha a gazdasági tevékenységnek nem lennének individualisztikus elemei és a maga zárt rendszerében vizsgálható mechanizmusai. De úgy mindenképpen, hogy a gazdálkodás egy, a nyugati civilizációtól eltérő társadalmi szerkezetbe illeszkedik. Ennek civilizációként eltérő sajátosságait nem tárgyaljuk, de ennek nem is lenne különösebb haszna. Hiszen azokban a civilizációkban, amelyekre az általános társadalmi haladás a jellemző, ez a társadalmi szervezet változásában is megmutatkozik, ami természetesen a gazdálkodási formákra is kiterjed.

Napjainkban egyike a nem, legalábbis nem kellően vizsgált kérdéseknek, hogy a Nyugatról áramló modernizációs folyamat milyen hatást gyakorol a különböző civilizációkra és ez milyen új elemekkel gazdagítja (vagy éppen módosítja) a gazdaságnak a különböző életmegnyilvánulásokkal kialakult organikus kapcsolatát.

Ha korábban azt hangsúlyoztuk, hogy a 18–19. században a globalizálódás, a 20–21. században pedig a polarizálódás a fő irányzat, akkor elsődlegesen a nemzetközi kapcsolati rendszerre, a horizontális vetületre gondoltunk. Ha a vertikális összefüggéseket tekintjük át, akkor a nyugati és a nem nyugati civilizációk eltérő fejlődési irányzata kelti fel inkább a figyelmet. Így nézve a globalizálódás a nyugati civilizációban a 20–21. század kétségtelenül fő meghatározó irányzata. Nem így a keleti civilizációkban. Ezeknél, talán civilizációként eltérő mértékben és módon, a gazdasági motiváció felerősödőben van, ami jó-részt természetes következménye a népességrobbanásnak is.

Globalizáció a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén a globalizáció négyféle folyamat egymással sokirányúan összefonódó szövevényében formálódik. Ezek:

1. A pénz- (tőke-) piacok világméretű összekapcsolódása.
2. A transznacionális vállalatok térhódítása és ezen az alapon az árupiacok – áruk (szolgáltatások) szerint eltérő mértékben és módon – integrálódása.

3. A regionalizálódási irányzat erősödése és ezen az alapon a nemzetgazdaságok közötti interdependenciák intenzifikálódása.

4. Az egyre nagyobb mértékben veszélyeztetett természeti környezet védelmében világszintű szervezet keretei közé illesztve egyeztetett szabályozás kialakulása.

Ha a globalizációt egyértelműen a világgazdasági összefonódás formájában értelmezzük, akkor ez a 21. század fordulóján csak a pénz- (tőke-) piacokra korlátozottan jut érvényre. De ez a globalizálódás is főként az atlanti kohézió terméke. Következésképpen a különböző keleti civilizációkra csak annyiban terjed ki, amennyire azok a modernizációs folyamatba bekapcsolódtak. De ezzel összefüggésben is célszerű hangsúlyozni: ebben a kultúrkörben működő honi, illetőleg az ott letelepedett nyugati pénzügyi szervezetek – általános jellemzőként – nem vagy alig penetrálódtak az adott országok gazdasági rendszerével.

Sajátos kép adódik, ha a globalizációt a transznacionális vállalatok vonatkozásában vizsgáljuk. Négy jellemző érdemel kiemelés. 1. Nincs a gazdálkodásnak olyan területe, ahol egyetlen vállalat tartaná kézben valamely termék (termékcsoport) világméretű forgalmát. 2. Termelési szektoronként nagymértékben differenciált a transznacionális vállalatok által gyártott termékek (termékcsoportok), illetve végzett szolgáltatásoknak részesedése a világforgalomban. Ez jellemzően 70–100% körül adódik. 3. Ezt a forgalmat ágazatonként eltérő számban párhuzamosan működő vállalatok bonyolítják, amelyek a piacot nyílt vagy burkolt formák között (piacfelosztási, árpolitikai stb.) megállapodásokkal szabályozzák. 4. Vannak a gazdálkodásnak olyan területei, amelyek jellegüknél fogva nem alkalmasak a nemzetközi méretű tevékenységre: ez leginkább a helyi szolgáltatásokra vonatkozik.

A transznacionális vállalatok térhódítása a gazdaság globalizálódás folyamatában elsősorban abban különbözik az országok közötti regionális gazdasági kapcsolatoktól, hogy itt a piaci és nem a politikai preferencia a szabályozó tényező. A multinacionális vállalatok terjeszkedését, nemzetközi szervezetének struktúráját egyrészt a legkedvezőbb gyártási (termelésfejlesztési) feltételek megközelítése, másfelől a legkedvezőbb piacra jutási feltételek szabályozzák.

Az államok közötti regionális gazdasági együttműködés azoknak az előnyöknek a kihasználására alapozódik, amit a földrajzi közelség, az államhatároknak a racionális gazdasági folyamatok szervezése szempontjából adódó korlátai, illetőleg azoknak ellensúlyozása, a nemzetközi versenyesélyek javítása stb. tesz kívánatossá. Ezek valójában a területi integrációk problémái, és csak annyiban indokolt azokat a globalizálódás folyamatoként kezelni, amennyiben a gazdasági folyamatok nemzetközi összefonódásának intézményi hátteréről szolgálnak.

Figyelemre méltóak azok a megállapítások, amelyeket *Kozma Ferenc* fogalmaz meg a vállalatbirodalmak révén végbemenő transznacionalizálódás és az egyes államok gazdasági integrálódása révén végbemenő regionalizálódás kö-

zött. Bizonyos körülmények között – írja – ez egymás elleni harcot jelent, hajlamosak egymás parazitáivá válni (különösen a transznacionalizálódás hajlamos energiákat kiszívni a regionalizálódási folyamatokból!), bizonyos vetületben pedig feltételezik és kiegészítik egymást. A transznacionális vállalati hálózatok a földrajzi régiók keretei között működő, gondolkodó, szabályozó integrációkhoz képest, azok szöveteibe behatolva és működve a globális elemet képviselik: éppen ez az a tulajdonságuk, amellyel hasznot is hoznak a régióknak meg idegen elemeket visznek bele a működésükbe – ami persze zavaró tényező. A legfontosabb ilyen idegen elem maga az a törekvés, értékrend, reflex, amelyet a transznacionális cég(ek) központjai(i) sugároznak át a régió területére: ez a hatás önmagában is zavarhatja a régió működését. Kozma Ferenc szerint a hatalmas transznacionális vállalatbirodalmak és a regionális integrációk közötti viszonyban valami hasonló ismétlődik meg, ami a 20. század elején az oligopol szektor és a nemzeti gazdaságpolitika viszonyában vált ismeretessé. A nagy különbség az, hogy a transznacionális hatalmasságok döntési központjai minden szempontból kívül esnek a regionális integráció hatalmi körén: az egyetlen mód a ráhatásra, a kompromisszum. Ugyanakkor a régió dédelgeti a saját központú transznacionális óriásait, továbbá nem meri rövid pórázra fogni a konkurens gazdasági centrumokból feléje áramló transznacionális tőkét, mivel tart az illetén módon szerezhető pótlólagos erőforrások kiesésétől. Ez a koegzisztencia viszont rendkívül érdekes folyamatot indított útjára: a régiók egymás között nehezen eltérhető, szerves kapcsolatrendszert építettek ki, éppen a transznacionális szektor mindegyikükbe való mély beépülése folytán.⁴¹

Bizonyos értelemben a globalizálódás folyamatát egyengetik a nemzetközi szervezetek is. Ezek körében mindenekelőtt az ENSZ, a világkereskedelmi szervezet (a volt GATT), a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) és a Világbank érdemel figyelmet. Közülük elsősorban az ENSZ olyan szervezatként működik, amely a vertikális globalizálódás folyamatában előtérbe kerülő társadalmi környezetvédelmi problémákra is releváns magatartási ajánlásokat fogalmaz meg. Az összes többi alapjában véve az atlanti kohézió talaján szerveződött és legalábbis ez ideig a világgazdaság nyugatosításának előmozdítását tekinti fő feladatának.

A 21. században minden bizonnyal a természeti környezet veszélyeztetésével szembeni fellépés kerül a figyelem középpontjába. Aligha lehet majd attól eltekinteni, hogy nemzetközi intézményi keretek közé illesztve megfelelő jogi szabályozással állítsák meg az emberi önpusztító folyamatot.

41 Kozma F: A gazdasági globalizáció rögzös útjai. MTA, *Ezredforduló*, Budapest, 2000. 9. szám.

A GAZDASÁG VERTIKÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

A klasszikus közgazdaságtan az anyagi javak előállítására és elosztására irányuló tevékenységet – vagyis produktív munkát – megkülönböztetett minden más emberi tevékenységtől, amelyeket bár hasznosnak tart, de unproduktívnak minősít, mert csak fogyasztják, de nem termelik az anyagi javakat. Ez a tudományosság a 18. század szülemén. A 19. században azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti felállítás, amely megalapozta a teljes termelési módot és az új viszonyok, amelyek kedveztek a természeterők szisztematikus gazdaságos alapú felhasználásának, csak egy meghatározott történelmi időszak számára adhatók releváns igazságtények.

II. fejezet

A természet, a társadalom és a gazdaság integrációja

Úgy is mondhatnánk, a klasszikus tanítás megteremtette a 18. században angol közgazdászok, a nemzeti termelés gazdaságtanának megalkotói, pedig a 19. században német közgazdászok voltak, az előbbieket az ember természeténél fogva természeti boldogság – természet szava elűzi. Az előbbiek azt a társadalmi átalakulást vették alapul, ami a közgazdasági feljegyzéshez a francia forradalmat követő felvilágosodás nyomán ment végbe.

Először J. G. Aichte vette elő a produktív és unproduktív munkát a természet és az anyagi nem-anyagi javak közgazdasági alapú megkülönböztetését. Ez a felvetés szervesen csatlakozott a klasszikus természetfelfogáshoz. A tulajdonságokat vagy tulajdonságokat, amelyek egyes foglalkozási ágakban átmenetileg mutatkoznak, kötelessége az állam szerveinek megfigyelni.

A német romantikusok voltak a felvetés bátorítói közgazdaságtani megállapodás. Közülük is elsőként Adam Müller munkásságára kell a figyelmet felhívni.¹ E tudományfelfogás szerint az állam szervezet, amelynek része

¹ Müller J. G.: *Der Staat als Organismus*, Leipzig 1805.

² Müller A.: *Angewandte Nationalökonomie*, Jena 1831.

I. Közületi gazdaságtan

I. Az univerzalizmus

A klasszikus közgazdaságtan az anyagi javak előállítására és elosztására irányuló tevékenységet – mint produktív munkát – megkülönbözteti minden más emberi megnyilvánulástól, amelyeket bár hasznosnak tart, de improduktívnak minősít, mert csak fogyasztja, de nem termeli az anyagi javakat. Ez a tudományos tétel a 18. század szülötte. A 19. században azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti felhalmozás, amely megalapozta a tőkés termelési módot és azok a viszonyok, amelyek kedveztek a termelőerők szabadpiaci árugazdaságon alapuló fejlődésének, csak egy meghatározott történelmi időszak számára adhattak releváns ismeretanyagot.

A közgazdaságtan művelői körében ma is akadnak, akik nem tudnak (vagy nem akarnak) elszakadni a történelmi gyökerektől. A klasszikus tanítás talaján alapuló tudományművelés a 19. és a 20. században az átértelmezések, a korrigálások és a kiegészítések jegyében folyt. Akik így jártak el, megkerülték a lényegét. A lényeg ugyanis az, hogy a 18. század individualizmusával szemben a 19. században utat tört az univerzalizmus eszmeáramlata. Ebben az új szemléletben a piaci árú helyébe a nemzeti termék lépett. A fordulatot a német történeti iskola készítette elő.

Úgy is mondhatnánk: a klasszikus tanítás megteremtői a 18. században angol közgazdászok, a nemzeti termék gazdaságtanának megalapozói pedig a 19. században német közgazdászok voltak. Az előbbieket az ember szabadságát hirdető természetbölcseletet tartották szem előtt. Az utóbbiak azt a társadalmi átalakulást vették alapul, ami a közgazdasági felfogásban a francia forradalmat követő felvilágosodás nyomán ment végbe.

Elsőként J. G. Fichte vetette el a produktív és az improduktív munkának a tevékenység anyagi és nem anyagi javak irányultságán alapuló megkülönböztetését. Eszerint jól szervezett észállamban nincs „terméketlen” foglalkozás. A túltengéseket vagy hiányokat, amelyek egyes foglalkozási ágakban átmenetileg mutatkoznak, kötelessége az állam szerveinek kiegyenlíteni.¹

A német romantikusok voltak a fichtei bölcselet közgazdaságtani megalapozói. Közülük is elsősorban Adam Müller munkásságára kell a figyelmet felhívni.² E tudományfelfogás szerint az állam organizmus, amelynek részei

1 Fichte, J. G.: *Der geschlossene Handelsstaat*. Lipcse, 1800.

2 Müller, A.: *Ausgewählte Abhandlungen*. Jena, 1931.

egymással szerves kölcsönhatásban vannak. Az organikus jelleg minden életmegnyilvánulásra, így a gazdálkodásra is jellemző. Ezzel a romantikusok átfogó nemzeti keretek közé illesztették azt az ismeretanyagot, amit a klasszikusok a „szupernacionális” jellegben fogalmaztak meg, hiszen lényegében véve a *homo oeconomicus* jellemzésével alkották meg a közgazdaságtant.

Müller nem vetette el a produktív és az improduktív munka közötti különbségtételt. Nála azonban ez teljesen más értelmezést kap. Produktív minden munka, ami a társadalmi ellentétek kiegyenlítésére, és így a harmonikus egész megvalósítására törekszik. Viszont improduktív lehet még az anyagi javak előállítására irányuló munka is, ha azt a szükségletet meghaladó mértékben végzik.

Szorosan kapcsolódik Müller elméletéhez Friedrich List felfogása. List azt állítja, hogy rendszerében a nemzeti szempontot hangsúlyozza és a történeti adottságok, valamint a társadalmi tényezők figyelembevételét írja elő, tulajdonképpen a német történeti iskola előharcosának tekinthető. A romantikus és a történeti iskola különben is közel áll egymáshoz. Az összekötő kapcsot közöttük List tanítása képezi. A produktív erő képletének részletes kiépítése az ő nevéhez fűződik.³

Egy nemzet gazdaságának értéke nem a felhalmozott gazdagságtól függ, hanem a produktív erők fejlesztésétől. Így van ez az egyénnel is. Bírjon valamely egyén gazdagsággal, azaz sok csereértékkel, de ha nem bír azon erővel, hogy több értékes tárgyat állítson elő, mint amennyit elfogyaszt, elszegényedik. Viszont bár legyen szegény, de ha azon erővel bír, hogy az értékes tárgyakból nagyobb mennyiséget létesítsen, mint amennyit elfogyaszt, gazdaggá lesz. A gazdagság okai tehát egészen mások – List szerint –, mint maga a gazdagság. A gazdagságot létrehozó erők pedig sokkalta fontosabbak annak jelen állapotánál, mert az előbbiek nemcsak a már megszerzettek megtartását, de az elvesztettek kárpótlását is biztosítják.

Mi tehát a produktív erő? A szellem, amely az egyéneket megeleveníti, a társadalmi rend, amely ezek tevékenységét gyümölcsözővé teszi, a természeti erő, amelyeknek használata nekik módjukban áll. A produktív erő nagysága szempontjából a szellemi tényezők játszanak döntően közre: vajon a tudományok és a művészetek virágzanak-e? Nyilvános intézmények és törvények táplálják-e a vallásosságot, az erkölcsösséget, az értelmességet, a személyi és vagyoni biztonságot, a szabadságot és a jogot? Vajon a nemzetnél az anyagi jó-

3 A produktív erő fogalmát már ismerte Julius Grafen v. Soden is. *Die Nationalökonomie. Ein philosophischer Versuch über die Quellen des Nationalreichtums und über die Mittel zu dessen Beförderung.* Leipzig, 1805. IV. kötet című munkájában fejti ki idevonatkozó álláspontját. Eszerint egy nemzet birtokolhat sok anyagot, amely alkalmas élvezeti cikkek megszerzésére és mégis kevés élvezeti cikkel rendelkezhet. Nagy anyagkészlet mellett szükségben szenvedhet. Az anyagban való gazdagság ugyanis egymagában még nem jelent nemzeti gazdagságot. Ennek legfontosabb része a produktív erő.

létnek minden tényezőjét: a földművelést, a kézműipart és a kereskedelmet egyenlően és összhangban álló módon fejlesztették-e? Vajon a nemzetnek elég hatalma van-e, hogy az egyének jólétbeni előmenetelét nemzetségről nemzetségre biztosítsa?⁴ Az ifjúság oktatására, a jog ápolására, a nemzet védelmére fordított minden költség nem egyéb, mint értékek „rombolása” a produktív erő javára. A cél: egészségesebb jövő biztosítása. Müllernél és Listnél így a termelékenység még egy merőben új szemponttal bővült, ami a tartósság eszméjének fokozottabb előtérbe nyomulásában jelentkezett.

Az olvasó felvetheti: miért soroltuk Listet a klasszikus közgazdaságtan tizenhat legjelesebb képviselői közé, ha itt az univerzalizmus egyik vezéregyéniségeként méltatjuk. List azt az áthidaló szerepet tölti be, ami a gyökeresen átalakuló közgazdasági gondolkodási módot a klasszikus tanítástól elkülöníti. A tőkés termelési módon alapuló szabad piacgazdaság áll Listnél a közgazdasági szemlélet középpontjában: de mindezt beágyazta a társadalmi életmegnyilvánulások szerves egységébe.

A német történeti iskola megalapítója *Wilhelm Roscher*. Termelékenységi elméletének kiindulási pontja ugyanaz, mint Mülléré: a gazdaság = organizmus. *System der Volkswirtschaft* című hatalmas munkájában idevonatkozóan a következőket írja: „Sohasem volna szabad szem elől tévesztetni, hogy a nemzetgazdaság (házi és világgazdaság) szerves egész ... amely szerveit mindig tökéletesebbekre fejleszti ki.”⁵

A produktív és az improduktív tevékenység közötti elhatárolásnál is a romantikusokhoz hasonló a felfogása van: „Minden foglalkozás, amelynek munkáját ésszerűen keresik és illően megfizetik, produktíve dolgozik. Improduktíve csak akkor, ha munkáját senki nem használja, vagy megfizetni nem tudja: ilyen esetben a gazda, akinek a gabonája vevő hiányában a csűrben rothad, éppen úgy, mint az író olvasóközönség hiányában, a színész, akinek játéka senkinek sem tetszik.”

Az univerzalizmus talaján állva a gazdálkodás köre kiterjed valamennyi társadalmi életmegnyilvánulásra. Ilyen megközelítésben tarthatatlan az a nézet, miszerint csak az anyagi javak termelése és elosztása jelent értéktermelő munkát; minden más tevékenység pedig csak fogyasztja a megtermelt értéket. Az áru- és a nem árutermelő munka megkülönböztetése persze változatlanul megtartja jelentőségét. Hiszen anyagi javakból elosztani csak annyit lehet, amennyit megtermeltek. De a társadalom által létrehozott értéknek szerves tartozéka mindenfajta hasznos tevékenység. Ezek a hasznos társadalmi megnyilvánulások csak abban különböznek a klasszikus gazdasági folyamatoktól,

4 Ezeket a gondolatokat List: *System der politischen Nationalökonomie* című munkájában részletesen kifejti. Magyar fordítás: *A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere*. Kőszeg, 1843.

5 Roscher, W.: *System der Volkswirtschaft* című munkájának magyar fordítása: *A nemzetgazdaság alaptanai*. Kiss János fordítása. 2. kiadás, Budapest, 1912, I. kötet, 163. old.

hogy nem az eredeti, hanem a származékos jövedelmek felhasználásával jutnak érvényre, és mint közösségi termékek állami újraelosztással valósulnak meg. Így teremthető meg a közgazdaságban a piaci árutermelő gazdaság és a közületi gazdaságban szerves egysége.

2. Közgazdaságtan és államháztartástan

A közgazdaságtan klasszikus tételei nem adnak teljes körű magyarázatot az anyagi termelés és elosztás folyamatairól. Gondoljunk a következőkre:

a) Megjelölik a profitmotívumot, mint a termelőtevékenység mozgatóerejét, de a bruttó és a nettó profit megkülönböztetése, a profit közületi elvonása (adó, illeték vagy más formák között) már kívül esik a közgazdaságtan vizsgálódási körén.

b) A közgazdaságtan az árutermelő társadalom piaci elmélete, de nem minden munkatermék ölt áruformát. Az állam klasszikus feladatai, mint a honvédelem, a közigazgatás, a jogrend biztosítása stb. kívül esik a klasszikus közgazdaságtan vizsgálódási körén, noha ezek a tevékenységek munkatermékek elfogyasztásával járnak, és a gazdaságban a termékek meghatározott körét pontosan ilyen szükségletek kielégítésére állítják elő.

c) Az államnak és általában a közületi szervezeteknek gazdálkodniuk kell, mégpedig két értelemben:

- mekkora részét vonják el a keletkezett jövedelmeknek a termeléselosztás szférájában keletkezett jövedelmeknek közületi szükségletek kielégítése céljából, továbbá:

- miképpen osztják fel a különböző közszükségletek között azt a vásárlóerőt, amire a bevételek (adó, hitel stb.) révén tesznek szert.

Mindezekkel a kérdésekkel az államháztartástan foglalkozik. E két tudomány együttesen képes csak egyfajta magyarázatot adni a gazdasági életben lejátszódó folyamatokra. Hadd tegyük ehhez hozzá: az így nyerhető teljes ismeretanyagot a klasszikus tanítás a közgazdaságtan és a pénzügytan rendszerében fejt ki.⁶ A pénzügytan azonban a pénz tudománya. Ezért Földes Béla nézetével azonosulva helyesebb a pénzügytan helyett az államháztartástan megjelölés.⁷

A közgazdaságtan és az államháztartástan ilyen módon történő elhatárolása lehetővé teszi, hogy a klasszikus tanítás tan tételeit követő közgazdászok, az azokkal nem vagy nehezen összeegyeztethető etikai nézeteiket az államház-

6 Pigou, A. C.: *A Study on Public Finance*. London, 1928.; Roscher, W.: *System der Finanzwissenschaft*. Stuttgart, 1902.; A magyarok közül lásd különösen: Heller R.: *Pénzügytan*. Budapest, 1920.

7 *Közgazdaságtani enciklopédia*. Budapest, 1929. Államháztartás címszó.

tartástan keretei közé illesztve fejtsék ki. Sajátos helyzettel van dolgunk. Ugyanaz a közgazdász, aki a közgazdaságtan területén mozogva a maga számára kötelezőnek ismeri el az egzakt tudományként értelmezett téziseket, lehetségesnek tartja, hogy az államháztartás-tani ismeretek kifejtésénél az ideológia talaján mozogva értékítéletekkel teli fejtegetésekbe bocsátkozzék. Egyes esetekben csak ezen az úton ismerhetjük meg valójában milyen álláspontra helyezkednek a gazdaságpolitika és az etika alapvető kérdéseiben a közgazdaságtan klasszikus művelői.

Nem célunk az idevágó viták számbavétele. Elegendőnek tűnik, ha utalunk azokra a vitákra, amelyeket az igazságos adórendszerről, az adómentes létminimumról, vagy akár arról folytattak, milyen szerepet játszhat az adóprogresz-szió a jövedelemelosztási különbségek csökkentésében.

Az univerzalizmus térhódítása nyomán az államháztartástan ismeretanyaga új elemekkel gazdagodott. Ez különösen két területen mutatkozott:

- nőtt a gazdaságban megtermelt eredeti jövedelem központosításra kerülő hányada,
- csökkent az államháztartásban rendelkezésre álló származékos jövedelem klasszikus funkciója: mind nagyobb teret engedve a társadalmi igazságosság szolgálatában álló központi elosztási rendszereknek.

Némi leegyszerűsítéssel a következőket is mondhatjuk: a költségvetés (amely a mai értelemben 200-300 évesnél nem régebb) és az adózás Európa írott történelmi szakaszában elsősorban a hadi kiadásokkal forrt össze, az adózás története a 20. századig a haditechnika lenyomata volt. A 20. század állampénzügyeire két újabb „küldetés” hárult: a szociál-államiság és főleg a világháborúk és a gyarmati rendszer felbomlása után a kormány azon képze, hogy felelős a gazdasági fejlődésért, sőt egy leszűkített értelmezés szerint a gazdasági növekedésért.⁸

Ki tagadhatná: ez teljesen új helyzet, amely a lényegét tekintve hatályon kívül helyezte a közgazdaságtan klasszikus tantételeit és így azt a kapcsolati rendszert is, ami a közgazdaságtan és az államháztartástan hagyományosan értelmezett viszonyában állt fenn. Másképp kifejezve: a közületi gazdálkodás ebben a helyzetben már szervesen beépült a közgazdaságtan ismeretanyagába.

Az államháztartástan vizsgálja a rokon vonásokat és egyben a különbségeket, amelyek a cél, az eszközök, a berendezések és más folyamatok tekintetében az állami (közületi) és a magánháztartás között mutatkoznak. Mindkét szférában létrejöhetnek feleslegek és hiányok, nyereségek és veszteségek. A gazdaságossági elv érvényesítése mindkét területen megköveteli a kellő előrelátást, a takarékossgot stb.

Vannak persze különbségek is. Hosszú időn át tartotta magát az a nézet, hogy az államháztartásban a kiadásokat a bevételekhez kell igazítani. A ma-

8 Hetényi I.: *Az államháztartás pénzügytani megközelítésben*. Budapest, 2000. (Kézirat gyanánt.)

gánháztartásban ez természetes szabály, a bevételek szabályozzák a kiadásokat. A közületi gazdálkodásban ettől eltérő felfogást táplált az állami pénzteremtés monopóliuma: megvan az a lehetőség, hogy kiadási politikájában függetlenítsen magát adóbevételeitől. De az államháztartási egyensúly megbontása számos esetben közgazdasági konfliktusok okozójává vált.

Az idők folyamán – jórészt a tapasztalatok nyomán – nyilvánvalóvá vált: a közületi szükségletekre is érvényes az az igazság, hogy tartósan nem lehet messzebb nyújtózkodni, mint ameddig a takarékos ér. A valóságos különbség a két szféra között inkább abban jelölhető meg, hogy az állam megteheti, hogy polgárainak bevételeiből merít, míg az egyén jórészt saját forrásaira van utalva.

De itt megint adódik az ésszerű korlát: ha az állam nincs tekintettel a jövő gazdálkodását megalapozó gazdasági döntések pénzszükségletére, olyan helyzetet teremthet gazdasága számára, amely a jövő számára ingatag talajra helyezi a közületi szükségletek kielégítését.

A megkülönböztetés az állam és a magánháztartás között – mint azt már jeleztük – inkább abban jelölhető meg, hogy a közületi fogyasztás túlnyomóan származékos jövedelmen alapszik, a gazdaságban végzett tevékenység pedig eredeti jövedelmen. Ezért a magángazdaságban bevételi többletekre kell törekedni, míg az államháztartásban ez nem szükséges és – meghatározott esetektől eltekintve – nem is törvényszerű.

Arról persze nem feledkezhetünk meg, hogy aktív gazdasági tevékenységet állami (közületi) tulajdonban is végeznek. Különösen jellemző ez a közlekedés és a kommunális szolgáltatások területén. A lényegyet tekintve azonban az állam (a közület) jobbára mint vevő lép fel a piacon, és piaci magatartása nagymértékben hat a gazdasági folyamatokra. E tekintetben talán az tűnik a legfontosabbnak, mennyiben támaszkodik a belföldön előállított termékekre, és mennyiben alapozza a közületi szükségletkielégítést a külföldön vásárolt termékek beszerzésére. Emellett megkülönböztetett jelentősége van az állami (közületi) szükségletek kielégítéséhez kapcsolódó ár- és hitelpolitikának.

3. Autonóm és heteronóm gazdaságpolitikai célok

Az univerzalista életszemléletben a népesség jóléte központi célként jelenik meg. De ennek megvalósítása olyan állami politikát tételez fel, amelyben mindenféle állami (társadalmi) életmegnyilvánulásban ezzel összhangban álló harmónia alakul ki. Az emberi együttélést nem egyedül az anyagi lét törvényei szabályozzák. Vannak a gazdaságon kívül álló célok is. A gazdaságon kívül álló célok a hatalmi politikában, a kultúrpolitikában és a társadalompolitikában összegeződnek. Ezek persze a célok rendkívül átfogó jelöléséül szolgálnak. A hatalmi politika része a katonapolitika, a diplomácia, a törvényhozás, a köz-igazgatás, a bíraskodás stb. A kultúrpolitika felöleli a nevelést, az oktatást, a

tudomány és a művészet ápolását stb. A társadalompolitikában a társadalombiztosítás, a közegészségügy, az anya- és csecsemővédelem stb. célkitűzései összegeződnek.

A gazdaságon kívüli célok is kapcsolatban vannak a gazdaságpolitikával, mert valamilyen módon minden állami életmegnyilvánulás kapcsolatban áll a termelés és elosztás folyamataival. Az államnak, mint olyannak ugyan nincs fizikuma, de vannak anyagi szükségletei. Az állam szellemi életmegnyilvánulásainak az intézmények a hordozói, amelyek a gazdaságpolitika szempontjából nézve fogyasztók. Ezért az államnak a megtermelt javak egy részét ki kell vonnia a gazdasági körforgásból, és le kell kötnie a közszükségletek kielégítésére.

A gazdaságpolitika sajátos kapcsolatban van az „idegen” eredetű célokkal. A gazdaságpolitika nem tárgyalhatja a hatalmi politika, a kultúrpolitika és a szociálpolitika elvi kérdéseit. Nem a politikai gazdaságtan tárja fel azokat a törvényeket, amelyek formálják és tartalmukban is meghatározzák e célokat. Ezeket a gazdaságpolitika más tudományok ismeretanyagából készen kapja. Amilyen mértékben azonban e célok megvalósulása a termékek elfogyasztásával kapcsolatos, a gazdaságpolitika hatókörébe kerülnek. A műszaki-anyagi ellátás meghatározásával illeszti be a gazdaságpolitika az egyes célok megvalósulásának anyagi kereteit és feltételeit az államélet szerves rendszerébe. E célok szolgálatára rendelt intézményeket, mint fogyasztókat, a gazdaságpolitika mérlegre teszi, amikor is négy kérdésben kell döntésre jutnia: 1. Az előállított javak milyen hányadát vonják el e célokra? 2. Miképpen osztják fel az elvont hányadot a hatalmi politika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika területei között? 3. Hogyan használják fel az egyes fogyasztó gazdaságok a rendelkezésükre bocsátott pénzügyi eszközöket? 4. Milyen módon történjék a javak elvonása?

Az állam gazdaságpolitikája a döntéseket az egyensúly és a hatékonyság ismérvei alapján közelíti meg. Ez jut kifejezésre a költségvetési egyensúly és a takarékoság elveiben. Egyensúly és takarékoság azonban a közszükségletek legkülönbözőbb volumene és a célok legkülönbözőbb rangsora mellett is érvényesíthető. Előbbi a „produktív” és az „improduktív” fogyasztás arányait, utóbbi a célok megvalósításának szerkezetét érinti. A szűkebb értelemben vett gazdaságpolitikát mégsem foghatjuk fel úgy, mint a heteronóm célok pusztá ki-szolgálóját. Végso soron ugyanis az ország gazdasági teljesítőképessége határt szab a heteronóm célok megvalósításának, a teljesítőképességet pedig ilyen szempontból sohasem az abszolút, hanem a viszonylagos lehetőség alapján lehet csak felfogni. A kérdés ilyenkor úgy merül fel: mennyi terméket lehet a termelőerők fejlődésének veszélyeztetése nélkül a gazdasági élet körforgásából kivonni. Ez ugyanúgy követelménye a társadalmi egyensúlynak, mint a kielégítésre megérett célok szolgálata. Ugyanígy nem lehet a gazdaságpolitika számára teljesen közömbös a célok rangsora sem. A szűkebben értelmezett gazdaságpolitika ezt a rangsorolást természetesen a céloknak a termelőerők

fejlődésére gyakorolt hatása szempontjából ítéli meg. A szűkebben értelmezett gazdaságpolitika mérlegelésében megkülönböztetett helyet foglalnak el azok a hatalmi politikai, kulturális és társadalmi célok, amelyek pozitív hatást gyakorolnak a termelőerők fejlődésére, meggyorsítják a technikai fejlődést, a társadalom kultúrszínvonalának növelésén át fejlesztik az alkotóképességet, szakértelmet stb. Mindezek általános megfontolások, amelyeket a gyakorlati gazdaságpolitika talaján folytatott viták során fogalmaznak meg.

A takarékoskosságot a szó valóságos értelmében kell felfogni. Ez nem azonos a gazdasági hatékonysággal, a gazdaságossággal. A takarékoskosságot olyan ráfordítás fejezi ki, amely egy adott – és az összes többitől elkülönült – feladat teljesítéséhez az elképzelt módon éppen elegendő. A gazdaságosság abban különbözik a takarékosaságtól, hogy az adott feladatot más feladatokkal való szerves összefüggésben ítéli meg. Egy adott feladatnál érvényesülő takarékosság összkihatásában még rendkívül kedvezőtlen lehet, ha azt a feladatok összessége szempontjából ítéljük meg, melyeket valamely közös cél elérése érdekében kell elvégezni. A hatalmi politika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika hatékonyságának vizsgálata nem tárgya a szűkebben vett gazdaságpolitikának. A *lex minimi* elvének a gazdasági hatékonysággal való azonosítása csak azon alapszik, hogy az ésszerű magatartás a gazdasági tevékenységhez kapcsolódik. Ugyanakkor a racionális magatartás nem a gazdaság specifikus kategóriája. Ezt egyebek mellett a hatalmi politika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika sem nélkülözheti. Ha például ismert, hogy mennyit fordíthat egy ország oktatásra, akkor megközelíthető az a ráfordítási struktúra, amely az oktatásüggyel szemben támasztott követelményeket a legjobb hatásfokkal elégítheti ki. A termelőerők fejlődésével egyre kiterjedtebb körben merül fel az ésszerű magatartás iránti igény, amivel azonban már a praxeológia foglalkozik.

A gazdaság globalizálódása természetesen előtérbe állította az állam gazdaságszervező funkcióját. Ez még akkor is így van, ha egyébként napjainkban a Nemzetközi Valuta Alap (IMF), a Világbank (World Bank), a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) és más nemzetközi intézmények a neoliberális irányzat szószólói és a deregulációt mindennél fontosabbnak tekintik. Mindez inkább az éleződő észak–dél problémára, illetve értelmezésbeli különbségekre utal. Ezekre gondolva értékeljük azt a közmegegyezést, amely az ENSZ 1992. évi riói világkonferenciáján született a *Környezet és fejlődés* témakörében. A fenti a kérdésekre akkor fogunk kitérni, amikor a gazdaság horizontális globalizációját vesszük szemügyre. Itt a hangsúlyt arra az aktivitásra kívánjuk helyezni, amit az állam a különböző társadalmi életmegnyilvánulások szervezésében lát el. Ezek az állam szerepvállalásai – legalábbis közreműködése – nélkül nem is lennének a kor követelményeinek megfelelő módon kezelhetőek. Miről is van szó?

1. A társadalmilag szervezett fogyasztás körének bővítésével szűkül a piaci mechanizmus hatóköre a gazdasági folyamatszabályozásban, ami a közületi gazdálkodás kiterjesztésével kapcsolódik össze.

2. Az etikai követelmények szigorodása új helyzetet teremtett a szabadpiaci rend jogi szabályozása számára. Szűkül az a kör, amelyen belül a termelői és a fogyasztói szuverenitás érvényesülhet.

Mindennek fő keretei – mint még látni fogják – a bruttó nemzeti termékben (GDP) összegeződnek. A nemzeti jövedelemről a nemzeti termékre történő átmenetet a gazdaságpolitika vetületében talán legjobban *Surányi-Unger Tivadar* fejtette ki.⁹ Különbséget tett a szűkebb és a tágabb értelemben vett gazdaságpolitika között. Az elsőnél kizárólag az anyagi termelés és a vele kapcsolatos forgalmi élet keretében megnyilvánuló közületi irányítás emelkedik jelentőségre. A tágabb értelemben vett gazdaságpolitika jogosultságát pedig éppen a közület „heteronóm” célkitűzéseinek jelenléte támasztja alá. Ezek a célok nem az állam (társadalom) gazdasági életmegnyilvánulásainak kifejezői, hanem a hatalompolitika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika megnyilvánulásai.

A gazdálkodás lényege a rendelkezésre álló, de viszonylagosan elégtelen (csak korlátozottan rendelkezésre álló) eszközöknek a jelentkező főbb cél közötti mérlegelő megosztása. És ez a fajta tevékenység tágította a gazdaság kereteit. Így jött létre a gazdaság és az ökonomiai (gazdálkodás) dualisztikus elmélete.¹⁰ Így vált általánosan is elfogadottá, hogy a *lex minimi* a racionális döntésmechanizmus olyan vezérlő elve, amely nem szűkül le az anyagi javak termelése és elosztása folyamataira.

A gazdaságpolitikának a heteronóm célokat szintetizálnia kell, ami egyértelművé teheti azok kapcsolatát a termelési és elosztási folyamatokkal. A gazdaságpolitikai koncepció dilemmája a célok meghatározottságának kritériumaiban van. Milyen tényezők hatására születnek, változnak és szűnnek meg célok a gazdaságpolitikai felfogásmód elemei lenni? E tekintetben a gazdaságpolitikai célok gazdasági determináltsága és a politikai vezetés célrendszere közötti szerves kapcsolatból kell kiindulnunk; egyfelől a politikai vezetés által felismert követelmények szabályozzák a koncepciót, másfelől a koncepció során felismert követelmények visszahatnak a politikára. Éppen így módon teremődik kapcsolat a politikai vezetés célrendszere és a célok gazdasági meghatározottsága között. De mit kell a célok gazdasági determináltságán értenünk? E kérdés felvetésekor szembe kell néznünk a hagyományos gondolkodásmód néhány belénk rögződött fogyatékoságával.

9 Surányi-Unger T.: *A gazdaságpolitika tudományos alapkérdései*. Budapest, 1927. Lásd még: *A magyar nemzetgazdaság és pénzügy*. Budapest, 1936.

10 Robert Liefmann fejtette ki a gazdaság és a gazdálkodás (ökonomia) dualisztikus elméletét: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Stuttgart-Berlin, I. kötet, 3. kiadás, 1923.

A gazdaságpolitikai kérdések megítélésében nagy szerepet játszanak az *a priori* helyesnek vélt feltételezések, amelyeket a logika módszerével nyernek, illetőleg más országok tapasztalataiból merítenek. Sok esetben szűl az elvont okoskodás elképzeléseket és azok nyomán óhajt, hogy az állami gazdaságpolitika ezeknek megfelelően szervezze a gazdaságot. Az elgondolás és alakításának bonyolultsága tehát nemcsak abban rejlik, hogy a koncepcióban a politika és a gazdaság szerteágazó összefüggései összegeződnek, hanem abban is, hogy a célok gazdasági meghatározottságáról eltérőek a vélekedések. Vannak, akik kizárólag műszaki módon ítélnék meg gazdasági kérdéseket, amikor pedig közgazdasági szinten kezelik azokat, eltérően vélekednek arról, mikor lehet valamely álláspontot bizonyítottnak tekinteni.

Ilyen körülmények között a helyes gazdaságpolitikai koncepció kialakítása szempontjából két kérdésnek van különös jelentősége:

- Mit tekintünk a gazdaságpolitika alapvető céljának?
- Milyen módszert alkalmazzon a gazdaságpolitika alapvető céljának legjobb megközelítésére?

A célrendszer követelménye olyan hiedelmet kelthet, mintha az elképzelés különböző célok rangsorolása lenne, amikor is a rangsorolás csupán politikai mérlegelés kérdése. A nemzetgazdasági koncepció ilyen megközelítése viszont elfelejteti velünk, hogy az egyes céloknak nincs önálló életük, hanem abban a célrendszerben születnek, változnak és szűnnek meg, ami a gazdaságpolitikai koncepciót alakítja és változtatja. Mindaz, ami valamely adott cél szempontjából eszköz, egyben más eszközök szempontjából cél. Ezen az úton – és nem a célok rangsora útján – kell a koncepció kérdését megközelítenünk. Aki rangsorolni kívánja a célokat, annak fel kell tételeznie, hogy a politikai vezetés célrendszerét szintetikusán lehet kifejezni, tehát van olyan mértékegység, amelynek révén a célok mennyiségileg egybevetethetők, azok rangsora konstruált súlyrendszerben megadható. Ez viszont képtelenség. Csak egy célt lehet megjelölni, amit a célrendszerrel meg kell különböztetni. Az „egy cél” a gazdaságpolitika alapvető célja, az összes többi az alapvető cél feltételrendszere.

A gazdaságpolitika végső soron a társadalmi felemelkedést szolgálja. Ezért a gazdasági növekedést tekinthetjük a gazdaságpolitika alapvető céljának. Védelemfejlesztés, foglalkoztatottság, életszínvonal, szociális-kulturális ellátottság stb. – mindezek és általában majd valamennyi gazdaságpolitikai cél – a termelőerők fejlettségének állapotától függően valósítható meg, tehát a termelőerők fejlesztését követeli.

A gazdasági növekedést mint a gazdaságpolitika alapvető célját nem szabad összetéveszteni a mennyiségi szemléletű gazdaságpolitikával. Ez a gazdaságpolitika a maximális gazdasági növekedést a termelés öncélú fejlesztése útján szolgálja. Mik a jellemzői? 1. A megtermelt nemzeti termék beruházási hányadát a termelőerők fejlődésével összhangban álló fogyasztási szint szem előtt tartása nélkül irányozzák elő. 2. A nemzetgazdaságban a termelési volument

növelő beruházások előnyt élveznek a termelési eszközök hatékonyabb felhasználását biztosító beruházásokkal szemben. 3. Az egyes iparágakon belül a kapacitást növelő beruházások előnyt élveznek a korszerű termelési eljárásokat szolgáló beruházásokkal szemben. 4. Az egyes vállalatokon belül a kapacitást az optimális ponton túl használják ki, még akkor is, ha ez a termelési tényezők rendkívül alacsony hatékonyságával párosul. 5. A vállalatok ösztönzést kapnak a termelési volumenek beruházások nélküli növelésére, még akkor is, ha ezt csak minőségromlással járó műveletelhagyással lehet elérni. 6. A vállalatok ösztönzést kapnak a kitűzött termelési szint elérésére, még akkor is, ha a gyártott mennyiség meghaladja a piac felvevőképességét.

A gazdaságpolitika alapvető célja akkor valósul meg, ha a kereslettel összhangba szervezett termelés mellett biztosít optimális gazdasági növekedést. Ez a fejlődő nemzetgazdaság ésszerű szerkezetének meghatározásával, a nemzetgazdasági eredmény ezen alapuló maximálásával érhető el. A nemzetgazdaság ilyen állapotában a működő termelési tényezők hatékonysága maximális. Az az elképzelés, amely ilyen feltételeket teremt, optimális. Az ilyen koncepcióból levezetett célrendszer szolgálja legjobban a társadalmi érdeket.

A gazdasági növekedést (a maximális nemzetgazdasági eredmény biztosítását) kiragadva a célok rendszeréből, az összes többi cél úgy jelenik meg, mint a gazdasági növekedés feltételrendszere. Ebből az is következik, hogy sok cél a gazdasági növekedésben vitt szerepével határozható meg.

A döntéssorozatra tartozó célkitűzéseket a gazdasági növekedésben betöltött szerepük szerint nem lehet egyértelműen megítélni. A különböző célokat nem lehet minden esetben gazdasági hatékonyságuk szerint közvetlenül egybevetni. A gazdasági hatékonyságra való kihatásukban a gazdaságpolitikai célokat három csoportba sorolhatjuk:

1. „Improduktív” (heteronóm) célok. Idetartoznak a hatalmi politika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika célkitűzései; általában minden olyan cél, amely közvetlenül nem fejeződik ki a termelőerők fejlődésében. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeknek nincs gazdasági hatékonyságuk. Könnyű belátni, hogy az ország védelmi képessége, az állami szervezethez, a kulturális színvonal emelkedése stb. szükséges feltétele a gazdasági fejlődésnek és konszolidációnak.

2. „Produktív” (autonóm) célok, amelyeket különböző változataikban nem lehet egyértelműen összemérni. Ilyen például a GDP felosztása fogyasztás és felhalmozás, a felhalmozás felosztása beruházás és tartalékolás között. Nem lehet egyértelmű választ adni arra, melyik az a felosztás, amely mellett a tartósan fenntartható gazdasági növekedés optimális.

3. „Produktív” (autonóm) célok, amelyek egy adott célrendszerben összemérhetők. A reálisként elfogadott feltételrendszer keretei között mozogva például a gazdasági hatékonyság szempontjából egybevetethetők a termelési, a külkereskedelmi vagy a fogyasztási struktúra különböző változatai.

Ha az optimális gazdasági növekedést (a nemzetgazdasági eredmény maximalizálását) tesszük meg a gazdaságpolitikai elgondolás fő kritériumának, akkor meg kell felelni annak a követelménynek, hogy valamennyi cél kijelölése ésszerű megoldást jelentsen. De a különböző célcsoportokban a racionális megoldást más-más módon kell megközelíteni. Általános gazdaságpolitikai megítéléssel közelíthető csak meg, hogy mennyi eszköz bocsátható heteronóm célokra. Ezek tekintetében azt kell megítélni, összhangban vannak-e a nemzetgazdaság teherviselő képességével, adnak-e lehetőséget a gazdaságfejlesztés általános célkitűzéseinek megvalósítására.

A különböző változataikban nem egybevethető produktív célokat az általános közgazdasági ismeretek figyelembevételével kell meghatározni; a választott megoldást közgazdasági vitákban kell megvédeni. A különböző változataikban egybevethető célok racionális változatát programozással lehet megközelíteni.

A nemzetgazdasági koncepció a gazdaságpolitika immanens eleme, függetlenül attól, vajon tudatos megfontolás eredményeként jelenik-e meg, vagy csak következtethető a gyakorlati gazdaságpolitikai döntések sorozatából. Ennek egyik átfogó megjelenési formája az államháztartás mint konkrét számszerű értékelési rendszer. De a tudatos koncepcióval megalapozott gazdaságpolitika ettől mégis alapvetően különbözik. Először is átfogóbb, mint az államháztartás-politika, másodsorban ebben az állami akaratnyilvánítás is kifejeződik, hogy tudniillik a piaci mechanizmusra támaszkodva a társadalmi érdekekkel harmonizált gazdasági helyzet alakuljon ki. A koncepciókészítés végső soron olyan módszer, amelynek felhasználásával az állam harmonikus egységbe foglalja gazdaságpolitikai elgondolásait.

4. Piaci áru és közösségi termék

Az államháztartástan (a pénzügytan) ma is élő tudomány. A közületi tevékenység olyan szakterületeit fogja át, amelyek kívül esnek a közgazdaságtan vizsgálódási körén. De a természet, a társadalom és a gazdaság integrálódási folyamata e két tudomány újszerű kapcsolatában is megmutatkozik. A közgazdaságtan új területeként jött létre a közületi gazdaságtan.

A közösségi termék fogalmával már megismerkedtünk. Ennek kapcsán adódott a munkatermékek két csoportja az áru és a nem áru. Ez a megkülönböztetés magával hozza a gazdálkodásban az elosztás kétféle rendszerét. Egyik oldalon az árucserét, amely a piaci közreműködők kapcsolatában működik, másik oldalon a központi elosztás különböző rendszereit, amikor az állam (a közületek és a különböző közületi intézmények) a mikrogazdaságból elvont vagy hitel útján szerzett jövedelmet meghatározott ismérvek alapján osztják el az intézmények, illetőleg a társadalom tagjai között.

Magától értetődik, hogy a nem osztható termékeknel (pl. a honvédelem céljait szolgáló anyagi javaknál) eleve adott az elosztás módja, hiszen ha valamely munkatermék nem osztható, akkor a termék technikai jellemzőiből következik az egyedül lehetséges mód: a központi elosztás. De azért a termékek technikai kritériumai még akkor sem adnak világos eligazodást a termék elosztás módjáról, ha a figyelmünket a klasszikusnak tekinthető közösségi termékekre korlátozzuk. Mert például a honvédelem esetében nem tehetünk egyenlőségelet a hadfelszerelés és a katonai szférában felhasznált termékek közé. A haditechnika fejlesztése tudományos kutató-fejlesztési bázisokat követel. Ezek versenyben állnak a polgári célok érdekében létesített, legkülönbözőbb megfontolásokból (pl. az iparfejlesztés érdekében) végzett kutatásokkal, az ezek szolgáltatásban álló intézményekkel. Arról nem is szólva, hogy a honvédség kötelekébe tartozó személyi állomány ellátása (egyenruha, élelmezés stb.) olyan munkatermékek felhasználását jelenti, ahol az ellátó katonai szervezetek versenyben állnak a piaci közreműködőkkel, maguk is piaci közreműködők, magatartásukat a piaci mechanizmushoz alkalmazkodó módon gyakorolják.

Végző soron a hadfelszerelés is olyan munkatermékek tömege, amely áru-termelő kapacitások elvonásaként fogható fel. Különösen nyilvánvalóvá válik ez akkor, ha olyan iparvállalatok kapnak katonai megrendeléseket, amelyek egyébként polgári célú árutermelést is végeznek. A termelési szerkezet alakulásában így az áru és a nem áru mindenképpen verseng egymással. Ez még akkor is így merül fel, ha meghatározott munkatermékek körében elkülönített katonai termelőbázisok működnek. A versengés ez esetben a fejlesztések szférájában mutatkozik meg. Hiszen azokat az erőforrásokat, amelyek az iparosítás rendelkezésére állnak, különböző arányban oszthatják fel áru és nem áru jellegű munkatermékek előállításának bővítése céljából.

Ami igaz a honvédelemre, az ugyanígy jellemző az oszthatatlannak tekintett munkatermékek valamennyi fajtájára. Hiszen például a közvilágítás fenntartása is olyan anyagi beszerzésekkel jár, amelyek versenyben állnak a legkülönbözőbb individuális termékekkel, vagy az olyan termelőkapacitásokkal, amelyeket a közvilágítás fenntartása érdekében feladott rendelések célzatával vonnak el az individuális termékek szférájából. Az ilyen példákat hosszasan lehetne sorolni. De az eddigiek is elégségesek annak belátásához, hogy ami első megközelítésben technikai jellemzőnek tűnik, az inkább csak a szükségletkielégítés célja szempontjából ad egyértelmű eligazodást.

A figyelmet most inkább azokra a közösségi termékekre kívánjuk irányítani, amelyeknél választási lehetőség kínálkozik a tekintetben, hogy a szükségletkielégítést az árucserében valósítsák-e meg, vagy pedig a központi elosztást részesítsék előnyben.

A közgazdaságtan klasszikus tantételeit követve az az elvárás fogalmazódhat meg, hogy lehetőleg minden munkatermék áruként működjék a gazdaságban; a közösségi termék a valóban oszthatatlan munkatermékekre korláto-

zódják. Így juthat leginkább érvényre a fogyasztói szuverenitás, amelynek érvényesítésére a klasszikus tanítás megkülönböztetett hangsúlyt helyez. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az egész neoklasszikus iskola gondolatvilága ebben csúcsosodik ki, mintegy ezt tekintve a polgári demokrácia egyik fő megnyilvánulásának.

Ebből a szempontból teljesen közömbös, hol kezdődik az a jövedelemhatár, amelyet meghaladva a fogyasztói szuverenitás egyáltalában választási lehetőségeket kínál; pontosabban fogalmazva mekkora része a társadalomnak az a réteg, amely hatékony módon képes szabályozni a termelési szerkezetet. Attól a vitától is el kell tekinteni, mennyiben szabályozója vagy éppen rabja ez a jómódú réteg annak a kínálati struktúrának, amely a legkülönbözőbb eszközöket veheti igénybe a fogyasztási szokások befolyásolására. Ez és az ezekhez hasonló felvetések inkább csak a fogyasztói szuverenitás valós tartalmát érintő észrevételek.

A lényeg azonban a következő: elfogadható-e a klasszikus tanítás alapfeltételezése akkor, ha komolyan értelmezzük a gazdaság integrálódását a társadalommal? A szociális piacgazdaság megkülönböztetése a szabadpiaci gazdaságtól csak azon a feltételezésen alapulhat, hogy éppen az áru, nem áru közötti határvonal tekintetében kell alapvető különbségnek lennie. Ez a különbségtétel vezet el az élet minőségéről, a társadalmi gondoskodásról, a szociális ernyőről a 20. században folytatott sokirányú vitákhoz.

Félreértés ne essék: a klasszikus tanítás alapjain működő közgazdászokról nem lehet úgy vélekedni, mintha érzéketlenül mennének el a szociális problémák mellett. Úgy vélik azonban, hogy ezt a pénzügytan keretei között kell kezelni, amely mint ilyen, kívül esik a közgazdaságtan hatókörén. De amikor majd a központi elosztási rendszereket részleteiben is szemügyre fogjuk venni, látni fogjuk, mennyire szervesen kapcsolódnak a szűkebben vagy tágabban értelmezett közösségi termékek mechanizmusai a közgazdaságtan általános ismeretanyagához.

Következésképpen végiggondolva a szociális piacgazdaság modelljét, abban megkülönböztetett jelentőségre tesz szert a munka és a szükséglet szerinti elosztás egymástól elhatárolódó kettős rendszere. Ez tehát egy olyan modell, ahol a gazdasági fejlettségtől függően lehetőleg központi elosztásban elégítik ki a társadalom tagjainak olyan szükségleteit, amelyek a társadalmi gondoskodás fogalomkörébe tartoznak, és ahol az emberek elfogadható életfeltételeiről való gondoskodást az ossztársadalom szempontjából etikai követelménynek tekintik. Így kell ezt értelmezni akkor is, ha a szociális piacgazdaságot nem értelmezhetjük minden részletében eleve megfogalmazható normatív rendszerként. Továbbá akkor is, ha a társadalmi életmegnyilvánulások függvényében a piaci és a nem piaci elosztási formák egymás mellett vagy egymást kiegészítve működnek.

II. Környezetgazdaságtan

1. Környezetgazdálkodás és közgazdaság

Előbbieken a társadalom és a gazdaság integrációját vettük szemügyre. Most a természet és a gazdaság viszonyára irányul a figyelem. Az eddigiekben azokat a problémákat elemeztük, amelyek a produktív és az improduktív tevékenység elhatárolása körül végbement fordulatból adódtak. Ezúttal a vizsgálódások kiindulási pontja a természeti erőforrások megújíthatóságának értelmezése. A problémák pedig ez esetben sokkal bonyolultabbak, mint amelyek a gazdálkodásnak a nemzeti termék teljes körére való kiterjesztéséből adódnak. Hiszen amikor arról esik szó, miben is jelölhető meg a fordulópont lényege a produktív és improduktív emberi tevékenység összefüggésében, akkor ez csak az értékről alkotott vélekedésben okoz gondokat. De amikor a természeti erőforrások megújíthatóságának ügye van terítéken, akkor négy kérdésre kell választ adni. Soroljuk fel ezeket:

1. Ha a megújítható természeti erőforrások nem jelentenek korlátlan felhasználási lehetőséget, akkor hol jelennek meg a korlátok, és milyen környezeti károkat jelent ezeknek túllépése?

2. Minősíthetők-e a korlátok, egyértelműen meghatározható-e a károkozás forrása, és mindez miképpen hozható kapcsolatba a piaci közreműködőkkel?

3. Ahol a környezetszennyeződés a piaci mechanizmussal kapcsolatba hozható, milyen lehetőség kínálkozik az ilyen externalitások internalizálására és mikor vélekedhetünk úgy, hogy ezzel az ökológiai egyensúly is kielégítően megoldást nyer?

4. Mi legyen a társadalmi (állami) magatartás akkor, ha a gazdaságnövekedés folyamatában olyan iparágak és gyártmányok indulnak fejlődésnek, amelyekről egyértelműen feltételezhető azoknak káros környezeti hatása és a tudomány még nem tart azon a fejlődési fokon, hogy a kárelhárítás megoldottnak legyen tekinthető?

Miként látható: sokirányú és bonyolult problémákkal szembesülünk. A közgazdaságtan kategóriái: felhasználás és kibocsátás, termelés és fogyasztás. Az ökológia kategóriái: anyagáramlás, anyagátalakulás. És valóban: a társadalom nem fogyasztja el a szó fizikai értelmében a munkatermékeket, hiszen azok – a kivételektől eltekintve – a gyártás és a felhasználás folyamataiban környezeti termékeket hoznak magukkal. A gazdaságba áramló és ott elfogyasztott anyagokhoz kapcsolódó környezeti termékek gáznemű, folyékony vagy szil-

lárd hulladékként és hőenergia formájában szennyező anyagokként áramlanak ki a gazdaságból.¹¹

Tegyük mindehhez hozzá: az ipari forradalmak nyomán kibontakozó nemzetgazdaság immár két évszázadot meghaladó tapasztalatok birtokában kezeli a gyártás és elosztás műszaki problémáit. Ezzel szemben az ökológia új keletű tudomány, ahol sok a fehér folt. Ilyen értelemben az ökológia és azon belül a környezet-gazdaságtan a 21. században kiépülő tudományként is értelmezhető. Mindenesetre olyan tudományként, amelynek elkerülhetetlenül be kell illeszkednie a közgazdaságtanba.

A gazdaság és a természet integrálása sokkal nehezebb feladat, mint a társadalom és a gazdaság összekapcsolása. Hiszen a közgazdász hajlamos megfeledezni minden olyan mellékhatásról, amely a termelés-elosztási folyamatban fellép, legyen az bármennyire is ártalmas, különösen, ha ezek az ártalmak „csak” a Föld globális természeti viszonyait érintik. Napjainkban ezt leginkább éppen az táplálja, hogy alig vannak megállapítások, amelyeket nem lehetne vitatni. Ha pedig a rövid távú szennyeződés problémái kerülnek napirendre, némely közgazdász hajlandó ezt olyan jellegű problémaként kezelni, mint ami már a gazdasági válságok tekintetében is jellemzővé vált. Így nézve a környezetszennyeződés elkerülhetetlen, szükséges rossz; ez is, az is a gazdaságnövekedés ára. A klasszikus közgazdaságtan válságának kifejeződése az emberi lét romló természeti feltételei. A válság háttere pedig a megújítható természeti erőforrások korlátlan öntisztulásának téves hipotézise, amely beindította, majd felgyorsította az ingyen rendelkezésre álló természeti erőforrások kirablásának gyakorlatát. A környezetgazdálkodás szükségességét akkor ismerték fel, amikor világossá vált, hogy a levegő, a víz stb. öntisztuló képessége korlátozott, következésképpen, ha megterhelésük túllépi a megengedhető kereteket, szennyező anyagok keletkeznek, megjelennek a környezeti termékek.

A környezeti termékek az áruktól és a közösségi termékektől abban különböznek, hogy nem hoznak létre értéket, ellenkezőleg, értékromboló hatásúak. Szükségesnek tűnt a környezetgazdálkodás megteremtése, a bioszféra hosszabb távú érdekeivel összehangolt gazdálkodás.

Ez felöleli

- az erőforrások felhasználását,
- a technika fejlesztését,
- a beruházások irányítását,
- mindezek kezelésére megfelelő intézményi rend építését.

A környezeti termékek körében vannak lokális és nemzetközi (regionális, illetőleg világdimenziójú) termékek. Lokális és rövid távú hatást fejt ki például a zaj. Kis területet tesznek tönkre, azt viszont hosszú időre például a meddő-

11 Forgács K.: *Környezetvédelem és közgazdasági eszköztára*. Budapest, 1981.

hányók. A földi emberi lét veszélyeztetése szempontjából igazán nagy jelentőségűek azok a környezeti termékek, amelyek élettartama hosszabb és az egész Földön gyorsan elterjedő szennyeződéseknek adnak. Ez a helyzet a radioaktív por vagy a növényvédő szerek, pl. a DDT esetében. Ez utóbbiak, köztük a klórozott szénhidrogének, mérgező higanyvegyületek a táplálékláncokba beépülve egyre jobban felduzzadnak. A felduzzadás mértéke elérheti láncszemenként a százszorosát is, és így a tápláléklánc végén álló ún. csúcsfogyasztók súlyos mérgezést szenvedhetnek. A csúcsfogyasztó lehet az ember (a halat evő japánok higanymérgezése az ún. „minamata kór” néven ismeretes).

Az is közsímert, hogy a gépjárművek kipufogógázai többféle szennyező anyagot tartalmaznak, jelentős a szerepük a levegőszennyeződésben, ami tetéződik a magas kén tartalmú szénfűtéssel, illetve a hőerőművek füst kibocsátásával, rakéták, szuperszonikus repülőgépek szennyező anyagaival.

Itt és a legtöbb káros környezeti termék esetében már nem beszélhetünk lokális környezetártalomról, hiszen ezek vagy a szél segítségével lépik át az országhatárokat, vagy eleve a földi atmoszférát védő ózonréteg vékonyodása révén és más utakon teremtenek olyan klimatikai viszonyokat, amelyeknek hatása az életfeltételek romlását, esetenként veszélyeztetettségét nem ott teremti meg, ahol a környezetkáros anyagok kibocsátása történik. Ezért a környezetgazdálkodás a leglényegesebb területen nem is a közgazdaságtan vertikális, hanem horizontális globalizációjának témakörét adja. Ott kell majd ezekre a kérdésekre visszatérnünk. Ami persze nem jelenti azt, hogy a környezetgazdálkodás ügyéről megfeledkezhetünk, amikor a nemzetgazdaság áll a vizsgálódás középpontjában.

2. Környezetvédelem és a gazdálkodás rendje

A környezet fokozott védelme olyan követelményeket támaszt, amelyeknek a gazdálkodás rendjében is ki kell fejeződniök. Ennek megvilágításánál azt a rendszerezést vesszük alapul, amelyet az Európai Unió alkalmaz abban a munkanyagban, amit a környezetvédelmi jogharmonizáció céljaira adott ki. Ez az anyag hét problémakörben tárgyalja a környezetvédelem kérdéseit. Ezek:

1. A levegő minősége;
2. Hulladékgazdálkodás;
3. Vízhőminőség;
4. Természetvédelem;
5. Ipari szennyezés;
6. Vegyszerek és genetikailag módosított élő szervezetek;
7. Járművek és gépek keltette zaj.

A légszennyező anyagok különböző forrásokból származnak, egyrészt mozgóakból, másrészt helyhez kötöttekből. A levegő minőségével foglalkozó

anyag az általános vizsgálódás mellett a mozgó forrásokból származó kibocsátásokat, vagyis a gépjárművekből és az üzemanyagokból származó kibocsátásokat fogja át. Az ipari szennyezés keretei között kezeli a helyhez kötött emissziós források szabályozását és külön a hulladékegetőkből származó kibocsátásokat.

A levegő minőségével foglalkozó gazdálkodási rend ott a legfejlettebb, ahol átfogó stratégia áll rendelkezésre, amely meghatározza a levegő megfelelő minőségét és elérésének módját. Jelentőségénél fogva ki kell emelni a kén-dioxiddal és a szálló porral kapcsolatos levegőminőségi értékekről szóló irányelveket. Ezek levegőminőségi határértékeket és orientációs értékeket határoznak meg a levegőben lévő ólomkoncentráció, valamint a nitrogén-oxid számára. A gépjárműforgalom következtében talajsinten emelkedik az ózonkoncentráció. Így meghatározták az ózon koncentrációjának legmagasabb megengedett értékei.

Érthető, hogy a növekvő gépjárműforgalom miatt a gazdálkodás rendje különös figyelmet szentel a mozgó forrásokból származó légszennyező anyagok kibocsátásának. A gépjárművek robbanómotorja által kibocsátott gázok tekintetében meghatározták azokat a műszaki követelményeket és határértékeket, amelyeket a gépjárművek motorjaiból származó szén-monoxid és el nem égett szénhidrogén-kibocsátással kapcsolatban be kell tartani. Célszerű megjegyezni, hogy számos iparilag fejlett országban a követelményeket időről időre szigorítják és kiterjesztették valamennyi személyautótípusra, függetlenül azok motorűrtartalmától, a párolgási emissziókra stb. A cél az, hogy a szennyező anyagok minden típusára vonatkozóan szigorú határértékeket határozzanak meg, és ezzel összhangba hozzák a gépjárművek előállítása során alkalmazott ellenőrzést is.

A benzin ólomtartalmával foglalkozó irányelvek arra irányulnak, hogy csökkenjen a megengedett ólomtartalom. Egyes országokban egyenesen tiltják olyan ólmozott benzin értékesítését, amely nem felel meg az előírt oktánszintnek. Az egyes folyékony üzemanyagok kéntartalmával foglalkozó irányelvek határértékeket szabnak a dízel- és más gázolajok kéntartalmára.

A hulladékgazdálkodási keret irányelveket határoz meg, továbbá komplex módon külön foglalkozik a veszélyes hulladékok kezelésével. Általános az a követelmény, hogy a hulladék-visszanyerés és a hulladékártalmatlanítás úgy történjen, hogy sem az emberi egészség, sem a környezet ne károsodjon. A rendelkezések tiltják, hogy egyes hulladékokat tetszőleges helyen hagyják, meg nem engedett helyen felhalmozzák vagy ellenőrizetlen módon a környezetbe juttassák. A gazdálkodás általános rendje értelmében elsőbbséget biztosítanak a hulladékképződés megelőzésének, mennyisége és ártalmi csökkentésének. Alapfeladatként jelölik meg a hulladékártalmatlanító létesítményhálózat kialakítását, amely lehetővé teszi a hulladékártalmatlanítás gyakorlatát. A „szennyező vizek” elvnek megfelelően a hulladékártalmatlanítás költségeit annak kell viselnie, akinél a hulladék található, illetőleg annak a terméknek az előállítója, akitől a hulladék származik.

A veszélyes hulladékokról külön lista készült, amely az „európai hulladékkatalógus”-ban megjelölésre került. Alapkövetelmény, hogy nyilvántartást vezessenek minden olyan helyszínről, ahova veszélyes hulladékot szállítanak, hogy a veszélyes hulladékokat a nemzetközi normáknak megfelelően csomagolják, címkézzék stb. A veszélyeshulladék-gazdálkodás esetében a normál hulladékok kezelésénél szigorúbb engedélyezési és ellenőrzési eljárásokat alkalmaznak. Különleges előírások szabályozzák az ilyen hulladékok szállítását és elégetését.

A vízgazdálkodás területén ez ideig csak néhány ország foglalta átfogó rendszerbe a vízminőségi politikát. Ahol ilyen stratégia létezik, ott az négy alapvető célra összpontosul. Ezek: 1. Elégséges mennyiségű ivóvíz biztosítása. 2. Elégséges mennyiségű víz biztosítása egyéb gazdasági igények kielégítésére. 3. A környezet védelmére. 4. Az áradások és aszályok hátrányos következményeinek csökkentésére. Számos európai ország célul tűzte ki, hogy legkésőbb 2010-re „jó állapotba” hozza az érintett területek teljes talajvíz- és felszíni vízkészletét. Mindez magában foglalja a kibocsátási határértékek és a vízminőségi normák meghatározását. Ezzel összefüggésben állnak azok a rendelkezések, amelyek a szennyező anyagok kibocsátási határértékeiről rendelkeznek.

A vízminőségről érvényben lévő jogszabályok kiterjednek a halak, az ehető rákok és kagylók életteréül szolgáló vizekre, a szabadtéri fürdésre használt vizekre, valamint külön a talajvizekre is.

A természetvédelmi joganyag részben a természetes élőhelyek védelmét szolgálja, részben korlátozza a veszélyeztetett növények és állatok importját és kereskedelmét. A természetes élőhelyek, a vadon élő állatok és növények védelméről szóló rendelkezés célja, hogy fenntartsa a biodiverzitást. Ezt mindekenélőtt az magyarázza, hogy az elmúlt évtizedekben több élőhelytípus állapota romlott. Vonatkozik ez Európára is. Egyre több állat- és növényfaj került veszélybe és válik egyre ritkábbá. A gazdálkodási rend idevonatkozó része azt célozza, hogy „előnyös védettségi státust” biztosítson egyes élőhelytípusok, állat- és növényfajok számára.

A természetvédelem felöleli az erdők védelmét az atmoszférikus szennyeződés ellen. Ez természetesen csak megfelelő ellenőrzési rendszer kiépítésével oldható meg. Több országban is rendszeresen felméri az erdőkben keletkezett károkat; a terepen végzendő megfigyelésekkel feltárják az erdőkben keletkezett atmoszférikus szennyeződés okait és hatásait; kialakították a megfigyelés és a károk felmérésének módszereit, valamint az erdőkben okozott károk elhárításának leghatékonyabb technikáját.

Az ipari szennyezés figyelemmel kísérése különösen az ipari emissziók ellenőrzésére, a nagyobb baleseti kockázatok felmérésére irányul. Az első területhez azok a direktívák tartoznak, amelyek egyes ipari létesítmények esetében az engedélyek kiadásánál alkalmazott követelményeket fogalmazzák meg. Ily módon szabályozzák a levegőben és a vízben történő kibocsátás és a hulladékok sorsát.

A nagy tüzelőberendezések kibocsátásainak szabályozása különösen a kén-dioxid, a nitrogén-oxid és a szilárd részecskék kibocsátására állapít meg normatívákat. Mindez kiegészül az ipari üzemek légszennyezésének direktívaival. A második területtel a Seveso-direktíva foglalkozik. Nevét egy olasz várostól kapta, ahol a múltban nagy mennyiségű mérges gáz jutott véletlenül a szabadba. Ezen utasítás előírja, hogy az ipari üzemek működtetői térképezzék fel, hogy az adott üzemben milyen baleseti kockázatok találhatók és feladatuk, hogy csökkentsék az esetleges balesetek valószínűségét és hatásait.

A hatályban lévő zajvédelmi jogszabályok négy kategóriába oszthatók: a) Két irányelv vonatkozik a gépjárművek által okozott zajra. E direktívák zajértékhatárokat is megállapítanak. b) Három irányelv korlátozza a repülőgépek zajkibocsátását. c) Keretutasítás foglalkozik a háztartási berendezések zajkibocsátásával. d) Az utolsó kategóriába az építőipari berendezések zajkibocsátása sorolható.

3. A környezetvédelem költsége: a Leontief-modell

Érdekelhet bennünket, milyen költségeket kell az országoknak vállalniuk, hogy az ökológiai egyensúly fenntartható legyen. Idevonatkozó számításokat az ENSZ megbízásából egy ilyen célra alakult munkacsoport végzett.¹² Az ENSZ a 20. század hetvenes éveitől szentel nagyobb figyelmet a környezetvédelem kérdéseinek. A nemzetközi fejlesztési stratégia tárgyában 1970-ben hozott határozat hangsúlyozta: fokozni kell a nemzeti és nemzetközi erőfeszítéseket a környezetártalom növekedésének megakadályozására; olyan aktivitást kell kibontakoztatni, ami segíti az ökológiai egyensúly fenntartását, mivel az emberi lét is ezen alapul.¹³ Az ENSZ 1972-ben konferenciát rendezett az emberi környezet kérdéseiről.¹⁴ Ugyanebben az évben fogadták el az ENSZ környezeti programját (UNEP). 1974-ben alapítványt hoztak létre.¹⁵ 1976-ban az emberi településről rendeztek konferenciát.¹⁶

12 *The Future of the World Economy*. United Nations, 1976. Department of Economic and Social Affairs. A beszámolót az A. P. Carter, W. Leontief és P. Petri vezetésével működő kutatócsoport készítette.

13 *International Development Strategy: Action Programme of the General Assembly for the Second United Nations Development Decade*. United Nations, Sales No.: E. 71. A. 2.

14 *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*. United Nations, Sales No.: E. 73. II. A. 14.

15 *International Habitat and Human Settlements Foundation. General Assembly Resolution*. 3327. XXIX.

16 *United Nations Conference on Human Settlements (Habitat). General Assembly Resolutions*. 3001. XXVII., 3128. XXVIII.

A Leontief-modell a környezetvédelmi költségeket a világgazdaság fejlettség szerinti övezeteire külön-külön határozza meg. A tanulmány becsléseket végzett arról, mekkora lehet a környezetvédelmi beruházások részesedése az összberuházásokon belül, illetőleg arról, hogy a környezetvédelmi költségek a GDP-nek mekkora részét kötik le. Ezek a vizsgálatok figyelmen kívül hagyták a nyílt tengerek szennyeződését. Továbbá abból a feltételezésből indultak ki, hogy az 1970. évi egyesült államokbeli környezetvédelmi normák mintául szolgálhatnak. Eszerint minden olyan körzetben, ahol az egy főre jutó bruttó termék (1970. évi értéken) több mint 2000 dollár, ezeket a normákat kell alkalmazni. Ezekben a régiókban a szennyeződést ugyanolyan arányban kell korlátozni, mint 1970-ben az Egyesült Államokban. Ezt követően pedig a környezetvédelmi aktivitást olyan módon kell fokozni, hogy a szennyező anyagok kibocsátását változatlan szinten tartsák. Az ehhez a kategóriához tartozó körzetek Észak-Amerika, Nyugat-Európa, Japán és Óceánia.

A 700–2000 dollár közötti régióba, amely 1970-ben magában foglalta az összes többi fejlett és közepes jövedelmű körzetet, az volt a feltételezés, hogy a környezetvédelemre fordított kiadások aránya 1970-ben az egyesült államokbeli relatív ráfordítások felét teheti ki. A tanulmány szerint e régiók közül

1. táblázat

A környezetvédelem tökeszükséglete* (milliárd dollár) és ennek súlya az összbefektetésben (százalék)**

Megnevezés	1970		1980		1990		2000	
	CAB	CT	CAB	CT	CAB	CT	CAB	CT
Észak-Amerika	77,5	3,4	121,9	3,4	156,0	3,0	191,7	2,5
Latin-Amerika (középjövedelmű)	0,0	0,0	4,3	1,5	8,8	1,3	38,4	2,3
Latin-Amerika (alacsony jövedelmű)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	1,0
Nyugat-Európa (magas jövedelmű)	35,9	2,7	67,2	3,2	107,9	3,1	160,6	3,2
Nyugat-Európa (középjövedelmű)	1,2	1,1	2,4	1,1	5,6	1,1	21,3	1,8
Szovjetunió	9,9	1,3	38,9	2,8	87,4	3,1	125,3	2,6
Kelet-Európa	3,5	1,2	13,8	2,7	28,8	3,1	40,8	2,9
Ázsia (szocialista)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Japán	8,6	2,8	23,7	3,6	45,9	3,9	70,0	3,9
Ázsia (alacsony jövedelmű)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Közel-Kelet	0,0	0,0	1,9	1,2	0,0	0,0	39,8	1,9
Afrika (száraz)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Afrika (trópusi)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Dél-Afrika	0,3	0,9	0,6	1,2	1,3	1,1	5,8	2,0
Óceánia	1,7	2,1	4,0	3,1	8,9	3,6	10,4	2,5

* CAB.

** CT.

2. táblázat

A környezetvédelem folyó költségvetése és részesedése a GDP-ben

Megnevezés	1970		1980		1990		2000	
	milliárd dólar	%	milliárd dólar	%	milliárd dólar	%	milliárd dólar	%
Észak-Amerika	8,5	0,80	13,5	0,877	17,2	0,829	21,2	0,780
Latin-Amerika (középjövedelmű)	0,0	0,0	0,05	0,244	1,0	0,245	4,1	0,461
Latin-Amerika (alacsony jövedelmű)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	0,198
Nyugat-Európa (magas jövedelmű)	3,9	0,533	7,2	0,690	11,5	0,709	17,2	0,793
Nyugat-Európa (középjövedelmű)	0,1	0,179	0,3	0,194	0,6	0,216	2,3	0,399
Szovjetunió	1,1	0,247	4,2	0,554	9,4	0,683	13,4	0,670
Kelet-Európa	0,4	0,229	1,5	0,538	3,1	0,641	4,3	0,635
Ázsia (szocialista)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Japán	0,9	0,465	2,5	0,678	4,9	0,830	7,5	0,895
Ázsia (alacsony jövedelmű)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Közel-Kelet	0,0	0,0	0,2	0,149	0,0	0,0	4,3	0,436
Afrika (száraz)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Afrika (trópusi)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Dél-Afrika	0,0	0,164	0,1	0,222	0,1	0,219	0,6	0,418
Óceánia	0,2	0,421	0,4	0,671	0,9	0,858	1,1	0,689

a Szovjetunió és a kelet-európai országok 1980-ban érhetik el az amerikai környezetvédelmi normákat. A többi régióban a környezetvédelem lassabban fejlődik.

A 700 dollár alatti régiókba környezetvédelmi költségeket nem irányoztak elő. Ez azon a feltételezésen alapult, hogy a fejlődés alacsony szintjén a szennyeződés még nem okoz súlyos problémát, kivéve bizonyos ipari körzeteket és városi centrumokat. Bármely országnak ezek közül, amely szükségesnek fogja tartani, hogy környezetvédelmi költségeket vállaljon, mérlegelnie kell az összefüggést a kisebb szennyeződés és a gyorsabb fejlődés között. 1970-ben az egész fejlődő régió hipotetikusan a nem környezetvédelmi kategóriába tartozott. Az volt a vélekedés, hogy néhány ide sorolt országnak – elsősorban Latin-Amerika, Közel-Kelet és Afrika olajországainak – a nyolcvanas évek elején kell környezetvédelmi intézkedéseket bevezetniük (lásd 1. és 2. táblázatot).

De lássunk tisztán. Ezek a vizsgálódások még akkor történtek, amikor az ökológiai egyensúly nem strukturális kérdésként vetődött fel; amikor az adott termelési és gyártmányszerkezetben jelentkező környezetszennyeződés mind hatékonyabb leküzdését elégségesnek tartották az ökológiai probléma megoldásához. A Leontief-modellben figyelmen kívül hagyták az országhatárokon átnyúló, globális környezetvédelmi problémák. Az ily módon történő probléma-

megközelítésre csak a 20. század kilencvenes éveiben került sor. Ezzel akkor fogunk foglalkozni, amikor a horizontális globalizáció vetületében közelítjük meg a közgazdaságtani problémákat.

Mi indokolja mégis, hogy a nemzetközi aspektusból már „elavult” Leontief-modellt bemutassuk? Az, hogy vannak helyi, illetőleg szűk régiókra korlátozott környezetszennyezések, és az életminőség szempontjából ezek rendkívül fontosak. Nem véletlen, hogy az Európai Unió oly nagy figyelmet szentel ezeknek az ügyeknek. Az Európai Unió keleti bővítése kapcsán a legtöbb és a leg súlyosabb kérdéseket az elhanyagolt és magában veszélyeket hordó környezet veti fel, amikor is az az elvárás, hogy az EU-ba belépő országok hosszabb-rövidebb idő alatt lemaradásukat leküzdjék.

4. Az ökológia integrálása a piaci mechanizmussal

A közgazdaságtan klasszikus tanítása a szabadpiacot tekinti az erőforrások hatékony elosztása egyedül lehetséges módjának. Ilyenkor azonban mindig az a feltételezés, hogy az áru teljesen osztható. Teljesen osztható áru esetén a termelőnél mutakozó költség egybeesik a társadalmi költséggel: ugyanígy a fogyasztó haszna a társadalmi hasznossággal. De a piacon forgalomba hoznak nem teljesen osztható árukat is. Ilyenkor beszélünk arról, hogy az áru termeléséhez vagy akár fogyasztásához extern hatások kapcsolódnak. Erről van szó akkor, ha árukat környezetszennyező módon állítanak elő (pl. füstkibocsátással), illetőleg akkor, ha másoknak kárt okozó módon használnak fogyasztási cikkeket (pl. a motorkerékpár okozta zajártalom vagy az autó kipufogógáza révén okozott levegőszennyeződés).

Ha az árucsere kárt okoz olyanoknak, akik nem közreműködői a piaci folyamatnak, akkor a piaci ár alacsonyabb a társadalmilag szükségesnél. Hiszen ilyenkor az ár kínálati oldalon nem könyvel el olyan ráfordításokat, amelyek akkor adódnának, ha elmaradnának az extern hatások. Legyen ez akár a levegő, akár a víz szennyeződése. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha az elosztási folyamatot a fogyasztó oldaláról közelítjük. Szennyeződéssel vagy zajártalommal járó termék fogyasztásakor a fogyasztó nem fizette meg a termék társadalmi költségét, olyan haszonra tesz szert, amihez csak a másoknak történő károkozással juthatott.

Ez a probléma a 20. században különösen foglalkoztatta a klasszikus tanítás talaján nevelkedett és a közgazdaságtant ilyen alapon művelő közgazdákat. Az idevágó viták kapcsán vetődött fel az ún. externalitások kiküszöbölésére irányuló törekvés, az ún. internalizálás. Ez a probléma hagyományos úton nem kezelhető. Hiszen a környezeti termékeknek nincs ára. Következésképpen nem hozhatók kapcsolatba azokkal az értékítéletekkel, amelyek a piaci árucsereben a termelő és a fogyasztó magatartását (a kínálati, illetve a keres-

leti árat) szabályozzák. Az externalitások internalizálása éppen azt a problémát kívánja megoldani, hogy a szabadpiaci gazdaság magatartási normái összhangban legyenek a termelőerők fejlődésével jelentkező új jelenségekkel.

Az internalizálás pönálé, illeték, adó stb. minden esetben csak pénzformában történhet, amit a kínálati oldalon termelési költségként kell elszámolni. Az internalizálás önmagában nem változtatja meg a levegő és a víz szennyeződését, nem szünteti meg a zajártalmat stb. Hatása kettős lehet. A termelő felé jelzésértéke van. Mérlegelési alapot teremt olyan intézkedések megtételéhez, amelyekkel akár a gyártási technológia, illetve a gyártmány paraméterei környezetbarát módon megváltoztathatók. A fogyasztás oldaláról nézve csak az adott termék relatív ára növekszik, és így keresletcsökkentő hatása van. De ez még nem ok arra, hogy mindenütt ahol erre lehetőség kínálkozik, lemondjunk a piacokonform megoldásokról.

Az extern hatások vizsgálata a közgazdaságtanban évtizedekre nyúlik vissza. Már Marshall utalt arra, hogy a gazdasági aktusokhoz külső hatások is kapcsolódnak, olyan hatások, amelyek elkülönülnek a piaci eladó költségétől, és a vevőnek attól a hasznától, amit a vásárolt terméknek tulajdonít.¹⁷ Pontosabban fogalmazva: Alfred Marshall a kedvező külső hatások (external economies) kérdésével foglalkozott, amikor a versenyparágak csökkenő kínálati görbéjét tárgyalta. Igazából Pigou és a jóléti közgazdaságtan művelői nyomán épült be a közgazdaságtanba az az ismeretanyag, amely a környezeti természet gazdaságával hozható közvetlen kapcsolatba.¹⁸

A közgazdaságtan integrálása az ökológiával piacelméleti megközelítésben úgy fogható fel, mint a munkatermékek árának felfelé-lefelé korrigálása, a relatív árak változtatása. Azok, akik a piaci mechanizmus működőképességét tekintik lényegesnek, a hangsúlyt olyan módszerek megválasztására helyezik, amelyek a legtöbb esélyt nyújtják a rugalmas piaci alkalmazkodásra, és amelyek révén minimalizálhatók a környezetártalom leküzdésével kapcsolatos ráfordítások.¹⁹

Ha a problémát az árarányok korrigálásával kielégítően lehetne megoldani, ez esetben a piaci mechanizmus fogyatékoságai – a környezetártalom oldaláról nézve – kiküszöbölhetők lennének. Erre azonban nincs lehetőség. Mindekelőtt nem minden esetben lehet megjelölni a károkozókat, különösen pedig tömeges együttműködéskor a kártevésben való közreműködés arányát. Ezért nem lehet a szennyezett környezet helyreállításánál a közteherviseléstől eltekinteni. Teljes megoldást a szabadpiac nem ad. Nemcsak azért,

– mert a relatív áraknak megvan a sajátos logikája, ami a kereslet-kínálat törvényén alapul, továbbá

17 Marshall, A.: *Principles of Economics*. 8. kiadás. London, 1920.

18 Pigou, A. C.: *Economics of Welfare*. 3. kiadás. London, 1924.

19 *Wirtschaft und Umwelt*. Stuttgart, 1981.

- mert a környezeti terméket nem mindig lehet pénzformában kifejezni, illetőleg azt internalizálni, hanem
- mert a piaci mechanizmus nem szervezhető altruista alapon.

E. J. Mishannal egyezően: a környezeti ártalom költségésítésével, annak internalizálásával nem teszünk mást, mint egy rossz ügyben a lehetséges legjobban járunk el.²⁰

A szabadpiac korlátokat állít a környezeti termékek költségformában történő megjelenítésének és a piaci áralakulás ezen alapuló átalakításának. Az esélyegyenlőség megőrzése, a piaci diszkriminációk elkerülése, a deregulációs irányzat elégséges indokul szolgál, hogy tiszteletben tartsák a piaci közreműködők döntési szabadságát és elkerüljék a zavaró állami beavatkozásokat. Sok esetben ilyennek minősítik a környezeti termékek költségésítését is. A dolgok jobb megértéséhez érdemes a környezetártalom szempontjából kiemelt jelentőségű két példára utalni: az egyik a fa (papír), a másik a közlekedés köréből adódik.

A fa kínálati ára egyrészt a kitermelési és szállítási ráfordításra, másrészt az újraerdősítést biztosító tőkearra épül fel. Mi a helyzet azonban az esőerdők (az ősvadonok) kiirtása esetén? Az érintett fejlődő országokban a fakitermelést a devizabevételt biztosító faexport, illetve a népelelmezés szolgálatában a mezőgazdaságilag művelhető földterület növelése érdekében végzik. A fa tőkeára itt nem játszik szerepet, hiszen újraerdősítésre nem kerül sor. Az erdőirtással okozott környezeti ártalom pedig a klimatikai viszonyokra gyakorolt kedvezőtlen hatása folytán rendkívül nagy. Ez nyilván többszöröse a tőkeárnak. De „ára-sítás”-sal problémamegoldás egyszerűen nem adódik.

Vegyük a közlekedést! A távolsági személyszállításban számos országban a vasúti díjszabás az összes többi közlekedési ágazat díjszabásának klasszikus alapja. Elégge általánosan érvényesülő elvnek tekinthetjük, hogy

- a hajómenetjegyek ára az 1. osztályra megegyezik a személyvonat 2. osztályú menetjegyének árával;
- az autóbusz-viteldíj megegyezik a gyorsvonati 2. osztályú menetjegy árával;
- a repülőgépjegy ára pedig igazodik a gyorsvonat 1. osztályának hálókocsis viteldíjához.

Miből adódik a személyszállítási díjszabásoknak ez a sajátos összefüggése és miért a vasúti díjszabás a személyszállítási díjszabások alapja? Mindez történetileg alakult ki. A személyszállítási díjszabások elvei a vasút uralkodó szerepéből indulnak ki, ekkor még a többi közlekedési ágazat csak kiegészítő jellegű volt. Teljesen érthető, hogy amikor az új közlekedési ágak kialakultak, vagy azoknak új járatait vezették be, azt kellett vizsgálni, igénybe veszi-e az utazó az új közlekedési eszközt, illetőleg milyen feltételek mellett választja a

20 Mishan, E. J.: *Cost-Benefit Analysis. An Introduction*. New York-Washington, 1971.

vasút helyett inkább ezt az utazási módot. Az új közlekedési ágazat díjszintjének és díjszabásrendszerének megállapítása szempontjából ezért sokkal fontosabb volt a vasúti díjszabáshoz való alkalmazkodás, mint e közlekedési ágazat önköltségének, a fajlagos szállítási költségmutatóknak figyelembevétele. Az új közlekedési eszközök térhódítása érdekében elengedhetetlennek tűnt az ilyen díjképzési elv. Nyilvánvaló az is, hogy a személyszállítási díjszabásrendszernek eme sajátosságai nem magyarázhatók meg az államok pénzügyi támogatásának politikája, illetőleg a tarifarendszerrel összehangolt központi pénzügyi elszámolás nélkül. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy a különböző közlekedési ágazatok nemzetközi versenyben állnak egymással. Ha az ebből adódó tarifális követelményeket az államok teljesen figyelmen kívül hagynák, könnyen teremthetnének nehéz helyzetet vállalataik számára.

De menjünk egy lépéssel tovább! Gondoljunk olyan környezeti termékekre, ahol a költség globális és internalizálására nincs mód. A kedvezőtlen környezeti hatások egyik jellemzője éppen az, hogy azok okozásában részt nem vevőket ugyanúgy sújtják, mint a rombolásban aktívan közreműködőket. Egyre több szó esik például arról, hogy a gazdag, nagy energiafogyasztó országok szén-dioxid-kibocsátása és az ezáltal kiváltott felmelegedés és éghajlatváltozás terhei és kárai egész Földünkre terhelődnek. Erről van szó a nagy olajszállító tankhajók baleseteinél is, ahol a tevékenység haszna a tulajdonos fejlett országbeli haszna, és ettől élesen elkülönül az elszennyeződött óceán terheit viselő helybéli lakosság vesztesége.

III. A nemzetgazdaságtan három dimenziója

I. Globalizált nemzetgazdaság

A nemzetgazdaságtan végső soron háromdimenziós rendszerben jelenik meg. Ismeretanyagát

- a tőkés termelési módon szerveződő piacgazdaság,
- a közületi gazdaságtan és
- a környezet-gazdaságtan adják.

Az ilyen alapon művelt tudomány – a dolog természeténél fogva – gyökereiben eltér a 18. század kiinduló hipotéziseitől. Az a probléma pedig, amellyel napjainkban szembesülünk, főként abból adódik, hogy e három dimenzió interreláciájáról olykor még a tudományos vizsgálódás is megfeledkezik. Sokan hajlamosak arra, hogy e három tudásterületet önmagukban álló, egymástól elszigetelt ismeretanyagként fogják fel; a közöttük fennálló kapcsolatokat arra a körre szűkítsék, ahol ez nyilvánvalónak tűnik.

Amiről itt szó van, sokkal komolyabb annál, hogy megelégedhessünk az általános szölamokkal. Pontosabban és részleteiben kell feltárnunk azokat a problémákat, amelyek akkor adódnak, ha figyelmen kívül hagyjuk a háromdimenziós elmélet belső szerves kapcsolatait. Azt is hangsúlyoznunk kell: most a közgazdaságtan vertikális globalizációját tárgyaljuk. A nemzetközi összefüggésekről később esik szó. Azok új problémákat tartogatnak számunkra. De már a nemzetgazdaság zárt rendszerében való vizsgálódás során is szembetűnően jelentkeznek a gazdaságpolitikai koncepció olyan fogyatékoságai, amelyek abból adódnak, hogy sokan nem gondolják végig a szemléletváltás velejáróit. Amikor ugyanis a pusztán gazdaságilag motivált klasszikus tanítás problémakifejtéséről áttérünk a természet, a társadalom és a gazdaság között fennálló organikus kapcsolatok szemléletmódjára, alapjaiban változnak a dolgok.

A változás lényegének megértéséhez mindenekelőtt azokat a gyökeres különbségeket kell világossá tennünk, amelyek a problémamegközelítés módjában mutatkoznak. Ha szembesítjük a közgazdaságtan klasszikus tantételeit azokkal, amelyek a globalizált világban jutnak érvényre, a kiindulási alap tekintetében mutatkozó eltéréseket kell jellemezni. Ezek a következőképp fogalmazhatók meg:

- A gazdasági folyamatok jellemzésénél előbbi esetben a mikrogazdaság, utóbbi esetben a makrogazdaság a kiindulási alap.
- A nemzetgazdaság tudományos kifejtésénél előbbi esetben a lentről felfelé történő építkezés a jellemző, utóbbi esetben pedig pont a fordítottja.

- A gazdasági folyamatszabályozás rendszerében előbbi esetben az árucserre résztvevőinek, a termelőknek és a fogyasztóknak a magatartási normái a meghatározóak, utóbbi esetben a természeti-társadalmi egyensúly összhangba hozása a feladat.
- A gazdasági folyamatok összefüggéseinek tudományos kifejtésébe előbbi esetben a piaci törvények, utóbbi esetben pedig a társadalmi szinten megfogalmazott mérlegtörvények jutnak érvényre.

A globalizált nemzetgazdaság számára a tudományos elemzés leginkább talán *Oscar Lange* fejtegetéseiből meríthet.²¹ Igaz ugyan, hogy Lange a népgazdasági tervezés törvényszerűségeit tárta fel, de a „technikai mérlegtörvények” kifejtésével a gazdasági élet olyan belső sajátosságait írta le, amelyek egyrészt függetlenek attól, milyen rendszerben szervezi a társadalom a gazdaságát, másrészt attól, milyen körben és módon érvényesül az állam gazdaságsszervező funkciója. Ezek a törvények ugyanis azokat a értékelhető kapcsolati rendszereket fogalmazzák meg, amelyek egyfelől a termelési ágak között, másfelől az egyes termelési ágakon belül a termelési fokozatok között mutatkoznak. Lényegében arra mutatnak rá, hogy a termelés struktúráját mennyiségi interrelációk alapozzák meg. Ez persze a világ gazdaság viszonyai közé beépült nemzetgazdaságokra vonatkozik, ahol az export és az import is része a struktúrának.

A termelési struktúra az egyes országokban gyökeres eltérést mutathat. Ez vonatkozik a mezőgazdaság, az ipar és a harmadlagos ágazat közötti, ill. a belső arányokra egyaránt. Ez a struktúra alapulhat egyaránt importhelyettesítő és export-előmozdító gazdaságpolitikán. Az egyedüli szempont, amit hangsúlyozni kívántunk, az a nemzetgazdaság szerves felépítése és az elvárás pedig az, hogy az ország gazdasága hosszabb távra nézve – a nemzetközi egyensúly megőrzése mellett – növekedjék.

A gazdaságpolitikai koncepció a dolog természeténél fogva csak a termelés adott struktúrájából indulhat ki, és a cél vagy annak fenntartása, vagy a nagyobb hatékonyság biztosítása érdekében annak változtatása. Ahol az az igény vetődik fel, hogy a gazdaságpolitikai eligazodás célzatával elemezzék az ország állapotát és a feladatok irányát, ott a struktúraalakítást optimalizálás célzatával teszik vizsgálat tárgyává. Egyes országokban ezt matematikai programozással végzik. A matematikai programozásban minden egyes lehetőség a gazdaságpolitika célrendszere és az eszközmennyiségnek adott halmaza. Az eszközmennyiségek halmazát valamennyi variánsban a rendelkezésre álló termelési tényezők határozzák meg, az egyes változatokban ezek mégis mennyiségileg eltérő nagyságok. Ami ugyanis a kiinduláskor (a bázisidőszakra vonatkoztatva) megegyező, az a célok eltérő hierarchikus struktúrája következtében az előrevetítés időszakára (a vizsgált periódusra) differenciálódik.

21 Lange, O.: *Politikai gazdaságtan*. I. köt. Általános kérdések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

Az ilyen számításokat a lineáris programozás módszerével szokták végezni. A lineáris programozásnál azonban fel kell tételezni, hogy a célfüggvény határnövekményei állandó értékek. Valójában azonban tudjuk, hogy az egyes termelési ágak viszonylagos hatékonysága nem állandó. Ha valamely termelési ágra történő pótlólagos tőkeárfordítás rendkívüli mértékben javítja annak hatékonyságát, akkor ez a termelési ág hatékonyságrangsorában megelőzhet egy sor, addig hatékonyabb termelési ágat. Ugyanakkor elhelyezkedhetnek a hatékonysági rangsor élcsoportjában olyan termelési ágak, amelyekben a pótlólagos ráfordítás nem javítja, esetleg még rontja is a hatékonyságot. Ezért is fejlődik a matematikai programozás abba az irányba, hogy miközben megtartják a lineáris programozást mint keretet, a lehetőségekhez képest hasznosítani törekszenek a marginális számítással kapható eredményeket.

De tegyük a dolgokat a helyére! Oscar Langénál – és általában a struktúra-programozóknál – fel sem merül a közösségi termékre is kitekintő és az ökológiai egyensúlyt szem előtt tartó követelmény. A háromdimenziós nemzetgazdaság szempontjából itt csupán a tőkés termelési módon szerveződő piacgazdaság tartalmi kibontása történik. De mint ilyen is jelentős a szerepe. Hiszen csak ezen keresztül lehet összhangba hozni az egész folyamatrendszert a közösségi termékek központi elosztásával és a környezetkárosítás minimalizálásával. Végül is a tőkés termelési módon szerveződő piacgazdaság és a globalizált nemzetgazdaság közötti alapvető különbség három vonatkozásban érdemel figyelmet.

1. Ha elvetjük az emberi életmegnyilvánulásnak a tevékenység irányán alapuló produktív és improduktív megkülönböztetését, akkor a gazdasági teljesítmény mérésére új mércét kell felállítani. Ez magyarázza a nemzeti jövedelemről a nemzeti termékre való áttérést.
2. Ha a gazdaságnövekedést a nemzeti termék vetületében értelmezzük, akkor a gazdaságpolitikai koncepció szempontjából kiemelkedő jelentőségűvé válnak a következő kérdések:
 - a) Az eredeti jövedelmeknek mekkora hányadát vonja el az állam azoknak a társadalmi életmegnyilvánulásoknak a szolgáltatában, amelyek egyebek mellett a nemzetgazdaság működőképességét is fenntartják?
 - b) Miképpen határozza meg az állam a származékos jövedelmek elosztási arányait a különböző társadalmi életmegnyilvánulások között?
 - c) A származékos jövedelmek mekkora részét juttassa vissza az állam a nemzetgazdaságnak; ezt milyen megfontolásokból tegye; min alapszik az a feltételezés, hogy egy ilyen jövedelem-újraelosztás biztonságosabb alapokat teremtsen a nemzetgazdaság számára, egyben növeli annak hatékonyságát?
3. Ha felismerjük, hogy a felújíthatóság önmagában nem minősíti szabad javakká a természeti erőforrásokat, hogy az emberi tevékenység tartós és növekvő környezetkárosodással jár, ami végső fokon még az ember életfeltételeit is képes aláásni, akkor primér jelentőségre tesz szert

annak a gazdálkodási rendnek a megfogalmazása, amely kereteket szab a piac működésének, ezzel a fogyasztói szuverenitásnak és a vállalkozói profitmaximálásnak egyaránt.

Ezek után aligha vitatható: a háromdimenziós közgazdaságtanban nem a piaci törvények jelentik a gazdasági folyamatszabályozás fő meghatározóit, hanem az a gazdaságpolitikai koncepció, amelyre a kormányzati tevékenység épít. De hadd hangsúlyozzuk harmadszor is: a nemzetgazdaságot itt a világgazdasági háttértől elvonatkoztatva szemléljük. Ez éppen úgy lehet szükségszerű, mint kifogásolható. Szükségszerű azért, mert egyébként egyszerűen nem lennének képesek értelmezni a nemzetgazdaság formálásában szerepet játszó motivációk változását. Kifogásolható pedig azért, mert tudjuk: a globalizálódás „beszűkíti” az országok mozgásterét; megnöveli a nemzetközi függőséget; kielezi a különbséget a világgazdaságot formáló és az ahhoz alkalmazkodó országok között.

Az olvasó meg fogja érteni a kitérőt. Ez ugyanis azt a célt szolgálja, ne tekintsek eleve irrelevánsnak az itt megfogalmazott gondolatokat azok, akik hajlamosak a gazdasági életben lejátszódó folyamatokat kizárólag azok nemzetközi implikációival jellemezni. Most egyelőre még nem erről van szó, noha tisztában kell lennünk: a nemzeti gazdaságpolitikai koncepciónak léteznek nemzetközi korlátai, és ezek a korlátok az általános globalizálódással nem csökkennek, sokkal inkább nőnek. De azért azt látnunk kell, hogy a globalizáció, az országok közötti együttműködés rendszerében jut érvényre, és az országok az ehhez kapcsolódó döntéseket végső soron a nemzeti érdekek – lehetséges – megőrzése, ha lehet, javítása célzatával hozzák.

Ezek az állami döntések természetesen kettős hatás alatt formálódnak. Egyfelől országonként eltérőek a gazdasági-földrajzi adottságok, a gazdaságfejlettség szintje és a gazdaságnövekedés feltételei. Másfelől a hosszú távú érdekek egyeztetése terén is számolni kell azokkal a különbségekkel, amelyek döntően az általános fejlődési irányt meghatározó és az alkalmazkodó országok között szükségszerűen adódnak.

2. A GDP-, a GDI- és az IEER-kategóriák bevezetése

A klasszikus elmélet talaján állva a gazdasági teljesítményt a nemzeti jövedelem méri. Ez a mezőgazdasági és az ipari termelés mellett a harmadlagos (infrastrukturális) ágazatnak ún. produktív szektorát öleli fel. Azokról az infrastrukturális szolgáltatásokról van itt szó, amelyek szervesen kapcsolódnak az áru-termeléshez. Ilyen megfontolásból határolódik el pl. a közlekedési ágazatban az áruszállítás a személyszállítástól.

A 20. században az univerzalizmus térhódításával a gazdasági teljesítmény számbavételét új alapokra helyezték. A nemzeti jövedelmen alapuló teljesítménymérés csak a szocialista országokban maradt fenn. A piacgazdaságú

országokban a nemzeti jövedelemről áttértek a nemzeti termékben mért teljesítményre. Az országok gazdasági teljesítményének nemzetközi egybevetése és a fejlettségi különbségek ezen alapuló mérése természetesen szükségessé tette az azonos módszereken alapuló számítást. Az ezzel kapcsolatos előkészületek az ENSZ-ben történtek, és 1947-ig nyúlnak vissza. Idők folyamán a számítási metodika terén több ízben is finomításokra került sor. A napjainkban érvényes módszert az ENSZ 1993-ban állapította meg.²² Európára vonatkoztatva ezzel összhangban dolgozták ki azt a metodikát, ami 1995-ben lépett hatályba.²³

A következőkben a magyarországi Központi Statisztikai Hivatal luxembourgi egyezményrel harmonizált számítási módszerén mutatjuk be a gazdasági teljesítmény problematikáját. Eszerint a nemzeti számlarendszerben (SNA) egy adott ország teljesítményét három oldalról közelítve lehet meghatározni, nevezetesen:

- a termelés,
- a felhasználás és
- a jövedelmek keletkezése oldaláról.

A három megközelítésnek elméletileg azonos eredményre kell vezetnie.

A bruttó hazai termék (GDP) a gazdaság rezidens egységei (tehát azok, amelyek az adott ország területén egy évnél hosszabb ideig fejtik ki gazdasági tevékenységüket) által egy adott időszakban az előállított termékek és szolgáltatások értékét fejezi ki. A nemzeti számlarendszerben a bruttó hazai termék (GDP) a termelési számla egyenlegező tétele, azaz az összes (bruttó) kibocsátás és a folyó termelőfelhasználás egyenlege.

A bruttó nemzeti jövedelem (GNI) a gazdaságban realizált elsődleges jövedelmeket összegzi, azaz azon rezidens egységek elsődleges jövedelmét, amit a termelésben való közreműködésük és a termelésben felhasznált eszközök tulajdonjoga révén realizálnak. A bruttó nemzeti jövedelem (GNI) a nemzeti számlarendszerben az elsődleges jövedelemkeletkezési számla egyenlegező tétele. A két mutató annyiban különbözik egymástól, hogy a GDP a termelést (a reálfolyamatokat) követi nyomon, míg a GNI a termelési tényezők tulajdonviszonyai alapján keletkezett jövedelmeket összegzi.

Bruttó nemzeti jövedelem (GNI) = Bruttó hazai termék (GDP) + Külföldről kapott tulajdonosi és munkavállalói jövedelmek – Külföldre fizetett tulajdonosi és munkavállalói jövedelmek.

1. Munkajövedelmek: a külföldről kapott munkajövedelmek (bruttó bér, egyéb bérjellegű kifizetések, társadalombiztosítás stb.) tartalmazzák:
 - a rezidens munkavállalók (az adott ország állampolgárának) külföldről származó munkajövedelmét (ingázók, szezonális munkások);

22 *National Accounts*. New York, 1993.

23 *European System of Accounts*. Luxemburg, 1996.

- a külföldi követségeken foglalkoztatott rezidens munkavállalók munkajövedelmét,
- az adott ország területén működő nemzetközi szervezetek által foglalkoztatott rezidens munkavállalók munkajövedelmét.

A külföldre fizetett munkajövedelmek a következők:

- a nem rezidens (más ország állampolgárára) munkavállalók munkajövedelme (ingázók, szezonális munkások);
- az adott ország külföldi követségeken foglalkoztatott nem rezidens (külföldi) munkavállalók munkajövedelme.

2. Tulajdonosi és vállalkozói jövedelmek:

Külföldről kapott tulajdonosi jövedelmek:

- a rezidens egység/személy által külföldinek adott hitel utáni kamat;
- a külföldi értékpapír után kapott jövedelem;
- a külföldön történt közvetlen tőkebefektetésből származó jövedelem (osztalék);
- a rezidens egység/személy külföldről kapott jövedelme a külföldön értékesített szabadalom vagy licenc után.

A külföldnek átadott tulajdonosi jövedelem ugyanezeket a tételeket tartalmazza, azaz a felsorolt ügyletek ellentétjét.

A GNI számszerűsítése során jelentős nehézségek adódnak. Az alapszámításokat a nemzeti fizetési mérleg adja. Nem minden információ fut azonban keresztül a fizetési mérlegen. Példaként szokták emlegetni a (rezidens) német munkavállalók napi ingázását Luxemburgba. E munkavállalók által kapott jövedelmek meghatározása esetén Németország nem a fizetésimérleg-adatokat használja, mert a statisztikai hivatal megítélése szerint ez lényegesen eltér a valóságtól. Ehelyett közvetlen számításokat végeznek a munkavállalók száma, átlagbére és a fizetendő tb felhasználásával.

Problémákat okozhat az is, hogy a munkajövedelmek más tételekkel együtt – például a viszonzatlan átutalások között – kerülnek be a fizetési mérlegbe, és nincs mód ezek leválasztására. A meghatározás szerinti munkavállalói jövedelmeknek a tartósan külföldön munkát vállalók átutalásaitól való elhatárolása is problémát okozhat. Nehéz megfigyelni a háztartások tulajdonosi jövedelmeit, mivel az ideszámító gazdasági egységek gyakran a bankrendszer megkerülésével (pl. készpénzben) jutnak befektetésük utáni jövedelemhez.

Mindez kielégítően megmagyarázza, hogy a problémák zöme a GNI meghatározásával kapcsolatban adódik. Ez még a számviteli szempontból viszonylag fejlett országokban is gondokat okoz. Könnyen megérthetjük, mennyire inkább jellemző ez a fejlődő országokra, különösen azokra, ahol a számviteli szervezettség gyermekcipőben jár. Pedig a gazdasági teljesítménynek a GDP-től elkülönített GNI-n alapuló mérése nagy jelentőségű. Hiszen a gazdaság-növekedés mutatója fontos szerepet játszik azokon az érdekegyeztető tárgyalásokon, amelyeket a gazdasági egységek a szakszervezetekkel folytatnak a

kollektív szerződésekről (bérmegállapodásokról). A GDP és a GNI növekedése között viszonylag jelentős eltérések is adódhatnak. Ez olykor elérheti a 25–35%-ot. Ha a GNI egy adott időszakban 1–1,5%-kal kisebb a GDP-növekedésnél, könnyen adódhat túlelosztás, ami a nemzetgazdaság egyensúlyát áthatja alá, illetőleg apasztja a termelőerők bővítésének kívánatos mértékét szolgáló erőforrásokat.

A nemzeti jövedelemről a GDP-re való áttérés megoldja a piaci árugazdaságnak a közületi gazdasággal való integrálását, de nyitva hagyja a gazdasági teljesítménymérés néhány olyan kérdését, amely a nemzetgazdaságtannak az ökológiával történő integrálásával kapcsolatos. A közgazdász nehéz helyzetben érezheti magát, ha arra kell választ adnia, mi is valójában a társadalmi jólétet mutató mérce, ha a nemzetgazdaság teljesítményét az ökológiai egyensúly figyelembevételével kell értelmeznie. Márpedig könnyen belátható: aligha beszélhetünk az életkörülmények javulásáról, ha a társadalom rendelkezésére álló anyagi javak mennyisége valamelyest emelkedik, de ez a környezetártalom jelentős növekedésével párosul. De tartsunk sorrendet!

Tételezzük fel, hogy a gazdasági fejlődés a természeti életfeltételek minden romlása nélkül megy végbe. Itt most abból indulunk ki, hogy a lehetséges természetkímélő intézkedések megnyugtató eredményre vezetnek. Ha a nemzetgazdaság ilyen pályán fejlődik, akkor a környezetvédelem költségei integrálódnak a termelési és elosztási folyamatok költségeivel. Következésképpen a gazdaság növekedése ökológiai aspektusból is valós teljesítménymutató. De tudjuk, hogy az egyes országok egymástól eltérő környezetvédelmi politikát folytatnak. Ennek függvényében szóródik az országokénti környezeti termék, illetve a környezeti termék növekménye.

Vegyünk három országot, amelyek a gazdasági fejlettség megközelítően azonos színvonalán tevékenykednek. Mi több, gazdasági szerkezetük sem tér el érdemlegesen egymástól. A továbbiakban még azt is tételezzük fel, hogy ezekben az országokban adott időszakban a gazdaság 3%-kal növekszik. Most már azonban tudjuk, hogy a 3% túlértékeli a valós gazdasági teljesítménynövekedést abban az országban, ahol nem tartják magukra nézve kötelezőnek a szigorú környezetvédelmi előírásokat. Az „A” ország, amely a szigorú elvárásokhoz tartja magát, úgy értelmezheti a 3%-os növekedést, mint amely ökológiai szempontból is igazolható. Ha a „B” ország kisebb engedményeket tesz a környezetkárosodás javára, akkor ennél az emelkedés esetleg csak 2,5%. „C” ország esetében pedig ahol túl lazán értelmezik a környezetvédelmet, csak 2% lesz a valós teljesítménynövekmény.

Tűnjenek az idevágó fejtegetések elméleti okoskodásnak, amiről szó van, reális problémát takar. Arra mutat ugyanis rá, hogy a környezetvédelem elhanyagolásával egyes országok a nemzetközi versenyben előnyre tehetnek szert azokkal az országokkal szemben, amelyek a gazdasági fejlődésnek a környezetvédelemmel való integrálását szigorúan veszik. Ki tagadhatná: az állami gazdaságpoliti-

ka leginkább a környezeti gazdálkodás vonatkozásában mutat országonként jelentős eltéréseket. Ez egyaránt összefügghet azzal, hogy a külföldi működő tőkét becsalogassák az országba, illetőleg az exportkalkuláció számára kedvező helyzetet teremtsenek. Azt persze tudjuk, hogy az alig iparosított régiókba az ipartelepítéssel járó környezetkárosodás messze nem vet fel olyan problémákat, mint amelyekkel a „túliparosított” körzetekben számolni kell.

Az a probléma, amellyel dolgunk van, kettős jellegű. Az egyik a mögöttünk hagyott idő minősítését érinti. A másik a jövőbeni lehetséges fejleményekhez kapcsolódik. Ami a múltat illeti, egyértelműen megállapítható: a 20. század második felében végbement növekedés valóságos mértéke messze elmarad attól, mint amit az érvényben lévő számítási módszerek eredményeként regisztrálhatunk. Azt is mondhatnánk: az emberiségnek igen magas árat kellett fizetnie ezért a növekedésért.

Ami pedig a jövőt illeti: eligazítást az a dokumentum ad, amely az ENSZ által 1992-ben Rio de Janeiróban szervezett *Környezet és a fejlődés* világkonferencia anyagait összegezi.²⁴

A riói konferencián közmegegyezés született az Integrált Környezetvédelmi és Gazdasági Elszámolás (IKGE) kidolgozásáról. Ha ez megtörténik, akkor a valóságos gazdasági teljesítményről az IEEA (Integrated Environmental and Economic Accounting) fog tájékoztatni. Akik némileg is tisztában vannak e mutató kidolgozásának problematikájával tudják, mennyire bonyolult feladat megoldására vállalkoztak az ENSZ-tagországok. Az azonban bizonyos: az így értelmezett gazdasági teljesítménymutatók és az ahhoz kapcsolódó társadalmi-gazdasági haladás problémamegközelítése a 21. században egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.

Meg kell tehát oldani a környezeti termékek mérhetőségét. Hiszen ha a gazdaságnövekedést a természeti környezet megóvásának függvényében kell értelmezni, akkor az elért gazdasági teljesítményből le kell vonni a természeti környezet romlását; úgy is mondhatnánk, a környezeti terméktöbbletet. Mindezzel összefüggésben a riói közmegegyezés fontos szempontokra hívta fel a figyelmet.

A fenntartható fejlődés egyaránt felöleli a társadalmi-gazdasági és a környezetvédelmi területeket. Ezért a nemzeti elszámolási rendszer nem korlátozódhat olyan javak és szolgáltatások előállításának mérésére, amelyekért hagyományosan is ellenszolgáltatás jár. Olyan közös keretet kell kidolgozni, amely mellékszám lákon tartalmazza a társadalom szokásos nemzeti elszámolásaiban nem szereplő ágazatok és tevékenységek hozzájárulásait. A riói

24 Az ENSZ 1992. évi Rio de Janeiróban megtartott világkonferenciája átfogó összegezését jelentette annak a folyamatnak, amelyet 1972-ben a stockholmi *Emberi környezet* konferencián indítottak el. Ez újabb lendületet kapott az ENSZ Környezet és Fejlesztés Világbizottság *Közös jövőnk* című 1987-ben közzétett jelentésével. Lásd: *Feladatok a XXI. századra. Az ENSZ Környezet és fejlődés világkonferencia dokumentumai*. Budapest, 1993.

konferencia csak kezdeményezte ennek a programnak az elindítását. Az ENSZ-tagországok feladata, hogy a riói irányelvek szem előtt tartásával mielőbb kialakítsák az integrált környezetvédelmi és gazdasági elszámolások országos rendszerét.

A cél tehát egyértelmű: a jelenlegi nemzetgazdasági elszámolási rendszer bővítését szolgálja abból a megfontolásból, hogy az elszámolási rendszerben a környezetvédelmi és a társadalmi területek egységesen jelenjenek meg. Ez idő szerint még nincs szó a gazdasági teljesítmény mérésére elfogadott rendszer megreformálásáról. Miként a múltban, a jövőben is az lesz a helyzet, hogy a gazdasági teljesítményben kifejeződnek azok a ráfordítások, amelyek a kormányzati intézkedések nyomán – vagy attól függetlenül – a természetvédelem céljából a termelés és elosztás folyamatában jelentkeznek. De elmarad annak a vizsgálata, hogy a gazdasági teljesítmény változatlan vagy romló természeti állapot mellett valósult-e meg. Vagyis a belátható jövőben az IEA-mutató csak kiegészítő szerepet fog betölteni. De mint ilyen is szerepet játszhat a gazdaságpolitikák formálásában, nem utolsósorban a későbbiekben még tárgyalt globális környezetvédelmi politika meghatározásában.

3. Nemzetgazdasági hatékonyság

A klasszikus tanítás egyenlőséget tesz a mikrogazdaságban mért jövedelmezőség és a nemzetgazdasági hatékonyság közé. Eszerint valamely ország optimális gazdasági teljesítményét csak az individuális jólét alapján lehet értelmezni. A makroszinten mért optimum ott adódik, ahol a piaci közreműködők helyzetét és magatartását a haszonmaximalás szabályozza.

Más eredményre jutunk, ha az univerzalizmus talaján mozgunk. Itt a nemzetgazdasági hatékonyság elkülönül a mikroszinten mért hasznosságtól. Az előbbi nem pusztán összegeződése az utóbbinak, hanem attól jellegében eltérő kategória. A jellegbeli eltérés persze nem azt jelenti, hogy a piaci közreműködők viselkedési normái változnak. Sőt: a nemzetgazdasági hatékonyság maximalása egyenesen feltételezi a mikrogazdaság szférájában a racionális gazdasági magatartást.

De a mikrogazdaságban mért racionalitásnak az állam olyan korlátokat és feltételeket szab, amelyeket a társadalom értékrendjéből vezet le. Továbbá: a gazdasági teljesítmény mérése olyan „gazdaságon kívüli” tényezőkkel egészül ki, amelyek már a közületi és a környezeti gazdaságtan fogalmi körébe tartoznak. Ezeknek fő vonásait ismertük meg akkor, amikor szemügyre vettük egyfelől a társadalom gazdaságát és természeti környezetét, másfelől a társadalmi juttatásokhoz kapcsolódó jövedelem-újraelosztási viszonyokat.

Az így értelmezett nemzetgazdasági hatékonyság tudományos vizsgálata a termelékenység fogalmához kapcsolódik.²⁵ A nemzetgazdasági hatékonyság, mint önállósult érték kategória, azon a feltételezésen alapul, miszerint létezik a piaci szereplők magatartását szabályozó gazdasági racionalitás mellett, attól mintegy elkülönítve, a nemzetgazdasági termelékenységi kategória, amely az állami magatartást szabályozza. Ennek egyes vonásai már a merkantilistáknál is megjelentek. De a merkantilistáknál a gazdaságpolitika nem állt össze átfogó elméleti rendszerre. A tudományteremtés a fiziokratákkal indult el, és a klasszikus tanításban csúcspontot ért el. Ez viszont már az a történelmi időszak volt, amikor a nemzetgazdasági termelékenység fogalma eltűnt, illetve feloldódott a mikroszférában értelmezett gazdasági racionalitásba.

A nemzetgazdasági termelékenységnek, mint önmagában álló kategóriának, tudományos megalapozására csak a 20. században került sor, és ez E. Philippovich munkásságához kapcsolódik.²⁶ Vélekedése szerint az anyagi világ a gazdálkodás által felállított feladatot sohasem oldhatja meg önmaga erejére támaszkodva. Mihelyt kapcsolatba hozzuk az anyagi világot az emberi élettel, szorosan fűződik hozzá az élet szellemi tartalma. Éppen ez a szellem az, amely a természeti világ anyagát áruvá dolgozza fel, és az emberi szükségletek kielégítésére alkalmassá teszi. Így bár a gazdasági cél közvetlenül az anyagi javak előállítására, és az eredményt is anyagi szempontoknak vetjük alá, tekintettel kell lennünk a szellemi életcélokra.

A nemzetgazdasági termelékenység utal arra, hogy a nemzetgazdaságnak mint organizmusnak a teljesítményéről van szó. A vizsgálódás tárgya a nemzetgazdaság, mint cselekvő és ható egész, amely az egyes magángazdaságokat a forgalom, az erkölcs és a jog által kapcsolja össze. Az elérendő cél pedig a nemzeti jólét előmozdítása. Ennek az értékítéletnek a jogossága azon a feltételezésen alapul, miszerint az egyes magángazdaságok léte függ az összes többitől, és általában a társadalmi élet minden megnyilvánulásától. Az individuum csak egy, nála magasabb rendű összefüggésrendszerben képes tevékenykedni. Így általában az egyéni gazdasági jólét is kapcsolatban áll azzal a jóléti fokkal, amit a társadalom összességében tud elérni.

Philippovich a nemzetgazdasági termelékenység számszerű megragadásánál a jószágmennyiségen kívül négy tényezőnek tulajdonít jelentőséget. Ezek: 1. a munka teljesítőképessége; 2. a kereskedelmi szolgálat; 3. a népesség képzettségi foka; 4. az állam gazdasági szerepvállalása. Aki a 19. század gazdasági

25 A termelékenység elméletétörténetének tanulmányozásánál használható irodalom: Baxa, J.: *Geschichte der Produktivitätstheorie*. Jena, 1926.; Csikós-Nagy B.: A termelékenység elméletének története. Különös tekintettel a nemzetgazdasági termelékenységre. ACTA, Szeged, 1938.; Wunderlich, F.: *Produktivität*. Jena, 1926.

26 Philippovich, E. v.: *Das Wesen der Volkswirtschaftliche Produktivität und die Möglichkeit ihrer Messung. Schr. D. v. für Sp. Leipzig*, 1910. 132. köt.

fejlődését áttekinti, nem tagadhatja le azt a hatást – olvashatjuk Philippovich-nál –, amit a tudomány és a tudás általában a nemzetgazdasági termelékenységre gyakorol. Még ennél is fontosabb a gazdálkodás és az állam közötti kapcsolat. Állami biztonság és jogrend nélkül nem képzelhető el a gazdasági élet zavarmentessége. Mindaz, amit az állam a testi erő és az egészség megtartása, fejlesztése érdekében, a munkásvédelem, a munkásbiztosítás, valamint az egészségügyi szolgálat terén tesz, a nemzetgazdasági termelékenység megtartását és fejlesztését szolgálja.

A nemzetgazdasági termelékenység – végső összegezésben – abban ölt élő testet, hogy az individuális úton megalapozott jólét mellett, de azzal szerves összhangban teret kap az állam által szabályozott közösségi jólét. Ily módon a mikrogazdaság szférájában mért haszonmaximálás szervesen kapcsolódik a makrogazdaság szférájában mért társadalmi hasznosságához. Ez utóbbi csak az állam (a közületek) gazdaságszervező tevékenysége révén juthat érvényre. Következésképpen ahhoz az államháztartási funkcióhoz kapcsolódik, amit az állam a globalizált nemzetgazdaság keretei közé illesztve gyakorol. Egy ilyen helyzetben:

1. Természetesnek tarthatjuk, hogy a nemzetgazdaság globalizálódása nyomán egyértelműen igazolhatók az államháztartásban megjelenő jóléti kiadások minden olyan cél szolgálatában, amelyben egyetértésre jutottak.
2. Természetesnek lehet tartani az igényt olyan módszer iránt, amely segítséget nyújthat a jóléti célok egybevethetőségére és így annak eldöntésére, miképpen határozható meg a jóléti célok rangsora; mely célok élvezhetnek prioritást a többiekkel szemben, és miképpen kvantifikálható ez az elsőbbség.
3. A kívánalmak oldaláról egy lépéssel még tovább is mehetünk. Elérendő célként fogalmazható meg a költség-haszon elemzés, amelynek segítségével az államháztartás hatékonysága kellő szinten biztosítható, és ez utóbbi összhangba hozható az olyan fejlődési pályával, amely a társadalmi stabilitást, a gazdasági növekedést és a környezet védelmét együttesen szolgálja.

Eddigi fejtegetéseink világossá teheték, hogy az univerzalizmus tudományos alapjainak lerakása jórészt német kutatók nevéhez fűződik. Most viszont azt kell hangsúlyoznunk, hogy a hatékonyság szemléletű költségvetés megteremtésén mindenekelőtt amerikai közgazdászok fáradoztak. Különösnek tűnhet ez azok számára, akik a *laissez-faire* gazdaságpolitikai filozófiát tekintik az USA számára mértékadónak. Akik azonban így vélekednek, azok alábecsülik azokat a mélyreható változásokat, amelyek az USA-ban a 20. század harmincas éveiben a világ gazdasági válság hatásaként végbementek.

A második világháború előtt kiélezett válság olyan társadalmi feszültségeket teremtett, amelyeknek enyhítésére az USA-ban az „új irányvonal” (New Deal) politikáját hirdették meg. Ez volt *Franklin D. Roosewelt* amerikai elnök

gazdaságpolitikai programja, amely az 1933–1939 közötti időszakot ölelte fel. Magát a kifejezést abból a beszédéből emeltük ki, amelyben 1932. július 2-án elvállalta a Demokrata Párt elnökségét. *Herbert Hoover* elnök kormányzatának a válsággal szembeni tehetetlenségére reagálva az amerikai választók 1932 novemberében elsöprő többségben Rooseweltra és az „elfelejtett ember” érdekében kötött „új egyezsége” szavaztak. Azért időzünk el ennél az epizódnál, mert az 1933-ban bevezetett „New Deal” módosításokkal *Ronald Reagan* elnökségéig érvényben maradt, sőt annak néhány fő vonását az új neoliberalista irányzat, az ún. „reaganizmus” sem szüntette meg.

A „New Deal” reformokat vezetett be az iparban, a mezőgazdaságban, a pénzügyrendszerben, az energiatermelésben, a munkaügyekben és a lakáshelyzetben: vagyis olyan területeken, ahol 1933 előtt a kormányzat minden beavatkozástól távol tartotta magát. A gazdaság állami szabályozásának megalapozására különböző kormányzati intézményeket hoztak létre, és egyes meglévő intézmények kompetenciáját növelték. A „New Deal” mint gazdaságpolitikai kurzus 1939-ben lezárult, viszont annak számos elemét *Harry S. Truman* „tiszteletes egyezség” (fair dealing) formájában fenntartotta.

Az USA ily módon tartósan berendezkedett a gazdasági folyamatok egyes elemeinek állami kézben tartására. Ez magyarázza, hogy a második világháborúban való részvétel miatt jelentősen megnövekedett állami kiadások színvonala a háborút követő időszakban alig csökkent. Csak most már a gazdasághoz sokirányúan kapcsolódó állami feladatok váltották fel a klasszikus hadi kiadásokat. Mindennek nyomán különösen a humán-infrastruktúra kiépülése gyorsult fel.²⁷

Természetesnek tűnhet, hogy ilyen körülmények között az amerikai közgazdászok egy csoportja elkezdte annak a vizsgálatát, miképpen lehet a gazdaságban megtermelt jövedelem központi elvonásának ésszerű mértékét meghatározni és a költségvetési kiadások olyan struktúráját kialakítani, amely összhangban van a gazdasági hatékonyság követelményeivel. Egymást követő időszakokban három, a költségvetési előirányzat készítésére irányuló eljárás kötelező alkalmazásáról született határozat.²⁸

1. A teljesítményalapon nyugvó költségvetési tervezés (Performance Budgeting), amelyre az ún. Hoover-bizottság még az 1940-es években tett javaslatot.
2. A tervezési-programozási-költségvetési rendszer (PPBS: Planning-Programming-Budgeting System) általános bevezetése, amiről *L. B. Johnson* elnök 1965-ben rendelkezett.
3. A nulla bázisú költségvetés (ZBB: Zero-Base-Budgeting), amelynek alkalmazásáról 1977-ben született határozat.

²⁷ *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. XIII. kötet. Budapest, 2000.

²⁸ Részleteiben vizsgálható László Csaba: *Tépett vitorlák* című munkájában. Budapest, 1994.

Nem bocsátkozunk a részletekbe. Néhány általános megjegyzés azonban idekívánczozik. Mindhárom módszernek közös sajátossága, hogy csak adott célok megvalósítási lehetőségeinek egybevetésére, illetőleg különböző, de rokon célok közötti elsőbbség megállapítására nyújtanak lehetőséget. Ez nem azt jelenti, mintha le kellene becslülni ezeket a vizsgálati módszereket. De azt egyértelművé teszik, hogy ezek önmagukban alkalmatlanok a költségvetési előirányzatok átfogó, közgazdaságilag megalapozott szerkesztésére. Legmesszebbmenően még a nulla bázisú költségvetési koncepció vet fel ezzel kapcsolatos igényeket. Igazából azonban, amikor a költségvetés általános összefüggései kerülnek a figyelem előterébe, inkább a politikai preferenciák veszik át azt a szerepet, amit a részterületek vizsgálódásánál a tudományos elemzésnek kell ellátnia.

4. Választói jogon alapuló fogyasztói szuverenitás

Sokoldalúan elemeztük a gazdaságpolitika megnövekedett szerepét a háromdimenziós nemzetgazdaságtanban. Főleg pedig azokat az újszerű problémákat, amelyek a gazdálkodás érvényesülési körének a közösségi és a környezeti termékekre való kiterjesztésével kapcsolatosak. De felmerül a kérdés: milyen eszközökre, módszerekre támaszkodhat az állam e feladatok megfelelő ellátásában. Hatékonyság, egyensúly és optimalizálás változatlanul alapvető követelmény. De amikor a nemzetgazdasági hatékonyság nem a mikrogazdaságokban mért haszonmaximálások pusztá összegeződése, hanem azoktól elkülönült kategória, a klasszikus elmélet talaján megismert módszerek nem adhatnak teljes választ.

Az új helyzethez igazodó elvárásoknak kíván megfelelni a haszon-költség elemzés. Ez – általános szabályként – nem a mikrogazdaság, hanem a makrogazdaság szintjén alkalmazott módszer, amelynek figyelemmel kell lennie azokra a bonyolult interrelációkra, amelyek a társadalom különböző életmegnyilvánulásai között mutatkoznak. Aki hatékonysági mérlegeléssel kívánja megalapozni a közületi döntést, annak a következőkkel kell tisztában lennie:

1. Minden olyan erőforrás, amit egy adott feladat céljaira kötnek le, egyben elvonást jelent minden más céltól és ilyen értelemben vetődik fel az elmaradt haszon, amire a döntéseknél figyelemmel kell lenni.
2. A költség mindig egyértelmű, de a haszon lehet közvetlen és közvetett. Mint ahogy lehet egy és több célra irányuló. Ezért a költség-haszon elemzés olykor bonyolult számításokat követel.
3. Minőségi különbség van a mikroszinten történő profitmaximálás és a makroszinten végzett költség-haszon elemzés között. Az előbbit a vállalati mérleg szervezi egységbe. Az utóbbi már inkább politikai mérlegelés kérdése.

Nem tekinthető véletlennek, hogy a költség-haszon elemzés rendkívül kiterjedt irodalma ellenére rendkívül szerény a gyakorlati haszna.²⁹ Nem sokra megyünk az általános formulázásokkal. Ezt teszi például Samuelson, amikor a politikai döntésekkel szabályozott célok rendszerét a határhaszon-iskolától vett formulák keretei közé illesztve magyarázza. Eszerint az erőforrások optimális elosztása mind a közösségi, mind a környezeti és az individuális termékeknek megfelelő. A megkülönböztetés csak azon alapulhat, hogy a közösségi és a környezeti termékeknek az ellátást kollektív úton kell biztosítani. De az ellátás akkor van optimálisan megszervezve, ha a termelésbe egyik közösségi termékről a másikkra való áttérés határhaszna egyenlő azzal a határhaszonnal, amely a fogyasztásban az egyik árunak a másikkal való helyettesítéséből adódik.³⁰

Sokkal inkább elfogadhatóbb R. A. Musgrave koncepciója. A választói akaratmegnyilvánulás a közösségi termékek fogyasztásának alakításánál ugyanannak a fogyasztói szuverenitásnak a megnyilvánulása, mint ami az individuális termékek körében a piaci árucserében közvetlenül mutatkozik meg. Ezt a formulát alkalmazza annak igazolására, hogy a közgazdaságtan működési körének kiterjesztése a közösségi termékekre mit sem változtat a közgazdaságtan klasszikus tételein; azon ugyanis, hogy a fogyasztói szuverenitás a termékek elosztásának általános szabályozója.³¹ Ezt a hipotézist a környezeti termékekre kiterjesztve is értelmezhetjük.

A politikai preferenciák tükrében az állam demokratikus berendezkedése játszik meghatározó szerepet. Demokratikus államban a versengő politikai pártok fogalmazzák meg és tárják a választók elé azt a programot, amelyre elkötelezik magukat. Ilyenkor az a feltételezés, hogy ezek a programok egyértelmű eligazodást adnak a társadalom számára és a különböző pártok programjai úgy is értelmezhetők, mint különböző politikai preferenciarendszerek egybevethető változatai. Ez így persze idealizált kép. Hiszen politikai preferenciák nincsenek a realitások talaján mérlegre téve. Arról nem is szólva, hogy a választásokon többségi szavazatot kapott párt számára a választási program nem jelent egyértelmű elkötelezést, mint ahogy gyakorta tapasztalni az attól való eltéréseket. Bonyolulttá ez a probléma akkor válik, ha a pártok a választási eredmény függvényében koalíciót létesítenek, ami egyben pártprogramok összehangolását, egyeztetését is megköveteli. Az ebből adódó program újrafogalmazása persze nem fogható fel úgy, mint a választók akaratától önkényes eltérést. Hiszen

29 A gazdag irodalomból kiemelésre érdemes: Mishan, E. J.: *Cost-Benefit Analysis*. New York-Washington, 1971.; Hanusch, H.: *Nutzen-Kosten-Analyse*. München, 1987.

30 Samuelson, P. A.: The Pure Theory of Public Expenditures. *Review of Economics and Statistics*, 1954. XXXVI.

31 Musgrave, R. A.: *Provision for Social Goods in the Market System*. Institut of the International Public Finance, 1970.

itt pontosan azzal az esettel állunk szemben, hogy a társadalom képvisel megosztott álláspontot a társadalmi-gazdasági folyamatok értékelésében.

Van olyan vélekedés, miszerint a választói akarat megnyilvánulásában nem is annyira a jövő számára meghirdetett programok közötti választás, hanem sokkal inkább a lejárt választási ciklusban követett politika minősítése az, amiben a társadalmi megítélés összegeződik. Ha az uralkodó párt vagy koalíció elveszti a választásokat, akkor ez egyaránt kifejezi a választók csalódottságát és azt a hipotézist, hogy egy új pártkonstellációban a fejlődés a társadalom számára jobb pályára terelhető. Nagyfokú leegyszerűsítéssel a következő formula adódik: a polgárok, mint választók, arra a pártra adják szavazatukat, amelynek programjával leginkább azonosulnak.

De tudjuk, hogy olykor jelentős úr mutatkozik a választási ígérek és a kormány gazdaságpolitikája között. Azt is tudjuk, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésnek vannak olyan objektív kritériumai, amelyekről tartósan és lényegesen nem lehet eltérni. Éppen ez hozza magával azt a tendenciát, hogy a népszerűtlen intézkedéseket – általános szabályként – a megnyert választásokat követő induló években hozzák; ilyen típusú intézkedésektől az új választások előtt még akkor is tartózkodnak, ha a késleltetés az elkerülhetetlen terheket csak fokozza.

Mindezt természetszerűleg nem lehet úgy értelmezni, hogy a demokratikus berendezkedésnek nincs meghatározó jelentősége, de még csak úgy sem, hogy nem lehetnek lényegbevágó különbségek a különböző pártprogramok között. A különbségek különösen a politikai prioritások szempontjából lehetnek jelentősek. Azt azonban tudni kell, hogy az élet reális keretek közé helyezi mindazt, amit a politikai versengés kiélezett formák között vetít a társadalom elé. Itt még annak is alapvető jelentősége van, milyen az ország súlya a világ gazdaságban, mennyiben meghatározó az ország vezetése által vitt politika a nemzetközi folyamatok alakulásában, illetőleg milyen fokú az alkalmazkodási kényszer a világviszonylatú társadalmi-gazdasági folyamatokhoz.

I. Életszínvonal- és jövedelempolitika

1. A népesség jóléte

A gazdaság egyeztetése a szociálpolitikával

Az államilag szervezett társadalom életmegnyilvánulásait egységbe foglalva a népességi jólét az a cél, amire közvetlenül vagy közvetve mindenfajta köztevékenység irányul. Aligha szorulhat bizonyításra, hogy a spontán piaci mechanizmus talaján fejlődő tőkés termelési mód javuló feltételeket teremt a népesség jóléte számára. Ahhoz, hogy ez a gyakorlatban is végbemenjen, korrigálni kell az eredeti jövedelmeket (jövedelmi arányokat), azok egy részét – végrehajtva a jövedelem-újraelosztás közérdekű feladatait – az államnak centralizálni kell.

Az állami jövedelempolitikának biztosítani kell a társadalmi munka hatékonyságát szolgáló anyagi ösztönzést és a társadalmi igazságosságot érvényesítő szociális gondoskodást. Alapvető érdek a termelőerők gyors ütemű fejlesztése és az életszínvonal ezen alapuló emelése. A humanizmus parancsolóvá teszi az öregekről és gyermekekről való gondoskodást, az egészségvédelmet, a nép kultúrájának fejlesztését. Ezt szolgálja a társadalmi juttatások rendszere.

Koncepcionális összetevői:

- a társadalmi egyenlőség eszméje,
- az életésélyek egyenlőtlenségeinek csökkentése,
- a közösségi szükségletek kielégítése,
- a humanitarizmus.

A szociálpolitikai tevékenység tartalmát a GNP egy részének ilyen célokra való felhasználása, illetve az ilyen alapon történő újraelosztása jelenti. Ennek tartalma országonként eltérő lehet, sőt az egyes országokban történetileg is változik. Általában idetartozónak tekinthetők a közös alapok felhasználása a következő célokra:

- jövedelem-fenntartó, illetve helyettesítő programok (társadalombiztosítás, segélyezés),
- lakáshelyzet javítása a piaci mozgások kiegészítésével: szociális lakásépítés, lakáshoz juttatás, lakásfenntartáshoz való hozzájárulás,
- egészségügyi ellátás: a piac részbeni kikapcsolásával,
- szociális szolgálatok: a gyermekek napközbeni ellátása, idősek, rokkantak stb. intézményes ellátása,
- egyéneknek, családoknak nyújtott, illetve közösségi szociális szolgálatok: idősek, rokkantak, tartós betegek otthoni gondozásához nyújtott állandó

segítség, tanácsadás és jogsegély; krízishelyzetben vagy sajátos hátrányok esetén nyújtott segítség; családok vagy közösségek segítése ahhoz, hogy képessé váljanak önmaguk helyzetének javítására;

- munkahelyi ártalmak csökkentése, a munkakörülmények javítása, biztonságának növelése; a megváltozott munkaképességűek szociális habilitációja és rehabilitációja.

A szociálpolitika aktivizálódása négy szükséglet kielégítése érdekében látszik fontosnak:¹

1. Az egyén munkavégző képességétől függő jövedelmi különbségek csökkentése úgy, hogy a már átmenetileg vagy teljesen munkaképtelenek a helyi körülmények mérlegelésével elfogadható megélhetéshez jussanak. Ez részben a generációk közötti, részben az egészségesek és betegek (mozgássérültek, fogyatékosok, rokkantak) közötti jövedelem újraelosztását jelenti. Az újraelosztási elem akkor is jelen van, ha – mint a nyugdíjknál – az egyéni biztosítás elve működik, s az egyén aktív élete során járulékfizetéssel közvetlenül is hozzájárul a közös alapokhoz. A differenciált járulékfizetés társadalmilag igazolja a keresetarányos nyugdíjakat. Az inflációval lépést tartó, illetve a GDP növekedéséhez igazodó nyugdíj azonban megköveteli a társadalmi szolidaritás és méltányosság elveinek érvényesítését.

Az újraelosztásnak ez a típusa – a családra vonatkoztatva – azt jelenti, hogy a szociálpolitika csökkenti azokat a családi jövedelemegyenlőtlenségeket, amelyek a munkavégzéstől és teljesítménytől függetlenül, csupán a család demográfiai összetétele (vagy egyes családtagok fizikai állapota) folytán jöttek létre.

2. A társadalmilag adott munkavégzési lehetőségek különbségeiből adódó jövedelemegyenlőtlenségek, illetve külön terhek csökkentése. Ez a jövedelem-újraelosztás azoknak biztosít forrásokat, akik az átlagosnál rosszabb feltételekkel – például a nagy távolság miatt az átlagosnál nagyobb költségekkel vagy (elavuló szakmájuk miatt) megfelelő átképzés után – tudnak csak munkát vállalni.

A munkavégzési lehetőségek hiányát (korlátozottságát) családi körülmények is okozhatják (gyermekek, betegek, idősek otthoni gondozásának szükségessége stb.). Minthogy ez a munka is szükséges a társadalmi lét újratermelésének biztosításához, az alacsony munkajövedelmet a lehetséges mértékben ki kell egészíteni.

3. Olyan, speciális szükségletek kielégítése, amelyek a társadalom minden tagjánál felmerülhetnek, de ellenértékük – jöllehet a kor színvonalán való lét-hez, illetve ennek újratermeléséhez hozzátartozna – szokásosan nem épül be a munkajövedelembe. E szükségletek közvetlenül központi forrásokból való

1 A szociálpolitikai célok és feladatok kifejtésénél azokra az anyagokra támaszkodtunk, amelyeket Magyarországon a Kulcsár Kálmán vezetésével működő programtanács fogalmazott meg az Általános (egységes) szociálpolitikai koncepció kialakítását szolgáló kutatások című program számára. Ezek a munkák 1983–1984-ben készültek.

fedezését rendszerint az indokolja, hogy nagy értékűek, de adott időpontban csak a lakosság egy részénél merülnek fel. Ezek kapcsolódhatnak az életciklus meghatározott szakaszaihoz (első lakás, gyermekintézmény stb.) vagy véletlenszerűen merülhetnek fel (orvosi ellátás szükséglete, krízishelyzetek stb.).

4. A hátrányos helyzetű csoportok nehézségeinek csökkentése. Ezek miatt nem képesek a szokásos feltételek mellett részt venni a társadalmi tevékenységben. E hátrányok csak külön erőforrásokkal, alkalmasint társadalmi szolgáltatásokkal ellensúlyozhatók, hogy legalább a társadalmilag elfogadható lét feltételei biztosíthatók legyenek.

A jövedelempolitika tehát a fogyasztási alap elosztását (felhasználását) a munka szerinti és a szükségletek szerinti elosztás egyeztetésével szabályozza. A vegyes elosztási rendszer a bérek és a béren kívüli juttatások jövedelemszerkezetében fejeződik ki. A gazdaságpolitika a jövedelmi viszonyok alakításakor a GDP növekedési üteméből, illetve a növekményfelhalmozás és fogyasztás közötti arányaiból indul ki. A fogyasztás rendelkezésére bocsátható használati értékhalmozás évenkénti többlete három fő csatornán juthat el a lakossághoz:

- emelkedik a már korábban is foglalkoztatottak bér- (bérjellegű) jövedelme;
- növekszik a foglalkoztatottak száma;
- az állam kiterjeszti a társadalmi juttatásokra igényjogosultak körét, új társadalmi juttatásokat vezet be, illetve növeli a juttatások mértékét.

Ezek együttesen határozzák meg a lakosság jövedelmében bekövetkező változásokat, amelyeket makroökonómiai tekintetben társadalmi haladásként értelmezhetünk. Ettől eltér az életkörülmények egyéni megítélése. Ha a GDP növekedését nagymértékben új munkaerők beállítása eredményezi, akkor ez természetesen csak azok életkörülményeit javítja, akik korábban eltartottak voltak, illetve azon családokét, ahol javul a kereső-eltartott arány. A társadalmi juttatások kiterjesztése, a juttatások mértékének javítása csak az igénybe vevők számára jelent előnyt, semlegesnek látszik viszont azoknak, akiknek nincs ilyen szükségletük. Az eltérő társadalmi és egyéni megítélés különösen a népesség öregedésével kapcsolatban éleződik ki. Ha a keresőkhöz viszonyítva növekszik a nyugdíjasok száma, akkor ez a társadalom összerterhét növeli, de a keresők – különösen a fiatalabbak – számára ez közömbösnek látszhat, aki pedig keresőből válik nyugdíjassá, inkább életkörülményeinek rosszabbodását érzékeli. A dolgozó az életkörülmények javulását végül is azzal méri, emelkedik-e a reálbére.

Nincs tértől és időtől független jövedelempolitika. A gazdasági fejlettség azonos fokán levő országokban az életszínvonal jelentős különbségeket mutathat, mert: az egy főre jutó GDP-ből az egyik kevesebbet (tegyük fel a GDP 10-15%-át), a másik többet (mondjuk 20-25%-át) fordít felhalmozásra. Következésképpen az egyik országban több, a másikban kevesebb jut fogyasztásra. A GDP fogyasztásra jutó részéből az egyik ország kevesebbet (mondjuk

10-15%-ot), a másik ország pedig többet (mondjuk 15-20%-ot) fordít védelmi, közigazgatási, általános kulturális és szociális szükségletek kielégítésére, következésképpen az egyikben több, a másikban kevesebb marad közvetlen lakossági fogyasztásra.

A társadalom adott életszínvonala egy korábbi időszakban érvényesült életszínvonal-politika tükröződése. Így az életszínvonal-politika – időszzerű formájában – abban való állásfoglalás, hogy milyen összefüggést teremtsenek a jövőben a gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelkedés között. Az életszínvonal emelhető a GDP-vel arányosan, de emelkedhet gyorsabban és lassabban is, mint a GDP. Mindez azon múlik, fenntartják-e vagy megváltoztatják a felhalmozás és a fogyasztás, továbbá a közületi és a lakossági fogyasztás kialakult arányait.

A GDP növekedési üteme is nagymértékben a GDP felhasználásának módjától függ. Amikor többet fogyasztanak el a megtermelt értékből, akkor a termelőerők fejlesztésének anyagi forrásai szűkebbek. Ezt a következőképp is szokták fogalmazni: ha a gazdasági fejlettség azonos fokán álló két társadalom közül az egyik többet fogyaszt el, a másik pedig többet fordít fejlesztésre, akkor – egyébként változatlan feltételek esetén – bizonyos idő elteltével a termelőerők fejlettségében bekövetkező szintkülönbség kedvezőbb feltételeket teremt az életszínvonal emelésére ott, ahol eredetileg az életszínvonal alacsonyabb volt. Legott fel kell azonban hívni a figyelmet ennek a tételnek viszonylagos érvényére. Ebből ugyanis úgy tűnhet, mintha nem lenne összefüggés a termelőerők fejlettségi állapota és a társadalom életkörülményei, ugyanígy a gazdasági növekedés és annak az életviszonyok javulásában megnyilvánuló hatása között.

De hát miképpen is vetődik fel a fogyasztás–felhalmozás arány problémája, ha azt az életszínvonal-politika autonóm döntésrendszerében vizsgáljuk? A GDP növelése a termelési tényezők (munka, tőke és föld) tömegének növekményétől, illetve hatékonyságuk változásától függ. Tételizzük fel a következőket: 1. Amennyivel többet halmoznak fel, az döntően a termelőerők fejlesztését szolgálja. 2. A gazdaságpolitikai döntésrendszerben a hatékonyság szem előtt tartásával járnak el. 3. A teljes foglalkoztatottság megközelítően érvényesül. Kapcsoljuk ki a földet, és ne számoljunk tőkeimporttal! A vizsgálandó kérdés szempontjából mindez megengedhető. Ilyen körülmények között a GDP növekedése két tényezőn múlik. Az egyik a gazdaság fejlesztéséhez rendelkezésre álló belföldi tőkemennyiség. A másik a munka hatékonysága. Az előbbi a fogyasztás és a felhalmozás arányának problémája, az utóbbi viszont attól is függ, mennyit kap vissza a munkás a használati értékek növekvő tömegéből, amely növekedést a javuló munkatermelékenység teszi lehetővé.

A teljes terméknövekményt a munkás nem kaphatja meg. A munkatermelékenység a társadalom együttes munkájának eredményeként javul. Mindig is erről van szó, amikor korszerűbb gyártási és gyártmánytechnológiák segítik a

munka nagyobb hatékonyságát. De a gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelés különbözőképp megállapított arányaiban egyik esetben kevesebb, másik esetben több jut azoknak, akik a terméknövekményt megtermelték. Minél kisebb az a hányad, amely részükre marad, annál valószínűbb, hogy nem érdekeltek a többlet megtermelésében. Ha pedig nem érdekeltek, akkor kevésbé lehet számítani a GDP növekedésének a munkatermelékenység emelkedéséből adódó forrására. Ezért kell tudni „kitapogatni” azt a nemzeti társadalmanként eltérően adódó pontot, ahol az arány – a termelőerők fejlődése függvényében – optimális.

Életszínvonal-politika

A szociálpolitika – elvontan értelmezve – korlátokat állít a gazdasági hatékonyságnak. Nem mindegy azonban, hogy milyen eszközöket használ a gazdaságpolitika a szociálpolitikai célok szolgálatában; hol és milyen módon rendeli alá e céloknak azokat a gazdasági kategóriákat, amelyek csak az árutermelés törvényeinek érvényesülése révén állíthatók a gazdasági racionalitás szolgálatába. Kiindulásunk alapfeltételezése az, hogy az életszínvonal-politika a következő négy tényező szerves kapcsolatában formálódik.

1. A foglalkoztatási politika, amelynek feladatait a teljes foglalkoztatottság elvéből kiindulva célszerű megközelíteni; számolva a munkanélküliség társadalmilag mért elviselhető rátájával.

2. A bérpolitika, amelynek feladatait a svéd jóléti rendszer szerint a szolidaritás helyezi társadalmilag elfogadható keretek közé.

3. A társadalmi juttatások politikája, amelynek feladatait az alapvető társadalmi szükségletek körében az állam az alanyi jogosítvány alapján közfeladatként ismeri el.

4. A fogyasztói árpolitika, amelynek feladatait a létfenntartás körében az állam a társadalmi preferenciák révén fogalmazza meg.

Egy alapjában véve szociálpolitikai indítékú gazdaságpolitikai koncepció így abból indul ki, hogy:

- a teljes foglalkoztatottság elérése, majd pedig fenntartása elsőbbséget élvez a gazdaság nemzetközi versenyképességét megőrző hatékony struktúrapolitikával szemben;
- a nemzetgazdaság rendelkezésére bocsátható beralapból a már hatékonyan nem foglalkoztathatók bérszükséglete prioritást élvez a béreknek a teljesítményekkel arányos differenciálásával szemben;
- a társadalmi gondoskodás körébe vont termékekkel való ellátás pénzügyi alapjának biztosítása elsőbbséget élvez a beralappal szemben;
- a létfenntartási költségek szintjét alacsonyan tartó árpreferenciák prioritást élveznek a ráfordításarányos árakkal szemben.

Állítsuk most ezzel szembe a hatékonyság elvén alapuló, a termelésszemléletű életszínvonal-politikát. Itt: 1. a jövedelem- (keresleti) arányok a teljesítmény- (hozam-) arányokhoz igazodnak; 2. a fogyasztói árarányok beilleszkednek a nemzetközi árviszonyokkal harmonizált egységes árszerkezetbe; 3. a társadalmi juttatások köre leszűkül a klasszikus (nem osztható) közösségi termékekre; 4. a foglalkoztatottságot a határtermelékenységgel szabályozza. Mindez specifikus szociálpolitikai mechanizmusokkal (családi pótlék, munkanélküli-segély stb.) egészül ki.

Célszerűnek látszik e két modellnek a jövedelem-újraelosztással kapcsolatos vonatkozásait külön-külön is szemügyre venni. Az állam két módon hajtja végre a jövedelem-újraelosztást: a jövedelmek adóztatása (kiegészítése) és a termékek adóztatása (dotációja) révén. Az előbbi termelés (hatékonyság) szemléletű jövedelem-újraelosztási modellként jellemezhető. Miért indokolt ezt a modellt ilyen tulajdonságokkal felruházni? Azért, mert amikor az állam nem korlátozza a piaci ár- és bérmozgást, akkor

- a piaci ár szempontjából mindenki számára azonos feltételeket teremt, az emberek közötti különbségek csak a jövedelmi különbségekre vezethetők vissza,
- a piac létrehozza a fogyasztói ár- és a költségviszonyok szerves kapcsolatát; a jövedelmi arányok a termelésben való közreműködés hatékonyságához, a jövedelmi nagyságok az egyensúlyi árakhoz igazodnak.

Ebben a modellben az állam az ár- és jövedelemviszonyok kialakulásának passzív szemlélője, hogy azután a jövedelmek adóztatásával utólag korrigálja a piac működése révén kialakult jövedelmi arányokat. A jövedelmi adó passzív jövedelemszabályozó, mert nem játszik szerepet a jövedelemviszonyok alakulásában. Ez az adó nem előre meghatározott nagyság. Csak ott jelenik meg, ahol a jövedelem realizálódik, és a jövedelmeket azok teherviselő képessége szerint különbözteti meg. Ugyanakkor a jövedelmi adó aktív jövedelemszabályozó is, mert csak a megadóztatott jövedelem jelent fizetőképességet keresletet.

A jövedelmek megadóztatásának problémája kettős: 1. Milyen nagyságú jövedelmet lehet adóköteles jövedelemnek minősíteni? Ez a kérdés a létminimumot biztosító jövedelemmel kapcsolatos, és mint ilyen a jövedelempolitikának a szociálpolitikából származtatott elemeire utal. 2. Miképpen változik az adóviselő képesség a jövedelem nagyságával? Általánosan elfogadott tétel: a magasabb jövedelem adóviselő képessége nagyobb, a jövedelemadónak tehát progresszívnek kell lennie.

Most illesszük be a jövedelem-újraelosztás modelljébe a jövedelmi adó helyett a fogyasztási adót. Az árakat és a jövedelmeket most is a piac szabályozza, de az állam a jövedelmi arányokat bérszabályozás mellett a fogyasztói árarányok módosításával korrigálja. Ez oly módon valósul meg, hogy az állam egyes termékeket (szolgáltatásokat) magasan adóztat, mások esetében az adó kisebb, vannak aztán adómentes termékek (szolgáltatások) és olyanok, ame-

lyeket az állam szubvencionál (negatív fogyasztási adó). Milyen ismérvek szolgálnak ehhez alapul? A legfontosabbakra utalunk.

1. Az állam a társadalmi keresletet nem úgy tekinti, mint egyszerűen a lakosság összkeresletét, hanem mint a társadalmi osztályok (rétegek), mint a nagy, közép- és kis jövedelmű fogyasztók, mint az egyedül élők, gyermektelen és gyermekes családok összesített keresletét. Jól tudja ugyanis, hogy mennyire eltérőek a társadalmi osztályok (rétegek) fogyasztási szokásai. Tisztában van azzal, hogy mennyire különbözően viselkedik a szükségletekkel szemben a más-más nagyságú fizetőképesség. Más a fogyasztási szerkezete a kis fizetésű fogyasztónak, és más azé, akinek magas a jövedelme.

2. Fogyasztási adók és költségvetési szubvenciók differenciált alkalmazásával a nomináljövedelmi arányok ettől eltérő reáljövedelmi arányokban fejeződnek ki. Más szóval: a fogyasztási adókkal (szubvenciókkal) modifikált piaci árrendszerben a különböző társadalmi osztályok (rétegek), a nagy, közép- és kis jövedelműek pénzjövedelme eltérően változik át reáljövedelemmé. Számukra a pénz értéke más és más, ennek mértéke pedig a fogyasztási szerkezetek különbözőségétől függ. Ezért lehetőség nyílik a létminimum befolyásolására.

Vagyis az állam nemcsak azt teheti meg, hogy a teherviselő képesebb jövedelmeket fokozottabb köztehverviselésre szorítja, de a reáljövedelmi folyamatokban az alacsony jövedelműek javára is végrehajthat jövedelem újraelosztást. A magas jövedelmek árak útján történő „lefölözése” akkor valósul meg, ha a fogyasztási adó az olyan termékeket (szolgáltatásokat) terheli, amelyek az átlagosnál nagyobb jövedelmű rétegek fogyasztási szerkezetében jelentősek. Az alacsony jövedelmek árak útján történő „felértékelése” akkor valósul meg, ha az állam olyan termékeket (szolgáltatásokat) szubvencionál, amelyek az átlagosnál kisebb, illetőleg a legalacsonyabb jövedelmű rétegek fogyasztási szerkezetében számottevőek. Amikor a fogyasztási adó a fogyasztás költségvetési szubvencionálásával párosul, akkor kifejezetten arról van szó, hogy az egyik termékben foglalt adó részben a másik termék ráfizetési árát finanszírozza. Vagy másképp: az egyik fogyasztó által vásárolt termék költségének egy részét a másik fogyasztó fizeti. Az előbbi pénzjövedelme felértékelődik, az utóbbié leértékelődik.

Az életszínvonal-politika négy pólusú leírása ne feledtesse el velünk, hogy mindez csak olyan társadalmak jellemzői lehetnek, amelyekben a termelőerők átlagos vagy annál kedvezőbb fejlettségi fokot értek el. A gazdasági fejlődés kezdeti szakaszában a figyelem a társadalom biológiai fenntartására irányul. Ilyen körülmények között a jövedelempolitika még nem illeszkedik egy általános életszínvonal-politika keretei közé. Amikor a tömegnyomor megtűrt állapot, akkor a jövedelempolitika leszűkül az össznépszerűség viszonylag alacsony hányadát kitevő keresőnépszerűség jövedelmi viszonyainak szabályozására. Jövedelmet társadalmi mértékben újra elosztani csak akkor lehet, ha társadalmi mértékben is számottevő jövedelmek keletkeznek. Ellenkező esetben jöve-

delmeket csak korlátozni, lefölni lehet. A kirívó jövedelmek lefölnése önmagában is fontos, de annak társadalmi méretei döntenek el a centralizált jövedelem rendeltetésszerű felhasználását. Fejlödn országban a kirívó jövedelemelosztás nemcsak kirívó színvonalkülönbségeket tükröz, de a tőkeképzödn sajátos formáját is kifejezi. Következésképpen a jövedelemelvonás gazdasági racionalitása is csak az lehet, hogy a magántőke-befektetést – legalább részben – állami tőkebefektetéssel helyettesítsék. Ez az a gazdaságpolitika, amely csaknem valamennyi fejlödn ország közös sajátossága.

Az iparosodás kezdeti szakaszán nincs teljes foglalkoztatottság, a munkanélküliséget pedig a falusi népesség magas aránya is jelzi. Ez magyarázza, hogy a fejlödn országokban – általános szabályként – az iparfejlesztésben látják az elmaradottságból való kilábalás egyedül lehetséges útját. Ez két tendenciát vált ki:

1. A gyors iparosítást, következésképpen azt a törekvést, hogy a GDP-nek minél nagyobb hányada felhalmozásra kerüljön, a termelőerők fejlesztését szolgálja.

2. Az iparosítás extenzív irányát, vagyis azt a törekvést, hogy olyan ágazati szerkezetben és módokon ruházzanak be, amelyek az ipar munkaerő-felszívó képességét a társadalmi elvárásoknak megfelelően biztosítják.

Az iparosítás extenzív iránya természetsszerűleg a gazdasági hatékonyság érvényesítésének korlátozására vezet. Ilyenkor a foglalkoztatottak emelkedő száma, nem pedig a javuló munkatermelékenység az iparosodás fő forrása. A lakosság által elfogyasztható árumennyiség a GDP-nél lassabban emelkedik, és a fogyasztói árualap évi növekményének elosztását a foglalkoztatottak növekvő száma figyelembevételével kell megoldani. Másképp kifejezve: a társadalmi átrétegzödn, ezzel párhuzamosan a keresők és eltartottak arányának változása válik az életszínvonal-politika fő jellemzőjévé. Ilyen körülmények között azonban:

- a bérpolitikában az egyenlősség tendenciája jut érvényre; az egyszerű munkát csak rendkívül alacsonyan lehet díjazni: a bonyolult és az egyszerű munka között a bérezés szempontjából nem lehet olyan különbséget tenni, mint ami a munka, a felelősség és a GDP-hez való hozzájárulás alapján egyébként indokolt lenne;
- a társadalmi juttatások politikájában viszonylag messze kell elmenni a szükséglet szerinti elosztás elvének érvényesítésében; az alapvető társadalmi gondoskodás feladatait lehetőleg béren kívüli juttatásokkal kell megoldani;
- a fogyasztói árpolitikában a létfenntartási költség alacsony szinten tartását, tehát a közszükségleti cikkek és közszolgáltatások társadalmi preferenciáját kell elsödnleges feladatnak tekinteni.

Ez tehát olyan életszínvonal-politika, ahol a béarányok tudatosan eltérnek a teljesítményi arányoktól, a társadalmi juttatások tudatosan korlátozzák a piac

elosztó funkcióját, a fogyasztói ár pedig tudatosan jövedelem-újraelosztó funkciót tölt be. Ebben az életszínvonal-politikában a szociálpolitikai szempontok a meghatározóak. A legalacsonyabb keresetűek és a nyugdíjasok helyzete, továbbá a nagy létszámú családok megélhetése áll a figyelem előterében. Ha ugyanis az egyszerű munkát alacsonyan díjazták, és nincsenek túl nagy különbségek a különböző munkakörök díjazásában, akkor a munkások és az alkalmazottak gazdasági helyzetében a családonkénti keresők eltérő száma, illetve a keresők és eltartottak eltérő aránya teremti meg a legnagyobb különbséget.

A fejlődésnek ebben a szakaszában az életszínvonal-emelkedés fő forrása a társadalmi szerkezet átalakulása; a munkanélküliség csökkenése, a keresők és az eltartottak arányának változása, az iparban foglalkoztatottak arányának emelkedése. Az ilyen gazdaságfejlesztésnek természetesen más életszínvonal-politika felel meg, mint amikor a gazdaság intenzív úton fejlődik. Utóbbi esetben a gazdasági növekedés már sokkal inkább a reálbérnövekménnyel áll kapcsolatban. Minél kevésbé képes az életszínvonal-politika ezt az átváltást kellő időben és kellő módon végrehajtani, annál inkább éleződnek az ellentmondások a rendelkezésre álló munkaerő és a munkaerő-szükséglet között.

Amikor a munkaerő a szűk keresztmetszet, de a termelésben nincs kielégítő anyagi érdekeltség a munkaerőt megtakarító műszaki fejlesztésben, akkor ez éppen annak a jele, hogy az életszínvonal a közgazdaságilag indokoltnál alacsonyabb, következésképpen a gazdasági struktúra sem a megfelelő irányba fejlődik. Gondoljunk itt a termelési tényezők helyettesíthetőségére, továbbá a termelési tényezők viszonylagos árára és ez utóbbinak a gazdasági struktúrával való kapcsolatára.

Ha a gazdaság intenzív úton fejlődik, az életszínvonal-politika pedig ehhez igazodó módon teremt kapcsolatot a munkatermelékenység és a reálbér között, a GDP felhalmozás-fogyasztás aránya kisebb mértékben változik a fogyasztás javára, mint ahogyan ez a személyi jövedelmek emelkedéséből egyébként következhetnék. Az intenzív irányú gazdasági fejlődés és az ehhez igazodó jövedelempolitika nyomán a lakosság kiadási politikája is változik: pénzjövedelméből szükségszerűen nagyobb hányadot takarít meg, mint korábban. Így azután fokozódik a lakossági megtakarítások szerepe a gazdasági fejlesztés finanszírozásában. De ez egészen más helyzet, mint amikor a több beruházás célzatával a bérnövekményt korlátozzák. Előbbi esetben a lakossági megtakarítás teremt pénzügyi forrásokat a beruházások számára, amikor is a fejlesztési politikát az ilyen életszínvonal keresleti szerkezetéhez kell igazítani. Utóbbi esetben egy alacsonyabb életszínvonal strukturális kérdéseit oldják meg. Ez a gazdaságpolitikai döntérendszer egyik legbonyolultabb kérdése, nemcsak azért, mert rendkívül komplex, hanem elsősorban azért, mert a termelőerők fejlődésének különböző szakaszaiban más-más módon vetődik fel. Majdnem bizonyos, hogy ami „tegnap” megfelelő volt, az „ma” aligha ad támpontot a jövő feladatainak megoldásához.

Most kitérőt teszünk. A munkaerőpiacot vesszük szemügyre. A klasszikus tanítást tartjuk szem előtt, ahogyan a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbséget meghatározza. Itt valójában arról van szó, árunk tekintjük-e a munkaerőt vagy nem. Az olvasó hamar meggyőződhet arról, hogy ez a kitérő nem felesleges, sőt a társadalom és a gazdaság integrációja szempontjából rendkívül fontos ismereteket ad. A klasszikus tanítás szerint e két társadalmi-gazdasági rendszerben a foglalkoztatási politikában és a bérpolitikában a következő megkülönböztetések adódnak:

- a) a munkavállalás szabadsága és a munkakötelezettség;
- b) a munkahely-változtatás szabadsága és a helyváltogatás engedélyhez kötése;
- c) a határtermelékenység révén szabályozódó foglalkoztatás és a teljes foglalkoztatás;
- d) a termékek piaci ára által szabályozódó bér és bérszerkezet, valamint a teljesítményi és más jellemzők szerint szabályozott központi hatósági bérrendszer.

Ha a foglalkoztatottságot nem a határtermelékenység, a bért pedig nem az ár szabályozza, akkor természetesen olyan pénzügyi mechanizmusnak is léteznie kell, amely az állami költségvetés és a vállalat kapcsolatában rendezi azokat az ellentmondásokat, amelyek a vállalati ráfordítás és a piaci ár viszonyában lépnek fel. Így adódik a szocializmusbeli ár sajátos vonása. Az árban a szükségletkielégítés két oldala: a termelés és a fogyasztás szintetizálódik. A dolgozók egyfelől értéket termelnek, másfelől terméket fogyasztanak. A dolgozók kapcsolatát a gazdaságpolitikával

- értéktermelő minőségükben a fejlesztési és a termelési politika,
- fogyasztói minőségükben az életszínvonal-politika szabályozza.

Ezt a kettős kapcsolatot az ár sajátos módon közvetíti. A szocializmusbeli ár nem egyszerűen piaci egyensúlyi ár, hanem egyben olyan kategória, amely a szocializmus értékrendszerét tükrözi. Erről akkor győződhetünk meg, ha közelebbről szemügyre vesszük a vállalati önelszámolást.

A vállalati önelszámolás felszínesen gondolkodva csak azt jelenti, hogy a termelési és az elosztási folyamat tervszerűsége mellett az ár fedezi a költségeket, és némi nyereséget tartalmaz. Ez így önmagában semmi különöset nem jelent, hiszen a költségmegtérülés a termelés folyamatosságának természetes velejárója. Az önelszámolás specifikus vonása a ráfordítás tartalmában mutatkozik meg. Ez jellegében tér el a kapitalizmusbeli ráfordításoktól, ahol a piac az árviszonyokon keresztül egyaránt szabályozza a foglalkoztatottságot és a bért.

Vegyük előbb a bért mint nominális nagyságot. A szocialista gazdaságban ez mintegy kívülről épül be az önköltségbe. Azt, hogy a dolgozók termelőmunkájukért milyen díjazásban részesülnek, lényegében véve nem a termékek

piaci értéke, hanem a bérpolitika szabályozza. Ha a termékek árát a piaci értékek szabályozzák, a következő formula adódik: az árat „fentről lefelé” a termék piaci értéke, viszont a bért „lentől felfelé” az állami bérpolitika determinálja. Amikor az árat a piac, a bért pedig a jövedelempolitika szabályozza, akkor az ár és a bér között természetsszerűleg ellentmondás adódhat. Lehetséges, hogy a termelőmunkáért olyan bért kell kifizetni, amely az árban nem térül meg. A termelést mégsem lehet beszüntetni, mert a termékre a társadalomnak szüksége van. Ezt az ellentmondást ilyenkor a vállalat költségvetési támogatása oldja fel.

Vegyük most a bért mint a használati értékek meghatározott halmazát. A nominálbér reálértékének védelme az életszínvonal-politika szerves tartozéka. Az állam abból indul ki, hogy a több bérnek jobb anyagi helyzetet kell tükröznie. Következésképpen az ár-bér spirál nem fordíthatja visszájára a szándékolt életszínvonal-emelést és a jövedelemelosztást. Ez a kritérium az árral szemben támaszt olyan követelményeket, amelyeknek sok esetben csak akkor lehet eleget tenni, ha az ár, mint piaci kategória, korlátozás alá kerül. Az állam korlátozhatja a piaci ármozgást anélkül is, hogy megbontaná az ár és a piaci érték közötti kapcsolatot. Ha az ár adott (hatóságilag rögzített), akkor éppen ez orientál a gazdaságpolitikai döntésekben. A feladat ilyenkor olyan kínálat létrehozása, akár a termelés bővítése, akár az import fokozása révén, amely az adott ár mellett teremt egyensúlyi helyzetet.

Ezek után azt a kérdést vetjük fel, mi van akkor, ha a munkaerőt a szocializmusban is árunak tekintjük? Milyen korlátokat állíthat ez a szocialista állam életszínvonal-politikája számára? Legalább három indok kívánczik e kérdés-feltevés számára: 1. Árutermelő társadalomban a gazdálkodás hatékonyabb módon szervezhető, ha a folyamatban a munkaerő áruként van jelen. 2. A munkaerő áru vagy nem áru jellege a szocializmus elméleti vitáinak korai szakaszától mint lehetséges alternatíva vetődött fel. 3. A „Janus-arcú” szocializmusbeli ár irracionális vonásai a szocialista építőmunka gyakorlatában szembetűnő formák között mutatkoznak meg.

Vegyük elsőként szemügyre az árutermelés és a munkaerő áru jellege közötti összefüggést. Marxnál a következőket olvashatjuk: „Az árutermelés csak ott erőszakolja rá magát az egész társadalomra, ahol a bér munka az alapja: de a benne rejlő összes erők is csak akkor bontakoznak ki. Azt mondani, hogy a bér munka közbejötté meghamisítja az árutermelést, annyit jelent, mint azt állítani, hogy az árutermelésnek, ha nem akarja, hogy meghamisítsák, nem szabad fejlődnie.”²

Az ár információkat közvetít a piaci helyzetről, ösztönöz az ésszerű magatartásra és szabályozza a jövedelemelosztást. Ha az árutermelés törvényeit az ár oldaláról közelítjük, akkor e három funkciót szerves egységben kell megítélnünk. Egyik funkció sem hagyható el annak veszélye nélkül, hogy az árutermelés

2 Marx, K.: *A tőke*. I. kötet. Budapest, 1967.

lés fejlődése az optimálisnál rosszabb pályára terelődik. Most itt nem a kivételekről van szó, hanem a gazdaságsszervezés elveiről, arról az ellentmondásról, amely akkor adódik, ha az állam az egyik oldalon hatályon kívül helyezi például az ár jövedelemelosztó funkcióját, a másik oldalon viszont támaszkodni kíván az árra, amely ösztönző a racionális gazdasági döntésekben.

Az sem kerülheti el figyelmünket, hogy a szocializmus elméleti vitáiban a munkaerő áru jellegének hangsúlyozása az utópista szocialisták elleni állásfoglalással szoros összefüggésben történt. Kövessük nyomon *Fr. Oppenheimer* fejtegetéseit. „A piaci társadalomban az embereket – kevés kivétellel – személytelen gazdasági kényszer viszi a munkára. Aki nem dolgozik, az éhezik vagy betörővé válik. Ezt a kényszert a kommunista gazdálkodási mód teljesen kikapcsolja, a teljesítmény szerinti elosztás esetén pedig rendkívüli módon legyöngíti. Még akkor is, ha megváltozik a munkás vélekedése a munkáról a szocialista viszonyok között, bizonyosra vehető, hogy a munkaintenzitás lényegesen csökken. Ha ugyanis az ember egzisztenciája biztosítva van, aligha vágyódik a nehéz munkára. Az ember egyszerűen úgy van megteremtve, hogy a számára járható legkisebb erőfeszítéssel kíván eredményt elérni. Ha nincs más kiút, akkor dolgozik, ha van, akkor feltételezi, hogy a munkát mások fogják helyette elvégezni. Van, aki hajlamból, megszokásból dolgozik, vagy éppen a társadalmi szolidaritástól indítatva. De ennek a magatartására is kihat, ha felismeri, hogy egy új típusú »kizsákmányoló« társadalomban dolgozik. Most ugyanis, aki gyöngé és tunya, kizsákmányolja azt, aki erős és szorgalmas.”³

Ezek után vegyük szemügyre a bérpolitikát úgy, ahogyan az a társadalommal integrálódó gazdaság viszonyai között a jóléti rendszerben felmerül. Fejtegetéseink a 20. század második feléhez kapcsolódnak, amikor a társadalmakban mind határozottabban vetődött fel, hogy a termelési tényezők körében a munkaerőt meg kell különböztetni a földtől és a tőkétől. Előtérbe kerültek a szociális megfontolások. Tért nyert a szolidarisztikus bérpolitika.⁴ Országoként ez más-más módon jutott érvényre, és kétségtelenül a skandináv országok jártak az élen a kapitalizmus keretei közé illesztett jóléti rendszer kiépítésében (lásd az 1. táblázatot).

Az 1985. évi időpont kritikus évné tekinthető. Ekkor vált világossá, hogy a jóléti rendszer kiépítése terén az államok olyan kötelezettségeket vállaltak magukra, amelyek miatt a mikroszférában megtermelt jövedelmek túl nagy hányadát kellett centralizálni és az államháztartásokban még így is növekvő deficittel kellett számolni. Ez a jóléti rendszer fölülvizsgálatát tette szükségessé, amire majd még vissza kell térnünk.

3 Oppenheimer, Fr.: *Kapitalismus. Kommunismus. Wissenschaftliche Sozialismus*. Berlin–Lipce, 1919.

4 Ebből a szempontból érdemes figyelmet fordítani Semjén András fejtegetéseire: A svéd jóléti rendszer átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 1999. áprilisi szám.

1. táblázat

Jövedelempótlási (helyettesítési) arány az átlagos, nem szolgáltatásban dolgozó munkás bérének százalékában észak-európai országokban, 1985

Megnevezés	Svédország	Norvégia	Finnország	Dánia
Nyugdíjak				
– minimum	48	48	48	54
– teljes jogosultság	77	67	69	56
Táppénz (26 hét betegszabadság esetén)	90	100	74	77
Anyasági/gyermekgondozási szabadság (26 hét igénybevétele esetén)	92	83	77	83
Munkanélküli-ellátás (26 hét esetén)	72	61	56	59
A program kiterjedése				
Nyugdíjak	100	100	100	100
Táppénz	87	85	92	81
Anyasági/gyermekgondozási ellátás	100	100	100	81
Munkanélküli-ellátás	75	90	63	80

Forrás: Stephens, J. D.: *The Scandinavian Welfare States: Achievements, Crisis, and Prospects*.
Megjelent: Esping-Andersen, G. (ed.): *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. SAGE Publications, London, Thousand, Oaks, New Delhi.

Munkás–paraszt jövedelemparítás

Az előzőekben az állam jóléti kiadásait a személyi jövedelemszabályozás összefüggéseiben tárgyaltuk. A kör azonban ezzel még nem zárult le. Ha a szolidaritást – legalábbis a gazdaságilag fejlett társadalmakban – úgy fogjuk fel, mint az állam jóléti politikájának általános megnyilvánulását, akkor a mezőgazdaság sem maradhat a jóléti rendszer keretein kívül. Ennek érvényre juttatása azonban az általánostól eltérő megoldásokat követelt. A mezőgazdasági ágazatba az államnak – ha tetszik, ha nem – nyíltan be kellett avatkoznia.

A mezőgazdasági termelés biológiai folyamatokra épül. A termelési ciklus hosszú, általában egy év. De kétéves vagy megközelítően kétéves ciklusa van az évelő pillangósok termesztésének. Három-, illetve megközelítően hároméves a ciklus a szarvasmarha-tenyésztésben. Ennél is hosszabb a gyümölcssteleptésnél. Különösen hosszú az erdőgazdaságban. A megkezdett termelési ciklust nem vagy nem mindig lehet nagyobb károk előidézése nélkül félbeszakítani. Eleget kell tenni a vetésforgó-követelményeknek. A klimatikai és a talajviszonyok nem mindig teszik lehetővé bármilyen növény termesztését.

A termés hozam a mezőgazdaságban jórészt időjárási viszonyok miatt évről évre változik. Az időjárás okozta terméshozam ingadozást nem lehet előre megfelelő-

en számításba venni. A természeti tényezők befolyása miatt a mezőgazdaságban nincs meg az a szerves kapcsolat a ráfordítás és a hozam között, mint az iparban. Az iparban meghatározott holt és eleven munkaráfordítás meghatározott és előre számításba vehető termelési értéket ad. Ezzel szemben a mezőgazdaságban nem a ráfordítástól függ teljes egészében a termelés terjedelme. A természeti tényezők befolyása a mezőgazdasági termékek önköltségére azért is jelentősebb, mert a mezőgazdaságban, különösen pedig a növénytermesztésben a költségek jelentékeny része állandó költség. A költségalakulást sokkal inkább a termelőegység (például 1 hektár mezőgazdaságilag művelt terület), mint az azon megtermelt mennyiség határozza meg.

Az időjárás okozta termésingadozások árhullámzásokra vezetnek. Az árak hullámzását, különösen pedig a hirtelen áreséseket az állam társadalmi problémának tekinti. A kisárutermelő gazdaságok anyagi eszközei korlátozottak. Csak rövid ideig bírják elviselni az áresés okozta veszteségeket. Már csak ezért is érthető, miért fejlődött ki az állami protekcionista agrárpolitika. Nem volt nehéz megteremteni azt a közszellemet, amely támogatott minden olyan hatósági beavatkozást, amely korlátokat emel a mezőgazdasági árak hullámzása és az olyan automatizmus elé, amely már a kínálat viszonylag kis méretű növekedésekor az árak tekintélyes lemorzsolódására vezet, és aláássa a termelési kedvet.

A 20. század közepéig még azt lehetett hinni, hogy mindaz, amit a világ gazdasági válság megindított, s az 1930-as évek második felében a háborús készülődés, majd pedig a háborús kötött gazdálkodás fenntartott és továbbfejlesztett, a második világháború után előbb-utóbb le fog épülni. Az iparilag fejlett európai országokban a második világháború után a mezőgazdaság viszonylag hamar regenerálódott. A termelés általános színvonala már 1949-1950 körül elérte a háború előtti színvonalat. Az 1950-es évek elején lényegében megszűntek azok az okok, amelyek a protekcionista politikát kiváltották. A támogató agrárpolitika mégis fennmaradt, sőt elmélyült, és abban éppen az állami árpolitika kapta a legfontosabb szerepet. Nyilvánvaló, új elemek jelentkeztek, amelyek korábban nem álltak annyira előtérben.

A piacprobléma általános kiéleződése éppen a mezőgazdaságban vetett fel különösen bonyolult kérdéseket. Itt egészen nyilvánvalóvá vált, hogy a spontán árautomatizmus lehetetlenné tenné különösen az iparilag fejlett európai országokban a mezőgazdasági árutermelés folyamatosságát, egyszerűen azért, mert a világpiaci agrárárak mellett a mezőgazdasági árutermelésben realizált jövedelem egyre inkább leszakadt az ipari bérektől.

Minden valamennyire is átfogó, mezőgazdasági koncepció kapcsán három kérdésre kellett választ adni: milyen árszínvonalat tekintsenek megfelelőnek; milyen árarányok alapján közelítsék meg a kívánatosnak tartott árszínvonalat; milyen konstrukciókkal valósítsák meg a kívánatos árviszonyokat? A mezőgazdasági árszint nem független az állam jövedelemelosztási politikájától, az

árarányok pedig termelési politikájától. Az árkonstrukciók viszont lényegében megszabják azt a rendszert, amelyben az állam agrárprotekciónizmusuk működik.

Nem elegendő azonban egyfelől a jövedelemelosztási és termelési politika, másfelől a mezőgazdasági árszint és arány szerves kapcsolatát hangsúlyozni. Mindezt ki kell egészíteni azzal, hogy a mezőgazdasági jövedelemviszonyok, a mezőgazdasági termelés fejlesztése és annak iránya végső soron a gazdasági adottságokkal, a termelőerők fejlettségi állapotával is szoros kapcsolatban áll. Az agrárpolitika – és így a mezőgazdasági árpolitika – más az iparilag fejlett és megint más a gazdaságilag elmaradott országokban, a mezőgazdasági termékeket exportáló és importáló országokban, más ott, ahol a talaj- és éghajlati viszonyok változatos kultúra megteremtésére adnak lehetőséget, és más ott, ahol a természeti tényezők erőteljesen akadályozzák a termelési szerkezet alakítását.

A kapitalista világ agrárprotekciónizmusának árproblematikája közös, de az árpolitikát az egyes országok más-más megfontolások alapján, más-más célok szolgálatában, eltérő módon valószínűsítik meg. A kapitalista világ mezőgazdasági árpolitikája az egyes országok nemzeti rendszereiben ölt testet. Mégis, a tőkés mezőgazdasági árpolitika vizsgálatakor felfedezhetünk néhány fő vonást, amelyek a kapitalista országok meghatározott csoportjaira általánosan jellemzők. Ezért a mezőgazdasági árpolitikát részleteiben néhány fő ország jellemző agrárpolitikáján keresztül lehet és célszerű kifejteni.

Az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) a mezőgazdasági ártermelés és forgalom vizsgálatakor a kapitalista világon belül külön-külön elemzi a fő ipari területeket – Észak-Amerikát, Nyugat-Európát és Japánt –, továbbá az öt, mezőgazdasági alapanyagokat exportáló országot – Ausztráliát, Új-Zélandot, Argentínát, Uruguayt és Dél-Afrikát. Ezekről élesen elhatárolja a tőkés világ többi részét, mint gazdaságilag elmaradott területet.⁵

Az európai tőkés országok körében is különbséget szoktak tenni Északnyugat-Európa és Dél-Európa országai között, miután az előbbiek jelentősen előrehaladtak a mezőgazdaság fejlesztésében. Az északnyugat-európai államok közé sorolják az Egyesült Királyságot, a Közös Piac országait, a skandináv országokat, Finnországot és Svájcot.⁶ Az agrárprotekciónizmust a következő számok jelzik (lásd a 2. táblázatot).

A 2. táblázat az iparilag fejlett országokat veszi szemügyre. Ezekre az országokra nézve egyértelműen adódik a következő formula: a tőkés akkor fordul a mezőgazdaság felé, ha ott is szert tud tenni az átlagprofitra. A mezőgazdasági munkás akkor marad a mezőgazdaságban, ha munkájáért legalább

5 Lásd *Agricultural Commodities-Projections for 1970*. Róma, 1962.

6 *ECE/European Agriculture in 1965*. Genf, 1960. – E kiadványban Olaszországot Dél-Európa országai közé sorolták.

2. táblázat

A mezőgazdaság állami támogatására előirányzott kiadások, 1962

Ország	Valuta (millió)	Állami kiadás	A mező- gazdaság támogatása	%
Belgium	belga frank	121 604	4416	3,6
Dánia	dán korona	8 355	450	5,4
Egyesült Királyság	fontsterling	7 142	436	6,1
Hollandia	holland forint	11 443	493	4,3
Norvégia	norvég korona	7 125	775	10,9
Ausztria	schilling	42 961	1768	4,1
Svédország	svéd korona	17 910	705	3,9
Egyesült Államok	dollár	82 100	4701	5,7

Forrás: Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. 1963.

annyit kap, amennyiért mint bér munkás más termelési ágban el tud helyezkedni. Persze a mezőgazdasági termelés nem alapul teljesen a profitszerzésre. A jórészt családi munkán alapuló kisparaszti gazdaságban a föld nem a profitszerzés, hanem a megélhetés alapja. Következésképpen a mezőgazdaságban – ha tőkés termelés nem is, de árutermelés akkor is létezhet, ha a végzett munka utáni jövedelem még a normális munkabérnek sem felel meg. A jövedelmek aránytalanságát egyébként a tőkés termelési viszonyok létre is hozzák. Mindegy az iparban elérhető magasabb bérjövdelem volt az, amely elszívó erőként működött, és az iparosítás számára munkaerő-tartalékot biztosított.

Mégis, amikor az ország gazdasági szerkezete átalakul és az agrárország mezőgazdasági bázissal is rendelkező fejlett ipari országgá változik, már nem is annyira az ipari központokba történő áttelepülés, hanem sokkal inkább a faluból való menekülés megfékezése, a munkaerőnek a mezőgazdaságban történő „megkötése” válik alapvető társadalmi feladattá. Minél erőteljesebb az ipar elszívóhatása, annál inkább köti a munkás a mezőgazdaságban maradását ahhoz a feltételhez, hogy bére arányban álljon azzal, amit kaphatna, ha az iparban helyezkedne el.

Ismételten hangsúlyozni kell: az arányos keresetek árpolitikai koncepciója akkor kerül előtérbe, amikor a kiegyensúlyozó mechanizmusok tökéletesen felmondják a szolgálatot. Amikor az áramot automatizmus a gazdaságilag legfejlettebb kapitalista országokban – ahol az életkörülmények viszonylag a legjobbak – a nemzetközi verseny hatásaként létrehozhatja azt a helyzetet, hogy egész termelési ágakban még a munkaerő értékének utánpótlását sem lehet biztosítani, akkor nemcsak az állami árpolitika aktivizálódását, de azt is természetesen lehet tekinteni, hogy éppen az arányos jövedelmi elv válik annak elsődleges meghatározójává.

Az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (Organisation for European Economic Cooperation) mezőgazdasági és élelmiszer-ipari miniszteriális bizottsága az európai tőkés országok állami protekcionista agrárpolitikáját abból a szempontból is vizsgálta, hogy az ártámogatásban milyen szerepük van a jövedelmi megfontolásoknak. Ezen az alapon a kapitalista országokat négy csoportba sorolta.⁷

1. Az első csoportba azok az országok tartoznak, amelyek törvényhozása kifejezetten biztosítja, hogy az agrárnépesség jövedelme a többi gazdasági szektor megfelelő dolgozóival összhangban legyen. Idetartozik az Egyesült Államok, az NSZK, Svédország, Svájc, Izland.

2. A második csoportba kerülnek azok az országok, amelyek jogilag nem mondták ki pontosan jövedelmi célkitűzéseiket, de ahol a kormányzat igyekszik biztosítani, hogy a mezőgazdasági termelők megfelelő jövedelemhez jussanak anélkül, hogy ezt a jövedelmet más gazdasági csoportok jövedelmével összehasonlítva határoznák meg. Idetartozik Ausztria, a Benelux államok, Franciaország, Anglia.

3. A harmadik csoportba azokat az országokat sorolták be, amelyeknek a kormányai úgy vélték, hogy a mezőgazdasági népesség életszínvonalának javítását főként a munkatermelékenység és a gazdasági hatékonyság javításával kell biztosítani. Idetartozik Kanada, Dánia, Írország. A termelékenység és gazdasági hatékonyság javítása persze a többi ország agrárpolitikájának is felismerhető célkitűzése.

4. A negyedik csoportot azok az országok alkotják, ahol a termelők jövedelmének a növelése önmagában nem cél, de eredménye azoknak az intézkedéseknek, amelyeket a termelés növelése, az export fokozása és a piaci áringadozások minimalizálása érdekében hoznak. Idetartozik: Görögország, Portugália, Törökország, Spanyolország.

A mezőgazdasági jövedelmeket megfelelő szinten tartó, államilag szavatolt termelői árszínvonalat országonként más-más módon határozták meg. A FAO mezőgazdasági árvédelmi szakértői munkabizottsága jelentésében négy formulára utalt, amelyeket a leggyakrabban alkalmaztak.

1. A mezőgazdasági jövedelemformulát Norvégia, Svédország, az NSZK és Svájc alkalmazta. Ez a tiszta jövedelem bizonyos paritását hivatott biztosítani akár együttesen a gazdálkodók összessége, akár a termelők bizonyos kategóriái részére.

2. A termelési költség formuláját Hollandiában, Ausztráliában és Argentínában alkalmazták egyes termékekre. Így például a főbb termékek védett árszintje az előírányzott termelési költségek függvénye, vagy pedig egy bizonyos indexhez alkalmazkodik, amelyet a legfontosabb termelési költségtényezők

7 Lásd OEEC: *Ministerial Committee for Agriculture and Food. Fifth Report on Agricultural Policies in Europe and North America, Trends in Agricultural Policies since 1955.* Párizs, 1961.

(mezőgazdasági munkabérek, a mezőgazdasági termelési eszközök ára, szállítási költségek stb.) figyelembevételével állapítanak meg.

3. A paritásformulát az Egyesült Államokban és Japánban alkalmazták. A védett árszintet az értékesített mezőgazdasági termékek korábbi átlagos árából, továbbá az ipari árindex alakulásából állapították meg úgy, hogy a mezőgazdasági termékek értékesítéséből eredő termelői bevételek vásárlóereje többé-kevésbé állandó maradjon.

4. A többféle tényező formulája. A szavatolt árak szintjének rögzítésére Új-Zélandban olyan módszert dolgoztak ki, amely tekintetbe veszi a kereslet alakulását, ami a külföldi áraktól, a jövő kilátásoktól, a termelési költségektől és az általános költségszinttől, valamint az új-zélandi árak és munkabérek mozgásától függ. E tényezők némileg változó mértékben érvényesültek aszerint, hogy milyen termékről van szó.

A munkás–paraszt jövedelemparitás elve mind a mai napig érvényben van, függetlenül a konstrukciós változásoktól, amelyek annak érvényre juttatására hivatottak.

2. A jövedelem állami újraelosztása

A jóléti koncepció újraértelmezése

A dolgok jobb megértése érdekében a politika és a gazdaság közötti viszonyt közelebbről is szemügyre kell vennünk. A gazdaságpolitika céltudatos állami tevékenység, amely a gazdasági fejlődést kiegyensúlyozott alapokra helyezi. Ez a tevékenység az állam sajátos helyzetéből adódik és objektíve elválaszthatatlan az állami élet megnyilvánulásaitól. A társadalom gazdaságát az állam szervezi. Az állam állapítja meg a gazdálkodás kötelező normáit. A gazdálkodás számára megállapított normákat jogi formákba önti, hatalmi szervezettel pedig biztosítja a jogrend érvényesülését. Ebben fejeződik ki az állam és a gazdaság viszonya. A társadalomban létező termelési viszonyokat kielégítően csak az érvényben levő jogrend ismeretében jellemezhetjük.

Az állam és a gazdaság viszonyát a gazdaságpolitika közvetíti. A gazdaságpolitika a politika része. A politika a társadalmi osztályok saját érdekeik védelmében kifejtett tevékenysége, a hatalom megszerzéséért és megtartásáért vívott harc eszköze. A politika valamilyen társadalmi eszme kifejezése, amelynek politikai párt a hordozója. A vezető párt vagy pártok azt a társadalmi eszmét, amelyet képviselnek, az állami politika rangjára emelik. Ami tehát közvetlenül az állam és a gazdaság viszonya, az valójában a pártpolitika és a gazdaság viszonya, miután a modern államban a társas együttélést a pártpolitika szervezi. Röviden: a párt vagy a pártok egy csoportja vezeti az államot és az állam a gazdaságot.

Mivel a pártpolitika vezérli az államot, az állam viszont megszabja a gazdasági szervezetet, a gazdálkodás feltételeit, magától értetődő a gazdaság alárendelt szerepe a politikával szemben. Itt a politikának a gazdasággal és nem a gazdaságpolitikával szembeni elsőbbségéről van szó. A gazdaságpolitika éppen azt a viszonyt fejezi ki az állam és a gazdaság kapcsolatában, amit a politika szabályoz. A gazdaságpolitika nem elkülönült része az általános politikának, nem követhet külön célokat, ezért nem is kerülhet szembe a politikával. A gazdaságpolitika végső kifejtésében a politikát közvetíti a gazdaság számára. Ha a politikát úgy fogjuk fel, mint a társadalmi osztályok saját érdekeik védelmében kifejtett tevékenységét, mint a hatalom megtartásáért vívott harc eszközeit, akkor a gazdaságpolitika valójában ennek a vetülete az autonóm és heteronóm célok szolgálatában. Az egyik (a gazdaságpolitika) konkrét megjelenése a másiknak (a politikának). A valóságos kapcsolat a rész és egész, nem pedig az alá- és fölérendeltség viszonya.

Miért van mégis az, hogy a politika és a gazdaság viszonyát sokszor úgy kezelik, mint a politika és a gazdaságpolitika viszonyát? Miért van az, hogy ilyen összefüggésben is beszélnek a politika primátusáról? Feltehetően azok vélekednek így, akik szerint a gazdaságpolitikát csak a gazdasági törvények irányíthatják. Ezért a gazdaságpolitikát a politika elkülönült részeként fogják fel, amely konfliktusba kerülhet a politikával. Ily módon elképzelhető, hogy létezik jó gazdaságpolitika rossz politika mellett és megfordítva; lehetségesnek kellene tartani a politikától elkülönült gazdaságpolitikai nézőpontot és a reális gazdasági megfontolásoktól elkülönült politikai nézőpontot. Ez azonban elvileg tarthatatlan.

A politika és így a gazdaságpolitika formálásában, természetesen, lehetségesek viták. Ugyanazon pártpolitikai platformon állva különböző koncepciók, azok megvalósítására szolgáló eszközök hatékonysága megítélésében különböző nézetek képviselhetők. A nézetek összeütközése egyrészt gazdaságpolitikusok között, másrészt politikusok és gazdaságpolitikusok között mehet végbe. De ezek pusztán a politikusok vitái, és mint ilyenek nélkülözhetetlenek is a politika alakítása szempontjából. Ami ebből a politika és a gazdaságpolitika viszonyára tartozik, az a következőképp fogalmazható meg: bizonyos időszakokban a társadalmi-gazdasági törvények körében az inkább gazdasági jellegű törvények (a gazdaságpolitika autonóm céljai) juthatnak erőteljesebben érvényre. A gazdaságpolitikusok pedig a dolog természeténél fogva érzékenyebben reagálnak a gazdasági vonatkozásokra. A gazdaságpolitika azonban mindig a politika által meghatározott módon érvényesül.

A politikának a gazdaság elé rendelésében csak a társadalmi élet megnyilvánulásainak összetettsége és az annak részeként megjelenő gazdasági élet-megnyilvánulások viszonya fejeződik ki. A társadalom gazdasági érdekeit szolgáló gazdaságpolitika és az ezt csorbító politika kettős hipotézise olyanokban él, akik a gazdaságot kiszakítják abból a reális környezetből, amelyben a

társadalom gazdasága egyáltalában létezhet és fejlődhet. Valójában a gazdasági élet mozgástörvényeinek nincs önmagában álló, az egésztől elvonatkoztatott érvényük. Mindennek tisztánlátása a politika megítélésének alapjául szolgáló ismervek valódi meghatározása szempontjából is rendkívül fontos.

A politika és a gazdaság helyes viszonyának értelmezése körüli viták a legkülönbözőbb eszmeáramlatok képviselői körében szoktak kiéleződni. A szabadelvű ideológusok körében jellemző vélekedés a gazdaság politikamentessége. Eszerint akkor létezik valóságos társadalmi harmónia, ha az államnak nincs gazdaságpolitikája. Ilyenkor általában arra gondolnak, hogy a politika nyisson szabad utat a piaci törvényeknek, ami az egyenlő esélyek biztosítását feltételezi. De ettől a gazdaság még nem politikamentes, hanem nagyon is tudatos politika, az uralmon lévő párt vagy pártok ideológiája alapján szerveződik. Tegyük ehhez hozzá: mindez a szűken értelmezett gazdaságpolitikára vonatkozik, hiszen a heteronóm gazdaságpolitikai célok körében éppen a preferencia eltérésében fejeződnek ki a különböző pártpolitikai nézetek.

Az etatizmusra hajló ideológusok körében viszont olykor a gazdaság „elpolitizálása” figyelhető meg. Azok hajlamosak erre, akiknek vélekedése szerint még a piaci árukapcsolatok rendszerében is csak állami szinten lehet a valós társadalmi érdeket megközelíteni; és erre leginkább azok lehetnek hivatottak, akik az államigazgatás őrhelyein tevékenykednek. Ilyenkor nem az a kérdés, miképpen biztosítható a gazdasági fejlődés, hanem sokkal inkább az, milyen módon hozható létre a leghatékonyabb formák között az állami-gazdasági szervezettség. Éppen ez teszi lehetővé az olyan gazdaságpolitikát, amely a politika elsőbbségét az állam „mindenhatóságának” feltételezésére alapozza. De ez nem a politika és a gazdaságpolitika, hanem a politika és a gazdaság konfliktusa, amit csak a politika megváltoztatásával lehet feloldani, és ez egyben a gazdaságpolitika változását is jelenti.

Ha tehát korábban azt hangsúlyoztuk, hogy nincs politikán kívüli gazdaság, akkor ehhez most azt is hozzátehetjük, hogy nincs gazdaságon kívüli politika: a gazdasági ésszerűség mindig is szerepet játszik, ha a politika anyagi javak előállításával és elosztásával kapcsolatos viszonyokat szabályoz. Ez az a pont, ahol célszerű visszatérni ahhoz a problémához, amely a 20. század nyolcvanas éveiben a „svéd jóléti modell válsága”-ként vált ismertté. A probléma lényege pedig abban mutatkozott, hogy a jóléti társadalom kiépítésének kedvező gazdaságfejlődési szakasz lezárulásával a nehézségek egész sora merült fel. De a problémák csak részben vezethetők vissza a kedvezőtlenre változott világ gazdasági viszonyokra. Mindinkább felszínre kerültek a szolidaritási elven alapuló jóléti rendszer, elsősorban a bérrendszer korábbiakban már megismert irracionális vonásai is.

A skandináv jóléti modell a második világháború utáni évtizedekben csak extrém megnyilvánulása volt annak az általános irányzatnak, amely az iparilag fejlett kapitalista országokban uralta a pártpolitikát. Az ehhez kapcsolódó túl-

adóztatás, a magas költségvetési deficit, valamint az irracionális társadalmi reagálás a társadalmi-gazdasági fejlődés általános jellemzőjévé vált.

Ezek az irányzatok hozták létre a stagfláció jelenségét. Ez jelezte leginkább azt a torzulást, amit a gazdaságpolitika okozott a gazdasági összefüggések természetes rendjének megbontásával. Itt ugyanis már arról volt szó, hogy nem jut érvényre az infláció és a foglalkoztatás rátája közötti szerves kapcsolat. Ez volt az a pont, amikor felvetődött a gazdaságpolitika felülvizsgálatának szükségessége: a keresletindukált gazdaságpolitikáról a kínálatindukált gazdaságpolitikára való áttérés.⁸ A fordulatot előbb Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban hajtották végre. Ennek során végbement a közösségi fogyasztás visszaszorítása, és olyan adópolitika bevezetése, amely a magánberuházásoknak kedvez. Az idevágó viták eredményeként végrehajtott politikai fordulat pedig „reaganizmus” címen épült be a közgazdaságtani irodalomba.⁹

Az angolszász világban végbement politikai fordulat egyaránt fellépett a jóléti gazdaságpolitika talaján jelentkező túlköltekezési tendenciák, ehhez kapcsolódóan a vállalati nyereség és a személyi jövedelem túlzottan tartott adóztatása ellen, mind pedig a társadalmi jólétet szolgáló kiadások gyenge hatékonyságával szemben. A GDP központosított hányadának csökkentése pedig azon a feltételezésen alapult, miszerint a magas adóteher adócsalást indukál. Eszerint az adótétel csökkentése nem szükségszerűen csökkenti az állam adóbevételét. Különösen az USA-ban voltak, akik egy ilyen adóreformtól egyenesen az adóbevétel emelkedését várták.

Van olyan vélekedés, miszerint a 20. század nyolcvanas éveiben végrehajtott politikai fordulat a jóléti társadalom végét jelentette. A valóság azonban így nem jellemezhető. Az történt, az sokkal inkább a jóléti társadalom koncepciójának újjáértelmezéseként fogalmazható meg. Erről győzhet meg bennünket az államnak az a szerepe, amit napjainkban is vállal, különösen a közoktatás és az egészségügy terén.

Nagy állami elosztási rendszerek

A nemzeti össztermék koncepciójában az ágazati gazdaságtanok rendszere bontakozik ki. Nagyszámúak ugyanis azok a tevékenységi körök, amelyeket a hatalompolitika, a kultúrpolitika és a társadalompolitika ölel fel. Ezek a tevé-

8 A kínálatindukált elmélet fő megalapozói: Wanniski, J.: *The Way the World Works*. New York, 1979.; Gilder, G.: *Welth and Poverty*. New York, 1981. Lásd még: Rousseas, S.: *The Ideology of Supply-Side Economics. Reaganomics in the Stagflation Economy*. Edited by Weintraub, S.-Goodstein, M., Philadelphia, 1983.

9 Kimzey, B.: *Reaganomics*. St. Paul, 1983.; Schulze, P. W.: *Reaganism: Die Aufkündigung des Konsensus*. Bonn, 1982.

kenységek anyagi javakat vonnak el GDP-ből. Azok függvényében tehát gazdálkodni kell. Ezért nem véletlen, hogy a 20. század második felében a szakmai gazdaságtanok széles körét hozták létre.

A különböző állami (társadalmi) megnyilvánulások, mint a tágabb értelemben vett (heteronóm célokat szolgáló) gazdaságpolitika megnyilvánulásai szorosabb, illetve lazább kapcsolatban állnak a szűkebb értelemben vett (autonóm célokat szolgáló) gazdaságpolitikával. Vegyük például a hatalmi politika körében a gazdasági diplomáciát. Ennek még akkor is megkülönböztetett szerepe van a nemzetgazdaságban, ha egyébként az állam – nem vagy szoros kivételektől eltekintve – nem vesz részt a gazdasági folyamatok szabályozásában. Hiszen az országok közötti kapcsolatok szükségképpen jutnak összefüggésbe a nemzetközi gazdasági munkamegosztással, és az államhatalom érdekelt abban, hogy kedvező feltételeket teremtsen a világpiacon az uralmi körében tevékenykedő gazdálkodószervezetek számára.

Se szeri, se száma az olyan lehetőségeknek, amelyekkel csak az állam rendelkezik, és amelyekkel kapcsolatban az egyébként autonómiájukra féltékenyen őrködő vállalatok nemcsak lehetségesnek tartják az állami intervenciót, de azt egyenesen el is várják. Ezért nincs is semmi különös abban, hogy amikor egy állam vezető személyiségei a nemzetközi kapcsolatok ápolása céljából időről időre eszmecserét folytatnak, azokon gazdasági kérdéseket is napi-rendre tűznek, és a kérdésektől függően azokon gazdasági szakemberek, menedzserek is részt vesznek.

Vannak azután olyan megnyilvánulások, amelyek a nemzetgazdaság szempontjából kevésbé tűnnek fontosnak. Messze vezetne, ha most sorra vennénk a különböző állami megnyilvánulásokat, és azokat az elosztási rendszer sajátos vonásai alapján elemeznénk. Ez voltaképpen azt követelné, hogy a gazdasági erőforrásokkal való állami (társadalmi) gazdálkodás teljes palettáját fejtsük ki. Az ilyen „vég nélküli” fejtegetéseknek azonban nem lenne sok értelme. A közgazdaságtan globalizálódása szempontjából elégségesnek tűnik, ha azokra a nagy állami elosztási rendszerekre korlátozzuk a figyelmet, amelyek mind jelentőségüknél, mind a gazdaságpolitika autonóm céljai szempontjából nézve meghatározóak. A hadügy, a közoktatásügy és az egészségügy az a három terület, amely különösen kitűnik ezekkel a sajátosságokkal (lásd 3. táblázat).

Világszinten 1988-ban megközelítően a GDP 15%-át fordították katonai, egészségügyi és oktatási kiadásokra, mégpedig közel egyenlő arányban. De az a feltűnő, hogy amíg katonai kiadásokban a fejlődő világ a GNP felhasználásában felzárkózott a fejlett országokhoz, addig oktatási kiadásokban csak 75%-os ez az arány, egészségügyi kiadásokban pedig éppen hogy csak az 1/3-át adják ezek a kiadások. Ez már jelzi, hogy a katonai doktrína általános és átütő szerepet visz az állami életmegnyilvánulások formálásában, ami a jövő alakulása szempontjából nem megnyugtató.

3. táblázat

Hadügyi, közoktatási és egészségügyi kiadások, 1960–1988

GNP	1960			1980			1988		
	Mrd USD	%		Mrd USD	%		Mrd USD	%	
Világ	6 675	100,0		15 436	100,0		18 905	100,0	
Fejlett országok	5 927	88,8		13 157	85,2		16 090	85,2	
Fejlődő országok	748	11,2		2 279	14,8		2 815	14,8	
Katonai kiadások	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában
Világ	413	100,0	6,2	745	100,0	4,8	923	100,0	4,9
Fejlett országok	385	93,2	6,5	635	85,2	4,8	789	85,5	4,9
Fejlődő országok	28	6,8	3,9	110	14,8	4,9	134	14,5	4,8
Egészségügyi kiadások	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában
Világ	143	100,0	2,2	625	100,0	4,0	824	100,0	4,4
Fejlett országok	136	95,1	2,3	592	94,7	4,5	781	94,8	4,4
Fejlődő országok	7	4,9	1	33	5,3	1,5	43	5,2	1,5
Oktatási kiadások	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában	Mrd USD	%	GNP %-ában
Világ	235	100,0	3,5	779	100,0	5,1	928	100,0	4,9
Fejlett országok	218	92,8	3,7	697	89,5	5,3	824	88,8	5,1
Fejlődő országok	17	7,2	2,3	82	10,5	3,7	104	11,2	3,7
Népesség	Mrd fő	%		Mrd fő	%		Mrd fő	%	
Világ	3,008	100,0		4 433	100,0		5 092	100,0	
Fejlett országok	0,909	30,2		1 095	24,7		1 150	22,6	
Fejlődő országok	2,099	69,8		3 338	75,3		3 942	77,4	

A fejlett országok közé a táblázat a fejlett tőkés országokat és az európai volt szocialista országokat sorolta.

Forrás: Ruth, Leger Silvar: *World Military and Social Expenditures, 1991. World Priorities*. Washington, 1991.

II. Állami elosztási rendszerek gazdaságtana

1. Hadigazdaságtan

Gazdasági teljesítmény és a katonai erő harmonizálása

A hadviselés az emberiség ősi, általánosan űzött tevékenysége. Mind a hódítási ösztön, mind a támadásokkal szembeni lehetséges védekezés kiemelt jelentőséget adott a katonai erő jelenlétének és fejlesztésének. Ehhez azonban megfelelő gazdasági háttérre van szükség. Ezért az sem véletlen, hogy a katonai és a gazdasági erő harmonizálását, a gazdaságban megtermelt jövedelem egy részének központosítását és katonai célra történő felhasználását az államvezetés kezdettől fontos követelménynek tekintette. Kérdés azonban, hogy milyen kritériumok határozzák meg a védelmi kiadások céljaira központosított jövedelmek mértékét és módját. Ezzel kapcsolatban néhány összefüggés viszonylag nagy biztonsággal leszögezhető:

1. Alapvetően eltérő viszonyokat határoz meg a háború és a béke. Nyilvánvalónak tűnhet, hogy az állam háborúban a katonai siker érdekében maximális erőfeszítéseket kíván a társadalomtól. Ez vonatkozik a termelés katonai célokat szolgáló átszervezésére, az ipari rendelkezéseknél a prioritások meghatározására, mindezzel összhangban a polgári fogyasztás korlátozására. Ezáltal a katonai és a polgári szektor között olyan rendkívüli viszony alakul ki, amelyet csak a háború magyarázhat, és amit ezért háború után a lehetséges legrövidebb időn belül meg kell változtatni.

2. Az államok arra törekszenek, hogy a kereslet-kínálat egyensúlyát még a háborús gazdálkodás körülményei között is meg lehessen őrizni. Ezért – általános szabályként – jegyrendszert (a fogyasztás adagolását) csak az elkerülhetetlen szűk körben vezetik be. Ilyenkor is arra törekszenek, hogy az így felszabaduló jövedelmek felhasználhatók legyenek, a gazdaság katonai „lecsapolása” ne vezessen általános hiánygazdálkodásra. E tekintetben a Szovjetunióban és a közvetlen ellenőrzése alatt szervezett államokban érvényre jutott hiánygazdaság olyan specifikus állapotnak tekinthető, amit a Szovjetunió elsősorban a túlfegyverkezés, a szocialista országokban pedig általánosságban a termelőerők fejlettségétől elszakadt társadalmi juttatásokkal magyarázható. Ezekkel az okokat is megjelöltük, amelyek végül is Európában a kommunista pártok uralma alatt kiépült társadalmi-gazdasági rendszer önfelszámolásához vezettek.

3. A katonai és a gazdasági erő harmonizálása másképp vetődik fel a nagyhatalmak és a kisebb vagy akár csak közepes nagyságú országok körében.

Gyakorta hangsúlyozzuk a nemzeti szuverenitást, az államok egyenjogúságát vagy akár az egyenlő esélyek elvét. Ugyanakkor tudjuk, hogy vannak vezető és követő országok. Vannak országok, amelyeknek aktív szerepük van a világgazdaság formálásában és olyanok, amelyek feladata lényegében az alkalmazkodásra korlátozódik. Mindez a gazdasági erő függvénye.

De a vezető hatalmak esetében ez a gazdasági erő szinte parancsolóan határozza meg olyan katonai erő fenntartását, amelynek pusztá megléte biztosítéka annak, hogy a nemzetközi együttműködés rendszerében nemzeti érdekeket hatékony módon képesek érvényre juttatni. Ez még a gazdasági háborúra is vonatkozik. Minél inkább képes egy ország katonai erővel nyomatékot adni gazdasági törekvéseinek, annál inkább kerül abba a helyzetbe, hogy a gazdasági háború során alkalmazott eszközeit „leplezze”, úgy tüntetve fel ezeket, mint a szabadpiac játékszabályait.

4. Szuperhatalom esetén a katonai és a gazdasági hatalom harmonizálására a katonai-műszaki erőfölény kivívásán és fenntartásán alapuló katonai doktrína szolgál alapul. Ez a nemzetgazdasággal szembeni elvárásként fogalmazható meg, amikor is az államvezetés művészete éppen annak megítélésében fejeződik ki, hol adódik a kritikus pont, ahol a katonai és a gazdasági erő harmonizálása a polgári szektor számára egyaránt biztosítja a termelőerők hatékony fejlődéséhez szükséges erőforrásokat és a piaci egyensúlyt.

A hadigazdaság kérdései nem tartoznak a közgazdaságtan klasszikus tételei közé. A „közgazdaságtan és a pénzügyek” hagyományos művelői az államháztartástan keretei közé illetve fogalmazták meg mindazt, amit a gazdaság polgári és katonai szektora kapcsolatáról lényegesnek tartottak. De a 20. században, különösen annak második felében új fejlemények jelentkeztek. Jól világítja ezt meg *Turák János* A haditechnikai tevékenység általános jellemzői című tanulmányában.¹⁰ Eszerint hadiipari tevékenységről csak a termelés iparosodásának kezdetétől beszélhetünk. A korszerű hadiipari tevékenység, a tudományos-műszaki haladás fejlődése folytán, a 19. század végétől az I. világháború időszakáig alakult ki. Ekkor érvényesültek a hadseregek eszközrendszerében azok a műszaki újdonságok, amelyek a tudomány és a technikai műszaki fejlődés találmányain alapultak. *Turák János* példaként utal a következőkre: elöltöltős puskából a hátultöltős, ismétlő, majd sorozatlövő fegyverek kifejlesztése; a szikratávíró, majd a rádió és a vezetékes híradás kifejlesztése; a robbanómotor gyakorlati alkalmazhatósága, a gépjárművek, a harckocsik, a repülőgépek, a tengeralattjárók, a vegyi harci gázok. Mindezek előállítása, hadianyagként történő felhasználása elképzelhetetlen lett volna a kézműves vagy a manufaktúrális termelési rendszerekben. A korszerű hadiipari tevékenység kibontakoztatása talaján formálódott a hadigazdaságtan

10 Lásd: *A védelemgazdaság makrofolyamatai. Hadigazdaságtan.* A Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Védelemgazdasági Tanszékének kiadványa. Tankönyv. Budapest, 1996.

mint önálló tudomány. Ez a tudomány a háborús gazdaságra, a hadügy és a gazdaság teljes viszonyrendszerének feltárására szakosodott.¹¹

A védelmi kiadások szerkezete

A következőkben részleteiben vesszük szemügyre a védelmi kiadásokat. Vizsgálódásaink céljára négy országot emeltünk ki. Az USA-t és a Szovjetuniót: az 1950–1989 időszakban a nemzetközi fegyverkezési verseny főszereplőit. Németországot, amely mint a második világháború vesztese katonapolitikájában a békeszerződés rendelkezései miatt korlátozás alá esett. Negyedik országgént pedig Ausztriát, amely a második világháborút követően semleges politikát folytat.

4. táblázat

A védelmi kiadások alakulása egyes országokban, 1989

Ország	Védelmi kiadások		1 főre számítva a GDP %-ában
	összes Mrd USD	1 főre USD	
USA	290,9	1157	4,5
Oroszország	52,51	355	15,1
Németország	32,3	405	1,7
Ausztria	1,68	222	1,0

Az adatok összehasonlíthatóságával (lásd 4. táblázat) kapcsolatban a szakértők óvatosságra intenek. Megítélésük szerint lényeges eltérések adódhatnak abból következően, hogy milyen kiadási tételeket vesznek figyelembe védelmi kiadásokként, milyen árakon veszik számba a haditechnikai eszközöket és a különböző valuták átváltásánál milyen árfolyamot alkalmaznak. Mindazonáltal a kimutatás alkalmas a fő tendenciák érzékeltetésére. De nézzük a védelmi kiadások összetételét. A vizsgálat ezúttal is a kiemelt négy országra terjed ki (lásd az 5. táblázatot).

A kimutatásból világosan kitűnik, hogy jelentős fejlesztési tevékenységet az USA és a volt Szovjetunió folytatott. Fejlesztési kiadásoknak tekintik azokat, amelyek növelik a haderő szervezeti kereteit, haditechnikai felszerelését, készleteit, anyagi-technikai ellátottságának szintjét és minőségét. Soós Éva A védelmi kiadások tervezése és finanszírozása című tanulmányából¹² informálódha-

11 Hirst, F.W.: *The Political Economy of War*. 1915.; Pigou, A.C.: *The Political Economy of War*. 1921.

12 Mind Soós Éva, mind Sebesi Béla tanulmánya a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Védelemgazdasági Tanszék kiadványában jelent meg: *A védelemgazdaság makrofolyamatai. Hadigazdaságtan*. Tankönyv. Budapest, 1996.

5. táblázat

A védelmi kiadások összetétele, 1989

Megnevezés	USA	SZU	NSZK (1988)	Ausztria (1991)
Haderő, személyzet	35,1	15,4	42,8	52,3
Működés és fenntartás	21,6	14,7	26,3	19,1
Beszerezés	29,5	45,2	21,0	21,9
K + F	11,6	10,1	5,0	-
Egyéb	2,2	14,6	4,1	6,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kormányzati Pénzügyi Statisztikai Évkönyv. IMF, 1990.

tunk arról, hogy katonai szakértők leginkább kedvezőnek a 70 : 30, illetőleg 60 : 40 arányt minősítik a fenntartás és a fejlesztés tekintetében. Ugyanakkor általános tendencia a fenntartási kiadások arányának növekedése a fejlesztési kiadások rovására. Ebben több tényező játszik szerepet. A haditechnikai eszközök számának, minőségének, bonyolultságának rohamos növekedése magával hozza az üzemeltetési, karbantartási és javítási költségek növekedését. Ehhez hozzáteesszük: napjainkban csökkent a védelmi kiadások növekedési üteme, ami a hidegháború, a fegyverkezési verseny megszűnéséből következik.

Tegyük ehhez azonban mindjárt hozzá: az USA és a Szovjetunió közötti fegyverkezési verseny megszűnése nem vette le a napirendről az USA-ban a hadiipari technika fejlesztése iránti érdekeltséget. Nemcsak ezért, de a gazdaság polgári és katonai szektora közötti összefonódottság egyre növekvő mértéke miatt is, a védelmi kiadások körében főleg a K + F tevékenységre irányítjuk a figyelmet. Jó eligazodást nyerhetünk ehhez *Sebesi Béla* A haditechnikai kutatás és fejlesztés című tanulmányából.

Talán nem követünk el nagy hibát, ha a következőkben összegezzük a K + F tevékenység fő jellemzőit:

1. Az alap kutatások szerkezete és fő fejlesztési iránya nagymértékben függ a K + F tevékenység finanszírozásának struktúrájától és azoktól a koncepcióktól, amelyek függvényében a szükséges pénzügyi eszközöket a kutatók rendelkezésére bocsátják.

2. A technikai fejlődés potenciális lehetőségei időről időre meghaladhatják a polgári ipar felvevőképességét, de a katonai igényeket is. Ez utóbbiaknál arra is figyelemmel kell lenni, hogy a tömegesen belépő új fegyverrendszerek sok esetben új infrastruktúrát követelnek és a személyi állomány magasabb képzettségét teszik szükségessé.

3. Az alap kutatás eredményei megelőzik a fejlesztési koncepciókat. Az, hogy a tudományos felismerésből környezetvédő berendezés vagy az addiginál még pusztítóbb fegyverrendszer születik-e, lényegében véve a politika döntése.

4. A tőkés termelési mód viszonyai között a reálisan adódó K + F lehetőségei köréből azok hasznosítását részesítik előnyben, amelyek rangsorolása kedvező a tőkemegtérülési skálán. Ezeket a döntéseket a mikrogazdaság szférájában hozzák; „ritka kivételektől eltekintve” nem minősítik állami feladatnak. Hagyományosan olyan helyzet alakult ki, hogy az állami részvétellel a K + F tevékenységben a katonai szektorra vonatkoztatva korlátozottan érvényesül.

Katonai doktrína és önpusztítás

Amikor a közgazdaságtan vertikális globalizációját a hadigazdaság szempontjából vizsgáljuk, megkülönböztetett figyelmet kell fordítani azokra a haditechnikai K + F kérdésekre, amelyek a II. világháborúban, ill. azt követően kerültek előtérbe. Erre az időszakra esik a haditechnikai kutatás-fejlesztés kibontakozása. Ezzel már azt is jelezzük, hogy a negyedik ipari forradalom az a fejlődési szakasz, ahol az iparosodás útja és az új fegyverzetek bevezetése közös bázisra hozható. A szakirodalom kétféle K + F tevékenységet különböztet meg: a növekedésorientált, valamint a katonai és úrkutatási célú kutatás-fejlesztést. Az USA-ban és a volt Szovjetunióban az utóbbi, az országok többségében azonban az előbbi út volt a jellemző. A kétféle irányzat annak függvényében bontakozott ki, mekkora a katonai szektor részesedése a K + F tevékenységében. Néhány kiemelt ország tekintetében ez a következőképpen adódik (lásd a 6. táblázatot):

6. táblázat

A katonai K + F részesedése az összes kutatás ráfordításában

Ország	Az összes kutatásráfordításból katonai K + F, %
Nagy-Britannia	49,2
Amerikai Egyesült Államok	69,4
Franciaország	22,4
Németország	12,1
Japán	4,4

A K + F tevékenységen belül az alapkutatások a nyugat-európai államokban 15–20% között mozogtak. Az Egyesült Államokban az egyes fegyverkezési hullámok függvényében jóval nagyobb ingadozások figyelhetők meg. A második világháború fegyvereinek tudományos alapjait még Európa adta. Az 1980-as években használatba lépő fegyverekben megtestesülő tudományos eredmények nagyrészt az 1957–1967 közötti alapkutatási csúcs eredményei. Az újabb kutatási ciklus a nyolcvanas évek végéig tart, amelyben az alapkutatások súlya újból megnö-

vekszik. A fő cél ezúttal a kilencvenes évek végén és 2000 elején rendszerbe lépő fegyverek tudományos alapjainak megteremtése. Ebben az USA áll az élen.

De mi a helyzet a volt Szovjetunióban? A Szovjetunió e tekintetben külön elbírálást igényel. A védelmi kiadásokat – mint a statisztikát általában – a Szovjetunióban titkosították. Nem ellenőrizhető információk szerint voltak időszakok, amikor a Szovjetunió gazdasága 60 : 40 arányt mutatott a katonai szektor javára. Ez az arány nyilvánvalóan nem felelt meg a katonai és a gazdasági erő harmonizálásának. Szakértők eltérően ítélik meg milyen lehetett az USA és a Szovjetunió szerepe a fegyverkezési verseny alakulásában. Olyan vélekedések is akadtak, miszerint a Szovjetunió gazdasági erőfölénye tudatában ennek a versenynek olyan ütemét „diktálta”, ami állandósította a Szovjetunióban a hiánygazdálkodást. Gyakorlatilag a Szovjetunió éppen az erőltetett katonai fejlesztési program miatt bizonyult képtelennek arra, hogy a termelőerők fejlődésével összhangban álló életszínvonal-növekedést, és az adott életszínvonalon elfogadható folyamatos áruellátást biztosítson. Helyesen mutat rá *Paul Kennedy*, hogy a katonai kiadások túlméretezése meggyengíti a nemzeti hatalmat. A hatalmas költségek pontosan a cél ellenkezőjéhez vezetnek, a hatalom meggyengüléséhez, a kivívott pozíciók elvesztéséhez.¹³

De ami a lényeg: ha a katonai erőfölény elérése és fenntartása a kitűzött cél, mint ahogyan ez mind az USA-ra, mind a Szovjetunióra jellemző volt, egyszerűen nem követheti a növekedésorientált K + F-struktúrát. Ezért sem kellően megalapozott az a vita, amit USA-szakértők arról folytatnak, hogy a Nyugat-Európában és Japánban mutatkozó sikeres polgári K + F tevékenység ismeretében nem kellene-e gyökeres változásokat végrehajtani az USA K + F-politikájában. E kérdésre idevágó fejtegetéseink zárószakaszában még visszatérünk. E helyen azonban azt kell hangsúlyoznunk: az adott helyzetben uralkodó katonai doktrína mellett nem sokra megyünk az ilyen elmélkedésekkel.

A kutatás és fejlesztés egyre szélesebb körű koncentrálódása a fegyverkezési programok támogatására szükségszerűen odavezetett, hogy a haditechnikai K + F a minőségi igényesség és a csúcsteljesítmény szempontjából messze előbbre jár a polgári célú fejlesztésnél és termelésnél. Ez különösen szembe-tűnően mutatkozott meg az egykori Szovjetunióban annak következtében, hogy a gazdaság katonai szektora szinte hermetikusan el volt különítve a gazdaság polgári szektorától. A katonai felügyelet és a biztonsági előírások az Egyesült Államokban is érvényesülnek, de az ipari bázisok szférájában – kivételektől eltekintve – szerves összefüggés áll fenn a gazdaság polgári és katonai szektora között. Ezért a katonai kutatások eredményeinek polgári célú felhasználása hamarabb és szélesebb bázison történhetett az Egyesült Államokban, mint az egykori Szovjetunióban. Oroszországban a közvetlen kapcsolatot az az üzemi hálózat jelentette, amit a katonai szektorban a korszerű fegyverek

13 Kennedy, P.: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992.

gyártása során keletkező célhulladékok polgári hasznosítása érdekében hoztak létre.

Általános érvényű tézisként fogalmazhatjuk meg: a haditechnikai K + F élenjáró műszaki-tudományos eredményeinek polgári felhasználása az egész nemzetgazdaságra színvonalemelést jelent. Gondoljunk például a radar, a sugárhajtású repülőgép, a rakétatechnika, a nejlon, a teflon megjelenésére. Általánosabb megfogalmazásban: a haditechnikai K + F eredményeképpen emelkedik a termékek műszaki színvonala, növekszik a gazdaság versenyképessége, és rendszeresen jelennek meg új termékek, bővül a piac. De mindez mit sem változtat azon, hogy vannak olyan katonai termékek, amelyek átalakított formáikban sem hasznosulhatnak a polgári szektorban, és ezek részaránya a legutóbbi évtizedekben növekedett.

Végül az a katonai doktrína szorul jellemzésre, amely napjainkban az USA-ban a K + F kutatásokat szabályozza. Tudjuk, hogy a háború lehetőségével számoló nagyhatalmak a technológiai fölény megszerzésére törekszenek, de azt is, hogy háborúban haditechnikai meglepetésekkel törekszenek a győzelem elérésére. Behatóan foglalkozik ezzel a kérdéssel Sebesi Béla. Megítélése szerint a nyolcvanas évek során Nyugaton a következő területeken számoltak „meglepetések” születésével: az űrben, a tengermegfigyelésben, bizonyos célpontok lerombolására kifejlesztett fegyvereknél (really smart weapons), az ún. megfélemlítés-intenzív elektronikus hadviselésnél, a tengeralattjárókról kilőhető rakétáknál, a ballisztikus rakéták elhárításában. Ezek kifejlesztésében mindig is az USA-é volt a vezető szerep.

A katonai doktrína történelmileg sohasem volt elválasztható a lehetséges háborútól és a háborúban az ellenség megsemmisítésétől. A termelőerők fejlődésével csak az eszközök és módok változtak. Az ipari forradalmak szerepe ebből a szempontból csak az, hogy az így megfogalmazott katonai doktrínát mind teljesebb formák között lehessen érvényre juttatni. A negyedik ipari forradalom pedig abban különbözik a megelőzőktől, hogy annak meghatározó tényezőit sokkal inkább a haditechnikai fejlesztés determinálja, mint a többiekét. Ez nem azt jelenti, hogy a K + F tevékenység csak a természeti környezet tönkretételével, az emberi életfeltételek megsemmisítésével képes előrehaladni. Nyilván van ennek olyan alternatívája is, amely az ökoszociális piacgazdaság megvalósulásához nyújt szellemi bázist. Ehhez azonban arra lenne szükség, hogy a természeti javak pazarlásával járó és a fogyasztásra épülő berendezkedés csapdáit az emberiség elkerülje, és éppen ennek érdekében állítson korlátot a haszonelvűségen alapuló kapitalista fejlődési útnak. Nem utolsósorban arról van szó, hogy a K + F tevékenységre centralizált jövedelmeket ne rendelje alá a haditechnika csatornáján és így a katonai doktrína útvesztőjén az önpusztításnak.

A nagy kérdőjel éppen az, hogy képes-e az emberiség azt, amit a történelmi hagyomány szankcionált és a gazdasági-műszaki fejlettség mainál sokkal alacso-

nyabb fokán még államilag ellenőrzött pályán tartott, nemzetközi együttműködéssel a humanitárius követelmények szem előtt tartásával új utakra terelni.

Fegyverkezési versenyek

A hadigazdaság állapotát a 21. század fordulóján jórészt azok a viszonyok jellemzik, amelyek a II. világháborút követően az USA és a Szovjetunió között folytatott fegyverkezési verseny nyomán bontakoztak ki. Ez a verseny szembenállást jelentett az ENSZ alapokmányával, noha azt mind az USA, mind a Szovjetunió aláírta. De már az első kötetben láthattuk, milyen alapvető különbségek mutatkozhatnak a gyakorlatban azokkal a nemzetközi egyezményekkel szemben, amelyekkel az országok elvileg egyetértenek. A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy viszonylag könnyen megszerezhető az országok hozzájárulása olyan megállapodásokhoz, amelyek az érintett országokkal szemben nem tartalmaznak elítélést, ugyanígy konkrét elkötelezettséget sem. Ennél némileg súlyosabb annak a nagyhatalmi magatartásnak a megítélése, amely az ENSZ alapokmányának lényegében nyílt megsértésében fejeződött ki. Miről is van szó?

1945. október 24-én jött létre az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) kifejezetten azzal a céllal, hogy fenntartsa a nemzetközi békét és biztonságot, fejlessze a nemzetek közötti baráti viszonyt, az egyenlő jogok és az önrendelkezés elve alapján, végül hogy elősegítse a nemzetközi együttműködést a nemzetközi gazdasági, szociális, kulturális és humanitárius problémák megoldásában. Talán nem érdektelen utalni arra, hogy az Egyesült Nemzetek elnevezés eredetileg a II. világháború idején a tengelyhatalmakkal szembenálló országokat jelölte. Megfelelő előkészítések után 1945 februárjában Winston Churchill, Joszif V. Sztálin és Franklin Delano Rooseveltt a Jaltán megtartott konferencián vitatta meg a nemzetek együttműködéséről felvázolt előzetes javaslatokat, amelyek azután az ENSZ alapokmányában öltöttek végső formát.

Az ENSZ-alapokmány I. fejezetének 2. cikke határozza meg a béke és a biztonság érdekében alkalmazandó elveket. Közülük háromnak van megkülönböztetett jelentősége.

1. A szervezet valamennyi tag egyenlőségének elvén alapszik.
2. A szervezet összes tagjainak a nemzetközi érintkezések során tartózkodniuk kell más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló, vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem egyeztethető erőszakkal való fenyegetéstől, illetve erőszak alkalmazásától.
3. A szervezet összes tagja az Egyesült Nemzetek részére bármely tevékenységéhez minden segítséget megad és tartózkodik attól, hogy segítséget nyújtson olyan államnak, amely ellen az Egyesült Nemzetek megelőző vagy kényszerítő intézkedéseket foganatosít. Az ENSZ Biztonsági Tanácsot hozott létre azzal a céllal, hogy a nemzetközi biztonság megalapozása és fenntartása,

a világ emberi és gazdasági erőforrásainak a fegyverkezés céljára történő minél csekélyebb felhasználásával előmozdítható legyen. Ezzel szemben szinte már a háború befejezését követő napon a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentét és harc viszonyai váltak jellemzővé. Olyan évtizedek következtek, amelyekre a Kelet–Nyugat közötti hidegháború a jellemző.

Találkozhatunk olyan vélekedéssel, miszerint ezt a folyamatot egyoldalúan az USA gerjesztette. Sebesi már említett tanulmányában¹⁴ hivatkozik *Trofimenko* tanulmányára. Ebben olvasható: „A II. világháborút követő egész időszakban az Egyesült Államok volt az, amely megkísérelte, hogy a potenciális ellenfélre olyan játékszabályokat kényszerítsen, amelyek maximalizálják az Egyesült Államok egyoldalúan élvezett technikai előnyét.” Ezzel a megállapítással azonban aligha azonosulhat az, aki ismeri azt a lenini doktrínát, ami a Szovjetunió politikája számára fennállásának egész időszaka alatt meghatározó volt. Amikor Sztálin 1945-ben aláírta az ENSZ alapokmányát, nem revidálta azt a lenini koncepciót, ami a kapitalizmusnak világméretű fegyveres harcban történő megsemmisítését tűzte ki fő célként. Mi több: olyan katonai bázisokat épített ki az érdekszférájába vont közép-kelet-európai országokban, amelyek katonai erőfölényt teremtettek a nyugat-európai országokkal szemben. Ennek ellensúlyozására hozták létre 1949-ben az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét (NATO). A NATO legfontosabb célja már kezdettől fogva az volt, hogy egybehangolja és megerősítse a nyugati szövetségesek válaszát arra az esetre, ha a Szovjetunió megtámadná Nyugat-Európát.

Az USA és a Szovjetunió fegyverkezési versenyének jobb megértéséhez különösen fontosnak tűnnek Paul Kennedy fejtegetései. E mű tájékoztat a két nagyhatalom védelmi kiadásairól (lásd a 7. táblázatot).

Az USA védelmi kiadásai 1951-ben 2,5–3-szorosát tették ki az ezt megelőző évek kiadásainak. Ugyanez a Szovjetuniónál kétszeres emelkedést jelentett. Az USA esetében a számottevő emelkedés a koreai háború költségeire vezethető vissza, de már azt is jelentette, hogy a Szovjetunió által fenyegetett világban újra fegyverkeznie kell. Az 1953-at követő visszaesés *D. D. Eisenhower* azzal kapcsolatos próbálkozását mutatta, hogy ellenőrzése alá vonja a „katonai-ipari komplexumot” még mielőtt az mind a gazdaságot, mind a társadalmat tönkreteszi. Az 1961–62-es növekedés a berlini fal ügyét és a kubai rakétaválságot jelzi. A költségek 1965 utáni megugrása pedig a Délkelet-Ázsiával szembeni amerikai elkötelezettséggel kapcsolatos.

A Szovjetunió esetében a hadikiadások 1950–55 közötti növekedésének oka abban a félelemben rejlik, hogy egy, a Nyugattal folytatandó háború a Szovjetuniót elpusztító légitámadásokhoz vezethet, hacsak nem növelik jelentősen a repülő- és rakéták számát. Az 1955–57-es csökkenés viszont *Ny. Sz. Hruscsov* enyhülési diplomáciáját jelzi, valamint azokat az erőfeszítéseket, hogy a megtermelt

14 Sebesi B.: *A haditechnikai kutatás és fejlesztés*. A már idézett könyvben.

7. táblázat

Az USA és a Szovjetunió védelmi kiadásai, 1951–1970, Mrd USD

Év	USA	SZU	SZU az USA %-ában	Év	USA	SZU	SZU az USA %-ában
1951	33,3	20,1	60	1961	47,8	43,6	91
1952	47,8	21,9	45	1962	52,3	49,9	95
1953	49,6	25,5	51	1963	52,2	54,7	104
1954	42,7	28,0	65	1964	51,2	48,7	95
1955	40,5	29,5	72	1965	51,8	62,3	120
1956	41,7	26,7	64	1966	67,5	69,7	103
1957	44,5	27,6	62	1967	75,4	80,9	107
1958	45,5	30,2	66	1968	80,7	85,4	105
1959	46,6	34,4	73	1969	81,4	89,8	110
1960	45,3	36,9	81	1970	77,8	72,0	92

Forrás: Kennedy, P.: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992.

GDP-ből a korábbinál nagyobb részt szabadítson fel a fogyasztási cikkek számára. A nagy emelkedés 1959–60 között a Nyugattal való romló kapcsolatokat és azt az elszántságot mutatja, hogy minden fegyvernemben erősek legyenek.

A hatvanas éveket már a hetvenesek követték, de még mindig a Washington–Moszkva viszony maradt a világ dolgait intéző legfontosabb tényező. Katonai szempontból a Szovjetunió lényegesen közelebb került az Egyesült Államokhoz. 1974-ben például az Egyesült Államok 85 Mrd dollárt, a Szovjetunió pedig 109 Mrd dollárt költött védelemre. Mindkét szuperhatalom képesé vált egymás és mindenki más elpusztítására.

8. táblázat

Az USA és a Szovjetunió nukleáris rakétahordozói 1974-ben

Megnevezés	USA	SZU
Interkontinentális ballisztikus rakéták	1054	1575
Közepes hatótávolságú ballisztikus rakéták	–	600
Tengeralattjáróról indítható ballisztikus rakéták	656	700
Nagy hatótávolságú bombázók	437	140
Közepes hatótávolságú bombázók	66	800

Forrás: Kennedy, P.: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992.

„Kölcsönösen biztosított pusztításnak” (MAD = Mutually Assured Destruction) nevezték a helyzetet. Intézkedéseket készítettek elő arra, miképpen is tud-

nák a fegyverkezési versenyt ellenőrzésük alatt tartani. A kubai rakétaválság után bevezették a „forródrót” intézményét, hogy lehetővé tegyék a kapcsolatfelvételt egy esetleges újabb kritikus helyzet esetén, 1963-ban aláírták az atomcsendegyezményt, amelyhez Nagy-Britannia is csatlakozott: ez megtiltotta a légköri, víz alatti és világűrbeli kísérleti atomrobbantásokat. 1972-ben megkötötték a Stratégiai Fegyverkorlátozási Szerződést (SALT-I.), amely korlátozta a két fél által birtokolható interkontinentális ballisztikus rakéták számát, és leállította a Szovjetunió új ballisztikus rakétaelhárító rendszerének kifejlesztését; ezt a megegyezést 1975-ben Vlagyivosztokban kiterjesztették, és az 1970-es évek második felében tárgyalásokat folytattak a SALT-II. egyezményről (amelyet 1979 júniusában írtak alá, de az USA szenátusa máig sem ratifikálta). Ez a sokféle megegyezés és intézkedés, valamint a feleket az egyezkedésbe belekényszerítő gazdasági és belpolitikai megfontolások sem állították le azonban a fegyverkezési versenyt; egy-egy fegyverrendszer betiltása vagy korlátozása csupán azt eredményezte, hogy más területen folytatták a fejlesztést.

Mindehhez tegyük azonban hozzá: a 20. század utolsó 2–3 évtizedében új erőtenyezők bontakoztak ki, amelyek a kétpólusú rendszer ellen hatottak. Ez már azt is jelezte, hogy a közgazdaságtan problémái a 21. században új világ gazdasági közegben merülnek fel, amelyek gyökeresen térnek el akárcsak a jelenlegitől is. Mindezt akkor vesszük majd szemügyre, amikor a világ gazdasági korszakváltást tárgyaljuk.

2. Az oktatás gazdaságtana

A gazdaság fejlettsége és a nép iskolázottsága

Már Adam Smith hangsúlyozta a munkaerőképzés jelentőségét. Az oktatási költséggel hozta kapcsolatba a tanulatlan, a betanított és a szakmunkások bére közötti különbséget. Alfred Marshall az emberi tőkére fordított beruházást tekintette a leggyümölcsözőbbnek. Általános elismerésre talált az a hipotézis, mely szerint az iskolázott munkaerő hiánya adott esetben a gazdaságnövekedés legfőbb gátja lehet.¹⁵ Az oktatásban való részvételtől és a gazdasági fejlettségről, e kettő közötti kapcsolatról a Világbank szakértői adtak áttekintést (lásd a 9. táblázatot).

Az kétségtelennek tűnik, hogy azokban az országokban nagyobb az egy főre jutó jövedelem, ahol magas az oktatásban való részvételi arány. De ez persze nem jelenti azt, hogy az országoként emelkedő jövedelemszint egyben az iskolázottsági szintben mutatózó különbségek következménye. Sokan vizs-

15 Minderről sokoldalú elemzést adott Varga Júlia: *Oktatás gazdaságtan*. Budapest, 1998. III. fejezet. Az oktatás és a gazdasági növekedés.

9. táblázat

Az egy főre jutó jövedelem és az oktatásban való részvétel

Ország	1 főre jutó jövedelem, 1980 (dollár)	A felnőtt írás-tudatlanok aránya (százalék)	A megfelelő korú népesség részvétele az oktatásban, 1988 (százalék)		
			alsó fok	középfok	felső fok
Japán	23 810	*	102	95	30
Svédország	21 570	*	101	93	31
Egyesült Államok	20 910	*	100	98	60
Franciaország	17 820	*	114	94	35
Egyesült Királyság	14 610	*	107	83	23
Korea	4 400	–	104	87	37
Magyarország	2 590	*	96	71	15
Brazília	2 540	22	104	38	11
Mexikó	2 010	10	117	53	15
Tunézia	1 260	46	116	44	7
Fülöp-szigetek	710	14	110	71	28
Kína	350	31	134	44	2
India	340	57	99	41	0
Uganda	250	43	77	8	1
Banglades	180	67	59	18	5

* 5% alatt

Forrás: Világbank, 1991.

10. táblázat

Az oktatás hozzájárulása a gazdaságnövekedéshez

Régió	Az oktatáson alapuló növekedési ráta, %
Afrika (3)	17,2
Ázsia (4)	11,1
Latin-Amerika (9)	5,1
Észak-Amerika és Európa (13)	8,6
Észak-Amerika (2)	20,0
Európa	6,5
Összes ország (29)	8,7

Megjegyzés: A számok országátlagok a régiókon belül és jórészt az 1950–1960 közötti évtized növekedési rátájára vonatkoznak. A zárójelbe tett számok valamennyi kategóriában a figyelembe vett országok számára vonatkoznak.

Forrás: Psacharopoulos, G. (1985). Lásd a 11. táblázatnál.

gálták a gazdaság fejlettségének és a nép iskolázottságának összefüggéseit. Közülük J. G. B. Tilek munkássága érdemel megkülönböztetett figyelmet. Két vizsgálódási körére külön is fel kell hívni a figyelmet. Az egyik arra irányul, hogy megállapítsa az oktatás hozzájárulását a gazdaságnövekedéshez. A másik pedig arra, miképpen alakul az oktatási beruházások megtérülése. Minderről a következő kép adható (lásd a 10. és 11. táblázatot).¹⁶

11. táblázat

Az oktatási beruházások megtérülése, %

Országcsoporthok	A megtérülés társadalmi rátája			A megtérülés magánrátája		
	alsófokú	középfokú	felsőfokú	alsófokú	középfokú	felsőfokú
Afrika	26	17	13	45	26	32
Ázsia	27	15	13	31	15	18
Latin-Amerika	26	18	16	32	23	23
Közepesen fejlettek*	13	10	8	17	13	13
Ipari piacgazdaságok	–	11	9	–	12	12

Megjegyzés: A * azt jelenti, hogy nincsenek írástudatlanok, idetartoznak a dél-európai és a közel-keleti országok.

A számok 58 országra vonatkoztatott átlagot adnak, és főleg az 1970-es évek befejező időszakára vonatkoznak.

Forrás: Psacharopoulos, G.: *Returns to education: A further international update and implications*. 1985, J. Hum. Resources, 20(4).

N. L. Hicks sokoldalúan elemezte az USA viszonyaira alkalmazva az oktatás és a gazdaságnövekedés összefüggéseit.¹⁷ Az E. F. Denison által végzett vizsgálatokat vette alapul.¹⁸ Eszerint az 1948–1973 közötti időszakban a GDP emelkedése évi átlagban 3,87%-ot tett ki, míg a ráfordítási ráta 2,2%-ot. A munkaráfordítás növekedési rátája 28%-át adta a teljes növekedésnek. A munkaerő-oktatási ráfordítás 11% volt. Végül is a tőke és a munkabefektetés 60%-át magyarázza meg. A növekedési rátának a megmaradó 40%-a a termelékenység javulására esik. Ennek a termelékenységnövekedésnek Denison a következő magyarázatát adja: a forráselosztás javulása; változások a legális

16 Tilek, J. B. G.: *Education and its Relation to Economic Growth, Poverty, and Income Distribution*. The World Bank Washington, World Bank Comparative Studies the Political Economy of Poverty, Equity, and Growth. Research Paper Number 3.

17 Hicks, N. L.: *Education and Economic Growth*. In *International Encyclopedia of Economics of Education*. 2. kiadás, Oxford, 1995.

18 Denison, E. F.: *Accounting for Slower Economic Growth: The United States in the 1970s*. Washington, D. C., 1979, Brookings Institute; Denison, E. F.: *Accounting for Slower Growth: An Update*. In Kendrick, J. W.(ed.): *International Comparisons*. 1984.

és emberi környezetben és a gazdasági méretnövekedés. De egy nagy „maradék” adódik, ami 29%-a az egész növekedésnek. A tudás javulása a legjelentősebb. Azt lehet mondani, hogy az oktatás és a szakképzés a legkülönbözőbb formákban erősödött meg: kutatás, tapasztalás, megfigyelés. Ha valaki kombinálja az oktatás direkt hatását (11%) és a tudás fejlődésének indirekt hatását (29%), akkor a növekedés nagy aránya (mintegy 40%) a humán tőke javulásának vagy az oktatásnak tulajdonítható.

De az 1973–1981 közötti időszakra vonatkozóan Denison arra jutott, hogy évi átlagos 2,1%-os input növekedéssel szemben csak 1,8% output növekedést kapott. Ez a produktivitás csökkenését vagy a negatív maradékot jelzi. Miután valószínűtlen, hogy az ismeret fejlődése ebben az időszakban negatív volt, a produktivitásnövekedés csökkenésének más magyarázata szükséges. Denison 17 lehetőséget vizsgált, beleértve a magasabb olajárakat, a nagyobb inflációt és a nagyobb kormányzati szabályozást. Arra jutott, hogy ezek sem adnak kielégítő magyarázatot. Végül is nem tudta megmagyarázni a termelékenység rosszabbodását.

M. J. Bowman¹⁹ különböző országokat vizsgálva az oktatás alacsonyabb hozzájárulását állapította meg. Huszonkét országban az 1950–1962 közötti időszakot áttekintve csak négy adódott, ahol az oktatás meghaladta a 10%-ot (Argentína, Belgium, Anglia és az USA). Egy 29 országra kiterjedő vizsgálatban G. Psacharopoulos arra jutott, hogy az oktatás átlagban csak a növekedés 8,7%-át magyarázhatja. Legtöbb országban az oktatás kisebb tényező, különösen ahol gyors a növekedési ráta. Így pl. Japánban, ahol az átlagos növekedés 1955–1968 között 10% körül mozgott, számításai szerint csak 1,4%-ot magyaráz az oktatás.

Egy másik megközelítés az oktatás hatásának mérésére a termelékenységekben az emberi tőkébe való befektetésen alapul. G. S. Becker és T. W. Schultz által kifejlesztett teória szerint az a feltételezés, hogy a racionálisan gondolkodó emberek az oktatásba addig ruháznak be, amíg a hozam extra jövedelmet biztosít, illetőleg legalább azonos az oktatási költségekkel.²⁰ Az oktatás társadalmi megtérülése különbözik a magánhozamtól, miután az oktatásban részt vevők nem térítik meg az oktatás teljes költségét. Másrészt a társadalmi haszon az adót megelőző jövedelemre vonatkozik, míg a magánnyereség az adó utánira.

Az oktatási hozam a számítások szerint a következő eredményt hozta: a) az alsófokú iskola hozadéka magasabb, mint az oktatás többi színvonalán, b) az individuális megtérülés meghaladja a társadalmi megtérülést, különösképpen

19 Bowman, M. J.: Education and Economic Growth. An Overview. In King, T. (ed.): *Education and Income: A Background Study for World Development Report*. 1980. World Bank Staff Working Paper No. 402. World Bank, Washington, D. C.

20 Becker, G. S.: *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. National Bureau of Economic Research, New York, 1964.

Az oktatási befektetések megtérülése

Országcsoporthok	Alsó fok	Középfok	Felső fok
Társadalmi megtérülés			
Afrika	26	17	13
Ázsia	27	15	13
Latin-Amerika	26	18	16
Volt európai szocialista országok	13	10	8
Fejlett piacgazdaságok	–	11	9
Magánmegtérülések			
Afrika	45	26	32
Ázsia	31	15	18
Latin-Amerika	32	23	23
Volt európai szocialista országok	17	13	13
Fejlett piacgazdaságok	–	12	12

Forrás: Psacharopoulos, G.: Returns to education. I. m. 1985.

az egyetemi színvonalon, c) a megtérülési ráta meghaladja a 10%-ot és d) az oktatás megtérülése magasabb a szegény országokban, visszatükrözve a képzett munkások nagyobb hiányát ezekben az országokban.

A fejlődő országokban a társadalmi megtérülés az alsófokú oktatásban magas (27%), szemben a magasabb oktatási szinteknél, ahol ez 14%. Ez arra utal, hogy ezekben az országokban a magasabb szintű oktatásban túlberuházás mutatkozik, viszont elhanyagolták az alsófokú képzést. Következésképpen az alsófokú oktatás fejlesztése ezekben az országokban jelentősen hozzájárulhat a növekedéshez, ha új beruházási igények jelentkeznek.

A humán tőke tényezői

A következőkben a humán tőke közelebbi vizsgálatára irányítjuk a figyelmet. Ennek három megnyilvánulása tűnik fontosnak.

a) Az anyagi termelésben és elosztásban végzett fizikai munka és alkalmazotti tevékenység.

b) A kutatási és fejlesztési (K + F) munka, ahol ez kapcsolatba kerül az anyagi termelés és elosztás folyamataival. Gyakorlatilag a hasznot hajtó felfedezésekről, újításokról stb. van szó.

c) A vállalkozási tevékenység, amely a beruházástól a szervezésig az ún. kritikus döntések összegzése. Ezeket a kritikus döntéseket a vállalkozói kockázat hozza közös nevezőre.

13. táblázat

K + F ráfordítások

Ország	10 000 lakosra jutó K + F-területen foglalkoztatott mérnök és tudós	K + F ráfordítások a bruttó hazai termék %-ában	A beruházások aránya a K + F rá- fordításokon belül (%)
USA	38,7	2,9	2,9
Japán	51,8	1,4	15,9
Franciaország	20,7	2,3	10,6
Olaszország	13,1	1,1	14,0

Forrás: UNESCO 1991. évi statisztikai évkönyv.

Az anyagi termelésben és elosztásban végzett fizikai munkával és alkalmazotti tevékenységgel nem kell foglalkoznunk. Más a helyzet a kutatási és a fejlesztési munkával. Itt már túllépjük a közoktatás kereteit. Figyelmünket az akadémiai és egyetemi kutatóintézményekre kell irányítanunk. Ezek a tudományos alap kutatások és az alkalmazott tudományok vitelének műhelyei. Tegyük ehhez hozzá: a legkülönbözőbb állami és nem állami intézményeknél szerveződnek célkutatásokat folytató intézetek. Ezek körében a vállalati kutatóhelyek az összes többitől abban különböznek, hogy ezeknél a felmerülő bér és fizetés megjelenik az áruértékben.

A K + F tevékenység a humán tőke legjelentősebb megnyilvánulása. Néhány országra vonatkozóan a következő adatok jelzik a nemzetgazdaságban elfoglalt helyét (lásd a 13. táblázatot).

Az UNESCO által adott áttekintés szerint az országok általában a GDP 0,5–3%-át fordítják K + F tevékenységre. Az is kitűnik: minél kisebb a K + F ráfordítások GDP-hez viszonyított aránya, annál nagyobb ezen ráfordításokon belül a beruházások, tehát a K + F infrastruktúra-fejlesztés részesedése. Végül is azonban a vállalkozói döntésektől függ a K + F tevékenység hasznosulása.

A vállalkozási tevékenységnek etnikai vonatkozásai is figyelmet érdemelnek. Idekíváncozik e mű szerzőjének fejtegetései, amelyeket a shanghai egyetem kérésére gazdaságpolitikai könyvének kínai nyelvű kiadásához előszóként fogalmazott meg.²¹ Az előszóban utalás történt azokra a megfontolásokra, amelyek alapján Magyarország 1968-ban elfordult a szovjet típusú tervgazdaságtól, és a szocialista piacgazdaság egyik lehetséges modelljét vezette be. Ez a reform „új magyar gazdasági mechanizmus” megjelöléssel épült be a közgazdaságtani irodalomba. A reform a Szovjetunióban is a mechanizmus felülvizsgálatát tűzte napirendre. De minden ilyen kísérlet leküzdhetetlen ellenállásokba ütközött. Mire alapozódhat egy olyan feltételezés, hogy ami nem sikerült a

21 Csikós-Nagy B.: *Socialist Economic Policy*. New York, 1971.

Szovjetunióban, az még sikerre vezethet Kínában? A már említett előszóban három tényezőre történt utalás.

1. A korábbi Szovjetunió soknemzetiségű országokra kiterjedően működött, ahol is a politikai vezetés alapvetően szükségesnek tekintette Moszkva erőskezü irányító szerepét. Ilyen alapon azonban a piaci szocializmus nem működhet. Egyedül Hruscsov vette komolyan a gazdasági reformot, ami a gazdaságpolitikai döntések decentralizálását követelte. De az őt körülvevő politikai háttér élesen szembeszegült ezzel a tendenciával.

Az orosz származású vezető politikai tényezők jól tudták: minden olyan lépés, amely a gazdaságsszervező munkában a piaci tényezők szerepét erősíti, az egyben felértékeli a grúzok, a besenyők és más nemzetiségek szerepét a gazdaságsszervező munkában: egyszerűen kicsavarja a gazdasági hatalmat a kereskedelmi érzékkel kevésbé megáldott orosz nép kezéből. Végül is ez az, ami kettétörte Hruscsov politikai hatalmát. Ilyen problémával Kínának nem kell számolnia, hiszen etnikailag homogén közösség.

2. Kína megtanulta, hogy ilyen hatalmas birodalomban milyen fontos szerepet játszik a gazdaságsszervező tevékenységben a közös valuta. A közös pénz alapján állva széles körben nyílik lehetőség fiskális és monetáris, vagyis pénzügyi eszközökkel a gazdasági folyamatok szabályozására. Ez olyan tanulság, amit Oroszország sohasem ismert fel a maga jelentőségében.

3. Az orosz nép etnikai karaktere sohasem kedvezett a piacokonform magatartás számára, de még annak a megértésére sem. Ezzel szemben a kínai nép kereskedelmi készséggel megáldott nép. Mindenki informálódhat a világ különböző tájain tevékenykedő kínai közösségek sikeres üzleti tevékenységéről. Ezért teljesen függetlenül attól, hogy végül is milyen típusú társadalmi-gazdasági rendszerré fejlődik Kína, a gazdaságnövekedés számára sokkal életképebb alakulatként jelenik meg, mint ami a volt Szovjetunióra lehetett jellemző.

A fizikai és a humán tőke megkülönböztetése a 20. században azért is különös jelentőségre tett szert, mert azoknak a kezdeti sikerei, amit az 1917-ben Oroszországban hatalomra jutott kommunista párt mutatott fel, olyan gazdaságnövekedési elméleten alapult, amely gyökeresen különbözött a piacgazdaság tantételeitől. A szovjet gazdaságnövekedési politika a már működésbe hozott fizikai tőke védelmében sajátos követelményeket fogalmazott meg. Eszerint a már termelésbe állított gépeket mindaddig működésben kell tartani, amíg rendszeres karbantartással a gyártási folyamatban hasznát hajtó módon vehetnek részt. A fizikai tőkének ez a mennyiségi szemlélete gyökeresen eltért attól a fejlődési úttól, ami a piacrendszerű országokban honosodott meg, és amelynek alapvonásait Schumpeter a „kreatív rombolás” koncepciójában fogalmazta meg.²² Ebben a koncepcióban a fizikai munka passzív elem. A fejlődés meghatározó folyamatát az új felfedezések és azok a vállalkozók

22 Schumpeter, J.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, 1980.

szabályozzák, akik képesek felismerni a fejlődéssel jelentkező új szükségleteket, illetőleg azokat az új technológiákat, amelyekkel a már megismert termékek minőségi paraméterei javíthatók, termelésük új technológiájával önköltségük számottevően csökkenthetők.

A kreatív rombolás koncepciója a gépet nem fizikai működőképességének állapotában, hanem abban a funkciójában minősíti, amit az általános társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatában képes betölteni, szem előtt tartva a nemzetközi versenyképességet is meghatározó korszerűsítési folyamatot. Pontosan ez az, amit a szovjet állami gazdaságszervezés szem elől tévesztett, egyszerűen figyelmen kívül hagyott. Ezzel kialakult a gazdaságnövekedésnek mennyiségi (szocialista) és minőségi (kapitalista) útja, ami gyakorlatilag a fokozódó műszaki szintkülönbségben, végső soron abban fejeződött ki, hogy a Szovjetunióban előállított félgyártmányokat és a készáruk növekvő hányadát a világpiacon nem vagy csak tetemes árvesztéssel lehetett eladni.

Ami itt a munka és a tőke eltérő párosításának tűnik, és ami mint ilyen került a nemzetközi vizsgálódások fókuszába, valójában a társadalom gazdasági fejlődése érdekében befektetett humán tőke gyökeresen eltérő értelmezésében rejlik. Ezért tűnt fontosnak a humán tőke alapkérdéseinek tisztázása, annak világossá tétele, hogy a neveléssel és tanulással szerzett ismeretekre alapozódó munka mellett létezik egy kreatív típusú munka, ami a kutatótevékenységre, a gyártmány- és gyártásfejlesztésre, a szervezési tevékenységre irányul.

Munkaerőpiac és oktatási rendszer

Az oktatási rendszer adott ország intézményeinek és szervezeteinek összessége, amelyek feladata a tudás és a kulturális örökség átadása, s amelyek az egész szocializációjára, szellemi fejlődésére hatnak. Általában része az oktatásról szóló törvénykezés, az oktatáspolitikai, az oktatásigazgatás, a létesítmények és eszközök fenntartása, a tantervek kidolgozása, valamint a tanárok képzése és kiválogatása.

Az egyes országok oktatási rendszerét számos tényező alakítja. Az etnikai és rasszokkal összefüggő attitűdök fontos szerepet játszhatnak az oktatáspolitikai kialakításában és az iskolák igazgatásában. A politikai és vallási ideológiák is számottevő befolyást gyakorolhatnak az oktatás célkitűzéseire és tartalmára.

A 20. században az oktatási rendszerek korszerűsítésére két tényező ösztönzött: az iparosodás és a népesség növekedése. Az iparosodás és a műszaki fejlődés sok országban a korábbinál bonyolultabb munkamegosztást és kiterjedtebb intézményes képzést követelt meg. Főként 1950 óta szükségessé vált, hogy több anyagi eszközt fordítsanak az oktatás szintjének fenntartására, illetve emelésére. Az iparilag fejlett országok általában meg tudtak felelni ennek a követelménynek. De Afrika, Ázsia és Latin-Amerika fejlődő országai-

nak súlyos nehézségekkel kell szembenéznük, nemcsak az általános képzettségi szint emelése, de az írni és olvasni tudók arányának növelése terén is.

A feltörekvő nemzedék abban a feltételezésben készül az életpályára, hogy ha felvételt nyer abba az iskolában, amelyhez leginkább vonzódik, a bizonyítvány (diploma stb.) birtokában olyan munkahelyhez juthat, ahol hasznosíthatja ismereteit. Azzal persze tisztában kell lenni, hogy a fennálló iskolastruktúrától függetlenül az életpályán olyan ismeretekre is szükség lehet, amit csak a munkahelyi gyakorlatban lehet elsajátítani, és az előbbre jutás érdekében esetleg még szakmai továbbképzésre is szüksége lehet. Ha ilyenek a viszonyok, akkor az oktatás szerkezete összhangban van a munkapiac elvárásaival. Ilyen összhang azonban csak az oktatási szerkezet rendszeres fölülvizsgálata révén és a társadalmi-gazdasági viszonyok változásával, az oktatási szerkezet szükséges átalakításával tartható fenn.

Az oktatási szerkezet átalakítása nem kell, hogy az intézményi rend átalakításával járjon. Az adott intézményi renden belül is lényeges átalakításokat lehet végrehajtani elsősorban a szakosítás révén, de más utakon is. Új oktatási struktúra teremtése akkor tűnik indokoltnak, ha a tudományfejlődés és a megváltozott munkapiaci elvárások az ismeretszerzésben új utak, új ismeretek megszerzését teszik nélkülözhetelenné, ami iránt a gazdasági-műszaki fejlettség alacsonyabb szintjén igény nem is jelentkezhetett.

Az oktatási szerkezet és a munkaerőpiac közötti összhang körüli vitákban fel szokott vetődni, milyen előrelátás szükséges, illetve lehetséges a várható munkaerőpiac alakulásáról. Az előrelátás azért szükséges, mert az iskola a jövő számára készíti elő azt a szakértelmet, amelyre a társadalmi-gazdasági fejlődés igényt támaszt. Ez még akkor is középtávú (4–5 éves) időeltolódást jelent, ha abból indulunk ki, hogy elsősorban a felsőoktatás szintjén vetődik fel a változó igényekhez való alkalmazkodás követelménye. A tapasztalatok arról tanúszkodnak, hogy ezek a problémák viszonylag jól kezelhetők.

Ne feledkezzünk meg arról, hogy a munkaerőpiacon az igények változása leginkább az ipari forradalmak nyomán megy végbe. Schumpeter vizsgálódásai nyomán ezek 50–60 éves ciklusok formájában jelennek meg. Ha világosan áll előttünk egy-egy ciklus fő vonala, akkor az ehhez kapcsolódó K + F tevékenység figyelemmel kísérésével az oktatáspolitikai mindebből levezetheti a maga számára adódó feladatokat. Ez a helyzet napjainkban is amikor a IV. ipari forradalom az atom és az elektronika középpontba helyezésével a számítógépek, az informatika korszerű eszközei stb. révén sorra hozza létre a tudományágakat, ipari bázisokat stb., amelyeknek működése és fejlesztése természetesen az oktatási struktúrában is kifejeződik. Számos kutató tűzte napirendre a munkaerőpiac és oktatási szerkezet kérdéseit.

Különösen *F. Harbison* és *Ch. Myers* tettek sokat, hogy meghatározható legyenek az emberi erőforrás fejlettségének mutatószámai és a gazdasági növekedés közötti összefüggések. Véleményük szerint az emberi erőforrások fej-

lesztése a szervezett oktatás és nevelés, a munka közbeni tapasztalat és tudás-szerzés, valamint az önálló művelődés, tanulás útján megy végbe. Hetvenöt ország adataival végzett korrelációs számítással határozták meg, hogy mely emberi erőforrás-mutató, mely gazdasági színvonalmutatóval áll a legszorosabb kapcsolatban. Létrehozták azt az összetett indexet, amely megítélésük szerint az egyes országok legfontosabb besorolómutatója; amely a legszorosabb korrelációt jelzi a gazdasági fejlettség mutatószámaival. Ez az összetett index a közép- és felsőfokú tanulók és a felsőfokú tanulók hányadának olyan összege, amelyben az utóbbi ötszörös súllyal szerepel.²³ A vizsgált 75 országot az összetett index alapján 4 szintre osztották és így mutatták be a gazdasági színvonal és az emberi erőforrásokat jellemző mutatók közötti összefüggéseket. Az egyes szintekbe tartozó országok csoportátlagai jól kifejezik a gazdaság és az iskolázottság mutatószámainak összetartozó értékeit (lásd a 14. táblázatot).

14. táblázat

Emberi erőforrások és a gazdasági fejlettség mutatói, 1958–1960

	Besorolási szintek			
	I.	II.	III.	IV.
Összetett indexek	3	21	50	115
Bruttó nemzeti termék egy lakosra vetítve (\$/fő)	84	182	380	1100
Mezőgazdasági aktív népesség aránya %	83	65	52	23
10 000 főre jutó tanárok, tanítók száma	17	38	53	80
10 000 főre jutó mérnökök és természettudományos szakmájúak száma	0,6	3	25	42
10 000 főre jutó orvosok, fogorvosok száma	0,5	3	8	15
Beiskolázási hányad				
– alapfokon	22	42	62	73
– alap- és középfokon	20	45	66	89
– középfokon	2,7	12	27	59
– felsőfokon	0,15	1,6	5	11
A felsőoktatás strukturális jellemzői				
– természettudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányada	24	28	26	28
– a humán és jogi fakultásokon tanulók hányada	34	39	33	32
Oktatási célokra fordított közületi kiadások a GDP %-ában	3,7	2,1	3,1	4,2
Az 5–14 éves népesség hányada a népességben	24	24	22	28

Forrás: Harbison, F.–Myers, Ch. A.: i. m. 1964.

23 Harbison, F.–Myers, Ch. A.: *Education, Manpower and Economic Growth*. New York–Toronto–London, 1964, McGraw Hill.

- Az I. szinten Afganisztán és Haiti mellett kizárólag afrikai országokat találunk;
- A II. szinten gazdaságilag valamivel magasabb fokon álló afrikai, arab, ázsiai és latin-amerikai országok találhatók;
- A III. kategória igen vegyes, itt szegény és közepesen fejlett országok egyaránt megtalálhatók (pl. India, Chile, Mexikó, Görögország, Lengyelország, Magyarország, Olaszország, Norvégia stb.);
- A IV. szintre zömében a gazdaságilag legfejlettebb országok kerültek (USA, Svédország, Finnország, Szovjetunió, Argentína, Spanyolország stb.).

Végül is a csoportosítás elég sok ellentmondást hordoz, és az összetett index gyakorlatilag igen kevés eligazítással szolgál. A dolog haszna elsősorban abban határozható meg, hogy némi segítséget adhat az országok számára a helyes fejlesztési stratégia kialakításához.

Megállapítható, hogy

- a legelső I. szintről való előrelépés nagyjából a GDP megkétszereződését, a közép- és felsőfokú oktatási erőfeszítések meghétszereződését kívánja,
- a II. és III. csoport közötti átmenetnél is az oktatás fejlődése a gyorsabb,
- a III.-ból a IV. csoportba való átlépésnél a gazdasági fejlődés mértéke megháromszorozása az oktatási erőfeszítések megkétszereződésével kell együtt járjon.

A tudományosan megalapozott munkaerő-gazdálkodás szükségességét különösen F. Edding hangsúlyozta.²⁴ A tapasztalatok tükrében arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági fejlődéssel az oktatásra fordított kiadásoknak is növekednie kell, miután a változó gazdasági szerkezetben csökken a tanulatlan munkaerő részaránya. Minél később ismeri fel ezt az oktatáspolitikát, annál nagyobb mértékben sújtja a nemzetgazdaságot a tanulatlan munkaerő körében növekvő munkanélküliség. Már csak ezért is nélkülözhetetlen, hogy egy modern ipari állam a nemzetgazdaság hosszú távú igényeinek előrebecslésével alapozza meg az oktatáspolitikát. Magyar kutatók is jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági fejlődése és ehhez kapcsolódóan a munkaerő-fejlődés összefüggő kérdéseinek vizsgálatában.²⁵

Az emberi erőforrás fejlesztésének tervezésével foglalkozó elméletek körében különösen J. Tinbergen és F. Harbison munkássága érdemel kiemelés.

24 Edding, F.: *Ökonomie des Bildungswesens, Lehren und Lernen als Haushalt und als Investition*. Freiburg, 1953.

25 Jánossy F.: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. KJK, Budapest, 1966.; Kozma F.: *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben*. Kossuth Kiadó, 1981. Külön fel kell hívni a figyelmet Polónyi István hozzájárulására az oktatás-gazdaságtan művelésében. Lásd különösen: *Oktatáspolitikai, oktatásfinanszírozás*. Budapest, 1998.; *Oktatás-gazdaságtan*. Pedagógusok számára. Debrecen, 2000. Az oktatás-gazdaságtan kifejtésénél leginkább Polónyi műveire támaszkodtunk.

Vizsgálódásaik eredményeit az UNESCO tette közzé.²⁶ Jan Tinbergen azt kívánja bemutatni, miként közelíthető meg az oktatási rendszer legfontosabb célja: az emberi erőforrás gazdasági szerepe. Az oktatást két csoportba sorolja: az elemi és az általános középiskolára, valamint a szakképzésre (a közép- és felsőfokú oktatásra). Az előbbi számára infrastruktúrát jelent. Az utóbbi a termelés szakemberigényének kielégítője. Az elemi és az általános középiskola tervezésénél – és az iskolaköteles kor megállapításánál – az egy főre jutó GDP-vel arányos fejlesztést javasol. A szakképzés tervezése megítélése szerint azon az alapvető összefüggésen nyugszik, amely a jövőbeni termelési volumen és a munkaerő-kategóriák ahhoz szükséges létszáma között van. Hangsúlyozza: a technikai fejlődés következtében a speciális szakértelem igénye gyorsabban változik, mint amivel az iskolában folyó általános oktatás lépést tudna tartani. Éppen ez indokolja a munkahelyi képzés szükségességét. Harbison az oktatáspolitikai eszközökkel foglalkozik, amelyek a munkaerőpiac, a képzett munkaerőben mutatkozó hiány-többlet levezetésére állnak rendelkezésre.

Az oktatás finanszírozása

A legtöbb országban létezik olyan központi kormány szerv, amely szervezi, igazgatja, finanszírozza és ellenőrzi az oktatási (kulturális) intézményeket. Centralizált oktatási rendszer működik Franciaországban, Olaszországban, Dániában, Svédországban, Norvégiában, Belgiumban, Hollandiában, Görögországban, Argentínában és Brazíliában. Decentralizált az oktatási rendszer Svájcban, az USA-ban, Németországban, Indiában, Kanadában és Ausztráliában. A decentralizált igazgatási rendszerek az olyan országokra jellemzők, ahol a közoktatás népi vagy szeparatistikus mozgalomban gyökerezik, és ahol a politikai egység az államok konföderációján alapszik. Ilyenkor az oktatás költségeit is nagyrészt helyi forrásokból fedezik. Az oktatási rendszer harmadik típusa az első kettő keveréke: az igazgatási és ellenőrzési jogkör megoszlik az országos és a helyi hatóságok között. Ez a helyzet például Angliában és Japánban.

Bizonyos esetekben a magániskolák és más oktatási intézmények a központi hatóság ellenőrzése alatt állnak, ám nem finanszírozza őket; mások ezzel szemben az autonómia különböző fokozatai mellett állami támogatásban részesülnek. Az oktatás finanszírozása terén az OECD 1997-ben készített tanulmánya ad jó áttekintést (lásd a 15. táblázatot).²⁷

26 Tinbergen, J.: Matematikai becslés az oktatás tervezésében. In *Az oktatás tervezése*. Tanulmányok. UNESCO Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.; Harbison, F.: Az emberi erőforrás értékelése. In *Az oktatás tervezése*. Tanulmányok. UNESCO Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.

27 Varga J.: *Az oktatás finanszírozása. Oktatás-gazdaságtan*. VI. fejezet. Budapest, 1998.

15. táblázat

**Az oktatási intézmények kiadásainak források szerinti megoszlása
oktatási szintenként 1994-ben, %**

Ország	Alsó- és középfokú oktatás		Felsőfokú oktatás		Együtt	
	költségvetési forrás	magánforrás	költségvetési forrás	magánforrás	költségvetési forrás	magánforrás
Európai Unió						
Dánia	97,9	2,1	99,5	0,5	94	6
Franciaország	92,6	7,4	83,4	16,6	91,3	8,7
Hollandia	96,4	3,6	98,0	2	97	3
Írország	95,6	4,4	79,0	21	91,5	8,5
Németország	75,7	24,3	90,4	9,6	77,7	22,3
Portugália	100	0	100	0	100	0
Spanyolország	87,8	12,2	78,1	21,9	85,4	14,6
Svédország	99,8	0,2	93,1	6,9	98,2	1,8
Más OECD-ország						
Ausztrália	88,7	11,3	74,7	25,3	83,9	16,1
Egyesült Államok	n. a.	n. a.	48,4	51,5	74,5	25,5
Japán	93,6	6,3	46,4	53,5	77,2	22,7
Kanada	94,4	5,6	90,8	9,2	93,2	6,8
Korea	75,2	24,8	16,0	84,0	59,4	40,6
Törökország	100	0	100	0	100	0

Forrás: Education at a Glance. OECD, Párizs, 1997.

Varga Júlia ehhez kapcsolódó fejtegetései az oktatás externális hozamai és az esélyegyenlőség megvilágítása szempontjából érdemelnek figyelmet. A közösségi finanszírozás melletti legfőbb közgazdasági érv az oktatás externális hozamaihoz kapcsolódik. A kormányzati beavatkozás legfőbb célja tehát az, hogy megnövelje az oktatás iránti egyéni keresletet az externális hozamok indokolta mértékig.

Nem mindenfajta oktatásnak van külső (externális) hozama, illetve annak mértéke oktatási programonként, oktatási fokozatonként változik. Az alsó- és középfokú oktatáshoz általában jelentős externális hozamot kapcsolnak, például a társadalmi kohézió erősítését a közös tudásanyag, közös értékek kialakítása révén. A felsőfokú oktatásról viszont csaknem mindenhol felmerült hogy a költségvetési támogatás indokolatlanul nagy. A felsőoktatásban az iskolázottsághoz kapcsolható kereseti előnyök rendszerint magasak, a képzési költségek rendszerint sokkal nagyobbak, mint a közoktatásban. Néhány fejlődő országban az egy felsőfokú hallgatóra jutó támogatás az egy alapfokú okta-

tásban részesülő hallgatóra jutó támogatásnak több mint hússzorosa. Kétséges, hogy az átlagos felsőfokon tanuló ennyivel nagyobb externális hozamot ad a társadalom számára.

Az állam szerepvállalása az oktatás finanszírozásában – Varga Júlia fejtegetései szerint – az externális hozam mellett az esélyegyenlőség biztosítása miatt is szükséges. Mivel az iskolázottság növekedése nyomán az egyéneknek nagyobb lesz az életkeresetük, az oktatásnak pénzbeli haszna van az egyének számára, ezért annak, hogy ki fizet az oktatásért, hatása lesz az egyenlőségre. Ha a jövedelemelosztás egyenlőtlensége miatt az oktatási lehetőségek is különbözők, vagyis az egyének lehetőségei nem egyformák abban, hogy milyen oktatási befektetéseket képesek végrehajtani, akkor ez a jövőben is állandósítja a jövedelmi egyenlőtlenségeket, mivel az iskolázottság a kereseti lehetőségeket befolyásolja. Ennek a hatásnak az enyhítésére is szükséges lehet az oktatás állami támogatása.

16. táblázat

Az alsó- és középfokú oktatási kiadások kiinduló források szerinti megoszlása az OECD-országokban 1994-ben, %

Ország	Alsó- és középfokú oktatás				Felsőfokú oktatás			
	központi	regio-nális	helyi	összes	központi	regio-nális	helyi	összes
Európai Unió								
Belgium	–	94	6	100	16	83	1	100
Dánia	25	12	63	100	89	1	10	100
Egyesült Királyság	20	–	80	100	100	–	–	100
Finnország	55	–	45	100	89	–	11	100
Franciaország	72	12	16	100	92	5	3	100
Hollandia	94	–	6	100	100	–	–	100
Írország	100	–	–	100	100	–	–	100
Németország	3	77	19	100	15	84	1	100
Olaszország	83	3	14	100	87	11	2	100
Spanyolország	44	50	6	100	49	50	1	100
Más OECD-ország								
Ausztrália	29	71	–	100	90	10	–	100
Csehország	80	–	20	100	99	–	1	100
Egyesült Államok	8	48	44	100	34	66	–	100
Kanada	3	64	32	100	47	53	–	100
Norvégia	40	–	60	100	100	–	–	100
Svájc	4	53	43	100	45	54	–	100

Forrás: Education at a Glance. OECD, 1997.

Rendszerint minél szegényebb egy ország, annál nagyobbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, és annál fejletlenebb az oktatási rendszer, vagyis a megfelelő korcsoportok annál kisebb százaléka tanul a magasabb oktatási fokozatokban. Minél fejletlenebb az oktatási rendszer, általában annál inkább túlképviseltek a kedvezőbb helyzetű társadalmi csoportok a magasabb oktatási fokozatokban, vagyis annál inkább a kedvező helyzetű társadalmi csoportok részesednek a támogatott oktatás előnyeiből. Ilyen esetekben hatékonysági szempontból – és az egyenlőséget elősegítendő is – megfelelő megoldásnak látszik, hogy a támogatás oktatási fokozatok közti elosztásakor az alsóbb oktatási szintek javára változtassák meg az arányokat.

Melyik kormányzati szint viselje a terheit az egyes oktatási programoknak, oktatási fokozatoknak? Ennek a kérdésnek az eldöntésében is segíthet a különböző megoldások hatékonyságra és egyenlőségre gyakorolt hatásának vizsgálata. A közösségi finanszírozású jószágok esetében hatékony erőforrás-allokációhoz általában az vezethet, ha a döntéseket a felhasználók, a haszonélvezők köréhez legközelebb álló közigazgatási, döntési szinthez helyezzük.

Az alsó- és középfokú oktatás hasznát nagyobb részben helyi jelentőségűnek tartják, mivel a migráció sokkal gyakoribb azok körében, akik felsőfokú oktatásban részesültek. Valamekkora haszon – például társadalmi kohézió fenntartása – viszont a távolabbi településeken, az egész társadalomban is jelentkezhet.

Aligha lehet kétséges: a humán tőkének a gazdaságnövekedésben betöltött szerepe szempontjából a felsőfokú oktatásnak megkülönböztetett jelentősége van. A felsőoktatásba járók száma a 20. század legelejétől növekszik, de a hatvanas években ért el olyan szintet, hogy tömeges képzésről beszélhetünk. A felsőoktatási képzés felfutása nehéz probléma elé állította a kormányokat. A létszámbővülés egybeesett a jóléti állam kiépülésével, akkor is, amikor a jóléti állam forrásai beszűkültek. Az így adódó problémával ez ideig az iparilag fejlett országok – úgy ahogy – megbirkóztak.²⁸

A felsőoktatásra fordított kiadásoknak lényegében négy – a források összetétele szerint eltérő – kombinációjával találkozhatunk a fejlett országokban:

- a) Állami dominancia a finanszírozásban, tandíj nélkül és intézményi egyéb bevételekkel (pl. Finnország, Norvégia).
- b) Állami dominancia a finanszírozásban, alacsony tandíjbevéttel és alacsony intézményi egyéb bevételekkel (pl. Franciaország, Hollandia).
- c) Jelentős állami támogatás, tandíj nélkül és jelentős intézményi egyéb bevételek (pl. Németország).
- d) Alacsony állami támogatás, magas tandíjakkal és jelentős intézményi egyéb bevételekkel (pl. Japán, Egyesült Államok).

28 Lásd különösen: Schultz, T. W.: *Investment in human capital*. *Am. Econ. Rev.*, 1961.; Maclup, F.: *Investment in Human Resources and Productive Knowledge*. 1982.

Az állami támogatás folyósítási módját tekintve ugyancsak több módszer alakult ki a fejlett országokban:

- a) Intézményfinanszírozás – főleg a domináns állami támogatással működő rendszerek esetében.
- b) Teljesítményfinanszírozás „ráfordítás jellegű” normatívákkal – ugyan-csak a domináns állami támogatással működő rendszereknél találkozha-tunk ilyenekkel, ahol igen részletes, több teljesítménymutatóra és norma-tívára épülő modell alapján határozzák meg a felsőoktatási intézmények támogatását.
- c) Egyszerű normatív finanszírozási rendszerek – viszonylag kisebb állami finanszírozási dominancia esetében alkalmazott módszer, ahol néhány jól mérhető teljesítménymutató (elsősorban a hallgatói létszám) és néhány (összevont szakirányra vonatkozó) normatíva alapján határozzák meg a felsőoktatási intézmények állami támogatását.
- d) Közvetett finanszírozás – ahol a kormányzat csak a hallgatóknak nyújt támogatást s az intézményeknek nem.

3. Az egészség gazdaságtana

Életminőség és egészség-tőke

A Világbank 1998-ban tájékoztatót tett közzé arról, milyen kép alakítható ki a különböző országokban az élet minőségét jellemző mutatókról (lásd a 17. táblázatot).

Az élet minőségét jelző átlagértékek jelentős eltéréseket mutatnak a szegény és a gazdag országok között. A hat legszegényebbnek tartott ország (Ruanda, Malajzia, Mozambik, Uganda, Zambia és Nigéria) jellemzésére a következőket érdemes megemlíteni: a) A férfiak születéskor várható élettartama 44 év, illetőleg az alatt helyezkedik el, Ruandában a 40 évet sem éri el. b) A lakosság orvosi ellátáshoz jutó hányada általában nem éri el a 30%-ot, de Malajziában csak 3%-ot tesz ki. c) Az analfabéta férfiak aránya Nigériában 79%, a nőknél pedig 93%. d) Az egy főre jutó energiafogyasztás kg/olaj egyenértékben 30-40 kg között váltakozik, és csak Zambiában közelíti meg a 150 kg-ot.

Ez az a pont, ahol célszerűnek adódik a „szegénység gazdaságtan” című előadásra történő hivatkozás, amit Theodore W. Schultz a Nobel-díj átvétele alkalmával tartott. Mi ebből csak az egészség-tőke fogalmának megalapozására vonatkozó fejtegetéseket emeljük ki.²⁹ E szerint sok alacsony jövedelmű országban az életminőség legfontosabb javulása elsősorban az egészségjavu-

29 A részletes értékelés megtalálható Polónyi István: *Oktatás-gazdaságtan*. Pedagógusok számára. Debrecen, 2000. c. könyvében.

Az élet minősége

Országok	Születéskor várható élettartam 1996		A lakosság orvosi ellátáshoz jutó hányada (%) 1995	A lakosság egészséges ivóvízhez jutó hányada (%) 1995	Analfabéták aránya a 15 évesnél idősebbek körében (%) 1995		Egy főre jutó energiatartalom, kg/olajegyenértékben 1995
	férfiak	nők			férfiak	nők	
Alacsony jövedelműek	62	64	28	76	24	45	393
Kína és India kivételével	55	58	36	51	36	55	132
Közepes jövedelműek	65	71	60	n. a.	14	22	1488
Alsó	64	70	58	n. a.	14	25	1426
Felső	66	73	64	76	13	16	1633
Alacsony és közepes jövedelműek	63	67	37	76	21	39	762
Kelet-Ázsia és csendes-óceáni térség	67	70	29	84	9	24	657
Európa és Közép-Ázsia	64	73	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	2690
Latin-Amerika és karibi térség	66	73	57	73	12	15	969
Közel-Kelet és Észak-Afrika	65	68	n. a.	n. a.	28	50	1178
Dél-Ázsia	61	63	30	78	38	64	231
Fekete-Afrika	51	54	37	45	34	53	238
Magas jövedelműek	74	81	92	n. a.	*	*	5123

* Az UNESCO 5%-nál kevesebbre becsüli az analfabéták arányát.

Forrás: World Development Indicators 1998. CD-ROM, World Bank.

lásban fejeződik ki, amit az emberek élettartamának meghosszabbodása jelez. Az élettartam-növekedés kedvező gazdasági hatásokkal jár. A hosszabb élettartam ösztönzi az embereket arra, hogy a jövőbeli kereset reményében magasabb képzettséget szerezzenek. Schultz tehát az emberi tőkét kibővítette: annak részeként értelmezte az egészség-tőkét, amit a karbantartás költségként fog fel. Ezek közé számítja a gyermeknevelést, a táplálást, a ruházást, a lakást, az orvosi ellátást és szolgáltatást, valamint a saját időkihasználást. Az egészség-tőke szolgáltatása pedig az egészségesen töltött betegségmentes időből áll, ami munkára, fogyasztásra, szabadidő-tevékenységre fordítható. Az egészség-tőke fogalmának bevezetésével Schultz a humán tőke fogalmát kiterjeszti az ember teljes újratermelési folyamatára. Ezzel jobb alapokat teremtett az egészségügyi politika számára is.

A korszerű egészségpolitika a következő alapelveken nyugszik:

- szolidaritás,
- szubszidiaritás,
- equity (méltányosság, esélyegyenlőség),
- finanszírozhatóság,
- kiszámíthatóság.

Az egészségügyi ellátórendszer pedig akkor megfelelő, ha alkalmazkodik

- a változóban lévő szükségletekhez és igényekhez,
- az orvostudomány, az orvostechnika fejlődése kapcsán bekövetkezett változásokhoz, végül pedig
- a gazdaság és a lakosság teherbíró képességéhez.³⁰

Mi ezt a rendkívül összetett problematikát csak fő vonalaiban és az egészségügyi gazdaságtan aspektusából vesszük szemügyre. Az egészségügy gazdaságtana a hatékonyság problémáját állítja a figyelem előterébe. A hatékonysági probléma pedig az egészségügyi technológia elemzése útján közelíthető meg. Az OTA (Office of Technology Assessment) 1978-ban publikált meghatározása szerint az egészségügyi technológia az egészségügyben használatos gyógyszerek, eszközök, terápiás és műtéti beavatkozások, valamint azon szervezeti és támogató egységek összessége, amelyen belül az egészségügyi ellátás folyik.³¹ Ezt alapul véve *Gulácsi László* az egészségügyi technológiák hat nagy csoportját különbözteti meg. Ezek:

- a) Eszközök, berendezések, felszerelések és segédeszközök.
- b) Gyógyszerek.
- c) Terápiás, ápolási és sebészeti beavatkozások.
- d) Az egészségügyi ellátás szervezete és felépítése.
- e) A kiszolgálórendszerek.
- f) A szervezet és menedzsment.

Az egészségügyi technológiaelemzés a klinikai biztonság, a folyamatok jellemzői, a hatásosság, a hatékonyság, valamint a gazdasági-társadalmi-jogi-etikai és politikai következmények szempontjai alapján vizsgálja az alkalmazott eljárásokat. *Gulácsi László*³² különösen a következő esetekben ítéli fontosnak az ilyen elemzéseket:

30 A Miniszterelnöki Hivatal (MH) Stratégiai Elemző Központja stratégiai füzetekben összegezi egyes fontos és időszerű közügyek problematikáját. E sorozatban jelent meg: *Az egészségügy kimagasló hatékonyságú ágazat*. Stratégiai füzetek 4. kiadvány. Budapest, 2000. november.

31 OTA, 1978.

32 *Gulácsi L.: Egészségügyi technológiaelemzés. (A „Klinikai kiválóságok” című gyűjteményes kiadvány. Budapest, 1999.)*

– Az adott technológiának nagyon magas az egységnyi, illetve az aggregált költsége (laboratóriumi vizsgálatok).

– Explicit „trade-off” döntést kell hozni a különböző területek közötti forrásallokációról (influenza elleni immunizáció versus szervtranszplantáció).

– Az adott technológia nagyon komplex, sok a bizonytalansági tényező (szűrővizsgálatok).

– A javasolt gyógyszer, műszer vagy beavatkozás innovatív, alapvetően új alkalmazása ellentmondásos, kevés a tapasztalat.

– Az adott technológia alkalmazásának mértékében nagyok a különbségek, az *outcome* pedig komplex és nagyfokú variabilitást mutat.

Az egészségügyi technológiai elemzés jelentőségét külön aláhúzza, hogy évente új technológiák egész sora jelenik meg: az új, olykor rendkívül drága be-
rendezések finanszírozása, az új és magas árfekvésű gyógyszerek állami támogatása sok esetben nehéz helyzet elé állítja a döntéshozókat. A modern egészségügy olyan követelményekkel lép fel, amellyel az iparilag leginkább fejlett országok sem tudnak megbirkózni. Ezért is tulajdonít Gulácsi László nagy jelentőséget a költség-haszon elemzésnek.

Az egészségügy alapvető kérdései közé tartozik – olvashatjuk –, hogy az ellátás eredményeképpen mekkora az egészségi állapot terén elérhető és elért nyereség, haszon, ez milyen természetű (túlélés, életminőség), és hogyan mérhető. Fontos annak a pontos ismerete is, hogy mindez mennyibe kerül a társadalomnak, az egészségügyi intézményeknek, a finanszírozóknak, a páciensnek, és nem kevésbé lényeges az is, hogy mindezek ismeretében hogyan hozhatók olyan döntések, amelyek eredményeképpen a rendelkezésre álló források felhasználásával a társadalom egészségi állapota a lehető legnagyobb mértékben fejlődhet. A haszon az egészségi állapotban bekövetkezett pozitív változás, élettartam-nyereség, javuló életminőség. Míg korábban az egészségügy célja egyértelműen az élettartam megnövelése volt, napjainkban a fejlett országokban egyre nagyobb figyelem fordul az életminőség mérése és javítása felé.³³

Az egészségvédelem intézményei

Az egészségügyi ellátás a 19. század közepéig magánbiztosítási alapon szerveződött és az egyéni fizetőképességhez igazodott. Az általános intézményi rendszer a 19. század második felében fokozatosan alakult ki. Az idő tájt még kezdetlegesesek voltak a terápiás lehetőségek. Fel sem merült a diagnosztika és a gyógyítás szervezeteinek rendszerre integrálása. A fertőző betegségek aktív intervenciós megelőzése csak a baktériumok felfedezésének sorozatával,

33 Gulácsi L.: *Haszon és költség az egészségügyben.* (A „Klinikai kiválóságok” című gyűjteményes kiadvány. Budapest, 1999.)

a 20. század fordulóján vette kezdetét. Ezt egészítették ki a fizikai, a kémiai és biológiai felfedezéseken alapuló diagnosztikus és terápiás eljárások.

A termelőerők fejlődésének függvényében erősödött az a közfelfogás, hogy a gyógyítás árát megfizetni nem tudókat nem lehet magukra hagyni, valamint az is, hogy az elesettek problémáját nem lehet alkalmi karitatív ügyként kezelni. Az intézményesített egészségügyi ellátás kiépítésének alapjául két modell szolgált.

Bismarck kancellár Németországban bevezette a szolidaritáson alapuló betegségbiztosítást, amelyben a kassza tagjai jövedelmük arányában fizetik a járulékot, és szükségleteik szerint részesülnek a járadékban, illetve az orvosi ellátásban. *W. H. Beverige* Nagy-Britanniában a második világháború után bevezette az állampolgári joron járó, mindenki számára hozzáférhetőséget, esélyegyenlőséget és megfelelő minőséget biztosító egészségügyi ellátási rendszert, amelynek költségeit adókból fedezték.

Az egészségügyi finanszírozásában két filozófiai nézetet különböztethetünk meg. Az egyik a szolidaritás elvére épít. A másik a kockázatvállaláson alapul, ahol az egészségügyi szolgáltatásokat az igénybevevők finanszírozzák. A szolidaritáson alapuló finanszírozás részben az adón és a járulékfizetésen alapuló újraelosztási rendszer, ahol a szociálisan erősek, a fiatalok és aktív korosztályok fizetnek a szociálisan gyengékért és az öregekért.³⁴ De azért hadd tegyük ehhez hozzá: a szolidaritási elven alapuló finanszírozás közgazdasági háttere a generációk javuló esélye. A generációk közötti kapcsolatokat tehát a hosszú távú döntések rendszerében kell értelmeznünk, noha a generációváltás a gazdasági fejlődésben folyamatos. Ezt a szemléletmódot legalább két momentum indokolja:

- Az egyéni háztartásokban a generációváltás az életciklusok mozgásfolyamataihoz igazodik, és ahhoz kapcsolódik, hagyott-e hátra a régi generáció (és milyen szerkezetben) anyagi javakat az új generációnak.
- A generációváltás a jelen és a jövő megkülönböztetésén alapul. Aki a jövőt, különösen a távoli jövőt érintő fejlesztési döntésekben működik közre, az annak a tudatában jár el, hogy a jövő generáció számára javuló életfeltételek biztosítása végett takarít meg és von el magától olyan termékeket, amelyeket egyébként elfogyaszthatna.

Végül is teljesen mindegy, hogy az egyén azért takarékoskodik-e fiatal korában, hogy kiegészítse azt a keresetkiesést, amit öregkorban szenved el, vagy azért, hogy utódainak hagyjon valamit örököül. A lényeg a társadalmi termelő-

34 Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban érdemes a figyelmet felhívni azokra a kutatásokra, amelyeket Magyarországon az MTA erre a célra alakult munkacsoportja folytatott. *Egészségügy és piacgazdaság*. Magyarország az ezredfordulón. MTA-kiadványsorozat. Budapest, 1998. Mikola I.: *A „köz” és a „magán” viszonya az egészségügyi ellátórendszerben.*; Gidai E.: *A piac szerepe az egészségügyben. Nemzetközi összehasonlítás.*

szervezetnek az a sajátos felépítése, amely eleve harmonizálja a jelen alacsonyabb fogyasztását a jövő remélt magasabb fogyasztásával.

Az egészségügynek tulajdonított megkülönböztetett jelentőség hívta létre 1946-ban az Egészségügyi Világszervezetet (World Health Organisation). A szervezet alkotmányba foglalta az egészségügy legfontosabb alapelveit. Ezek lényege a következőkben összegezhető: a) Az egészség nem a betegség hiánya, hanem a testi, lelki és szociális jólét. b) A legmagasabb egészségi standardok elérése alapvető emberi jog, faji, vallási, politikai hovatartozásra és társadalmi feltételekre tekintet nélkül. c) A kormányok felelősek népeik egészségéért: az állampolgárok egészségének védelme és a helyreállítása a politika alapvető ügye.

Ezeket az elveket valamennyi ország magáévá tette, de csak az iparilag leginkább fejlett országok vannak abban a helyzetben, hogy azoknak több-kevesebb következetességgel eleget tudjanak tenni. Végül is a WHO olyan elvárásokat fogalmazott meg, amelyek – különösen a fejlődő világban – nem tükrözik a valóságot. Az államok többségében az egészségügy még ma is inkább csak a karitatív tevékenység körében intéződik. Ez a 20. századtól nemzetközi segélyprogramokkal egészül ki, amelyeket rendkívüli esetekben (járvány, elemi csapások stb.) határoznak el.

A nagy elosztási rendszerek körében az egészségügy az a terület, ahol leginkább szembevető a különbség a fejlett és a fejlődő országok között. Ez jórészt annak a következménye, hogy a fejlődő országok sok esetben gazdasági teljesítményük aránytalanul nagy részét fordítják fegyverkezésre. Ezt életben maradásuk alapkérdésének tekintik, függetlenül attól, hogy a valóságos motiváció a hódítás vagy a védekezés. A korszerű egészségügyi ellátás kiépítése csak jelentős közpénzek felhasználásával biztosítható. Ez az, ami meghaladja a gazdasági fejlődésben elmaradt országok lehetőségeit. W. Baumol, A. Sen és J. Tobin műveiben az olvasó erre vonatkozóan megismerheti a fontos részleteket is.³⁵

A társadalombiztosítási rendszerek nemzetközi áttekintése arról tanúskodik, hogy az államok többségében rendkívül magas az állami finanszírozás.³⁶ Nyugat-Európában a közfinanszírozás aránya meghaladja a 70%-ot. De még az Egyesült Államokban is, ahol a biztosítási rendszer leginkább piaci alapon működik, ez az arány 40% körül adódik.

35 Baumol, W.: Health care, education and the cost disease: A looming crisis for public choice. *Public Choice*, 1963. 77.; Sen, A.: *Inequality Reexamined*. New York, Russell Sage Foundation and Cambridge, MA: Harvard University Press. 1992.; Social commitment and democracy: The demands of equality and financial conservatism. In *Living as Equals*. Ed. Barker, P., Oxford, Oxford University Press, 1966.; Tobin, J.: On limiting the domain of inequality. *The Journal of Law and Economics*, 1970. 13.

36 Az MH Stratégiai Elemző Központja idevágó kutatásait Lukács Erika, Sinkó Eszter és Várhelyi Krisztina végezte.

Az egészségellátás intézményi rendszerének kiépülése az iparilag fejlett országokban lényeges különbségekkel ment végbe, ami egyben a korszerű el-

18. táblázat

Egészségügyi kiadások, 1996

Fejlett országok	Egy főre jutó összes egészségügyi kiadás, USD ^{a)}	Az összes	Az államháztartásból származó	Egészségügyi kiadások az államháztartási kiadások %-ában
		egészségügyi kiadás a GDP %-ában		
Ausztria	1703	8,0	5,7	11,3
Belgium	1697	7,8	6,8	12,7
Csehország	900	7,2	6,6	13,5 ^{b)}
Dánia	1412	6,3	5,2	8,4 ^{c)}
Finnország	1389	7,4	5,8	9,9
Franciaország	1989	9,7	7,8	13,9
Görögország	865	6,8	5,2	10,5 ^{c)}
Hollandia	1800	8,6	6,2	11,7
Írország	1938	7,0	5,2	13,0 ^{b)}
Lengyelország	370	5,0	4,6	..
Luxemburg	2283	7,0	6,5	..
Nagy-Britannia	1297	6,9	5,8	12,8 ^{b)}
Németország	2233	10,5	8,2	14,2 ^{c)}
Norvégia	1914	7,9	6,5	13,3 ^{c)}
Olaszország	1545	7,7	5,3	10,0 ^{c)}
Portugália	1082	8,3	4,9	11,4 ^{d)}
Spanyolország	1100	7,4	5,8	13,9
Svájc	2586	9,7	7,1	13,2 ^{c)}
Svédország	1468	7,3	6,2	9,0 ^{c)}
Törökország	223 ^{b)}	4,2 ^{b)}	2,5 ^{b)}	..
Japán	1673	7,2	5,7	15,6 ^{c)}
Kanada	2065	9,6	6,7	14,2 ^{c)}
USA	3898	14,0	6,5	18,8 ^{c)}
Ausztrália	1775	8,5	5,9	14,8 ^{c)}
Új-Zéland	1270	7,3	5,6	11,5

a) Vásárlóerő-arányok alapján.

b) 1994.

c) 1995.

d) 1993.

Forrás: OECD in Figures. 1998, OECD, Párizs.

látási rendszer különböző fokozatait is jelzi. *Forgács Iván* a korszerű egészségügyi rendszerek paramétereit a következőkben jelöli meg:

1. Megfelelő a hozzáférhetőség. Ez térben és időben az állapotnak megfelelő ellátás fizikai elérhetőségét jelenti.

2. Az ellátás mindenki számára egyenlő színvonalú és minőségű. Az esélyegyenlőség a szolgáltató, a finanszírozó és a fogyasztó szándékain és lehetőségein, gazdasági, politikai és kulturális tényezőin múlik.

3. Az egészségügyi ellátás nemzetközileg elfogadott technológiai színvonalon történik.

Mindehhez tegyük azonnal hozzá: a mindenki számára egyenlő esélyekkel hozzáférhető és a nemzetközi technikai színvonalnak megfelelő minőség biztosítása a gyakorlatban nem fordul elő. A minőségi szolgáltatások – általános szabályként – csak egyes társadalmi csoportok részére vagy egyes betegcsoportokra biztosíthatók. Ez egyenes következménye annak, hogy még az iparilag fejlett országokban is az egészségügyi szolgáltatások technikai és technológiai lehetőségei messze meghaladják a gazdasági lehetőségeket.³⁷ Mindezt érthetővé teszi, hogy az ország többsége kidolgozza azt a stratégiát, amelyben meghatározza a követendő egészségellátási rendszer fő jellemzőit, amelyek szem előtt tartásával az egészségpolitikát fejleszteni kívánja.

Négydimenziós egészségügyi modell

Az egészségügy korszerű intézményi rendszere az orvos és a beteg intim kapcsolatát *Forgács Iván* négy szereplős fogyasztási sémává bővítette, amelynek tagjai a szolgáltatást igénybe vevő beteg, az orvosi ellátást nyújtó egészségügyi szolgáltató, az ellátást a beteg számára megvásárló finanszírozó és az állampolgárok egészségének felelősségét viselő állam. Az egészségpolitika kialakításánál pedig abból indulnak ki, hogy az egészségügyi ellátásban szereplők érdekei nem azonosak: a) A fogyasztó kevesebb járulékért több és jobb ellátást szeretne kapni. b) Az egészségügyi szolgáltató a technológiai színvonal növelésében érdekelt, egyebek között azért, mert csökkenti a hibalehetőséget és nagyobb szakmai kielégülést, sikerélményt és presztízst biztosít. c) A társadalombiztosítás a befolyt kötelező járulék újraosztását végzi és nem érdekelt a megelőzésben, a hozzáférhetőségben, a minőségben. d) Az állam az alkotmány és az egészségügyi törvény alapján felelős a lakosság egészségi állapotának javításáért. Ugyanakkor igyekszik a szociális és egészségügyi kiadásokat kordában tartani, úgy azonban, hogy az egészségügyi ellátást a politikai-társadalmi elégedettség szolgálatába állítva a választók jóindulatát megnyerje.³⁸

37 Forgács I.: Az egészség ára. *Magyar Tudomány*, 2000. 9. szám.

38 Forgács I.: i. m.

12 Ebben a négydimenziós modellben egészségtani szempontból két kérdésnek van alapvető jelentősége. Az egyik az egyén járulékfizetési kötelezettsége és az állami finanszírozás közötti arány megfelelő megállapítása. A másik az egészségügyi technológia világszintű fejlődésével való lépéstartás és az ezzel kapcsolatos költségnövekmény megosztása az egyéni fogyasztó és az össz-társadalom között. De nézzük előbb a fogyasztó és az állam közötti pénzügyi tehermegosztást! Ha az egészségellátás alanyi jogosítvány, akkor:

– A járulékfizetési kötelezettség nélkül egészségügyi ellátásban részesülők tekintetében meg kell határozni a) azt a kereseti szintet, amely alatt az egyén mentes a járulék alól – ez természetesen nem vonatkozik a munkaalkalmazot-takra, ha bérükből a törvényi előírások szerint a társadalombiztosítási járulékot eleve levonják, és azt a munkaadó fizeti a társadalombiztosítási intézmény pénz-tárába; b) azt az ellátási szintet, amely külön térítés nélkül jár a fogyasztónak.

– Rendezni kell a biztosítási rendszer alkalmazott formáit, különösképpen pedig a magánbiztosítási formákat és azoknak kapcsolatát a társadalombizto-sítási rendszerrel.

Az országok uralkodó többségében az egészségügyben alapellátás-priori-tású, kétszintű egészségügyi ellátás alakult ki, amely piaci elemeket tartalma-zó forráselosztáson és szolidaritás elvű társadalombiztosításon nyugszik. Ez a kettősség elkerülhetetlen. Az orvostudomány (de a gyógyszerkutatás is) olyan fejlettségi szintet ért el, illetve olyan dinamikusan fejlődik, amelyben még a világ gazdaságilag legfejlettebb országai sem képesek valamennyi fejlett diagnosztikus és gyógyítótechnika hozzáférhetőségét valamennyi állampol-gár részére biztosítani. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy az orvosi ellá-tás fejlődése nyomán különösen Nyugaton emelkedik az átlagos életkor, és ezzel az ember élettartamán belül az egészségügyi ellátást igénylő időszak ará-nya. Ezért a kritikus állami döntések körében egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az orvosilag már lehetséges, de közfeladatként még meg nem engedhető egészségügyi ellátás határvonalának kijelölése.

Nézzük ezek után az állam és az egészségügyi szervezetek közötti pénzügyi kapcsolatot! Az egészségügyi politika rendszeresen szembesül azzal a problé-mával, vajon az élenjáró technika követését tekintse-e meghatározónak, vagy a tömegméretű egészségvédelem bázisán fejlessze az egészségügyi ellátást. Itt nem is annyira a vagy-vagy problémájával van dolgunk, hanem sokkal inkább a kettő közötti megfelelő arány kialakításával. Azon különösebben nem cso-dálkozhatunk, hogy az egészségügyben tevékenykedők sok esetben a minősé- get részesítik előnyben a mennyiséggel szemben, hiszen szakmai kultúrájuk kiszolgálói. De ha a problémát az egészség-tőke oldaláról közelítjük, a mennyi- ség preferálása tűnik kívánatosnak. Ez az, ami elsősorban javíthatja a humán tőke jobb hasznosulását.

A mennyiség és a minőség között a megfelelő arány akkor teremthető meg, ha kellő átgondoltsággal, az ország gazdasági lehetőségeivel összhangban ha-

tározzák meg az állampolgárokat alanyi jogon megillető ingyenes, illetve kedvezményes egészségügyi szolgáltatásokat. Csak ez lehet az a bázis, amire az egészségügy gazdaságtana felépíthető. A dinamikusan emelkedő egészségügyi kiadások miatt tűnik elkerülhetetlennek a minimális szolgáltatói feltételrendszerek meghatározása, valamint a tevékenységi eljárás rendjének, standardjainak megfogalmazása. Szakértői körökben újra és újra hangsúlyozzák: az új orvosi technológiák bevezetése jelentős működtetési költségnövekedéssel jár. Ugyanakkor ezeknek az egészség megőrzése, illetve helyreállítása szempontjából mért hatékonysága a legtöbb esetben nincs arányban a költségek növekményével.

Ezért tűnik sokak számára az amortizáció az ésszerű egészségügyi finanszírozási rendszer alapvető kérdésének. E vélekedés szerint a beruházások hatékony allokációját csak akkor lehet biztosítani, ha az egészségügyi intézmények költségei között számításba veszik az új technika értékének csökkenését is. Ez teremti meg a társadalmi értéket kifejező olyan eredményt, amely költség-haszon elemzésen alapul. Amortizáció hiányában piacconform megoldás nem adható, hiszen ez esetben a legfontosabb erőforrásra történő ráfordítás kikerül a piaci értékítélet hatóköréből. Következésképpen nem határozható meg az elfogadható kapacitáskihasználási szinten adódó tőke költség.

Gyógyszerek állami támogatása

Jelentőségénél és rendszeresen növekvő súlyánál fogva figyelmet érdemel a gyógyszerek ártámogatási rendszere. A világ gyógyszertermelése 1996-ban megközelítette a 300 Mrd USD-t, a 21. század induló éveiben pedig azt lényegesen meg is haladta. Ebből Európa 30%-kal részesedett. A gyártott gyógyszerek költségének fedezésében osztozik az állam és a lakosság. Jelentős az a teher, amit a költségvetés vállal magára a lakosság gyógyszerekkel való ellátásában.

Hadd tegyük ehhez hozzá: egyrészt törekvés van arra, hogy világszerte is meglévő egészségügyi problémák megoldására újabb és hatékonyabb gyógyszereket fejlesszenek ki. Vannak még ma is olyan terápiás helyek, ahol számos gyógyszer már van, de még nem tudják meggyógyítani a betegek nagy részét, azaz nem oki, csak tüneti kezelést tudnak alkalmazni (pl. AIDS/HIV, daganatos betegségek stb.). Másrészt a gyógyszerek kifejlesztésére fordított költségek egyre emelkednek, és ezeket a költségeket a befektetők a piacon vissza akarják kapni.

Az is figyelemre méltó, hogy bár kb. azonos hatástani csoportból adódik a világ gyógyszerfogyasztási toplistája, mégis más-más a forgalomvezető gyógyszercsoport Európában (itt a kardiovaszkuláris gyógyszerekből adják el a legtöbbet), Észak-Amerikában (itt a központi idegrendszer gyógyszerei vezetnek) és Japánban (itt a táplálkozás-anyagcsere betegségek gyógyszerei vezetnek).

19. táblázat

A gyógyszerellátás költségvetési terhe
néhány kiemelt európai országban, 1999. március

	Gyógyszerköltségek a teljes eü.-költségvetés %-ában	Egy főre jutó gyógyszerköltség, USD
Ausztria	14,1	247
Belgium	18,9	321
Dánia	9,4	174
Finnország	15,2	209
Franciaország	17,2	352
Németország	12,6	294
Görögország	26,6	236
Olaszország	19,4	308
Hollandia	11,1	205
Portugália	26,3	282
Spanyolország	20,7	241
Egyesült Királyság	17,3	233
Svédország	12,7	219

Forrás: Pharmorient 86, 1999. december.

20. táblázat

Az európai gyógyszerárak vásárlóerő-paritásban kifejezve

Ország	A gyógyszer ára vásárlóerő-parításban
Hollandia	133
Portugália	106
Svédország	103
Nagy-Britannia	102
Dánia	101
Írország	91
Németország	88
Olaszország	87
Belgium	86
Finnország	81
Svájc	78
Ausztria	67
Spanyolország	66
Görögország	57
Franciaország	52

Forrás: IMS, OECD.

Ha a gyógyszerárakat tekintjük át, megállapítható, hogy az EU-tagállamok többsége referencia-árrendszert alkalmaz. Ez azt jelenti, hogy néhány európai ország áraiból képeznek átlagárakat (külső referencia), vagy az ún. európai átlagárát alkalmazzák referenciaként, de alkalmaznak belső referenciákat is, a már saját piacukon meglévő gyógyszerek áraihoz viszonyítással.

A finanszírozási rendszer terén Európában két modellt találhatunk. A bismarcki, melynek lényege a betegek befizetéseit felhasználó biztosító(k) általi finanszírozás és a beveridge-i (NHS), melynek lényege az adófizetők adóiból történő állami finanszírozás.

Az egyes EU-tagállamokra nem a „tisztá modell”, hanem a többszínűség, valamint az időben való állandó változás és átrendeződés jellemző. Spanyolország például korábban a bismarcki típushoz tartozott Németországgal, Belgiummal, Franciaországgal és Hollandiával együtt, ma azonban már a Beveridge-típushoz tartozik az Egyesült Királysággal és Olaszországgal együtt.

Az iparilag fejlett országokban a társadalmak előregedése miatt az egészségügyre egyre inkább rászoruló betegek kényszerhelyzetet teremtenek. Az államok különböző módszereket alkalmaznak az egészségügyi, kiváltképpen a gyógyszerköltségeik „kordában tartására”. Ilyen például a pozitív, illetve a negatív lista alkalmazása, ami azt jelenti, hogy pozitív lista esetén csak e listán szereplő gyógyszerek kaphatók támogatással vagy írathatók fel receptre, míg a negatív lista gyógyszereire nincs támogatás. Pozitív lista valamilyen formában minden országban van. Negatív lista létezik Spanyolországban, Írországban, az Egyesült Királyságban, Németországban, Luxemburgban stb.

Alkalmaznak profitkontrollt például az Egyesült Királyságban, promóciós költségkontrollt például Spanyolországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban. Egyre inkább tért hódít a farmakoökonómiai tanulmányok kívánalma, melyeket legelőször Svédország, Franciaország, Belgium, Olaszország alkalmaztak, Európán kívül pedig Kanada és Ausztrália. Ma pedig minden országban – ha nem is azonosan magas szinten – foglalkoznak vele, számos tanulmány és konferencia, szakmai továbbképzés és egyetemi oktatás is terjeszti.

Limitált büdzsét adnak az orvosnak a gyógyszer felírására Németországban, Írországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban. Számos országban került előtérbe a költségkímélő generikumok alkalmazásához valamilyen szintű kedvezmény odaítélése is például Dániában, Finnországban, Hollandiában. A generikumok árszintjével kapcsolatosan azt állapíthatjuk meg, hogy azok nagyon különbözőek lehetnek. Magyarországon az originális gyógyszerek árszintjénél 20–30%-kal olcsóbb generikumárszint realitása adott volt, de még szigorúbbak is vannak.

Néhány országban az utóbbi években árcsökkentéseket hajtottak végre. Németországban 1994 végén (5%) és Olaszországban az 1995 végén (2,5–5%), az Egyesült Királyságban 1996 őszén (2,5%). Hollandiában 1996 júniusában (5%), Dániában 1997 áprilisában (3%), Spanyolországban 1997 vé-

21. táblázat

Generikus gyógyszerek árszintje egyes országokban

Ország	A generikumoknak az originális gyógyszerhez mért diszkontja, %	Az egészségügyi alapok megtakarítása, %
Ausztria	10	25-30
Finnország	30-50	5-10
Franciaország	30	
Németország	30	30
Görögország	80	
Norvégia	10-70	
Spanyolország	20-25	
Magyarország	20	10
Svájc	50	
Kanada	50	
Japán	20	
Ausztrália	5	

Forrás: IMS, OECD.

gég (3%), míg Portugáliában 1994-ben 2,85-8% árcsökkentések voltak. Az árszintek Európában nagyon különbözőek. Amennyiben az európai átlagárát tekintjük összehasonlítási alapnak, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy 0,61-1,64-ig terjedő értékeket találtunk, ami azt jelenti, hogy több mint kétszeres is lehet a különbség. Az USA átlagár kb. megegyezik az európai legmagasabb árszintű ország átlagárával.

A kórházi kezelésben szolgáltatott gyógyszerektől eltekintve a patikában kiszolgált gyógyszerekért valamennyi országban – kevés kivételtől eltekintve – térítési díjat kell fizetni. De ezek kedvezményes árak, miután állami támogatást élveznek. Ezek országonként jelentős különbségeket mutatnak. Ez döntően az állami ártámogatás eltéréseivel függ össze. Az állami ártámogatás Belgiumban 0,25, 50, 60, 80, 100%-os, Dániában 0, 25, 50%-os, Spanyolországban 0, 10, 40%-os, Franciaországban 0, 35, 65%-os stb. Vannak országok, ahol fix összeget vagy receptdíjat kell fizetni, amely a gyógyszer értéke szerint változhat.³⁹

³⁹ Az idevágó anyagot a *Pharmorient* 1999. decemberi számában megjelent dolgozat alapján készítettük. Az anyagról Novákné dr. Pékli Mária készített tájékoztatót.

Fajlagos költségnövekedés és egészségügyi reform

Az iparilag fejlett országokban az államilag centralizált jövedelmeknek a 21. század fordulóján már számottevő részét kötötték le az egészségügyi kiadások. Ez a helyzet a fajlagos egészségügyi költségek rendszeres növekedésével alakult ki. Erről a következő áttekintés adható (lásd a 22. táblázatot).

22. táblázat

Egészségügyi kiadások a GDP %-ában

Ország	1960	1970	1980	1990	1997
Ausztrália	4,9	5,7	7,3	8,2	8,4
Ausztria	4,3	5,3	7,7	7,2	8,3
Belgium	3,4	4,1	6,5	7,5	7,6
Csehország			3,8	5,4	7,2
Dánia	3,6	5,9	9,3	8,3	8,0
USA	5,2	7,3	9,1	12,6	13,9
Finnország	3,9	5,7	6,5	8,0	7,4
Franciaország	4,2	5,8	7,6	8,9	9,6
Görögország	3,1	5,7	6,6	7,6	8,6
Hollandia	3,8	5,9	7,9	8,3	8,5
Írország	3,8	5,3	8,7	6,7	6,3
Izland	3,3	5,0	6,2	7,9	7,9
Japán	3,0	4,6	6,5	6,1	7,2
Kanada	5,4	7,0	7,2	9,2	9,2
Korea		2,3	3,7	5,2	6,0
Lengyelország				4,4	5,2
Luxemburg		3,7	6,2	6,6	7,0
Magyarország				6,1	6,5
Mexikó				3,6	4,7
Nagy-Britannia	3,9	4,5	5,6	6,0	6,8
Németország	4,8	6,3	8,8	8,7	10,7
Norvégia	2,9	4,5	7,0	7,8	7,5
Olaszország	3,6	5,2	7,0	8,1	7,6
Portugália		2,8	5,8	6,4	7,9
Spanyolország	1,5	3,7	5,6	6,9	7,4
Svájc	3,1	4,9	6,9	8,3	10,0
Svédország	4,7	7,1	9,4	8,8	8,6
Törökország		2,4	3,3	3,6	4,0
Új-Zéland	4,3	5,2	6,0	7,0	7,6

Forrás: OECD.

Az egészségügyi kiadások fajlagos növekedését Kornai János három okra vezeti vissza.⁴⁰

1. Az iparilag fejlett országokban emelkedett az életkor, az inaktív népesség aránya. Az pedig köztudott, hogy az idős nemzedék esetében az egészségvédelemre fordított kiadások jóval meghaladják azt az összeget, amit a fiatalabb nemzedék egészségvédelme követel.

2. Mind jellemzőbbé vált a pazarló gazdálkodás. Minél teljesebben vállalja magára az állam ezeket a költségeket, annál inkább indulhat ki a beteg és az orvos egyaránt abból, hogy az egészségügyi szolgáltatások sok esetben mellőzhető igénybevételével, illetve egyébként indokolatlan technológiák (eljárások stb.) alkalmazásával olyan költségeket okozzon, amit végül is a társadalomnak kell viselnie.

3. Leginkább a technológiai fejlődés hozta magával az egészségügyi költségek fajlagos növekedését. A legtöbb ágazatban a technológiai fejlődés munkamegtakarítással jár. De az egészségügyi szektor éppen abban tér el az általános tendenciától, hogy ilyen megtakarítással nem, vagy alig jelentkezik. Az egészségügyben a nagy technológiai fejlődés néha még növekvő munkaráfordítást is követel. Egyfelől az orvos és a segédszemélyzet munkája nem csökken, viszont a sikeres megelőzés, a beteg állapotának javulásához, teljes gyógyulásához vezető kezelés gyakoribbá válik. Ezért relatíve egyre drágul az egészségügyi szolgáltatás. Ez akkor is bekövetkezik, ha olyan helyzetre gondolunk, ahol nincs pazarlás.

A központi elosztási rendszerek vizsgálatának befejező szakaszában újlag hangsúlyoznunk kell a gazdaságpolitika autonóm és heteronóm céljai összhangjának alapkövetelményét. Végül is ezen alapszik – legalábbis hosszú távon – a nemzetgazdaság stabilitása és a gazdaságnövekedés számára kielégítő tőkeellátottság biztosítása. Egyfelől túrhető keretek között kell tartani az államháztartási deficitet. Másfelől el kell kerülni a nemzetgazdaság túladóztatását. Mindez sajátos követelményeket támaszt a költségvetés szerkesztésével szemben, illetőleg abban, hogy az államháztartás által végrehajtott központi elosztások megfeleljenek a társadalmi elvárásoknak, az ezekből levezetett politikai preferenciáknak, de úgy, hogy a központi elosztás terén tett állami intézkedések reális keretek között maradjanak.

Eddigi fejtegetéseink alapján megérthetjük, miért éppen az egészségügyi gazdaságtan kapcsán térünk minderre vissza. A gazdaságilag fejlett országokban leginkább az egészségügyi kiadásokkal kapcsolatban léptek fel feszültségek a gazdaságpolitika autonóm és heteronóm céljainak egyeztetése terén. Elöljáróban szögezzük le: a 20. század második felében a jóléti állam irányába

40 Kornai J.: *Az egészségügy reformjáról*. Budapest, 1998. Vizsgálataiban támaszkodik egyebek mellett W. Baumol kutatási eredményeire. Baumol, W.: Health care, education and the cost disease: A looming crisis for public choice. *Public Choice*, 1963. 77.

végrehajtott fordulat a társadalmi fejlődés természetes velejárója volt, noha kétségtelen, hogy ebben az időben a Szovjetunió fennállása és a munkásosztályra gyakorolt hatása is szerepet játszott. A jóléti állam talaján megfogalmazott reformintézkedések nem állítottak tilalomfát a gazdaságnövekedésnek. Mi több: ezekben az évtizedekben gyorsult fel a gazdaságnövekedés. Így az sem vonható kétségbe, hogy a társadalmi elkötelezettségtől mentes szabad piacgazdaságról a szociális piacgazdaságra való átmenet a gazdasági fejlődést előrelendítő új erőket hozott működésbe. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a fajlagos egészségügyi költségek nem várt nagymérvű növekedése miatt a társadalombiztosítás rendszere felülvizsgálatra szorult.

Ez a társadalom érzékenységet talán leginkább érintő ügy problémákat vet fel, hiszen szerzett jogok részleges visszavonásáról van szó. Az egészségügyi reform számára mindenesetre két lehetőség adódik. Az egyik az operatív, évenkénti kiigazítások gyakorlata. Eszerint az állam az éves költségvetések szerkesztésekor a politika által még képviselhető módon hajt végre költségfaragásokat. Ilyenkor az egészségügyi reform kimerül az ingyenes szolgáltatások körének szűkítésében, a térítéses szolgáltatásoknál pedig a kedvezmények csökkentésében. A másik út a társadalombiztosítás rendszerének általános felülvizsgálata, annak deklarált új alapokra helyezése, amikor is az ezzel összehangolt reformlépéseket vagy egy ütemben, vagy fokozatosan teszik meg. Az állami egészségügyi kötelezettségvállalások e második változatban is mérséklődnek. De a második lehetőség esetén ez úgy megy végbe, hogy az embereknek esélyt ad a jelen és a jövő személyes szükségleteinek egyeztetésére, az egyéni (családi) jólét ezen alapuló optimalizálására.

Ha az egészségügyi reformot a társadalombiztosítás átfogó rendszerében értelmezzük, akkor világosan kirajzolódnak az egyén, az intézmények és az állam közötti felelősségmegosztás változásának fő vonásai. Ezek valójában a legkülönbözőbb választási lehetőségek egyfelől a paternalista állam, másfelől a társadalmi szolidaritásból levezethető feladatmegosztás változatai között. Mindezzel kapcsolatban különböző kritériumokat fogalmaztak meg és építettek azokra az egészségügyi reform elképzeléseiket.⁴¹

Határozzuk meg pontosabban a társadalombiztosítás rendszerében felmerülő kérdések körét! A társadalombiztosítás az emberekről (családokról) való gondoskodás, amikor azok akaratukon kívül keresetképtelenné válnak. Betegség, rokkantság, öregség, szülés és halál teremthet ilyen helyzetet. Az állami társadalom számára az tűnhet a legelőnyösebbnek, ha ilyen helyzet bekövetkezésekor az arra való felkészülés az önkéntesség alapján az egyén és az ilyen célra létesült intézmények közötti megállapodásokkal rendeződnek. Ez azonban feltételezi, hogy az emberek egyenlő helyzetben vannak. Ha ez lenne a helyzet,

41 Kornai J.: *Az egészségügyi reformjáról*. Budapest, 1998.; Mihályi P.: *Magyar egészségügy: diagnózis és terápia*. Budapest, 2000.

akkor az egyén (család) csak akkor juthatna kritikus helyzetbe, ha a jelen túlfogyasztásával elmulasztotta a tartalékképzést, amire nélkülözhetetlenül szüksége van a szükségállapot levezetéséhez.

De a napi tapasztalat arról győzhet meg: az emberek életük során nincsenek egyenlő helyzetben. Viszonylag nagy az „elesettek” száma, akiknek a társadalomra utaltsága aligha vitatható. Eppen ennek a felismerése vezetett a társadalmi juttatásoknak az egészségügyre való kiterjesztésére. Az egészségügyi reform központi problémája pedig olyan modell megalkotása, amely az egyén és a közösség érdekeinek legjobb harmonizálásával képes gyakorlattá tenni a társadalmi szolidaritást. Amikor pedig az ország helyzete a megszorításokat elkerülhetetlenné teszi, a feladat abban jelölhető meg, hogy az elkerülhetetlen változtatásokat a legkisebb társadalmi feszültség felidézésével hajtásuk végre.

Fogalmazzuk meg újól az egészségügyi reform célját! Az egészségügyi reform a bevétel fokozás, a kiadáscsökkentés és a hatékonyságnövelés összefüggő és helyesen csak komplex módon kezelhető problémáit állítja a figyelem előterébe. Általános az a megítélés, hogy a gondok alapjában véve csak a közfinanszírozás talaján oldhatók meg. Ha ebből indulunk ki, akkor azokat a hatékonysági tartalékokat kell feltárni, amelyek az egészségügyi ellátásban adódnak. E téren legelőbbre azok az országok vannak, ahol az egészségügyi ellátószervezetek működési költségeit nem a bekerülési elv, hanem olyan finanszírozás biztosítja, amely a normatív teljesítmény elven épül fel. Egyik lehetséges megoldásként, némileg példaként szoktak hivatkozni az USA kórház-financezírozási módszerére, melynek lényege az átlagköltséget térítő esetfinanszírozás, az ún. DRG-rendszer (Diagnosis Related Groups). Ehhez legalább két további követelmény kapcsolódik. Az egyik a kórházvezetés menedzsmentszerű alakítása. A másik pedig a járóbeteg-ellátás megerősítésével és más, lehetséges ellátási formák alkalmazásával az ellátórendszer mentesítése a nem indokolt feladatokról, a túlzottan medikalizált egészségi állapot kiküszöbölése.

De azok a lehetőségek is fontosaknak tűnnek, amelyek a piacosítás révén az ellátás minőségét javítják. Az egészségügy problémái elkerülhetetlenné teszik a magántőke bevonását. A hatékonyság és a minőség javítása leginkább ily módon biztosítható. A magántőke reagálási képessége jobb, mint az államé. Az innovatív technikák a magánszférában jobban terjednek. A feladat is az, hogy megtalálják a „köz” és a „magán” együttélésének lehetőségét. A lényeg továbbá az, hogy fennálljon a beteg választási lehetősége, hogy melyik szférában jut hozzá a megfelelő szintű és tartalmú ellátáshoz.⁴²

42 Kincses Gy.: *Paradigmaváltások szükségessége az egészségügyben*. Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ. Stratégiai füzetek. 4. Budapest, 2000. november.

A GAZDASÁG HORIZONTÁLIS GLOBALIZÁCIÓJA

IV. fejezet

Az államok gazdasági integrációja

Kontinens	1990	2000	2010
Európa (Cross-border)	100	100	100
Ázsia	100	100	100
Amerika	100	100	100
Ausztrália	100	100	100
Észak- és Közép-Ázsia	100	100	100
É. és K. Amerika	100	100	100
Oceánia	100	100	100

I. Az országok beilleszkedése a világgazdaságba

I. A világgazdaság fő jellemzői

A világgazdaság szerkezete

Földi világunk gazdasága a 21. század fordulóján közel kétszáz ország nemzetgazdaságára épült. Ezek többségét a gyarmati iga alól felszabadult országok adták. 1993-ra vonatkoztatva az országok száma 193 volt és azok fő mutatói a következőkben jellemezhetők (lásd 1. táblázat).

1. táblázat

Földünk 193 országának 1993. évi fő mutatói

Kontinens	Terület millió km ²	Népesség millió fő	Népsűrűség fő/km ²	GDP Mrd USD	GDP 1 főre USD
Európa (Oroszországgal)	23,0	728	31,6	8348	11470
Afrika	30,2	690	22,8	449	650
Ázsia	31,9*	3338	75,2*	6750	2020
Ausztrália és Óceánia	8,5	27	3,2	300	13500
Észak- és Közép-Amerika	24,4	439	18,0	7418	16878
Dél-Amerika	17,8	310	17,4	950	3060
Összesen	135,8	5532	36,7	24215	4376

* Módosított adatok. A HVG Zsebvilág Oroszország ázsiai területét kétszer vette számításba.

Forrás: Zsebvilág. Budapest, 1995. HVG Kiadói Rt.

Az egyes kontinensek súlya a világgazdaságban jelentős eltéréseket mutat. A népesség és a megtermelt GDP alapján vizsgálva a 2. táblázatban összegzett kép adódik.

Hadd fogalmazzuk meg már előljáróban a gazdaság horizontális globalizációjának két alaphipotézisét, ha ugyanis ezt az államok közötti gazdasági kapcsolatok szempontjából közelítjük. A 21. század fordulóján a világgazdaság

a) kétpólusú. Ez az ellentét és harc viszonyaira utal, amelyek az észak-dél, a szegény–gazdag problémában összegeződnek; továbbá

b) három erőközpontú. Ezek az EU (az Európai Unió), az USA és Japán uralkodó gazdasági viszonyaiban mutatkoznak meg. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban nagy egyértelműséggel ezek határozzák meg a lényeges folyamatokat.

2. táblázat

Kontinensek súlya a gazdasági folyamatok alakításában, %

Kontinens	Népesség	GDP
Európa	13	34
Afrika	12	2
Ázsia	60	28
Ausztrália és Óceánia	2	1
Észak- és Közép-Amerika	8	31
Dél-Amerika	5	4
Összesen	100	100

Az észak-dél, a szegény-gazdag problémával már e mű korábbi fejezeteiben foglalkoztunk. Most ezt ki kell egészítenünk a gazdasági erőközpontoknak a világgazdaságban mutatkozó súlyának bemutatásával (lásd a 3. és a 4. táblázatot).

3. táblázat

Gazdasági erőközpontok súlya a világgazdaságban, 1993

Gazdasági erőközpontok	GDP, Mrd USD	Részesedés, %
USA	6650	27,5
EU	7330	30,3
Japán	3920	16,2
Összes többi	6315	26,0
Összesen	24215	100,0

Eszerint három erőközpont adja a világgazdaság teljesítményének nagyobb részét. Ugyanakkor jellemzőjük, hogy az egymás közötti kapcsolatuk a gazdaság reálszférájában rendkívül extenzív. Ez fejeződik ki legalábbis akkor, ha a kapcsolatokat a külkereskedelem szempontjából vizsgáljuk.

Az országok közötti munkamegosztás értékelésénél célszerű figyelembe venni, hogy az egyes áruk, árucsoportok nemzetközi kereskedelme eltérő mértékben globalizálható. A fuvarigényes nyers- és fűtőanyagok, a mezőgazdasági tömegtermékek, a kohászati és vegyipari alapanyagok, az építőanyagok stb. a magas szállítási költségek miatt csak a regionális piacokon versenyképesek. A távolsági kereskedelembe viszont csak a fajlagosan értékes, magas hozzáadottérték-tartalmú termékek (gyógyszerek, orvosi műszerek, távközlési berendezések, repülőgépek stb.) kapcsolódhatnak be. Minél nagyobb ezeknek a termékeknek az aránya az egyes országok kivitelében, annál nagyobb a való-

színűsége annak, hogy az adott ország a regionális piacról kilép a globális piacokra. Nem véletlen, hogy a multinacionális vállalatok is az ilyen ágazatokban tevékenykednek.

4. táblázat

Gazdasági erőközpontok közötti külkereskedelem

Ország/Év		Milliárd USD				%		
		összes	USA	Japán	Nyugat-Európa	USA	Japán	Nyugat-Európa
Export								
USA	1988	320,4	0,0	37,7	87,2	0,0	11,8	27,2
	1997	687,6	0,0	65,7	157,2	0,0	9,6	22,9
Japán	1988	264,9	90,3	0,0	56,1	34,1	0,0	21,2
	1997	421,0	118,4	0,0	71,8	28,1	0,0	17,0
Nyugat-Európa	1988	1278,9	92,0	61,2	883,2	7,2	4,8	69,1
	1997	2317,4	174,1	45,5	1612,9	7,5	2,0	69,6
Import								
USA	1988	441,3	0,0	89,8	99,5	0,0	20,4	22,6
	1997	869,9	0,0	121,4	174,3	0,0	14,0	20,0
Japán	1988	187,4	42,3	0,0	30,5	22,6	0,0	16,3
	1997	338,8	76,0	0,0	50,5	22,4	0,0	14,9
Nyugat-Európa	1988	1245,2	98,3	24,6	880,1	7,9	2,0	70,7
	1997	2240,6	180,8	81,6	1530,2	8,1	3,6	68,3

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade, Serie A. 1999. május.

Az etnikum, a klíma és a termelési kultúra országdifferenciáló szerepe

Rövid áttekintést adtunk a világgazdaság szerkezetéről. Az olvasóban fellelhető a kérdés, milyen tényezők működtek közre a gazdasági fejlettség szempontjából szélsőségesnek tekinthető differenciálódásban. A probléma nem egyszerűsíthető le a szabványos sémára: a gyarmatosító országok egyoldalú gazdasági előnyre tettek szert a nekik kiszolgáltató gyarmatokkal szemben, és így azok a gyarmati iga lerázásakor eleve rendkívül hátrányos helyzetből kezdhettek csak hozzá a gazdaságépítő munkához. Hiszen tudjuk: az észak-dél és a nyugat-kelet vonulatokon mutatkozó gazdasági fejlettségbeli lemaradás ott is kimutatható, ahol sohasem állt fenn gyarmati státus.

Van olyan vélekedés, amely a klimatikai tényezőknek tulajdonít megkülönböztetett jelentőséget. De ha ezt fogadjuk el alapismérvként, mi magyarázhatja, hogy az általános társadalmi-gazdasági fejlődés egymást követő korszakaiban jelentős különbségek figyelhetők meg a gazdasági erőközpontok között a

klimatikai viszonyok tekintetében is. Az idevágó fejtegetéseket tovább is lehet folytatni. Mindegyik tartalmaz valamit az igazságból. Ezek a gondolatkiejtések is inkább annak érzékeltetését szolgálják, hogy egyetlen kiragadott tényező nem ad teljes magyarázatot a vizsgált probléma megértéséhez. Az előbbre jutás érdekében egyszerűsítsük le a problémát. Három kérdést vetünk fel, és állítunk a felyelem előterébe:

1. Miért európai országok kerültek a 18–19. században a gazdasági fejlődés élvonalába?
2. Mi magyarázza, hogy egy annyira központosított és a gazdaságát államilag szabályozó birodalomban, mint ami az 1917–1990 közötti időszakban az Oroszországban hatalmat gyakorló Szovjetuniót jellemezte, jelentős gazdasági fejlettség és életszínvonalbeli különbségek alakulhattak ki a tagországok között, nem is beszélve a jövedelemelosztási különbségekről, amit a politikai hatalom inkább csak tudomásul vett, szándékait azonban távolról sem fejezte ki?
3. Mi lehet a háttere a fejlődésben lemaradt régiókban egyes országok kiugrásának, mint ahogyan az Japánra és az ún. „kistigris” országokra jellemző?

Ezek lényegbevágó kérdések, megválaszolásuk egyszerűen nem kerülhető meg. Ez a fajta differenciálódás arra utal, hogy működniök kell olyan társadalmi erőknök, amelyek olykor döntő szerepet játszanak valamely nemzetgazdaság növekedési pályára állításában.

Sokan hajlamosnak mutatkoznak, hogy a fenti kérdésben a nemzetgazdaság infrastrukturális hátterét és azon belül is mindenekelőtt az oktatási rendszert, a nép képzettségi fokát, a szakértelmet stb., illetőleg az országok között e téren mutatkozó különbségeket jelöljék meg fő okként. De ilyen alapon aligha lenne megmagyarázható például a Szovjetunióban a balti országok vagy akárcsak Grúzia javára végbement fejlődés, amikor tudjuk, hogy a politikai hatalom az orosz nép bázisán építette ki állami-társadalmi szervezettségét; az internacionalizmus erőteljes hangoztatása ellenére sok vonatkozásban kiűntek a nacionális vonások.

Tegyük ehhez hozzá, amikor a Szovjetunióban a magyarországi gazdasági reform sikerének hatásaként komolyabban vették a piaci mechanizmus aktivizálásának célszerűségét, és a központi tervezés gyengítésével a decentralizáció vált a politikai vezetés uralkodó irányzatává, e törekvések még a kibontakozás kezdeti szakaszában elbuktak. A vezető politikai erők egyre szélesebb körben ismerték fel, hogy a piacgazdaság irányába tett lépések gyengítik Moszkva szerepét, és teret engednek azoknak a nemzeti mozgalmaknak, amelyek a nem orosz etnikumok fokozatos megerősítését, végső soron a Szovjetunió kötelékeinek fellazulását hozhatják magukkal.

Tudatosan választottuk példaként a Szovjetuniót. Hiszen a történelem folyamán nem adódott egy soknemzetiségű birodalom keretei között a homo-

genizálásra ennyire jellemző hatalmi közeg. Ezért szolgálhat alapul olyan feltételezéshez, hogy természetföldrajzi és etnikumi tényezők figyelembevétele nélkül aligha adhatunk kellően eligazító választ a földkerekség különböző népeinek a gazdaságépítő munkában mutatkozó eltérő eredményeire.

Ha a klimatikai tényezők szerepét kívánjuk hangsúlyozni, akkor ehhez India szolgálhat példaként. Csábítónak tűnhet kapcsolatot találni India átlagos gazdasági fejlettségi szintjének regionális differenciálódása és a klimatikai viszonyok között. Ez azonban túl messze vezetne. Az pedig egyenesen elkalandozásnak számít: a trópusi klímaövezetekben az intellektuelek körében feltűnően magas arányt képviselnek azok, akik iskolai műveltségüket nyugati kultúrcentrumokban szívták magukba. Csak azért engedjük meg magunknak ezt a kitérőt, hogy érzékeltesük: viszonylag szoros összefüggés állapítható meg a klíma és a munkakészség, valamint az alkotóképesség között.

Az olvasó mindezt ne értelmezze a történelmileg végbement folyamatok olyan igazolásaként, ami alternatíva nélküli folyamatként tekinti az atlanti centrikus világgazdaságot úgy, ahogy az kibontakozott. De azért rámutat a probléma rendkívül összetett voltára: egyebek között arra, hogy nem lehet mindent a nyers erőszak, a hatalmi előnnyel való visszaélés ügyének tekinteni. Az igazsághoz közelebb áll, hogy az általános társadalmi-gazdasági fejlődésben kiválasztódott népek olyan értékek hordozói, amelyek nélkül kiemelkedésüket sem lehet megmagyarázni. A fejlettségbeli nagy különbségek összetevőiről lehet és kell is vitatkozni. Minden az arányok kérdése. Semmire sem megyünk tehát a végletes gondolkodással, a fehér-fekete, az igen-nem állásfoglalásokkal.

2. Világgazdaság és regionális integrációk

Fejlődésméletek

A gazdasági élet mai intézményi rendszere évszázadok fejlődésének eredménye. Hosszú utat kellett megtenni, míg a gazdasági élet primitív formáitól először az étellel szemben támasztott nagyobb igények, majd a nemzetet egységbe kovácsoló törekvések, később pedig a technikai fejlődés ösztökélő hullámaiban kialakulhattak a nemzetközi munkamegosztáson nyugvó korszerű gazdálkodás feltételei. Erre a felismerésre építenek a fejlődésméletek, amelyek között kétségtelenül K. Bücher fokozatelmélete a legjelentősebb.¹ Bücher a gazdasági élet fejlődésének három fokozatát elemzi: a) a zárt házi gazdaságot, b) a városgazdaságot és c) a nemzetgazdaságot.

A fejlődés első stádiumában a gazdasági élet történéseinek középpontjában a család (família) áll, amely gazdaságilag zárt egységet jelent. A háztartás

1 Bücher, K.: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. 4. kiadás, 1919.

nem a piacon szerzi be a szükségletkielégítéshez szükséges javakat, hanem maga termeli meg azt, amit elfogyaszt. A gazdasági élet fejlődésében külön fokozatot jelez a városgazdaság, amelyben az ember már élvezi azokat a gazdasági előnyöket, amit a város és a hozzá tartozó vidék közvetlen árucseréje nyújt. Kialakulnak a különböző foglalkozási ágak és a termelt javak a piacon cserélődnek. Ilyen értelemben azután a háztartás elveszti korábbi jelentőségét, beilleszkedik a tágabb értelemben vett város gazdasági vérkeringésébe, amelyben az egyes emberek gazdasági szerepét a városi munkamegosztásban való részvételük határozza meg.

Amikor a fejedelmi abszolutizmus országos egységbe foglalja az egyes városokat, vidékeket, megszűnik a városgazdaság korábbi értelme és kialakul a nemzetgazdaság. A gazdasági válaszfalak, amelyek addig az egyes vidékeket határolták, most kitolódnak az országhatárokra. Jellemzői: az országos forgalom, az országos vámhatár, az országos szabad munkavállalás. Mindezzel párhuzamosan halad a korszerű gazdálkodás jellegzetességeinek térnyerése, az áralakulás, a nemzetközi kereskedelem stb.

A fokozatelmélet szerint tehát az egyes fokozatok időben jönnek létre és szűnnek meg, hogy átadják a helyet mindig egy újabb, átfogóbb, bonyolultabb fokozat kikristályosodásának. Bücher munkájában éppen azt kívánta leginkább bizonyítani, hogy a nemzetgazdaság történeti jelenség, és mint ilyen, átmenetgazdasági fokozatot jelöl. Ebben a meggyőződésében erősen hathatott rá, hogy munkájának megírása arra az időre esett, amikor a technikai fejlődés és a szabadelvű eszméáramlat térnyerése mind közelebb hozta a szabad világgazdaság megvalósulását. Így vált azután általánossá az a felfogás, hogy a nemzetgazdaság lassú kiszorulásával kialakulóban van az az új fokozat, amelyet világgazdaságnak nevezhetünk. Újabban azután, amikor a politikai viszonyok új irányt adtak a gazdasági élet fejlődésének, egyesek a nemzetgazdaság és a világgazdaság közé egy új átmeneti gazdasági fokozatot iktattak: a regionális integrációt.

Az egyes gazdasági képződményeknek a fokozatelmélet alapján történő szemlélete ekként magával hozza, hogy a regionális integráció kizárja a nemzetgazdaságot, a világgazdaság pedig a regionális integrációt. Pedig ez távolról sem áll fenn. Függetlenül attól, hogy a gazdasági élet jövőbeni alakulása a fokozatelmélet szabadságeszményének fokozatos térnyerését igazolja-e, ez az elmélet a nemzetgazdaság, a regionális integráció és a világgazdaság fogalmainak meghatározásánál helytelen alapokra épít. E három fogalom helyes megítélésénél a nemzetközi munkamegosztás lényegét kell alapul venni. Kérdés, hogy vajon az emberi együttélésben a nemzetközi munkamegosztás nélkülözhetetlen-e vagy sem?

Jelenthetnek-e az állami határok szoros értelemben vett gazdasági határokat is?

Az emberiség gazdasági életének fejlődésére jellemző, hogy az a nemzetközi munkamegosztással kapcsolatos. A gazdasági élet úgy, ahogy az ma előt-

tünk alakul, elválaszthatatlan a nemzetközi munkamegosztástól. Főleg azért, mert ezt az együttműködést a nemzeti kultúra, a nemzeti hatalom és a nemzeti gazdaság egyaránt feltételezi. Megszüntetése tehát nemcsak a gazdasági életet súllyesztene dekadenciába, de ártana a kulturális fejlődésnek, csökkenené a nemzeti erő kifejtést, és megszüntetné a civilizáció mai formáit is. A gazdasági élet fejlődésének bizonyos fokán túl tehát a nemzetközi munkamegosztás nem is a jólétre gyakorolt mennyiségi vonatkozásában a jelentősebb, hanem abban a minőségi tulajdonságában, hogy a korszerű gazdálkodást egyáltalán lehetségessé teszi.

Ez elsősorban azt jelenti, hogy a korszerű gazdálkodásban minden gazdasági kérdésnek van világgazdasági vetülete. A világgazdaság bármelyik részén bekövetkező eltolódások továbbgyűrűznek; előbb-utóbb, kisebb-nagyobb intenzitással kihatnak a többi terület gazdasági életére. Ennek következtében a gazdasági rend a korszerű gazdálkodás mellett szükségképpen világgazdasági értelmezést is kap. Tartós gazdasági rend ugyanis nem képzelhető el világgazdasági rend nélkül. A fokozatelmélet első tévedése tehát ott van, hogy a világgazdaságot mint történeti jelenséget kezeli, amely előbb a nemzetgazdaság, azután pedig a regionális integráció lassú kikapcsolódásával valósul majd meg.

Súlyos tévedése az elméletnek a nemzetgazdaság átmeneti jellegének ilyen magyarázata. A nép és a nemzet az emberi együttélésben örök értékű fogalmat jelent. És ilyen értelemben azután a nemzetgazdaság is a gazdasági életnek örök értékű képződménye. Természetesen nem az a nemzetgazdaság-fogalom, amely annak céljaként az önellátást tekinti és így a nemzetgazdaságban állami határokkal zárt gazdasági egységet lát. A korszerű gazdálkodás mellett is megvan a nemzetgazdaság elkülönített szemléletének tudományos és gyakorlati szükségessége, mert a világgazdasági betagolódás esetében is felléphet a nép és a nemzet a nemzetgazdasági igénnyel. Ha nem is jelent autark egységet, de jelent és mindenkor jelenthet gazdasági érdekegységet. Olyan gazdasági területet tehát, amelyben a nemzeti létfenntartás a nép általános jóléti érdekei szerint alakul, és a gazdaságpolitika ezt az érdekvédelmet képviseli.

Azon fordul meg most már a kérdés, vajon a nemzetgazdaságok mellett létrejöhet-e a világgazdaság rendje? Általános tapasztalat, hogy a nemzetgazdasági gondolat térnyerése a világgazdaságot politikai érdekszónákra bontja pl. azáltal, hogy külkereskedelmi politikájában az egyes területeket megkülönböztetett elbánásban részesíti, nemzeti gazdaságának védelme érdekében világgazdasági beilleszkedésének politikai szemléletet kölcsönöz. Ezek az érdektérületek keresztezhetik egymást. Minél bonyolultabbá válnak azután a világ politikai viszonyai, annál jobban összekeverednek ezek az érdektérületek is. Más szóval: minél több állam jut abba a helyzetbe, hogy világgazdasági beilleszkedését nemzeti érdekeinek megfelelően változtathassa, annál bonyolultabbá válik a nemzetközi munkamegosztás.

Az emberi együttélés természetéből adódik, hogy a rend felé törekszik. A nemzetgazdasági gondolat így jut el végső fokon a regionális integráció igényléséhez, amelyben a nemzeti alapon szervezett gazdaság biztosabb alapon nyugszik. Mivel pedig a regionális integráció a világgazdaság keretei közé illeszkedő független gazdasági egység, a térségek közötti munkamegosztásban a gazdasági rend elemei fedhetők fel. Szemben azonban a szabad világgazdasággal itt a kötött világgazdaság áll előttünk. Ha ilyen kötött világgazdaság nem lenne elképzelhető, akkor a nemzetgazdaság valóban csak átmeneti kategóriaként lenne felfogható, amelyre az egyes államok azért törekszenek, hogy megteremtsék az erőteljesebb hatalompolitikai küzdelmek gazdasági életfeltételeit. Az ilyen természetű küzdelmek gazdasági megfontolása pedig nyilvánvalóan csakis az lehetne, hogy az addig függőségi helyzetben élő „szegény” államok győzelmük kivívásával a szabad világgazdaság előnyeiből fokozottabb mértékben részesedjenek.

A kérdés ezek után inkább úgy vetődik fel: elérhető-e egyáltalában az elméletileg megfogalmazható szabad világgazdaság? A történelmi elemzések arra utalnak: a világgazdaság és annak formaváltozásai – legalábbis a gazdaság reálszférájában – csak a regionális integrációk rendszerében ölthetnek formát.

Regionális integrációk és azok formái

A 20. század gazdasági fejleményeit a kapitalizmus kibontakozása és az autonóm gazdaságpolitikák megjelenése a gyarmatokon határozta meg a leginkább. Új jelenségként jelent meg a kelet–nyugat és az észak–dél probléma. Az előbbi a kapitalizmus és a szocializmus kapcsolati rendszerében honosította meg a „ki kit győz le” alternatívát. Az utóbbi az ellentét és harc viszonyait a fejlett és a fejlődő országok kapcsolatában tűzte napirendre. A 21. század küszöbéről visszatekintve mindkét viszonylatban néhány lényeges átalakulásra került sor, de az alapvető kérdések tekintetében, mind a kelet–nyugat, mind az észak–dél probléma tovább él.

A 20. században a kelet–nyugat probléma leglényegesebb változása a század utolsó évtizedében következett be, amikor megszűnt a Szovjetunió vezetésével működő szocialista világgazdasági rendszer és a KGST európai tagországai a rekapitalizálódás útjára tértek. Ez kétségtelenül alapvető fordulatot jelentett. Hiszen a kapitalizmus viláगतfógo rendszerének felbomlására 1918-ban, a Szovjetunió létrejöttével került sor. A Nyugat részéről a Varsói Szerződésre a NATO létrehívása volt a válasz. Ugyanígy a KGST vezetett Nyugat-Európában az Európai Közösség megalakításához. A Varsói Szerződés és a KGST felszámolása azonban nem állította helyre a magántulajdon alapján működő tőkés termelési mód egységét. A különbség csak az, hogy a 21. század fordulóján a Szovjetunió helyett Kína vált a szocialista alapon szervezett tár-

sadalmi-gazdasági rendszer központi nagyhatalmává. Fennmaradt ez a rendszer néhány más, elsősorban ázsiai országban is.

A 20. században az észak–dél probléma leginkább a tekintetben mutatott változást, hogy jó néhány ország az erőteljes gazdasági fejlődés útjára lépett. Emiatt szélesedett a fejlett országok bázisa, és a gazdasági szerkezet függvényében differenciálódtak a nemzetérdekek. Vonatkozik ez különösen az OPEC-országokra. A fejlődő világ mindazonáltal a 21. század küszöbén megőrizte egységét. Ezt ismételten tapasztalhattuk olyan határozatok formálásában, amelyeket – elsősorban az ENSZ – az egész világgazdaságra kiterjedően fogalmazott meg. Ezek egyikéről, másikáról már szót ejtettünk. A globalizálódó környezeti politika elemzésekor visszatérünk még e problémára.

Napjainkban két ok is indokolja az észak–dél probléma átfogó értelmezését, a kelet–nyugat probléma olyan elemzését, mint amely inkább csak a 20. század új jelenségeinek megértéséhez tekinthető meghatározónak. Nem csak azért tűnik ez lehetségesnek, mert a szocialista alapon szervezett társadalmak olyan országokban maradtak fenn, amelyek a fejlődő világhoz tartoznak. De azért is, mert a kapitalista–szocialista alternatíva elvesztette eredeti értelmezését. E tekintetben elégséges ha azokra a fejtegetésekre utalunk, amelyeket a korábbiakban „A világrend és a gazdasági globalizáció” kapcsolati kérdéseiről fogalmaztunk meg. Ez szolgál majd alapul a 21. századra releváns közgazdasági ismeretanyag kifejtésénél is.

De térjünk vissza a kiindulási ponthoz: a regionális integráció problematikájához. A két vagy több állam között létesített integrációk történelmileg hosszú időre nyúlnak vissza. Legalább érintőlegesen kell erről szólnunk, hiszen a gazdasági integrációk az ókortól végigkísérik az európai történelmet. Integrációnak tekinthetjük a görög városállamok különféle szövetségi rendszerét, a Római Birodalmat, Nagy Károly Frank Birodalmát, a Német Nemzet Szent Római Birodalmát, de valamennyi ismert európai birodalmat is. Ezekben ugyanis megvalósult az integráció legfontosabb ismérve: az alkotórészekből új minőséget képező nagyobb egység: „egész” jött létre, s az alkotórészek (igaz, általában korántsem önszántukból) lemondtak politikai, katonai és gazdasági önállóságuk kisebb, de inkább nagyobb hányadáról.

A klasszikus integrációelmélet azonban nem tekinti vizsgálatra tárgyának ezeket a korai alakulatokat, mert a résztvevők általában még formálisan sem önkéntesen szövetkeztek egymással, és a kevésbé erős partnerekre egyszerűen rákényszerítették szuverenitásuk korlátozásának elfogadását.

A szűkebb értelemben vett, valódi integrációk első megjelenési formái állami kereteket öltöttek: így jött létre az Amerikai Egyesült Államok, az egységes Olasz Királyság, majd a II. Német Császárság. Mindhárom példa jól illusztrálja, hogy a 20. századig ez a fajta integráció korántsem békésen ment végbe. Hiszen ezek az országok háborúban születtek. Európa első „modern” integrációs tömörülése a két világháború között alakult ki: 1922-ben lépett vámunió-

ra a Belga Királyság és a Luxemburgi Nagyhercegség. A második világháború után csatlakozott hozzájuk a Holland Királyság, létrehozva ezáltal a Benelux vámuniót (1948).

Az országok közötti integrációval foglalkozó művekről jó áttekintést ad *Palánkai Tibor*.² Palánkai nagyszámú integrációelméleti iskola és szakértő meghatározását sorakoztatja fel, amelyek közül *F. Perroux*-é a legtömörebb: „az integráció két vagy több gazdasági egység egyesülése egy bizonyos egészbe”.³ Érdeemes megismernünk *Willem Molle* az Európai Közösség gyakorlatát is tükröző, releváns meghatározását: „Statikus értelemben a gazdasági integráció olyan helyzetként fogható fel, amiben egy nagyobb gazdaság nemzeti elemeit többé nem választják el gazdasági határok, hanem mint egység együttesen funkcionálnak. A dinamikus felfogás a tagállamok közötti gazdasági határok fokozatos leépítésére (más szóval a nemzeti diszkrimináció megszüntetésére) utal, miközben a korábban elkülönült nemzeti egységek fokozatosan nagyobb egészbe egyesülnek.”⁴

Hadd tegyük mindehhez hozzá: a globalizációt – úgy tűnik – világméretű (regionális) vagyis nemzetközi kapcsolati rendszerben értelmezik. Ez az, amit e műben horizontális globalizációként jelölünk. A vertikális globalizációt – különös módon – a szakirodalom nem tekinti a közgazdaságtani ismeretanyag továbbfejlesztése terén az integrálódás révén adódó fordulópontnak. E tekintetben a nemzeti jövedelemről a nemzeti termékre való áttérést úgy fogták fel, mintha nem is jelentett volna alapvető változást a közgazdasági gondolkodásmódban. Erre azért is érdemes a figyelmet felhívni, mert a dolgok ilyen kezelése miatt a közgazdaságtani gondolkozás fejlődésében megmagyarázhatatlan töréspontok mutatkoznak. De itt most a horizontális globalizáció vizsgálata van napirenden.

A horizontális globalizáció vizsgálatánál azokat az integrációs fokozatokat célszerű alapul venni, amelyek a gazdaságtörténet folyamatában kialakultak. Az irodalomban különböző rendszerezésekkel találkozunk. De talán világos áttekintést kapunk, ha a lehetséges integrációs formákat hét pontban összegezzük:

1. Preferenciális övezet: a résztvevők kedvezményes bánásmódban részesítik a partnerországokból származó importot.
2. Szabadkereskedelmi övezet: a résztvevők megszüntetik az egymás közti vámokat és mennyiségi korlátozásokat, de külső országokkal szemben korábbi vámtételeik maradnak érvényben.

2 Palánkai T.: *Az európai integráció gazdaságtana*. Budapest, 1995.

3 Perroux, R.: *L'Europe sans rivages*. Párizs, 1954. Idézi Palánkai (1995).

4 Molle, W.: *The Economics of European Integration*. Dartmouth, 1990. Idézi Palánkai (1995).

3. Vámunió: a résztvevők megszüntetik az egymás közti vámokat és mennyiségi korlátozásokat, a külső országokkal szemben egységes, közös vámokat működtetnek, és a vámbevételeket központosítják.
4. Közös piac: a vámunión továbblépve, a tagországok megvalósítják az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőke egymás közti szabad áramlását.
5. Egységes piac: a közös piacra jellemző szabadságok érvényesülésének elősegítésére megszüntetik a vámon kívüli – fizikai, technikai és fiskális/pénzügyi – akadályokat is.
6. Gazdasági unió: a piaci integráció megvalósítása mellett számos gazdaságpolitikai területet is összehangolnak.
7. Politikai unió: az integráció a gazdaság mellett a politika alapvető szféráit (törvényhozás, közös kormányzás) is átfogja.

Regionális integrációk és állami szuverenitás

Könnyen beláthatjuk, hogy az államok közötti gazdasági integráció az alkalmazott formától függően érinti (korlátozza) az ország szuverenitását, és ehhez kapcsolódóan a nemzetgazdasági politika autonómiáját. Eddigi ismereteinkből azonban az is nyilvánvalónak tűnhet, hogy az államok közötti gazdasági kapcsolatok jellegétől függetlenül a szuverenitás viszonylagos fogalom. Szuverenitásról leginkább csak olyan hatalmak viszonylatában beszélhetünk, amelyek kellő befolyást képesek gyakorolni a világ gazdasági folyamatokra, ill. a legtöbb esélyük van arra, hogy összhangba hozzák a világ gazdasági folyamatokat nemzetgazdasági érdekeikkel. Ilyen viszonyokat történelmileg leginkább Nagy-Britannia volt képes teremteni a 19. században, illetőleg a 20. század fordulóján.

Indokolt tehát különbséget tenni a nemzetközi gazdasági folyamatok alakításában az irányító és az alkalmazkodó országok között. Ez a megkülönböztetés a hatalom és a gazdaság viszonyának eltérő alakulására utal, és független attól, léteznek-e és milyen formában az államok között integrációs megállapodások. Tehát jól értsük meg: amikor két vagy több ország között működik a munkamegosztás, csaknem bizonyos, hogy a gazdaságilag fejlettebb, jobb gazdasági szerkezettel rendelkező ország javára végbemegy a nemzeti jövedelmek újraelosztása. Minket pedig most az érdekel, milyen új elemeket épít be a kapcsolati rendszerbe a regionális integráció.

A GDP alakulására gyakorolt hatás szempontjából a regionális integrációkat három kategóriába sorolhatjuk. A megkülönböztetés itt egyrészt az integrációs kényszer vagy önkéntesség, másrészt a világpiaci folyamatokat inkább meghatározó vagy azokhoz inkább alkalmazkodó helyzet alapján adódik.

Az első kategóriába azok az integrációk sorolhatók, amelyeket néhány gazdaságilag fejlett kis ország a hatékonyabb gazdálkodás érdekében valósít meg. Ez esetben feltételezhetjük, hogy ez az integráció az abban részt vevő valamennyi ország számára előnyös: a GDP gyorsabban emelkedik, mintha integrációs kapcsolatok nem lennének, és a GDP nemzetközi újraelosztása is csak annyiban jellemzi ezt a kapcsolati rendszert, amennyire azt a belső hatékonysági tényezők magukkal hozzák. Az ebbe a kategóriába sorolt integrációk közül érdemes kiemelni a Benelux Gazdasági Közösséget, amely Belgium, Hollandia és Luxemburg integrálódásával jött létre (lásd 5. táblázat).

5. táblázat

A Benelux országok fő mutatói, 1993

Ország	Terület, 1000 km ²	Népesség, millió fő	GDP 1 főre, USD
Belgium	30,5	10,1	22 600
Hollandia	34,0	15,3	20 710
Luxemburg	2,6	0,4	35 900

Forrás: Zsebvilág. Budapest, 1995, HVG Kiadói Rt.

A Benelux Gazdasági Közösség célja a teljes gazdasági integráció létrehozása a munkaerő, áru, tőke és szolgáltatások szabad áramlása, a gazdasági, pénzügyi és szociális élet összehangolt politikája, valamint a közös külkereskedelmi politika útján. Eredete az 1921-ben Belgium és Luxemburg által megkötött kétoldalú külkereskedelmi megállapodáshoz nyúlik vissza. 1944-ben a londoni vámegegyezmény keretében a három ország kereskedelmi uniójáról született tervet 1948-ban léptették életbe. 1956-ra a közösségen belüli kereskedelem már szinte teljesen vámmentes volt. 1958-ban írták alá a Benelux Gazdasági Közösség alapító okiratát.

A Benelux államok hozták létre az első teljesen szabad nemzetközi munkaerőpiacot, ami 1960-tól lépett érvénybe. A tőke és a szolgáltatások útjából is elhárult minden akadály. Egységesítették a postai és szállítási tarifákat, összehangolták a szociálpolitikát. 1970-től az ellenőrzést eltörölték az országhatárokon. Így voltaképpen minden más európai országot megelőzően olyan viszonyokat teremtettek, amelyeket azután az Európai Gazdasági Közösség szélesebb nemzetközi együttműködésben intézményesített. Az EGK-nak természetesen a Benelux államok is tagjai.

A második kategóriába azok az integrációk sorolhatók, amelyek politikai nyomás, hatalmi tényezők alapján alakultak ki. Ez esetben feltételezhetjük, hogy az abban közreműködő országok nincsenek egyenlő helyzetben, és a központi hatalmat kézben tartó ország előnyt élvez a tagországokkal szemben.

Az ebbe a kategóriába sorolt integrációk köréből kiemeljük az Osztrák–Magyar Monarchiát. A vizsgálódás arra irányul, miképpen ítélték meg egy ilyen keretek közé illesztett integrációban az osztrák és a magyar érdek viszonya. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia mint államforma a Habsburg Birodalom talaján az 1867. évi kiegyezéssel jött létre. Ezt előzte meg a magyar szabadságharc leverése, ennek nyomán a Habsburg abszolutizmus bevezetése. A kiegyezést főként az tette lehetővé, hogy a Habsburg-ház súlyos vereségeket szenvedett a németekkel vívott hatalmi harcokban. A Német Birodalom meghódításának reményvesztése fordította a Habsburg-ház figyelmét kelet felé, és erősítette fel a Magyarországgal való „békés egymás mellett élés” törekvéseit. De a Habsburg Birodalom olyan régiók hatalmi konglomerátuma volt, amelyben jelentősek voltak a fejlettségi szintkülönbségek (lásd a 6. táblázatot).

6. táblázat

**Fejlettségi szintkülönbségek az egyes régiók között
a Habsburg Birodalomban, 1913**

Terület	Monarchia átlaga = 100	Területek
Osztrák területek	180	100
Cseh-Morvaország	144	80
Magyarország	75	41
Dalmácia és Szlovénia	68	38
Bukovina	68	38
Galícia	57	32

Forrás: Berend T. Iván–Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972.

A kiegyezést az 1867. évi XII. törvény szentesítette. Ez, valamint a politikai kiegyezés kiegészítéseként létrejött gazdasági kiegyezés határozta meg az osztrák–magyar közös, valamint a közös érdekű ügyeket. A közös ügyekhez tartozott a külügy, a hadügy és az ezekhez kapcsolódó pénzügy. A gazdasági kiegyezés fenntartotta az egységes valutarendszert, és közös érdekű ügyeknek nyilvánította a vám- és kereskedelmi területet.

1867-ben 10 évre szóló vám- és kereskedelmi szövetséget létesítettek és ezt 10 évenként hosszabbították meg. Ezzel Magyarország a gazdálkodás lényeges területein, ahol egyébként elvileg szuverén módon járhatott volna el, arra kötelezte magát, hogy a döntéseket a birodalmi érdekek szem előtt tartásával, előzetes kétoldalú tanácskozások és harmonizált elhatározások útján gyakorolja. Ennek különösen a vámpolitika vonatkozásában volt jelentősége. Hiszen a bécsi udvar a szabadságharc leverését követően megszüntette az autonóm magyar vámrendszert; vámmentessé tette a birodalmon belüli ke-

reskedelmet; a más országokkal való kereskedelemben pedig Magyarország számára is az osztrák birodalmi vámrendszer által alkalmazott a vámokat léptette életbe. Eszerint a kiegyezés nem állította vissza az autonóm magyar vámrendszert; tovább élt az abszolutizmus időszakában bevezetett vámunió, és a helyzet csak annyiban változott, hogy a birodalom vámrendszerének alakításában 1867-től Magyarország is szerepet játszott.

Összetett államokban (államszövetségek, szövetséges államok stb.) meg kell oldani a közös költségekhez való hozzájárulás módját és mértékét. Ahol az egyes államok között szoros a kapcsolat, és a fejlődés az egységes birodalom irányába tart, ott külön jövedelmi források, azaz külön adórendszer biztosítja a közös költségekben való részvételt. Ahol viszont laza a kapcsolat, és az egyes országok megőrzik az autonóm adórendszert, ott a kvóta oldja meg ugyanezt a célt. Miután Ausztria és Magyarország népessége egymástól lényegesen eltérő jóléti fokon állt, a teherviselő képesség elvén alapuló kvótarendszer lett a költségmegosztás fő ismérve. De az ilyen elven alapuló mennyiségi mutatók meghatározása nem könnyű. Ezért vált szükségessé olyan delegáció szervezése, amely az alku módszeréhez igazodva törekedett megoldásra jutni azzal, hogy vita esetén a döntést végső soron az uralkodóház hozza meg. Miután pedig a viszonylagos teherviselő képesség az idők folyamán változott, az 1867. évi XII. tc. rendelkezése szerint az arányra kötendő egyezkedés csak határozott időre terjedhet; annak elteltével új egyezkedéssel kellett a kvótákat rögzíteni.

Hogy a viszonylagos teherviselő képesség megítélésénél lényegében az adóbevételeken alapuló megközelítő számításokkal milyen eltérések mutakozhatnak, azt leginkább úgy lehet érzékeltetni, hogy az 1867-et követő 10 évre magyar részről 27%-os, osztrák részről viszont 31%-os magyar részesedésre készült javaslat. Az egyezmény végül is 30 : 70 arányt rögzített. Az ezt követő időszakokban újra és újra napirendre került a kérdés, és a magyar részesedési arányt fokozatosan emelték. Az 1903 utáni időszakból a Monarchia felbomlásáig a magyar részesedés 34,4%-ot tett ki.

A kvótaszabályozás nem csak a pénzügyi terhek megosztása szempontjából volt jelentős. Különböző gazdaságpolitikai elhatározásoknál is éreztette hatását. Tipikus esetként hivatkozni lehet arra a vitára, ami a déligyümölcs importvámja körül alakult ki. Magyarország a vámemelést szorgalmazta. Így kívánta bővíteni a magyar gyümölcs piacát a birodalmon belül. Hivatkozási alapul ehhez az szolgált, hogy a legtöbb nyugat-európai országban magasabb vámok terhelték ezeket a cikkeket. A magyar álláspontot mégsem sikerült elfogadtatni. Osztrák szakértők által végzett számítások szerint az importált déligyümölcs 80%-a az osztrák piacon értékesült, viszont a birodalmi vámbevételeket a kvóta szerint osztották fel a két ország között. Ezért a déligyümölcs magyar vámemelési javaslatát a bécsi udvar úgy értékelte, mint a nemzeti jövedelem újraelosztását a két ország között, Magyarország javára. Ez a példa egy-

7. táblázat

Az EU-országok fő gazdasági mutatói, 1995

Ország	Terület, ezer km ²	Népesség, millió fő	1 főre jutó GNP, USA-dollár- ban	1 főre jutó GNP, vásárlóerő- paritáson	GNP, Mrd USA-dollár
Ausztria	83,85	8,05	26 890	21 250	216,55
Belgium	33,10	10,15	24 710	21 660	250,71
Dánia	43,09	5,22	29 890	21 890	156,03
Finnország	338,13	5,11	20 580	17 760	105,17
Franciaország	544,0	58,06	24 990	21 030	1451,05
Görögország	131,96	10,47	8 210	11 710	85,86
Hollandia	37,33	15,46	24 000	19 950	371,04
Írország	70,28	3,59	14 710	15 680	52,77
Luxemburg	2,59	0,41	41 210	37 930	16,88
Nagy-Britannia	244,88	58,53	18 700	19 260	1094,73
Németország	356,91	81,87	27 510	20 070	2252,34
Olaszország	301,27	57,20	19 020	19 870	1088,09
Portugália	92,39	9,93	9 740	12 670	96,69
Spanyolország	504,78	39,20	13 580	14 520	532,32
Svédország	449,96	8,83	23 750	18 540	209,72

Forrás: The World Bank Atlas, 1997.

Megjegyzés: 1995-ben a 15 tagú EU területe 3235 km², népessége 372 millió fő, bruttó nemzeti terméke 7980 milliárd USA-dollár, 1 főre jutó bruttó nemzeti terméke vásárlóerő-paritáson 21 447 USA-dollár volt.

ben érzékelteti: a közös érdekű ügyek szabályozásában Magyarország nem volt egyenlő helyzetben Ausztriával. E kapcsolati rendszerben a „valamit valamiért” elv érvényesült. Ez mutatkozott meg általában a nemzetközi vámügyi tárgyalásokon: Magyarország rendszerint a mezőgazdaság, Ausztria pedig inkább az ipar érdekeit képviselte.

Még fontosabbnak tűnik: az Ausztria és Cseh–Morvaország iparosítására alapozott vámrendszer eleve hátrányos volt Magyarország számára. Szolgáljon itt például II. József híres leirata gróf Pálffy kancellárhoz. Ebben a császár és király azt a kívánságát fejezte ki, hogy a magyar nemesség mondjon le az adómentességről. Ez esetben kész lett volna Magyarországot ugyanolyan elbánásban részesíteni, mint Ausztriát.

A vámvitákban így módon keveredtek a gazdasági ésszerűség és a nemesi kiváltságokon alapuló közjogi viták elemei. A nemesi adómentesség elleni osztrák állásfoglalás jogosnak volt tekinthető, de a magyar nemesség egyébként súlyosan kifogásolható ragaszkodása a feudális előjogokhoz ürügyül is

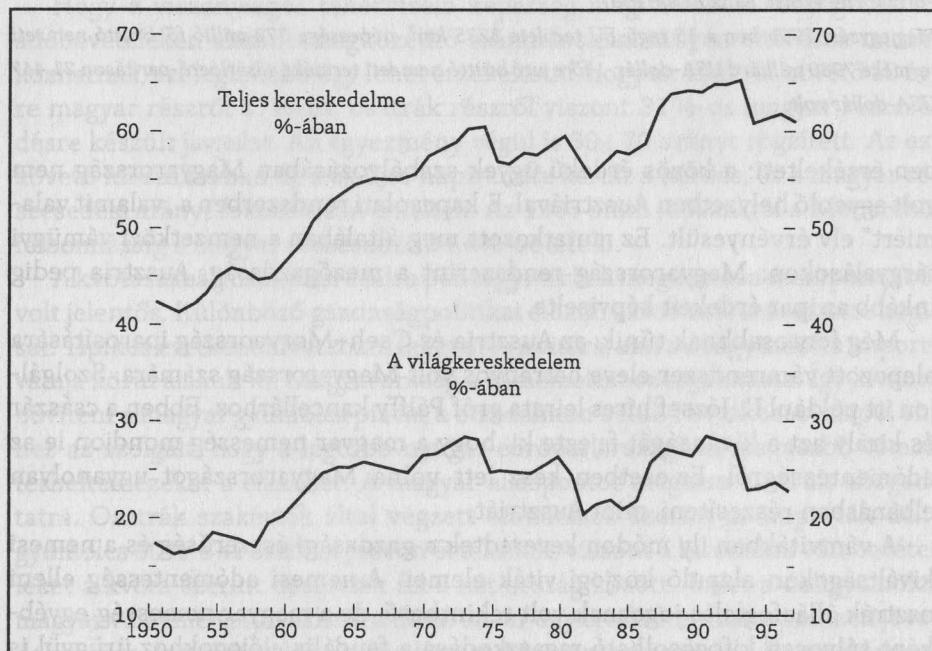
szolgált a két ország közötti forgalmi feltételek egyenlőtlen kezeléséhez. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó leirat 1785 végén íródott, de a mondanivaló lényegén ez mit sem változtat.

A harmadik kategóriába azok az integrációk sorolhatók, ahol a gazdasági együttműködés a terület, a népesség és a gazdasági fejlettség szempontjából egyaránt egymástól lényegesen eltérő országok között jön létre, de az önkéntesség elvén alapul. Ez esetben – miként arra már utaltunk – bizonyosra vehető, hogy a fejlettség magasabb és a hatalmi viszonyok szempontjából kedvezőbb adottságú országok javára a nemzeti jövedelem újraelosztása megy végbe. A fejlődésben elmaradott és kisebb országoknak azonban mégis érdeke fűződhet az integrációhoz, ha az elszenvedett veszteség kisebb annál, mint ami fennállna az integráció hiányában. Ebbe a kategóriába sorolt integrációk köréből kiemeljük az Európai Uniót. Vegyük szemügyre az EGK tagországainak fő gazdasági mutatóit (lásd a 7. táblázatot).

Ez az integráció a mezőgazdaságon kívüli területeken nem a világgazdaságtól való elzárkózás, hanem a tagországok közötti együttműködés elmélyítése jegyében született meg. A mezőgazdaság területén a belső erőforrások jobb kihasználását a világgazdasági behatolással szembeni védelemmel alapozta

1. ábra

Az Európai Unió belső kereskedelme (áruexport és áruimport)

meg. E két tényező együttes hatásaként az EGK működése nyomán az EGK-nak a világkereskedelemben betöltött szerepe a kereskedelem nagyarányú fejlődésével valósult meg (lásd 1. ábra).

Figyelemre méltó, hogy a 20. században, a második világháborút követő évtizedekben az Európai Unió belső kereskedelme a teljes külkereskedelmi érték 40%-áról több mint 60%-ra emelkedett. Ez mutatja leginkább, milyen belső tartalékokat lehetett mozgásba hozni az integrációval, és ezzel Európa versenyképességét a világgazdaságban is javítani. A kérdés nagy hordereje folytán indokoltnak tűnik, hogy az Európai Unió kialakulásának és fejlődésének egész menetét részleteiben is megvilágítsuk.

3. Korunk négy nagy integrációja és történelmi gyökereik

Európai Unió és páneurópai eszme

A világgazdaság arculata és a századfordulón jellemző erőviszonyok a 21. században minden bizonnyal ugyanúgy meg fognak változni, mint ahogyan ez az előző századfordulóhoz képest a 20. században történt. Mindehhez kiinduló alapokat nyújthat a korunk négy nagy integrációjára és azok történelmi gyökereire irányuló vizsgálódás. A négy regionális tömörülés a történelmi háttérrel a következőben jelölhető meg:

1. az Európai Unió és a páneurópai eszme;
2. az amerikai szabadkereskedelmi övezet és a pánamerikanizmus;
3. a Sanghaji Gazdasági Közösség és a történelmi kínai–orosz kapcsolatok;
4. a fejlődő világ gazdasági stratégiája, valamint a gazdasági függőség régi és új formái.

A következőkben ezeket vesszük egyenként szemügyre. Az olvasó figyelmét nyilván nem kerülte el, hogy amikor három erőközpontú világgazdaságra utaltunk, nem három országot, hanem két országot és az európai kontinentet jelöltük meg. Az Európai Uniót kontinensátfogó integrációs alakulatként kell felfognunk még akkor is, ha esetleg végső kibontakozása után sem fogja majd át az európai kontinenshez tartozó valamennyi országot. Ezt a két kontinensre kiterjeszkedő Oroszország sajátos helyzete magyarázza. Egyébként a második világháború előtti 20. századbeli integrációs elképzelések is számításán kívül hagyták Oroszországot. Ez volt a jellemzője a páneurópai eszmeáramlatnak, amit az Európai Unió történelmi előfutárának tekinthetünk.

Ennek kapcsán emlékeztetni kell a gróf *Richard Coudenhove-Kalergi* által létesített páneurópa-mozgalomra, illetve a Páneurópai Unió szervezetére. A gondolat megformálásában szerepet játszott az első világháborút lezáró békeszerződések nyomán kialakult helyzet. Európát, különösen Közép- és Kelet-Európát nagyszámú kisállamra bontották szét. Az Osztrák–Magyar

Monarchia egységes gazdasági területe szétesett. Németországtól elszakadt a német gazdasági szervezetbe beilleszkedett Szilézia. Magyarország elvesztette nyersanyagforrásait és fogyasztó területét.

Az új államok önálló politikára rendezkedtek be. Ehhez az iparban az importvámot, a mezőgazdaságban pedig a termelésfejlesztés legkülönbözőbb eszközeit vették igénybe. A Népszövetség több egyezményrel némileg enyhíteni igyekezett a háborút követő irracionális folyamatokat, de az európai országok fejlődésének ésszerű alapjait nem sikerült megteremteni.

Az első világháborút követő időben, a harmincas évek elején Angliát, a Szovjetuniót és Törökországot nem számítva, 26 európai államot egymástól elválasztó 20 000 km hosszúságú vámvonal gátolta a kereskedelmi forgalom szabadságát, és lehetetlenné tette az európai termelés racionális szervezését. A helyzet e tekintetben azóta még romlott is. Először is megszűnt Csehszlovákia; Szlovákia önálló államként jelent meg. Megszűnt Jugoszlávia és ez idő szerint három ország (Kis-Jugoszlávia, Szlovénia és Horvátország) gyakorolja e térségben a politikai hatalmat.

Tegyük mindehhez hozzá: a második világháború után a közép-kelet-európai térségben a Szovjetunió égisze alatt létrehozott gazdasági együttműködés (KGST) a gazdasági széttagoltságon semmit sem változtatott. Az érintett országokkal a volt Szovjetunió külön-külön létesített kétoldalú kapcsolatokat. Közvetlen együttműködésüket szovjet részről ellenszenv kísérte. Így ezen országok egymás közötti gazdasági kapcsolatai – néhány kivételtől eltekintve – nem mélyültek el.

Richard Coudenhove-Kalergi 1923-ban jelentette meg *Páneurópa* című művét. Ez alapozta meg az egységes Európa létrehozását szorgalmazó páneurópa-mozgalmat. A mozgalom a Páneurópai Unió nemzetközi, illetve nemzetek felett álló szervezatként való létrejöttét tűzte ki célul. A mű szerzője az első világháború utáni Európában tapasztalható hanyatlás és szétesés egyetlen hatásos ellenszerének az európai összefogást, az integrálódást tartotta. Nem árt hangsúlyozni: a több francia kormány elnöki tisztségét betöltő *Aristide Briand* egyike volt Coudenhove-Kalergi legközelebbi munkatársainak. 1973-ban *Habsburg Ottó* került a Páneurópai Unió élére, és igyekezett azt tömegmozgalommá fejleszteni. 1979-ben ülésezett először Strasbourgban a demokratikusan választott Európai Parlament. Voltaképpen ez volt a mozgalom legnagyobb sikere.

A második világháborút követően Európa kétfelé szakadása, a kapitalizmus és a szocializmus közötti ellentét és harc viszonyai megbontották az európai egységre irányuló irányzatot. A páneurópai eszme lekerült a napirendről. Az új helyzetben az európai integráció nyugat-európai tömörülésben fejeződött ki. A cél olyan gazdasági alap megteremtésére irányult, amely hozzájárulhat a Szovjetunióból kiinduló háborús konfliktus megelőzéséhez.

Mindazonáltal a páneurópai eszme tovább élt. Amikor előrevetítette az árnyékát a Szovjetunió által összetartott kelet-európai gazdasági tömörülés, a KGST szétesése, Sopron mellett, az osztrák–magyar határon 1989. augusztus 19-én úgynevezett páneurópai pikniket tartottak. Ekkor nyílt meg először az Európa keleti és nyugati felét elválasztó „vasfüggöny”. Ez az esemény már előrevetítette a földrész megosztottságának felszámolását.⁵

A Szovjetunió irányításával létesített szocialista gazdasági integráció (KGST) 1990. évi felszámolása szabadabbá tette az utat az európai integráció számára. De ez már nem a Páneurópai Unió felélesztésével, hanem az 1958–1990 közötti időszakban kibontakozott integrációs szervezeti keretek, az Európai Gazdasági Közösség (EGK), illetve az Európai Monetáris Unió (EMU) keleti bővítésével megy végbe.

Az olvasó nyilván megérti, ha a világgazdasági folyamatokban játszott fontos szerepe miatt az Európai Unió problematikáját külön részben fejtjük ki.

Amerikai szabadkereskedelmi övezet és pánamerikanizmus

Québecben 2001-ben Amerika-konferenciát szerveztek, ahol 34 ország vezetői abban állapodtak meg, hogy 2003-ban tárgyalásokat kezdenek az amerikai szabadkereskedelmi övezet 2005-ös létrehozásáról. A cél az, hogy jelenleg az USA-t, Kanadát és Mexikót egyesítő közös piacot (NAFTA) 800 milliós gazdasági közösséggé alakítsák át. Ezzel az amerikai szabadkereskedelmi övezet az Európai Unióval kíván versenyre kelni. Tegyük ehhez hozzá: a québeci csúcson ún. „demokrácia-záradékban” állapodtak meg. Ez azt kívánja jelenteni, hogy a majdani övezetből kizárja magát az az ország, ahol nem szabad választásokon alapuló parlamenti rendszer működik.

A tervbe vett és egész Amerikát átfogó gazdasági integráció gyökere a Monroe-elv, melyet *James Monroe* USA-elnök 1823-ban a kongresszushoz intézett évi üzenetében fejtett ki. Eszerint az Óvilág és az Újvilág rendszerei eltérőek, és különálló övezeteknek is kell maradniuk. Négy pontban foglalta össze álláspontját:

1. Az USA nem fog beavatkozni az európai hatalmak belügyeibe, sem egymás közti háborúikba.
2. Az USA elismeri a nyugati féltekén (tehát az amerikai kontinensen) akkor létező gyarmatokat, és nem fog beavatkozni azok ügyeibe.
3. A nyugati féltekén további gyarmatosításokra nem kerülhet sor.
4. Az európai hatalmak minden olyan kísérletét, amely a nyugati félteke bármely államának elnyomását vagy ellenőrzését célozza, az USA az ellene irányuló ellenséges lépésnek fogja tekinteni.

5 *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. XIV. kötet. Címző: Páneurópai Unió. Budapest, 2000.

A Monroe-elv abból az aggodalomból nőtt ki, hogy az európai hatalmak megkísérlik visszaállítani a nem sokkal korábban függetlenné vált spanyol gyarmatokat. Kifejeződött benne tehát az a külpolitika, amely az egész nyugati félteke egyoldalú amerikai védelmét deklarálta. A doktrína megfogalmazásakor ez a külpolitika adott esetben nem lett volna megvalósítható. A lehetséges támadók elriasztásához is a brit flottára lett volna szükség, hiszen az USA akkor nem számított nagyhatalomnak. De az európai hatalmak sem tervezték komolyan Latin-Amerika újragyarmatosítását. Így Monroe politikai állásfoglalása hazáján kívül jórészt ismeretlen maradt. Csak évtizedekkel később kezdték Európában emlegetni a Monroe-doktrínát.

A nemzetközi érdeklődés az 1870 utáni időszakra esett, amikor az USA-ban kezdték egyre tágabban értelmezni a Monroe-elvet. Az USA világhatalommá emelkedésével a Monroe-elv már ténylegesen elismert befolyási övezetet határozott meg. Mi több: *Theodore Roosevelt* elnök 1904-ben az ún. Roosevelt-féle kiegészítéssel bővítette Monroe pontjait. Kijelentette: ha valamelyik latin-amerikai állam botrányosan és tartósan hibás politikát folytat, az Egyesült Államok jogosult beavatkozni az adott állam belügyeibe. A *Britannica Hungarica* ehhez a következő megjegyzést fűzi: Roosevelt ezzel az USA szerepét a nyugati félteke csendőreként határozta meg.⁶

Tegyük mindehhez hozzá: az USA 1930 óta az Amerikai Államok Szervezetével folytatott konzultációk révén kísérli meg alakítani latin-amerikai politikáját. Ez a szervezet első formájában Amerikai Köztársaságok Irodájaként működött, amit a közös amerikai érdekek megvitatására időnként rendezett pánamerikai konferencia még 1889/90-ben hívott életre. Ennek az irodának Kanada kivételével valamennyi amerikai állam tagja volt. Ez kapta később a Pánamerikai Unió, majd az Amerikai Államok Szervezete elnevezést. Igazából tehát a 19. század végén jött létre a pánamerikanizmus, mint politikai mozgalom, amely az amerikai kontinens államainak közös érdekeit, egységes fellépésének előmozdítását hivatott biztosítani.

Az Amerikán belüli szervezettebb gazdasági kapcsolatok kiépítése szempontjából megkülönböztetett jelentősége volt a korszerű közlekedési rendszer kialakításának. E tekintetben a Panama-csatorna, valamint a pánamerikai műútrendszer kiépítése érdemel megkülönböztetett figyelmet. A Panama-csatorna az Atlanti- és a Csendes-óceánt összekötő, tavakkal és zsilipekkel tarkított csatornarendszer Közép-Amerikában, a Panama-földszoroson. Hossza mintegy 82 km. A Szezei-csatorna mellett a világ stratégiailag legfontosabb mesterséges vízi útja. Az USA keleti és nyugati partjai között közlekedő hajók csaknem 15 000 km-rel rövidíthetik le az útjukat, ha nem kell megkerülniük a Horn-fokot. Az USA felügyeletével 1904-ben megkezdett építkezések 1914-ben fejeződtek be. A várakozási idővel együtt 15–20 óra kell

6 *Britannica Hungarica Világenciklopédia*. XIII. kötet. Címzó: Monroe-elv. Budapest, 2000.

az áthaladáshoz. Az átszállított áruk között a legfontosabb a nyersolaj, a kőolajtermékek, a gabona, a szén és a kokszt.

A pánamerikai műút az Észak- és Dél-Amerika országait összekötő autótutak rendszere. 1923-ban eredetileg csak egy útvonalat terveztek. De az érintett országokban utóbb újabb utakkal bővült a hálózat. A mexikói Nuevo Laredóból Panamavárosig vezető 5390 km-es, Amerika közti műút is a pánamerikai műút része. A kisebb közép-amerikai országok területén az autótút az USA segítségével épült ki. Az Alaszkától és Kanadától Chiléig, Argentínáig és Brazíliáig nyúló rendszer teljes hossza csaknem 48 000 km. A 20. század végén már csak a 400 km-es, ún. clarieni hézagt nincs kiépítve.

Jórészt készen áll az az infrastrukturális háttér, amelyre a tervezett amerikai szabadkereskedelmi övezet felépülhet. A 21. század induló éveiben azt viszont úgyszólván lehetetlen megítélni, hogy létrehozásával mi lesz a sorsa a latin-amerikai országokban létrehívott és ma is működő integrációs szervezeteknek. Itt inkább azokra az aggályokra célszerű utalni, amelyeknek a 2001-es québeci konferencián egyes latin-amerikai országok vezetői adtak hangot.

A latin-amerikai elnökök közül leghangsúlyosabban V. Fox mexikói és F. H. Cardoso brazil elnök fogalmazta meg a fejlődő országok fő gondjait: a szegénység akadályozza a harmonikus gazdasági fejlődést, a szabad kereskedelem keltette verseny pedig a leggyengébbeknek hátrányos. Nem lehetséges harmonikus gazdasági fejlődés – hangoztatta Vicente Fox –, amíg a térség országainak jelentős részét a rettenetes szegénység sújtja. Cardoso brazil elnök kifejtette: a szabad kereskedelem nem teheti tönkre a gyengébb gazdaságokat. A latin-amerikai országokban erős a félelem – tette hozzá –, hogy a George W. Bush amerikai elnök által szorgalmazott jövőkép egyedül az északi korporációk érdekeit fogja szolgálni. Az ezzel összefüggő kérdésekre akkor térünk ki, amikor a fejlődő világ globális stratégiáját vesszük szemügyre.

A Sanghaji Együttműködési Szervezet és a történelmi kínai-orszt kapcsolatok

Az Európai Unió céljaihoz hasonló célkitűzésekkel 2001-ben gazdasági szövetséget hozott létre Oroszország és négy volt szovjet utódállam. Az Eurázsiai Gazdasági Közösség alapító okiratát a kazah fővárosban, Asztanában a kazah, az orosz, a fehérorosz, a tadzsik és a kirgiz vezetők írták alá. Míg az orosz és a kazah gazdaság – amelyeket a kedvező nyersanyag-, különösen az olajárak segítenek – viszonylagosan virágzó, az új közösségben a korábbi Szovjetunió gazdaságilag leggyengébb államai is képviseltetik magukat.

Az Eurázsiai Gazdasági Közösségnek ez idő szerint nincs saját pénze és szövetségi tartalékrendszere. Perspektívában azonban ezt is célként tűzték maguk elé. Ez idő szerint az adó- és vámharmonizáción munkálkodnak. Fel-

adatnak tekintik a közös gazdasági célok mellett a külső határok erősítését, továbbá a csempészség és a kábítószer-kereskedelem elleni közös harcot, az illegális fegyverexport és az agresszív nacionalizmus elleni küzdelmet. Az új formáció sok újat nem hoz, csak a már meglévő együttműködési kereteket fektették új intézményi alapra. A háttérben mindazonáltal megjelenik orosz részről az az óhaj, hogy katonapolitikai kezdeményezésekkel megszilárdítsa a közép-ázsiai régió stabilitását.

Az Eurázsiai Gazdasági Közösség új intézményi keretet teremtett a már 1996-ban létrehívott „sanghaji ötök” csoportjának, amely valójában az orosz–kínai együttműködést szolgálja. Ily módon a „sanghaji ötök” felújítja azt a hagyományt, amely Kínában a kommunista párt hatalomátvételét követő kezdeti időszak éveire nyúlik vissza. Az idő tájt a Szovjetunió jelentős támogatást nyújtott Kínának, és közreműködött fejlesztési projektek tervezésében, kivitelezésben és finanszírozásában.

Az orosz–kínai együttműködés azon időszakáról van szó, amikor a két ország a Kínában végbement kommunista fordulat nyomán szoros együttműködést határozott el. A kapcsolatok később megszakadtak. Sőt a helyzet hosszabb időn át határvillongásokkal éleződött. A régi együttműködés elevenedett fel az 1996-ban a „sanghaji ötök” csoportjának létrehívásával, ami 2001-től Sanghaji Együttműködési Szervezetként tevékenykedik (lásd 8. táblázat).

8. táblázat

A „sanghaji ötök”

Ország	Terület, km ²	Népesség, millió fő	Vallás	GDP/fő (dollar), vásárlóerő- paritáson mért
Kína	9,6 millió	1255	Konfuciánus, buddhista, moszlim, keresztény, taoista	4000
Kazahsztán	2,7 millió	15,4	Moszlim, ortodox	3000
Orosz Föderáció	17 millió	146	Ortodox, moszlim	7000
Tádzsikisztán	143 001	6,2	Moszlim	700
Kirgizisztán	198 999	4,7	Moszlim, ortodox	2100
Üzbegisztán (megfigyelői státusz)	447 001	4,7	Moszlim, ortodox	2500

Forrás: Eurasainet.org/lonely planet, Reuters.

A fórum munkájába bekapcsolódott Üzbegisztán is. Az iszlám széparatizmus fenyegeti Üzbegisztán kormányát. Moszkva háborút visel a csecsen lázadók ellen. A muzulmán szélsőségesek jelen vannak Kazahsztánban és Tádzsikisztánban. Pekingnek is gondot okoz Kína északnyugati részén az ujjur nacionalizmus. Találkoznak az érdekek a térségbeli gazdasági együtt-

működésben is. Multinacionális cégek fektetnek be a közép-ázsiai térség olaj- és földgázlelőhelyeinek kiaknázásába, és ezt Moszkva és Peking sem üdvözli igazán.

Van olyan vélekedés, hogy ebben az integrációs tömörülésben a leginkább összetartó erőt az USA rakétavédelmi programja jelenti. Ha arra gondolunk, hogy e program kivitelezésének előkészületeire, sőt a program végrehajtásának kezdeti szakaszaira az USA-ban annak ellenére került sor, hogy még a Szovjetunió fennállásának idején e program ellen történt megállapodás, érthető, hogy Kína és Oroszország egyaránt érdekelt az ezt ellensúlyozó egyeztetett program kialakításában. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy új fegyverkezési hajsza elindításának veszélye fenyeget, és ez mindkét nagyhatalom számára korlátozná a polgári gazdaságfejlődés kibontakoztatását. Különösen Oroszország szeretné ezúttal elkerülni a hiánygazdaság „csapdáját”, amit a fegyverkezési verseny még a kommunista uralom évtizedeiben intézményesített, és ami aláásta a kormányzati politika morális alapjait.

A fejlődő világ gazdasági stratégiája.

A gazdasági függőség régi és új formái

A fejlődő világ számára gazdasági stratégia kialakításának szükségességét azok a problémák tűzték napirendre, amelyek a gyarmati rendszer megszűnésével a gazdasági függőség régi formáiról az új formákra való áttéréssel merültek fel. Egyszerűen arról van szó, hogy a gyarmatosító hatalmak az anyaországhoz való függőségi kapcsolatban alakították ki a gyarmatterületek termelési szerkezetét. Ezt persze nem úgy kell értelmezni, hogy a gyarmati gazdaság az anyaországban működő vállalatoknak biztosította az anyagbázist, iparvállalataik számára pedig a piacbővítést. A gyarmatosító politika átfogó gazdasági rendszerét egyszerűen meg sem lehet érteni az ezzel összhangban terjeszkedő és egyre szélesebb körben teret nyerő multinacionális vállalatok üzletpolitikája nélkül.

Ez az üzletpolitika eleve világgazdasági összefüggésekben építette ki hálózatát. Ez még nem az a történelmi időszak volt, amikor a már tőkeerős multinacionális vállalatok tőkefeleslegük területi allokációjában a régióként eltérő bérszínvonal fontos szerepet játszott. Az iparosításnak arra a történelmi szakaszára kell gondolnunk, amikor a multinacionális vállalatok leginkább az elsődleges anyagok bázisának bővítésére szerveződtek és ily módon teremteték meg az előfeltételeket ahhoz, hogy a Nyugatot egyre szélesebb körben lásák el az iparosításhoz nélkülözhetetlen anyaggal, energiával, de ugyanígy a fogyasztói társadalom igényeihez igazodó élvezeti cikkekkel is.

Összegezeként azt mondhatjuk: a gyarmati gazdaságpolitika a nyugati világ mintájára szurrogátumaként formálta a gyarmatterületek gazdasági

szerkezetét. Egy-egy gyarmat, mint gazdaságilag organikus egység, itt fel sem merült. A mind teljesebb beilleszkedés monokulturális alapon ment végbe. Akinek alkalma adódott a fejlődő világban tájékozódni, nyilván észrevette azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdasági fejlettség terén a multinacionális vállalatok által ellenőrzött területek és a gyarmat egésze között adódott. Ki tagadhatná: a multinacionális vállalatok egyfajta termelési kultúrát honosítottak meg a fejlődő világban. Ez a termelési kultúra jelenlétük nélkül létre sem jöhetett volna. Ezért tűnik az odautazó külföldi szemlélődő számára szinte valamennyi volt gyarmatterület kettős arculatúnak.

Nagyfokú naivitás azt feltételezni, hogy az így jelentkező nemzetgazdasági torzulások egyből kiküszöbölődnek, ha a felszabadítási mozgalmak vagy bármely más tényező eredményeként lerázzák a gyarmati igát. Az örökölt struktúrát egyszerűen nem lehet „egyik napról a másikra” megváltoztatni. Tegyük ehhez hozzá: a mai napig igazából nem is sikerült egyértelmű választ adni arra, van-e, kell hogy legyen-e ún. felzárkózási alternatíva a gyarmati sorból felszabadult társadalmak számára. De ne szaladjunk előre! E helyütt elégedjünk meg az általános tapasztalat pusztá megfogalmazásával. A politikai felszabadulás nem vetett véget a gazdasági függőségnek. A változás nem volt több a 20. században, mint a függőség régi formáiról az új formákra való váltás, ami – általános szabályként – újfajta összefonódást is teremtett a belső és a külső hatalmi tényezők között. Ezek részleteibe nem bocsátkozunk. Sokra amúgy sem mennénk az e téren adódó ismeretekkel. Viszont érdekelhet bennünket, vajon az autonóm gazdaságpolitikára való berendezkedést követő első évtizedekben végbementek-e érdemleges változások a gyarmati rendszertől örökölt termelési szerkezetben. Erről közvetett úton, az észak–déli kereskedelem áruszerkezetének vizsgálatával alkothatunk képet (lásd a 9. táblázatot).

9. táblázat

Az észak–déli kereskedelem áruszerkezete, 1975*

Megnevezés	Kivitel északra	Behozatal északról
Alapanyagok és félkész termékek	73	28
Mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékek	14	12
Gépek és gépi berendezések	2	46
Ipari fogyasztási cikkek	11	14
Összesen	100	100

* A SITC-nómenklatúra 0–9-es árucsoportjai alapján szerkesztett táblázat.

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics. 1977. május.

A 20. század nyolcvanas éveiben is Dél főként alapanyagot és félkész termékeket exportált Északnak, cserébe főként gépeket és gépi berendezéseket,

valamint ipari fogyasztási cikkeket vásárolt. Tegyük ehhez hozzá: a deformált külkereskedelmi áruszerkezet a deformált termelési szerkezetet tükrözi. A fejlődő világ termelése a gyarmati rendszer keretei között eleve oligokultúrás alapon fejlődött. Ezek az országok politikai függetlenségük elnyerését követően is csak az ilyen függőségben fejleszthették gazdaságukat. Dél szempontjából a hátrány így önmagában a termelési szerkezetben mutatkozik. A végső hatás: a fizetési mérleg krónikus hiánya.

A probléma így egyértelműen a külkereskedelmi cserearány ügye. Amikor a világpiaci ár a keresleti-kínálati tényezők hatásaként alakul, akkor természetesen ez elégséges magyarázat is ahhoz, miért éppen olyan valamely termék relatív ára, amilyen, és miért változik ez a relatív ár ilyen vagy olyan irányban. Az árat ilyenkor tőlünk független, objektíve adott nagyságnak tekintjük, amelyre nem gyakorolhatunk befolyást. Ilyen körülmények között egy ország legfeljebb azt teheti, hogy

- eltekint olyan termék importjától, amelynek világpiaci árát túl magasnak tartja, ha nélkülözheti ezt a terméket;
- eltekint olyan termék exportjától, amelynek világpiaci árát túl alacsonynak tartja, ha nélkülözheti az érte kapható devizát.

A természeti erőforrások relatív árát a világereszkedelemben a külkereskedelmi cserearány méri. A kitermelő- és feldolgozóágak termékei közötti külkereskedelmi cserearány a kritikusnak tartott 1975-re vetítve a következőképpen alakult. (Lásd a 10. táblázatot.)

10. táblázat

A kitermelő- és feldolgozóágak külkereskedelmi cserearányának alakulása, 1950 = 100

Év	Kitermelőipar	Feldolgozóipar	Cserearány
	külkereskedelmi árindexe		
1928	87	129	146
1938	34	62	182
1948	100	121	121
1958	98	123	126
1965	102	136	133
1970	105	149	142
1975	317	271	85

A 20. század vizsgált időszakában két olyan időszak jelölhető meg, amely rendkívül kedvezőnek látszik a kitermelőágak termékeinek áralakulása szempontjából. Az első a koreai háború nyomán az 1950–1952-es időszak, a másik az 1973. évi olajárrobbanás nyomán az 1974–1975-ös időszak. A feldolgozóágak termékei számára igazán kedvező helyzet a második világhábo-

rú alatt adódott; azt követően a kitermelőipar termékei iránti kereslet jobban megnövekedett, mint termelésük. Ennek következtében a kitermelőágak ára jobban nőtt, mint a feldolgozóipari termékeké. A kitermelőágak termékei relatív árának növekedése 1951-ben, a koreai háború idején érte el a csúcspontot. 1952-től az árarányok újra a feldolgozóipar javára változtak. Az új fordulatot az 1973. évi olajárrobbanás hozta. A keresleti-kínálati tényezők eltérő intenzitású és némelykor eltérő irányú ármozgást váltottak ki egyfelől a természeti erőforrások, másfelől az ipari készárak körében (lásd a 11. táblázatot).

11. táblázat

Árszóródás intenzitása az átlag körül

Időszak	Kitermelőágak	Feldolgozóágak	Átlag
1950-1959	8,7	5,7	7,5
1960-1969	2,2	0,9	1,0
1970-1975	25,8	5,9	17,5

A külkereskedelemben forgalmazott termékek körében a nyersanyagok és a mezőgazdasági (trópusi) termékek sajátos ármozgásukkal tűnnek ki. Ezeknél – a gépektől és a fogyasztási iparcikkektől eltérően – az általános árirányzathoz való igazodás rendkívül intenzív ármozgásokkal valósult meg. Háború okozta keresletnövekedés vagy természeti csapás okozta termés kiesés nyomán felszökött a természeti erőforrások ára, hogy azután az új beruházások vagy kedvező klimatikai viszonyok okozta túltermelés árzuhanást idézzon elő. A rövid távú áringadozások az instabilitás elemeit honosítják meg a gazdaságban. Ez az instabilitás nagy hátrányokat jelentett. Árzuhanás esetén az exportőr olyan devizabevételtől esett el, amellyel fejlesztési politikájában számolt. Ez a hátrány természetesen különösen nagy, ha oligokultúrás gazdaságszerkezetű fejlődő országot érint. Az árfelszökés az importőr ország számára okozott nem várt devizakiadást, és borította fel fizetési mérlegének egyensúlyát.

Az eredmény mindkét viszonylatban ugyanaz: megbomlott a fizetési mérleg egyensúlya. Következésképpen úgy látszik, egy ponton legalábbis egybesik az exportőr és az importőr országok érdeke. Ez pedig az árstabilitás. Ezért azt is fel lehet tételezni: közös érdekük az árstabilitást biztosító nemzetközi áruegyezmények megkötése. Valójában azonban az árstabilitás elvében találkozó érdek alapvető érdekellentétet takar. Az exportőr abban érdekelt, hogy az árstabilizálás lehetőleg magas, az importőr ország pedig abban, hogy alacsony áron történjék. Ebben a problémában némi eligazodást jelenthet, ha arra utalunk, hogy az árstabilitás intézményes megoldásának keresése mindig akkor került előtérbe, amikor a nyersanyagok és a mezőgazdasági (trópusi)

termékek ára a világpiacon alacsony volt, de sohasem akkor, amikor azok ára felszökött. Az alacsony ár vezetett 1902-ben az első brüsszeli cukoregyezmény megkötéséhez, ami akkor még a nagyobb termelők kartellszerű megállapodása volt. Nem véletlen, hogy a nemzetközi áruegyezmények megkötésére irányuló törekvés első ízben az 1929–1933. évi világgazdasági válságban volt erőteljes. Az 1933. évi nemzetközi búaegyezmény vagy az 1937. évi nemzetközi cukoregyezmény közös jellemzői: már a Népszövetség égisze alatt jöttek létre; az importőröket is felvették tagjaik közé; végül a korábbi, magánjellegű gyakorlattól eltérően kormány szinten kötötték meg.

Ezek a több évtizedre visszatekintő utalások egyben jelezni kívánják, hogy a nemzetközi áruegyezmények megkötésének fő kezdeményezői a világpiacon termelő országok. Ezért az sem tekinthető véletlennek, hogy a nemzetközi áruegyezmények rendszere az ötvenes–hatvanas évtizedben, a koreai háború teremtette boom (1951–1952) után, éspedig annak nyomán épült ki, hogy a nyersanyagok és a mezőgazdasági (trópusi) termékek árzuhanása a fejlődő országok külkereskedelmi cserearányainak nagymértvű romlásához vezetett (lásd a 12. táblázatot).

12. táblázat

Árrolló a fejlett és az elmaradott kapitalista országok gazdasági kapcsolatában, 1953 = 100

Év	Fejlett országok	Elmaradott országok	Áröllő
	külkereskedelmi árszintje		
1938	107	75	143
1948	101	90	112
1950	98	106	93
1956	99	102	97
1959	104	96	108
1961	106	95	112
1964	107	94	114
1967	108	93	116

Forrás: *Two Sorts of Nation. Labour Research. United Nations. Digest of Statistics. 1962.; Yearbook of International Trade Statistics. 1972–1973.*

Az árviszonyok ilyen alakulását főként három tényező magyarázta:

a) Az Egyesült Államok és az iparilag fejlett nyugat-európai országok – ahová a harmadik világ nyersanyagexportja elsősorban irányult – mind élelmiszerekből, mind ipari nyersanyagokból jelentősen növelték az ellátás bel-földi bázisát. Egyre kiterjedtebben helyettesítették a hagyományos nyersanyagokat műanyagokkal.

b) A tudomány és a technika fejlődése ezekben az országokban nemcsak műanyagbázist teremtett, hanem oda is vezetett, hogy a fajlagos anyagfelhasználás jelentékenyen csökkent. Ezért a hagyományos nyersanyagok iránti kereslet lassabban növekedett, mint ahogyan a feldolgozóipar termelése bővült.

c) Az iparilag fejlett országok monopóliumai a függőségi viszonyban levő országokban a második világháború után a nyersanyag-kitermelő kapacitásokat a tőkés gazdaság militarizálása követelményeinek megfelelően bővítették. Elsősorban az ipar katonai megrendeléseinek nyersanyagszükségletéből indultak ki, de figyelemmel voltak az úgynevezett haditartalékolási politikára is. Az atomfegyverek és a távirányítású lövedékek a haditechnikában forradalmi változást hoztak. Ez egyaránt kihatott a katonai rendelések nyersanyagszükségletére és a haditartalékolás szempontjából szükségesnek ítélt nyersanyagok mennyiségére, összetételére. Éppen ez vezetett a kapitalista világpiacon a nyersanyagpiacok állandó válságára. A gyarmati, félgyarmati és gazdaságilag kevésbé fejlett ipari országok helyzetét a világpiacon az is rontotta, hogy az iparilag fejlett országokban jelentős nyersanyagkészletek gyülemlettek fel. Ezeket a fogyasztó országok érdekét szolgáló mechanizmusként működtették.

Ez a történelmi háttér a fejlődő világ számára megérlelte a gazdasági stratégia megfogalmazásának a szükségességét. Aligha vitatható: ez is egyike azoknak a tényezőknek, amelyek növekvő szerepet játszanak a 21. században a gazdasági folyamatok alakításában.

II. Az Európai Unió

1. Az Európai Unió kiépülése

Az ESZAK és az Euratom létrehozása

Az Európai Unió kiépülése érdekében tett kezdeti lépéseket egyszerűen nem érthetjük meg, ha elvonatkoztatunk az Amerikai Egyesült Államok és az egykori Szovjetunió közötti ellentét és harc viszonyaitól. E két nagyhatalom között a második világháborúban katonai szövetség jött létre a fasiszta Németország által kirobbantott háborúban. A Szovjetunióban a németek ellenük indított háborúja változtatta ellenséges viszonyra kapcsolatukat előző szövetségesükkel, az USA pedig a nyugat-európai demokratikus értékek védelmében kapcsolódott be ebbe a háborúba, ami szakítást jelentett a 19. században meghirdetett Monroe-elvvel.

Röviddel a második világháború után az Amerikai Egyesült Államok attól tartott, hogy a háború utáni szegénység, munkanélküliség és zűrzavar közeget teremt a nyugat-európai szavazók a kommunista pártok felé fordulnak. 1947. június 5-én a Harvard Egyetemen tartott előadásában *George C. Marshall* amerikai külügyminiszter azt javasolta, hogy az európai országok az USA pénzügyi segítségével indítsanak önszerveződő programot. Miután 16 ország képviselőiből álló előkészítő bizottság egységes tervet dolgozott ki Nyugat-Európa gazdasági újjáépítésére, az USA kongresszusa zöld utat adott az európai újjáépítési programnak.

A segélyt eredetileg az összes európai országnak, még a szovjet katonai megszállás alatt lévőknek is felajánlották, a Szovjetunió azonban hamarosan visszalépett, és példáját követték a befolyási övezetébe tartozó kelet-európai államok is. Az alábbi országok vettek részt a programban: Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izland, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Portugália, Svájc, Svédország, Törökország, valamint Németország nyugati része. A Gazdasági Együttműködési Igazgatóság négy év alatt több mint 13 Mrd dollár értékű gazdasági segélyt osztott szét. Ez természetesen többszöröse volt a jelenlegi értéken számolt USD-nek, hiszen csak az Ausztriának folyósított összeg a jelenlegi értéken meghaladta a 20 Mrd USD-t.

Mindennek segítségével helyreállították a segélyezett országok

- ipari és mezőgazdasági termelését,
- stabilizálták pénzügyi rendszerüket és
- fejlesztették a kereskedelmet.

A támogatás túlnyomó többsége vissza nem térítendő segély volt, a többi pedig hitel. Az európai országok részvételének koordinálása érdekében a 16 ország brit és francia vezetéssel létrehozta az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottságot, amely négyéves újjáépítési programra tett javaslatot. A bizottság helyére később egy állandó szervezet, az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet lépett, amelyhez végül Nyugat-Németország is csatlakozott. A program nagymértékben hozzájárult egyebek között az acélipar, a gépipar, a vegyipar talpra állításához.

Ez volt az a háttér, amely röviddel a második világháború után újraéledt szovjet kihívás hatása alatt megalapozta Nyugat-Európában a mind szorosabb együttműködést, és amely végül is az Európai Unió megteremtéséhez vezetett. Ennek a folyamatnak legfontosabb kezdeti állomásait a következőkben összegezzük.

- 1949. április: Az USA és a nyugat-európai országok létrehozzák a NATO-t, az Észak-atlanti Szerződés Szervezetét.

- 1950. május 9.: *Robert Schuman* francia külügyminiszter Franciaország és Nyugat-Németország között politikai együttműködést kezdeményez, és javasolja a francia és a német szén- és acélipar integrációját. Döntő motívum, hogy a két ország szén- és acéliparának közössége fizikailag is kizárjon egy újabb német-francia háborút. A Schuman-tervet az európai egyesülési folyamat születési okmányának tekintik, mivel megfogalmazza az európai integráció elvi célkitűzéseit, közös európai intézmények létrehozásának szükségességét és egy ágazat konkrét integrációs mechanizmusát.

- 1951. április 18.: Hat nyugat-európai ország (az NSZK, Franciaország, Olaszország és a Benelux államok) aláírja az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásáról szóló szerződést, amely 1952-ben lép érvénybe. Főhatóságának első elnöke *Jean Monnet*. Az ESZAK (más néven Montánunió) az európai integráció időben első alapvető intézménye. A Montánunióban megtaláljuk a későbbi EK nemzetek feletti integrációs intézményrendszerének és döntéshozatali mechanizmusának fő elemeit. A szén- és acélágazatban sikerült a közös szabályozás. Az integrált részpiac működésének jó tapasztalatai az integráció továbbfejlesztésére ösztönöztek.

- 1958: Ágazaton belüli együttműködés intézményesítésére született meg az Európai Atomenergia Közösség, az Euratom. Ehhez tudni kell: az 1950-es években igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az atomenergia békés felhasználásának. A szervezet célja lényegében azonos az ESZAK-éval: közös piac megteremtése az adott ágazatban. Fontos sajátossága, hogy itt még egy közös

beszerzési ügynökséget is létrehoztak, amely valamennyi tagállam számára gondoskodott a nukleáris anyagok megvásárlásáról.

Az Európai Gazdasági Közösség

- 1957. március 25.: A Hatok (a Montánunió tagjai) a Római Szerződéssel megalapítják az Európai Gazdasági Közösséget (EGK). A fő cél az európai egysülés, a teljes körű integráció, melyet a béke, biztonság, fejlődés és általános jólét elérése érdekében kívánnak megvalósítani. A Római Szerződésben a tagországok elhatározzák a vámunió létrehozását, majd a közös piac kiépítését.

- 1960. január 4.: Létrejön az Európai Szabadkereskedelmi Társulás, az EFTA (European Free Trade Association). Alapító tagjai: Ausztria, Dánia, Nagy-Britannia, Norvégia, Portugália, Svájc és Svédország. Finnország 1961-től társult, 1986 és 1994 között teljes jogú tag volt. Izland 1970-ben, Liechtenstein 1991-ben csatlakozik hozzá. Jelenleg már csak négy tagállama maradt: Izland, Liechtenstein, Norvégia és Svájc. (A többiek valamennyien csatlakoztak az EGK-hoz.) Az EFTA szabadkereskedelmi övezet, amelyet 1968-ra sikerül kialakítani. Az EGK-nál lazább tömörülés: nem érinti a tagországok külső kereskedelempolitikáját, az integrációs döntéshozatalt pedig a nemzeti kormányok képviselői végzik.

- 1967. július 1.: Egyesítik a Hatok három integrációs szervezetének, az Európai Szén- és Acélközösségnek, az Európai Gazdasági Közösségnek és az Európai Atomközösségnek az intézményeit. Ezután együttesen Európai Közösségeknek nevezik őket. (Elterjed az egyes számú Európai Közösség megjelölés is.)

- 1968. július 1.: Az EK-ban a tervezettnél másfél évvel korábban megvalósul a vámunió, ami azt jelenti, hogy a tagországok közötti kereskedelem a vámoktól és mennyiségi korlátozásoktól mentessé válik, s ugyanakkor az EK-n kívüli országokkal szemben közös külső kereskedelempolitikát vezetnek be, és közös külső vámokat alkalmaznak. 1970. január 1-jétől a nemzetállamok az EK-ra ruházzák a külső kereskedelempolitika alakítását, így a kereskedelmi gazdasági egyezmények megkötésének jogát.

- 1968–1969-re: Kiépül az EK közös agrárpolitikája, a *Common Agricultural Policy* (CAP) bonyolult rendszere.

- 1973: Nagy-Britanniát, Írországot és Dániát felveszik az EK-ba, amely így „Kilencekké” bővül. (Ez az EK első kibővülése.) Norvégiában a népszavazás 53%-os többséggel nemet mond a csatlakozásra.

- 1977. július 1.: Befejeződik a vámbontás a korábbi Hatok és az 1973-ban belépett új tagállamok között. Ugyancsak megszűnnek az ipari termékek vámai az EK és az EFTA országok között, az 1972-ben megkötött egyezmények alapján. Így egész Nyugat-Európa ipari szabadkereskedelmi övezetté válik (néhány érzékeny termék kivételével).

- 1979. március: Az Európai Monetáris Rendszer (EMS) létrejöttével a tagállamok közötti monetáris együttműködés új szakasza kezdődik. Bevezetik az ECU-t, az európai közös elszámolási egységet (European Currency Unit).
- 1981. január 1.: Görögországot az EK – sorrendben 10. tagállamként – felveszi tagjainak sorába.
- 1986. január 1.: Spanyolország és Portugália az EK tagjává válik („déli bővülés”), így a szervezet tagjainak száma 12-re nő.
- 1986. május 17.: Aláírják az Egységes Európai Okmányt (Single European Act – SEA). Az okmány beépíti az alapszerződésekbe a másfél évtizedes integrációs fejlődés legfontosabb eredményeit. A tagállamok kiszélesítik az EK integrációs jogköreit, elhatározzák az egységes belső piac létrehozását 1992-re, kifejezik a monetáris unió megteremtésének szándékát, meghatározzák az új Regionális Alap tevékenységi körét. Az Egységes Európai Okmány 1987-ben lép érvénybe, s ennek nyomán felgyorsul az európai integráció.
- 1989. július: PHARE-program (Poland–Hungary: Assistance in Restructuring the Economies; Lengyelország–Magyarország: segélyprogram a gazdaságok szerkezeti átalakítására). A 24 OECD-állam olyan akciótervet határoz el, amelynek célja a gazdasági és társadalmi átalakulás támogatása az új keleti demokráciákban.
- 1990. december: Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (European Bank for Reconstruction and Development – EBRD) létrehozása.
- 1991. december: Európai megállapodás (társulási szerződés) megkötése Magyarországgal, Lengyelországgal és a Csehszlovák Köztársasággal. E megállapodások legfontosabb eleme az, hogy tízéves időszakon belül szabad kereskedelmet kívánnak létrehozni az ipari termékekre. (Később az eredeti határidőket jelentősen lerövidítik.)
- 1992. február 7.: Az Európai Uniót létrehozó Maastrichti Szerződés aláírása.
- 1993. január 1.: Megvalósul az egységes belső piac.
- 1993. november 1.: Hatályba lép az Európai Unió Szerződés.
- 1995. január 1.: Érvénybe lép Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozási egyezménye. (Ez az ún. EFTA-kibővülés, amelynek keretében a szervezet EFTA-országokkal bővül.) Norvégia csatlakozása a lakosság (csekély többségű) ellenszavazatán megbukik.
- 1996. március: Kormányközi konferencia kezdődik Torinóban a Maastrichti Szerződés végrehajtásának felülvizsgálatáról.
- 1997. június: Az amszterdami csúcstalálkozón az állam- és kormányfők jóváhagyják az új EU-szerződést.
- 1997. október: A külügyminiszterek aláírják az EU-szerződést.
- 1997. december: A luxembourgi EU-csúcson döntenek a csatlakozási tárgyalások megkezdéséről.
- 1998. január: Elindulnak a felvételi tárgyalások az EU keleti bővítéséről.

- 1998-1999: Megreformálták a közös agrárpolitikát és a strukturális alapok rendszerét.
- 1999. január: A tervek szerint a követelményeket teljesítő EU-tagállamok bevezetnék a közös pénzt.
- 200?: A csatlakozási tárgyalások befejezése.

Közös piacból egységes piac

Az Európai Közösség integrációja három évtized alatt olyan szintet ért el, hogy már nem az egymás közti forgalmat és gazdasági tevékenységet gátló adminisztratív akadályok elhárítása lett a cél, hanem a gazdaságpolitika teljes összehangolása, a „négy szabadság” teljes érvényesítése, a törvényhozás harmonizálása, egységes szabványok megteremtése, a nemzeti részrehajlások kiküszöbölése a közületi beszerzéseknél. Ezek megvalósítására dolgozták ki az egységes belső piac tervét, amelynek végrehajtása új lendületet adott a nyugat-európai integrációnak.

A közös piac olyan belső határok nélküli térség, amelyen szabadon áramlanak az áruk, a szolgáltatások, a személyek (a munkaerő) és a tőke. 1968-ra az EK-ban kiépült a vámunió, ami az áruk szabad (vámoktól és mennyiségi korlátozásoktól mentes) áramlását biztosította. A szolgáltatások áramlását a vámok mellett számos bürokratikus akadály tovább fékezte ugyan, de ezek túlnyomó többségét is felszámolták. Sokfajta szolgáltatás azonban helyhez kötött, s jellegénél fogva kevésbé „áramolhat” külföldre. Az 1970-es évektől kezdve azonban fellendült – s azóta is tovább növekszik – a szolgáltatások exportja, sőt egyes területeken gyorsabban nő, mint az áruexport.

A vámunió kialakítása gyorsabb és egyszerűbb volt, előnyeit pedig kézzelfoghatóan lehetett érzékelni (például bővült a választék, növekedett a jólét), míg a tőke- és a munkaerő-áramlás előtti akadályok szívósabbaknak bizonyultak. Már a Római Szerződés célul tűzte ki a munkaerő szabad áramlását. Az emberek szabad mozgását megtestesítő átfogóbb szabadságot a Maastrichti Szerződésben rögzítették.

Az Egységes Európai Piacnak (Single European Market, SEM) létrehozásáról az Európai Tanács 1985. júliusi milánói ülésén döntöttek. Az integrált piac tervét tartalmazó „Fehér könyv” csaknem 300 konkrét feladatot tűzött ki. Ennek megfelelően módosították, kiegészítették az integráció alapokmányát, a Római Szerződést, és 1986 februárjában aláírták az Egységes Európai Okmányt (Single European Act, SEA), amely 1987. július 1-jén lépett életbe. A „négy szabadságjog” érvényesülésére 1992. december 31-ét szabták határidőül, s azóta beszélhetünk – többé-kevésbé – valóban egységes európai piacról.

A belső piac kiépítése két irányból történt:

1. Megszüntették a tagállamok közötti határokat „megtestesítő” jogi szabályozást és eljárásokat (engedélyezés, mennyiségi korlátozások, egyéb adminisztratív előírások stb.). Ezáltal utat nyitottak a gazdasági tevékenységek további összefonódásának, a vállalkozók szabadabb fellépésének, a spontán integrálódásnak. (Negatív integráció.)
2. Új közösségi jogszabályokat, szabványokat alkottak, visszaszorítva a tagállami szabályozást. A közösségi gazdaságpolitikai cselekvés, a közösségi politikák kiépítése, megvalósítása fejlettebb, szabadabb belső piac létrehozását célozta. (Pozitív integráció.)

Idővel a belső piac építésének elsődleges eszközévé a jogközelítés és a nemzeti szabályozások kölcsönös elismerése vált. Ez utóbbi ott kerül előtérbe, ahol a szabályozás fő funkciója az élet, az egészség, a fogyasztó vagy a környezet védelme.

Kereskedelmi akadályok elhárítása

Az áruk és szolgáltatások kereskedelme előtti akadályok alapvetően három típusba sorolhatók: fizikai, technikai és az eltérő adórendszerek miatti akadályok.

A fizikai akadályok eltávolítása a közösség belső határain történő többféle ellenőrzés, idővesztés és adminisztrációs költségek megszüntetését jelenti. 1993. január 1-jétől a belső határokon a vámellenőrzés, sőt a vámhivatalok többsége megszűnt. A szállításoknál egységes dokumentumot vezettek be, amely betölti a fuvarlevél szerepét, és egyúttal adóügyi, statisztikai számbavételre is szolgál. A megmaradtak feladata a harmadik országokkal folytatott kereskedelem ellenőrzése és az egyes árukra (például veszélyes hulladékok, anyagok) érvényes korlátozások betartása. (Spanyolország és Portugália esetében még tart a csatlakozást követő átmeneti időszak, azért itt 1996-ig fennálltak a vámkorlátok.)

A technikai akadályok a tagállamok eltérő terméknormáiban, előírásaiban jelennek meg. Eredetileg ezek teljes egységesítését tervezték, de ez a szabványok igen nagy száma, illetve az össze nem hangolható tagállami érdekek miatt megghiúsult. Az érvényesülő elv így a nemzeti szabványok, gyártási és minőségi előírások, normák kölcsönös elismerése lett, ugyanakkor a környezetvédelem, biztonság, egészség- és fogyasztóvédelem területén a jogi előírásokat magas szinten harmonizálják.

Az adókkal kapcsolatos akadályok és az adóharmonizáció az egységes belső piac legtöbbet vitatott területe. A harmonizálás során mind az adóalapok és adókulcsok, mind az adószerkezetek közeledtek egymáshoz. Az adóalapok harmonizálása arra vonatkozik, hogy milyen típusú jövedelmek kerüljenek az adóalapba. Három fontos területen: a kamatjövedelmek, a társadalombiztosí-

tási juttatások és szociális segélyek, illetve a tőkejövedelmek adóztatása terén tapasztalhatóak számottevő eltérések.

Az adókulcsok egységesítésén belül kiemelkedő fontosságú az áfák harmonizálása. A három sáv és a kulcsok egységesítésére vonatkozó eredeti tervek később minimális és maximális kulcsok megszabására módosultak. Végül a maximális adókulcsokban sem jött létre megegyezés. (A tervezett felső határ az alacsonyabb kulcsoknál 9%, a normálnál 20% lett volna.) A harmadik adósávot (luxusadó) 1993. január 1-jétől eltörölték, vagyis a normális és a felső sávot egységesítették. A csökkentett, kedvezményes adókulcsnak legalább 5%, a normálnak pedig legalább 15%-nak kell lennie. Az adórendszereket harmonizálták: az adófajták többségükben egységesek, illetve hasonlóak, a sávok és a kulcsok viszont nem. Így az adóterhek nagysága különböző az egyes EU-tagországokban. A társasági adó esetében nem történt harmonizálás: a tagállamok adókulcsai 33% és 50% között változnak.

A szolgáltatások területén is csak részlegesen valósult meg a szabad áramlás. 1993. január 1-jén életbe lépett az az irányelv, amely szerint minden bank „európai útlevelet” kap, és ennek segítségével fiókokat nyithat bármely másik tagállamban. Egyes tagállamok (Spanyolország, Portugália, Görögország) 1995–1998-ig terjedő hosszabb átmeneti időt is alkalmazhatnak a biztosításokra vonatkozó két liberalizációs irányelv átültetésére. A közúti fuvarozás terén a legnagyobb eredmény a szállítmányozó cégekre, szállítási engedélyeik számára vonatkozó nemzeti korlátozások, kontingensek eltörlése.

A tőkeáramlás és az egymás közti fizetések előtti akadályok lebontása előfeltétele a banki és biztosítási szolgáltatások szabad áramlásának is. Ezen a területen állt fenn a legkevesebb probléma, hiszen a tőkemozgások teljes liberalizálására vonatkozó irányelv már 1990-ben érvénybe lépett. A Maastrichti Szerződés szerint a tagállamoknak lehetőségük van bizonyos esetekben korlátozni a tőkeáramlást. Ezen túlmenően Görögország, Portugália, Írország és Spanyolország átmenetileg fenntarthatja az ellenőrzést.

A munkaerő szabad áramlása tekintetében 1993 eredménye a letelepedési szabadság és a diplomák kölcsönös elismerése. Ez fontos lépés, mert az EU munkaerőpiacán a jól képzett munkaerőből hiány mutatkozik. Ezen túlmenően azonban igen kevés eredményt lehet felmutatni, vagyis nem valósult meg teljesen a határok lebontása, noha a Maastrichti Szerződés már általában véve is a személyek szabad mozgását rögzítette. Nagy-Britannia, Dánia, Írország és szűrőpróbaszerűen más tagállamok is fenntartják az ellenőrzést. Erre a kábítószerek-kereskedelem, a szervezett bűnözés az illegális bevándorlás megelőzése végett van szükség. A „schengeni övezet” tagállamai ezzel szemben arra hivatkoznak, hogy nem elég szigorú a közösség külső határainak ellenőrzése ahhoz, hogy a belsőt teljesen fel lehessen adni. Másfajta gondok is jelentkeznek: Dánia például nem tagja az övezetnek, tagja viszont az ún. északi útlevel-

uniónak. Így határa a többi skandináv ország felé nyitott, vagyis itt az ellenőrzés megszigorítása visszalépést jelentene.

Tagállamonként továbbra is igen eltérőek a menekültekre, a bevándorlókra és a külföldiek tartózkodására vonatkozó előírások. Ezek liberalizációja az EUszerte növekvő munkanélküliség és a bevándorlási hullámtól való félelem miatt belátható időn belül nem várható. Bármiféle harmonizáció csak szigorodást jelenthet.

A Maastrichti Szerződés hozta létre az Európai Uniót, amelynek alkotórésze a három közösség (az ún. I. pillér) mellett a közös kül- és belpolitika (II. pillér), valamint a bel- és igazságügyi együttműködés (III. pillér). A többféle elnevezés miatti zavarok elkerülésére az a hallgatólágos megállapodás alakult ki, hogy a mindennapokban Európai Uniót szoktak emlegetni. Ezt tesszük mi is, noha a következőkben a figyelmet kizárólag a gazdasági integráció (I. pillér) ügyeire korlátozzuk; tehát nem foglalkozunk a kül- és védelmi politika (II. pillér), valamint a bel- és igazságügyi együttműködés (III. pillér) kérdéseivel.⁷

Az Európai Unió a 21. század fordulóján már magas integrációs szintet ért el, de a folyamat még nem zárult le. Egyrészt napirenden van az Európai Unió keleti bővítése. Másrészt tisztázásra vár az európai államok együttműködésének alkotmányos rendje. Feléledőben van a 20. század húszas éveinek páneurópai koncepciója. A kérdés pedig az, hogy az integráció föderális alapon, vagyis szövetségi államok rendszerében valósuljon meg, vagy őrizték meg a szuverén államok együttműködésén alapuló jellegét. Ezen alapul az a vita, amely a jövőkép szempontjából a szuperhatalom és a szuperállam megkülönböztetését hangsúlyozza. Ezzel a vitával párhuzamos a másik vitatott kérdés: milyen mértékben és módon védelmezze Európa magát a többi kontinens versenytől.

2. Az Európai Unió egyeztetett gazdaságpolitikája

Versenypolitika

Az Európai Gazdasági Közösség egyik megnyilvánulása a nemzeti gazdaságpolitikák egyeztetése. Ennek fő területei:

- a versenypolitika,
- a szociálpolitika,
- a regionális politika,
- a környezetvédelmi politika,
- a fogyasztóvédelmi politika,

Ezeket vesszük most szemügyre.

⁷ Az Európai Unióról részletes, mindenre kiterjedő tájékoztatást nyújt Halm Tamás és Kőrösi István: *Európáról a katedrán* című műve. Budapest, 1996. Ezt tekintjük forrásanyagnak.

Az EGK versenypolitikája úgy is értelmezhető, mint határozott fellépés mindenfajta versenykorlátozó magatartással szemben, jelentkezzék az akár a vállalatok, akár a kormányok vonalán. E politikának az a sarkalatos elve, hogy szabad verseny nélkül az abból adódó előnyök elenyésznek, és az erre irányuló hajlam mind a monopóliumok, mind a kormányok részéről állandóan kísért. Ezért van szükség az integrált versenyfelügyeletre.

Már az EGK-t létrehozó szerződés megtiltotta a verseny közösségi szintű korlátozását, valamint a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést. A „főbűnök” közé számítanak: a méltánytalan ármeghatározás, a termelés korlátozása, a piaconként eltérő szerződéses feltételek alkalmazása, illetve a szállítási szerződés aláírásának egyéb, abban nem szereplő feltétel alkalmazása.

A Miniszterek Tanácsa bizottságot hozott létre, hogy nyomozzon, ítélkezzék és büntetéseket szabjon ki versenykorlátozási ügyekben. A bizottság képviselői ugyanis előzetes bejelentkezés nélkül is fölbukkanhatnak bármely gyanúba került vállalatnál és a helyszínen. Minden dokumentumot átvizsgálhatnak.

A versenyszabályozás nemcsak a hatalommal való visszaélést, hanem ilyen pozíciók kialakulását is igyekszik megakadályozni. A piacon domináns helyzet jöhet létre a vállalatok szerves növekedése révén. De sokkal jellemzőbb, hogy a nagyvállalatok fölvásárolják versenytársaikat, vagy korábbi konkurensek összeolvadnak. Ez utóbbi folyamatot szabályokkal igyekeznek mederbe terelni. A rendelet megkülönbözteti azokat az akciókat, amelyek csak egy-egy ország szempontjából jelentősek, és azokat, amelyek következményei közösségi méretekben is érzékelhetők. Ez utóbbi csoportba olyan esetek tartoznak, ahol

- az akcióban részt vevő vállalatok összesített forgalma meghaladja az 5 Mrd ECU-t;
- legalább két résztvevő cég közösségen belüli forgalma nagyobb, mint 250 millió ECU;
- az egyik résztvevő transznacionális vállalat.

A Római Szerződés rendelkezései szerint az államok nem támogathatják a vállalatokat, kivéve azokat, amelyek az elmaradott körzetekben működnek. A gyakorlatban azonban ez nem működött. Az 1990-es években már az is nagy előrelépésnek számított, hogy a brüsszeli bizottságnak sikerült a kormányoktól adatok birtokába jutni a szubvenciókról. Az eredmények meglepetést okoztak: az állami támogatások egyre nagyobb hányadát a négy legnagyobb gazdaság (Németország, Franciaország, Olaszország és az Egyesült Királyság) fizette, és ezek legnagyobb része korántsem elmaradott régiókba került.

Néhány különlegesen fontos ágazatot a kormányok kivontak a verseny hatálya alól: a távközlést, a villamosenergia-termelést és a gázszolgáltatást, a bank- és biztosítási szektort, valamint a szállítást. Ezeket különleges előírásokkal szabályozták. Ráadásul az említett területeken működő vállalatok nagy része állami tulajdonban van.

A szociálpolitika területén a Római Szerződés elsősorban a munkaerő szabad áramlását vezette be. Megjelent az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elve, a munkakörülmények javításának és az életszínvonal emelésének általános igénye. Sőt, a szerződés rendelkezett az Európai Szociális Alap felállításáról is. A Miniszterek Tanácsa 1974-ben hagyta jóvá az első szociális akcióprogramot.

Az egységes belső piac 1992. évi bevezetése kapcsán egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szociális dimenzió fontossága. Emögött persze nem csak a fokozódó szociális érzékenységet kell keresnünk. A nagyobb szociális juttatásokat nyújtó államok attól tartottak, hogy a kevésbé fejlett szociális rendszert működtető közösségi partnereik versenyelőnyre tesznek szert. Ezt a veszélyt jelölte a „szociális dömping” kifejezés.

A dolgozók szociális jogairól szóló chartát az Európai Tanács 1989-ben Strasbourgban fogadta el. A charta a dolgozók alapvető szociális jogait tizenkét pontban összegezte. Ezek:

- a mozgás (költözés) szabadsága,
- a foglalkoztatás és a fizetés,
- az élet- és munkakörülmények javítása,
- a szociális védelem,
- az egyesülés szabadsága és a kollektív alku lehetősége,
- a szakképzés,
- az egyenlő bánásmód a férfiak és a nők számára,
- a dolgozók tájékoztatása a munkahelyükkel kapcsolatos kérdésekről, a velük való konzultáció és a döntésekben való részvétel joga,
- az egészség és a biztonság védelme a munkahelyen,
- a gyermekek és a serdülők védelme,
- az idősek jogosultsága nyugdíjra és szociális védelemre,
- a rokkantak joga a képzésre, a foglalkoztatási és szociális visszailleszkedésre.

Az Európai Tanács 1992-ben ajánlásokat fogalmazott meg az országok szociálpolitikájának közelítésére. Eszerint a tagállamok:

- biztosítsák az emberhez méltó élethez szükséges forrásokat,
- tegyék lehetővé a területükön legalisan élő valamennyi embernek, hogy igénybe vehessék az adott tagállam egészségvédelmi rendszerét,
- segítsék az emberek társadalmi integrációját és munkaerő-piaci részvételüket,
- pótolják azok jövedelmét, akik befejezik kereső pályafutásukat, akiknek betegség, baleset, gyermekszülés, maradandó sérülés miatt fel kell adniuk a kereső foglalkozásukat, vagy munkanélkülivé válnak,
- vizsgálják meg annak lehetőségét, miképpen vezethetnének be az önállóan dolgozók (nem alkalmazottak) részére megfelelő társadalombiztosítási ellátást, vagy hogyan fejleszthetnék a meglévőket.

A strukturális alapok 1988. évi reformja óta az Európai Szociális Alap forrásai is rendelkezésre állnak a tartós munkanélküliség elleni küzdelemre, illetőleg elsősorban a fiatalok munkába állításának támogatására. E pénzeket főleg szakképzésre és átképzésre fordítják, de segítik az önálló egzisztenciák (kisvállalkozások) megindítását is.

Regionális politika

A regionális politika azokból a számottevő különbségekből indult ki, amelyek az országok közötti jövedelemszintben mutatkoznak. Inkább csak a figyelemfelkeltés célzatával utalunk arra, hogy 1988-ban az egy lakosra jutó jövedelem Hamburg tartományban tízszer magasabb volt, mint a legszegényebb észak-portugáliai tartományban, Nortében. Ugyanebben az évben a régiók legszegényebb 25%-a a GDP 13%-át állította elő, míg a leggazdagabb 25%-ára a GDP 40%-a jutott.

A jövedelmi rangsor végén – hagyományos fejletlenségük következtében – Görögország, Portugália, Spanyolország egyes vidékei, Dél-Olaszország és Szardínia, az Ír Köztársaság és Észak-Írország, Korzika, Franciaország tengerentúli területei helyezkednek el. Idesorolhatók a négy évtized alatt lemaradt keletnémet tartományok (a volt NDK területe) is. A sor végén azonban azok a régiók is fölbukkannak, amelyek nem tudták gazdasági szerkezetüket az 1970-es, 1980-as évek új követelményeinek megfelelően átalakítani. A leépülő ágazatok túlsúlya jellemzi Nagy-Britannia hagyományos ipari körzeteit, Észak-Franciaországot, Észak-Spanyolországot és Belgiumot, Észak-Olaszország tengerparti övezeteit – meg persze a korábbi NDK jó részét is (lásd a 13. táblázatot).

13. táblázat

Az EU leggazdagabb és legszegényebb régiói, 1995*

Gazdagok	Átlag	Szegények	Átlag
Hamburg (D)	196	Thüringia (D)	38
Brüsszel (B)	174	Alentejo (P)	41
Ile-de France (F)	169	Acores (P)	41
Bécs (A)	166	Mecklenburg (D)	41
Felső-Bajorország (D)	157	Szászország (D)	42
Brema (D)	155	Szászo.-Anhalt (D)	43

* Az EU átlagszázalékában, vásárlóerő alapján.

Forrás: Eurostat, 1995.

A Római Szerződés még nem tartotta szükségesnek közös regionális politika kiépítését. Az Európai Regionális Fejlesztési Alapot csak 1975-ben hozták létre. Azóta ez az alap az EU regionális politikájának a magva. Emellett működik az Európai Szociális Alap, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciális Alap orientációs része, az 1993-ban életre hívott Kohéziós Alap, a Halászati Orientációs Alap. Mindezek a regionális politika „segélycsapatai”, amelyeket együttesen „strukturális alapoknak” neveznek.

1988-ban került sor a strukturális alapok reformjára. Ez a reform a közösségi támogatásokat öt fő célkitűzés köré csoportosította. Ezek:

1. A fejlődésben elmaradt régiók növekedésének elősegítése.
2. A hagyományos iparágak hanyatlásával küzdő régiók szerkezetátalakításának támogatása.
3. A tartós munkanélküliség mérséklése, továbbá a fiatalok és a szervezett munka világából kiszorulóknak foglalkoztatásának elősegítése.
4. A munkaerő alkalmazkodásának megkönnyítése a gazdasági szerkezet és a termelési rendszerek változásához.
5. a) A mezőgazdaság szerkezeti átalakításának segítése.
b) A falusi körzetek fejlődésének elősegítése.

Az EU 1995. évi kibővülésekor Svédország és Finnország kérésére a strukturális alapot újabb céllal egészítették ki. Ez: 6. Az alacsony népsűrűségű területek támogatása.

A támogatást kapó államnak is részt kell vállalnia a programok költségeinek viselésében. Az 1. célkitűzés esetében a közösség a teljes költségeknek legfeljebb 75, a többieknek 50%-át viseli.

A maastrichti konferencián létrehozott Kohéziós Alapot kifejezetten négy ország: Spanyolország, Portugália, Görögország és Írország támogatására hívták létre. Nemcsak a kedvezményezettek körét, hanem a támogatható célokat is szigorúan meghatározták. Az alaptól kapott pénzt csak környezetvédelemre és a közlekedési infrastruktúra fejlesztésére használhatják fel.

Környezetvédelmi politika

A környezetpolitikai akcióprogram készítésére az állam és kormányfők 1972. évi csúcstalálkozója szólította fel a brüsszeli bizottságot. A későbbiekben elfogadott Egységes Európai Okmány már kifejezetten a közösség feladatává tette, hogy hozzájáruljon a környezet megőrzéséhez, óvásához és minőségének javításához; működjék közre az emberi egészség védelmében, valamint a természeti erőforrások körültekintő és ésszerű felhasználásában. A későbbiekben újjáformált szerződés a már bevált elvek további alkalmazására ösztönözte a közösség vezető szerveit: a megelőzésre, az okozói felelősség megállapítására (vagyis az fizesse a helyreállítást vagy a büntetést, aki a kárt okozta) és

arra, hogy a szennyezésnek elsősorban ne a hatásait, hanem a forrásait szüntessék meg. Ugyancsak kimondták a szubszidiaritás elvét, vagyis azt a követelményt, hogy az EK csak akkor intézkedjék, ha a szükséges hatást könnyebb elérni a közösség, mint az egyes tagállamok szintjén.

A környezetvédelemnek egymást követő akcióprogramjai adtak növekvő jelentőséget. Az 5. környezetvédelmi akcióprogram már a Maastrichti Szerződés elfogadása után született, és így támaszkodhatott az ott törvénybe iktatott változtatásokra (jelesül arra, hogy a környezeti politika bekerült a szerződésbe, egyre nagyobb területen nyílik lehetőség többségi határozatokkal való szabályozásra, valamint arra, hogy a kevésbé fejlett tagországok számíthatnak a Kohéziós Alap forrásaira az esetenként rendkívül költséges környezetvédelmi beruházások megvalósításához).

Fogyasztóvédelmi politika

A fogyasztóvédelmi politika abból a feltételezésből indul ki, hogy a fogyasztók hátrányban vannak a sokkal jobban szervezett termelői érdekekkel szemben. 1962-ben alakult meg az EK fogyasztóinak első közös bizottsága. Tevékenységének középpontjában az EK-jogszabályok véleményezése állt. Eredményességének alapja azoknak az érdekképviseléseknek a hatékonysága, amelyek a munkájában részt vesznek. Ezek közül a Fogyasztóvédelmi Szervezetek Európai Irodája, az EK mellett működő Családi Szervezetek Bizottsága, az Európai Szakszervezeti Szövetség, valamint a Fogyasztási Szövetkezetek Európai Közössége a legfontosabbak. 1968-ban a brüsszeli bizottság a verseny-főigazgatóságon egy külön szervezetet hozott létre a fogyasztóvédelmi ügyek kezelésére.

Mivel a fogyasztók helyzete nem alakult kielégítően, az Európai Tanács utasította a brüsszeli bizottságot, hogy dolgozzon ki megfelelő politikát a környezeti és a fogyasztók védelmére. A fogyasztóvédelmi szervezetek követelésére 1985-ben bevezették a termékfelelősség intézményét. Ez azt jelenti, hogy a gyártó cég felelős az általa előállított termékek rendeltetésszerű használata során keletkezett károkért.

3. Az Európai Unió termelési és fejlődési politikája

Közös agrárpolitika

Az Európai Közösség területén több, hosszú távra szóló, valamennyi tagállamot érintő közös politikát dolgozott ki és vezetett be. Ezek a politikák egyfelől kereteket és irányt adnak az egyes gazdasági ágazatok fejlődésének, másfelől konkrét intézkedéseket határoznak meg ott, ahol a közös alapokból támogatá-

sokat irányoznak elő. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a következő területek:

1. közös agrárpolitika,
2. iparpolitika,
3. energiapolitika,
4. közlekedési politika.

A közös agrárpolitika volt az EGK történetében az első, ugyanakkor a legtöbb vitatott terület. Amikor e politika első koncepcióját elfogadták, Európát az élelmiszerhiány jellemezte. Nem is szólva arról, hogy a második világháborút követő években sokkal több embert kötött a megélhetés a mezőgazdasághoz, mint napjainkban. Politikai befolyásuk a számarányukat is meghaladta. Ezért a 20. század ötvenes éveiben, amikor az ipar gyors növekedésnek indult, és a mezőgazdaság háttérbe szorult, a csökkenő paraszti jövedelmek Nyugat-Európában a kormányokat védelmi intézkedések megtételére készítették.

Így vált a Római Szerződés aláírásakor a mezőgazdaság vámokkal és egy sor egyéb állami intézkedéssel a leginkább támogatott gazdasági ágazattá. Ezeket a lépéseket a munkaerőnek a mezőgazdaságban való „megkötése” és ennek megfelelően a munkás–paraszt jövedelemparitást biztosító – a világpiacon ártól elkülönült – autonóm árrendszer fenntartása szabályozta. Ebben a támogatási rendszerben a mezőgazdasági termelés erőteljes fejlődésnek indult. Az agrárrendtartás hatálya alá tartozó termékfeleslegeket az államok korlátlannal felvásárolták és raktározták. Ebből juttattak időnként a fejlődő országoknak élelmiszersegélyeket, továbbá exportáltak meghatározott konstrukciókban közösségen kívüli országokba kedvezményes áron.

Az EK támogatott agrárexportja sértette az agrárexportőrök, köztük az USA világpiacon pozícióit. Az agrárellentétek folyamatosan az USA–EU tárgyalások egyik központi témájaként szerepelnek, és neuralgikus pontja volt a GATT uruguayi fordulójának is. E tárgyalásokon az ún. cairnsi csoport az agrártámogatások átláthatóságáért, rendezettségéért küzd, és kiegyensúlyozottabb világpiacon versenyfeltételeket kíván.

Hosszas viták után az Európai Gazdasági Közösség „alapító tagjai” a következő igényeket fogalmazták meg a később kidolgozandó közös agrárpolitikával szemben:

- növelje a mezőgazdaság termelékenységét,
- biztosítson tisztességes megélhetést a parasztnak,
- védje ki a mezőgazdasági termények árának ingadozását,
- garantálja a folyamatos élelmiszer-ellátást,
- érvényesüljenek a fogyasztók számára elfogadható árak.

Az EGK működésének első öt évében messze a legtöbb figyelem a mezőgazdaságra irányult. Kezdetől nyilvánvaló volt, hogy a közös agrárpolitika csak akkor nyeri el a tagállamok tetszését, ha sikerrel helyettesíti a tagországok egyedi védintézkedéseit (a vámokat, beviteli mennyiségi korlátozásokat), s

úgy teszi szabaddá az agrártermékek közös piacon belüli áramlását, hogy egy-
szersmind hatékony védelmet nyújt a kívülálló országok versenyével szem-
ben. Ennek figyelembevételével a CAP – gyakorlatilag máig érvényes – alap-
elveiként a következőket fogalmazták meg:

- közös piac: a mezőgazdasági termények tagországok közötti kereskedel-
me legyen szabad,
- a közösség preferálása: az EGK termékei élvezzenek előnyt a külső szállí-
tókkal szemben,
- pénzügyi szolidaritás: a mezőgazdasági politika költségeit a közösség
viselje, ne az egyes tagországokra nehezedjék annak teljes súlya.

Kimondatlanul ott munkált még a háttérben egy nagyon fontos elv: a pa-
raszti jövedelmek ne maradjanak el a gazdaság más ágazatiban szerezhető jö-
vedelmektől.

A közös mezőgazdasági politika az EK-nak hagyományosan egyik központi
kérdése. Erre a célra fordítják a közös költségvetés túlnyomó részét (kezdet-
ben háromnegyedet, az utóbbi években kb. a felét). A brüsszeli bizottság által
kiadott legtöbb jogszabály is ehhez kapcsolódik. Fontos azt is tudnunk, hogy
az EK-ban a mezőgazdaság területén haladt legmesszebbre az integráció és a
közösségi szintű beavatkozás.

A közösség teherviselő képessége és készsége azonban végesnek bizonyult:
néhány korábbi hasonló intézkedés sikerén felbuzdulva, a közös költségvetés
1988. évi reformjának keretében – amikor is döntés született az agrárkassza
nyaklő nélküli növekedésének megfékezéséről – felső határokat állapítottak
meg valamennyi fontosabb termékre. Azok a parasztok, akik túllépték ezt a ha-
tárt (ami például a gabona esetében 160 tonna volt), nemcsak a plafon fölötti
mennyiségért, hanem a teljes termésükért kevesebbet kaptak a garantált árnál.

Az 1990-es évek elejére azután akkora nyomás nehezedett a közös agrár-
politikára, hogy már nem lehetett elodáznai a mélyreható reformot. Hosszas
egyeztetések és viták után, 1992. május 21-én sikerült döntő fordulatot elérni:
a Mezőgazdasági Miniszterek Tanácsa minősített többséggel elfogadta a radi-
kális reformot. Ennek lényege az, hogy a mezőgazdasági politika fő eszköze-
ként jövedelempótló támogatások váltották föl az addigi ártámogatásokat.

Hosszabb távon feltételezhető, hogy a közösség nem fogja költségveté-
sének több mint a felét egy olyan gazdasági ágazatra fordítani, amely a GDP
termeléséhez csupán 3%-kal járul hozzá.

Iparpolitika

Az iparpolitika olyan kormányzati beavatkozásokat takar, amelyekkel – vala-
mely magasabb szempontot, például foglalkoztatási vagy védelmi megfontolá-
sokat követve – befolyásolni igyekeznek egyes ágazatok vagy akár konkrét vál-

latatok fejlődését. Az iparpolitika általános eszközei: olcsó hitelek, támogatások, adókedvezmények, állami megrendelések, exporttámogatások és a belső piac védelme. Az iparpolitika fő céljai közé tartoznak: az ipari növekedés, az iparszerkezet korszerűsítése, a versenyképesség fokozása. Az iparpolitika élhet általános növekedés- és beruházásösztönzéssel (ekkor a konjunktúrára igyekszik hatni), vagy lehet szelektív (ekkor bizonyos ágazatokat, alágazatokat, tevékenységfajtákat támogat).

A liberálisok tagadják a struktúrapolitika jogosultságát. Ennek ellenére a közösség gyakorlatában általános a strukturális beavatkozás, különösen a válságágazatokban, ahol egész eszköztárat vetnek be a termelés és a piac szabályozására. Ilyen ágazati politikákat találunk az acélipar mellett a textiliparban, a hajógyártásban stb. Több EU-ország, így például Franciaország, az élen járó iparágakban („champions nationaux”) széles körű beavatkozással él, amellyel a francia ipar vezető területeinek világpiaci versenyképességét kívánja biztosítani, másrészt növekedési húzóhatást és az ipar más ágazataira szétsugárzó technológiai korszerűsítési impulzust remél tőle.

Az iparpolitika országokként és időszakokként eltérő módon jelenik meg. Általában a baloldal kormányzása idején kerül előtérbe. Azért a jobboldali kormányok sem gyakorolnak teljes önmegtartóztatást: például katonai megrendelésekkel támogatják a hazai ipart.

A közösségi iparpolitika kialakulása nem azért váratott magára sokáig, mert a tagállamok nem kívántak foglalkozni az iparral. Éppen ellenkezőleg! Igyekeztek minél több lehetőséget megtartani maguknak nemzeti iparuk védelmére. A válságmentes 1960-as években, amikor általában nagyon jól mentek a dolgok, nem sok ok mutatkozott egy közös iparpolitika megvalósítására. Az 1970-es évtized megrázkódtatásai (olajárrobbanás!) közepette pedig minden kormány a maga bajba jutott iparágával, nagyvállalataival volt elfoglalva. Volt néhány olyan ágazat, amely tartós gondokkal küszködött. Ezek közül elsőként az acélipart kell megemlítenünk, hiszen a nyugat-európai gazdasági integráció első intézménye, az Európai Szén- és Acélközösség éppen ezen iparág nemzetközi szervezésére jött létre. A korábbi jó üzletmenetet az 1970-es évtizedben a termelés csökkenése, majd stagnálása jellemezte. Ennek következtében a gyárak egyre kevésbé tudták kihasználni kapacitásukat, mind több dolgozótól kellett megválniuk, és ebben a helyzetben új beruházásokra sem igen gondolhattak. A közösségnek mindenképpen lépnie kellett. A Római Szerződés „nyilvánvaló válság” esetében lehetőséget ad a beavatkozásra, és ezt ki is használják: Brüsszel magához ragadta az ármeghatározást, beviteli korlátozásokat rendelt el, és előírta a termelés megengedett felső határát.

Ugyancsak tartós betegség sújtotta a textilipart: az ázsiai textíliákat olyan alacsony bérű munkások készítették, hogy a közösségi termelők egyszerűen nem állták velük a versenyt. Az EK kétoldalú tárgyalásokat kezdett az érintett ázsiai (és latin-amerikai) országokkal, és „meggyőzte” őket arról, hogy keve-

sebbet szállítsanak a közösség piacára. Másfelől az európai termelés átszervezésére, korszerűsítésére is terveket dolgoztak ki, és végre is hajtották azokat.

A leszálló ágban lévő ágazatok közül a hajógyártás és a textiliparhoz hasonló gondokkal küzdő cipőipar érdemel még említést. Az első esetében a közösség hozzájárult ahhoz, hogy a tagországok nagy összegekkel támogassák a termelés fenntartását.

A jövőbe tekintő iparpolitika azonban nem elégedhet meg a kiszoruló, jelentőségüket veszítő ágazatok támogatásával. Hasonlóan fontos azoknak a kialakulóban lévő tevékenységeknek a segítése, ösztönzése, amelyek meghatározóan befolyásolják a következő évtizedek fejlődését. A negyedik ipari forradalom korában elsősorban az elektronika és a távközlés ezek az ágazatok, amelyek elsősorban az Egyesült Államokban és Japánban honosodtak meg. Az európai kormányok főként iparuk „zászlóshajóinak” támogatásával válszoltak a kihívásra. Hogy mik ezek a „zászlóshajók”? Olyan nemzeti óriásvállalatok, amelyek gyakorlatilag egyeduralkodó szerepet tölthettek be saját országuk közületi piacain. Például a Rolls-Royce repülőgép-hajtóműveket gyártó vállalata az Egyesült Királyságban, a Thomson elektronikai cég Franciaországban, az Olivetti Olaszországban, a Siemens az NSZK-ban. Nem csak a dirigizmusáról híres Franciaország követte ezt a politikát. De ez a politika végül is sikertelennek bizonyult. Az Atlanti-óceán két partja közötti távolság technológiai értelemben egyre növekszik.

Az európai országok között több ipari együttműködés alakult ki. Ennek két legismertebb példája az angol-francia szuperszonikus utasszállító repülőgép, a Concorde, valamint a francia-német-holland-spanyol együttműködésben készülő Airbus. Ezeket azonban nem az EK kezdeményezte, sőt nem is vett részt bennük. De ezek a példák is fölhívták a figyelmet az európai vállalatok összefogásának fontosságára. Ezért is hozták létre 1967-ben az Ipari Főigazgatóságot (DG-III). S bár a kezdeti sikerek elmaradtak, a tudományos-műszaki fejlődés újabb hulláma, a mikroelektronika és a félvezetők gyártásának kialakulása meggyőzte a közösség tagállamait arról, hogy az iparvédelemként értelmezett iparpolitika, a „nemzeti zászlóshajók” támogatása zsákvata: minél több erőforrást kell összpontosítani a kutatásba és a fejlesztésbe.

E. Davignon, az EK ipari ügyekért felelős biztosa (1981–1985) kezdeményezésére készült el az információtechnológiai K + F európai stratégiai programja, az ESPRIT, amelyet 1983 júniusában hagyott jóvá a Miniszterek Tanácsa. Az ESPRIT az e területen működő nagy- és kisvállalatok, egyetemek és kutatóintézetek együttműködését tűzte ki célul a piaci értékesítést megelőző fázisban, azaz az alap kutatásban. Az alap kutatási jelleg hangsúlyozása az EK versenyszabályainak betartása miatt volt fontos. A program 38 kutatási területen indult meg, és ezzel megtették az első lépést az igazi, hosszú távú európai iparpolitika kidolgozása felé.

Rövid időn belül az ESPRIT jelentősen kibővült, és több más program is született, például a legkorszerűbb kommunikációs technológiák fejlesztésére (RACE), az ipari technológiák és új anyagok kutatására (BRIT/ EURAM/) a biotechnológiai együttműködés serkentésére (BAP). Később ezeket újabbak követték. Közülük az EUREKA-t kell megemlíteni. Ez a program azt az előnyt akarja ellensúlyozni, amelyre az Egyesült Államok a stratégiai védelmi kezdeményezéssel (a „csillagháborúval”) kapcsolatos nagyszabású kutatómunka révén tett szert.

Az Egységes Európai Okmány már e programok kedvező tapasztalatainak alapján írhatta elő, hogy a Miniszterek Tanácsa fogadjon el több évre szóló kutatási keretprogramokat, amelyek világosan rögzítik a legfontosabb tudományos-műszaki célokat és fontossági sorrendeket. E keretprogramok konkrét kutatások és fejlesztések sokaságának szolgálnak keretül, és finanszírozzák az EK magukat az érintett iparvállalatokat is bevonja.

Az egységes belső piacnak az Egységes Európai Okmányban felvázolt tervéhez nagymértékben hozzájárult az említett közös kutatások sikere, hiszen a brüsszeli bizottság bebizonyította: megérti, milyen feladatok állnak az ipar előtt, és képes is segíteni a megoldások keresésében.

Erre az időre már gyökeresen megváltozott az EK-ban uralkodó gazdaságfilozófia is. Míg az államnak korábban fontos és alapvetően hasznos gazdaság-szabályozási szerepet tulajdonítottak, addig ennek az új nézetrendszernek, a világ nagy részében hegemon helyzetbe került monetarizmusnak éppen az az egyik alaptétele, hogy az állam sosem avatkozik be helyesen a gazdasági folyamatokba. Ennek a filozófiának egy jóval visszafogottabb, mértéktartóbb állam az ideálja. Elég, ha a kormány a gazdálkodás keretfeltételeit biztosítja, gondoskodik az árszínvonal stabilitásáról és a verseny szabadságáról, a többit a vállalkozók már maguk elintézik a maguk javára és a köz üdvére.

Az Egységes Európai Okmány végül is éppen az említett célokat tűzte ki: egységes piaccá ötvözni a tagországokat, lebontva az őket még elválasztó adminisztratív, fizikai és pénzügyi határokat; valamint az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és tőke áramlásának szabadságát biztosítva erősíteni a versenyt. Ez a gondolkodási és cselekvési mód szöges ellentétben állt a „nemzeti zászlóshajók” preferálásával. A verseny éleződése és a szigorú versenyszabályok nem segítették elő olyan méretű vállalatok kialakulását, amelyek nagyságrendjükből fakadóan is sikerrel állhatnának sorompóba az amerikai és a japán óriásokkal. Ez a hiányosság korunk húzóágazatában, különösen a mikroelektroonikában jelentkezik szembeszökően.

Az 1990-es évtized nem sok újat hozott a közösség iparpolitikai gondolkodásában. Továbbra is azt tekintették fő feladatnak, hogy szabad verseny érvényesüljön az egységes belső piacon. Az EK-val szemben még további követelményeket is támasztanak:

- ösztönözze a vállalatokat az elkerülhetetlen szerkezeti átalakulások végrehajtására,
- segítse a műszaki fejlődést megalapozó kutatások összehangolását,
- gazdaságdiplomáciai eszközökkel biztosítsa azt, hogy a közösségben honos vállalatokat ne érhesse hátrányos megkülönböztetés a külső piacokon.

Energiapolitika

Az Európai Gazdasági Közösség létrehozásakor nem gondoltak közös energiapolitika kialakítására. De az energiagazdaság fontos szerepet játszott Nyugat-Európa egységesülésének folyamatában. Az Európai Szén- és Acélközösség az akkoriban még a tagországok energiamérlegében 90%-os súllyal szereplő szén piacának nemzetközi integrációját tűzte ki célul. Az EKG-szerződéssel egy időben aláírt EURATOM-alapokmány pedig a jövő energiaforrását, az atomenergiát kívánta a tagországok politikai összefonódásának centrális kérdésévé tenni. Ezek a tervek túlzottan idealisztikusnak bizonyultak. Egyfelől e két energiahordozó az olaj, majd a földgáz mellett csak alárendelt szerepet játszott. Másfelől az energiapolitikát illetően a tagállamok igyekeztek megtartani hatáskörüket. Az EKG első tizenöt évében egyébként nem csak közösségi együttműködésre nem volt különösképpen szükség; nemzeti szinten sem kellett sokat foglalkozni az energiaellátás biztosításával. A piaci erők (pontosabban a nemzetközi olajmonopóliumok) olyan rendszert építettek ki, amely olcsó energiával látta el az egész világot. A közösség némely tagállamában, elsősorban is Németországban éppen azon kellett fáradozni, hogy eszközöket és belpolitikai támogatást találjanak a drága hazai széntermelés fenntartásához. Ebben az időszakban nem tűnt föl, mennyire függővé vált a közösség a közel-keleti olajszállításoktól.

1973 után gyökeres fordulat következett be. Az olajár megnégyszereződése és a Hollandia ellen bevezetett olajembargó az EK-t rádöbbsentette arra, hogy foglalkoznia kell az energiaellátással és annak biztonságával. A közösség azonban még ekkor is csak statisztaszerephez jutott. A tagállamok ugyanis túlságosan fontosnak, egyenesen nemzetbiztonsági ügynek tekintették az energiapolitikát. Ezért maguk kerestek megoldást. Franciaország például nagyratörő atomerőmű-építési tervet dolgozott ki. Azt is észre kellett venni, hogy az energiaellátás egyre inkább világméretű problémaként jelentkezik. Ezért a közösséginél szélesebb keretekben kellett a szorult helyzetből kiutat találni. Az OECD-n belül 1974-ben létrehozott Nemzetközi Energiaügynökség például 90 napi fogyasztást fedező olajkészletek felhalmozását javasolta a tagországoknak. A hét legfontosabb ipari ország 1975-től kezdve rendszeresen ülésező csúcstalálkozója (a „G-7”), amelyen nyolcadikként az EK Bizottság is részt vett, szintén foglalkozott energiapolitikai koordinációval.

Ennek ellenére a közösség is foglalkozik energiaügyekkel. Még a 20. század utolsó negyedében több programot indított útjára, amelyek az energiaforrások hatékonyabb felhasználását, a takarékoskosságot, az önellátás növelését, az olajimporttól való függés mérséklését, új energiafajták feltárását vették tervbe. Ezeket azonban csupán ajánlás jelleggel fogalmazták meg.

A Miniszterek Tanácsa 1983-ban határozott közös energiapolitika kidolgozásáról. A brüsszeli bizottság 1988-ban a szénrel és az elektromos árammal kapcsolatban javasolta a még meglévő korlátozások lebontását, illetve felhívta a figyelmet a környezeti szempontokra.

Az energiapolitika megvalósítására, a nemzeti intézkedésekbe való beavatkozásra az általános versenyszabályok érvényesítésétől a műszaki szabványokig, az ellenőrzéstől a pénzügyi támogatásokig sokféle eszköz áll az EK rendelkezésére. A továbbra is érvényben lévő ESZAK- és Euratom-szerződések jóval közvetlenebb beavatkozásra is lehetőséget teremtenek, mint az általában (az EGK-szerződés alapján) megengedett. Az Euratom keretében széles körű közös kutatások is folynak.

Közlekedési politika

A közösség közlekedéspolitikájának két alapvető feladatát kell teljesítenie: egyrészt meg kell szüntetnie az országok közötti forgalmat gátló – elsősorban adminisztratív – akadályokat, másrészt gondoskodnia kell arról, hogy a megállíthatatlanul bővülő szállítási igényt a fuvarozók a környezet legkisebb terhelésével elégítsék ki.

A Római Szerződés széles hatókörű közös közlekedéspolitika alapjait teremtette meg. A brüsszeli bizottság már 1961-re előterjesztette koncepcióját, sőt 1962-ben már ötéves akcióprogramot is elfogadott, amelyet azonban – számos, kisebb horderejű intézkedés bevezetése ellenére, elsősorban a tagállamok eltérő elképzelései miatt – nemigen sikerült átültetni a gyakorlatba. A halogatás az 1980-as évtized elejéig tartott, amikor is az Európai Parlament eljárást kezdeményezett az Európai Bíróságnál. A sokakat meglepő 1985. évi ítélet kimondta: a Miniszterek Tanácsa megsértette az EGK alapszerződését, mert a szolgáltatás szabadságát a szállítás terén nem érvényesítette. A tanács természetesen azonnal felébredt, és az egységes belső piac tervezetéhez kapcsolódóan elsősorban a közúti áruszállítás, a légi közlekedés és a tengeri hajózás terén határozott el intézkedéseket.

Közúton bonyolódik a közösségen belüli áruszállítás túlnyomó része, jóllehet ez a legdrágább szállítási mód, amelynek járulékos költségei is (káros anyagok kibocsátása, balesetek, területigény, zajártalom) fajlagosan messze a legnagyobbak. Az EK-nak az 1980-as évekig még e legfontosabb területen sem sikerült igazi áttörést elérnie: a szállításpolitikákból sem a nemzetközi, sem a

nemzeti forgalmat illetően nem tudták a korlátozásokat megszüntetni, a szállítási vállalatok versenyfeltételeinek összehangolása sem volt sikeres.

Ami az elsőt illeti, a külföldi kamionok sok országban csak – korlátozott számban kiadott – egyedi útvonalengedélyek birtokában fuvarozhattak, s a szabályok általában azt is tiltották, hogy külföldi fuvarozó például Regensburgból Frankfurtba vállaljon szállítmányt. (Ezt a külföldön lebonyolított, ott országon belülinek minősülő fuvart hívják cabotage-nak. Jól szervezett, több apró lépést követően a századfordulón sikerült teljesen szabaddá tenni az EU-n belüli árufuvarozást.)

A versenyfeltételek összehangolása már nehezebb feladat, hiszen itt nem egyetlen tiltó rendelkezést kell megszüntetni, hanem a gépjárművek, az üzemanyagok és – néhány esetben – az úthasználat adóját és egy sor műszaki előírást kell nemzetközileg összehangolni.

A vasút a szállítási ágak nagy vesztese: bár műszaki mutatók és összefüggések alapján a legtöbb esetben állná a versenyt a közúti szállítással, a gyakorlatban mind többen pártolnak át a gépkocsihoz. A forgalom csökkenése miatt növekszik a vasút fajlagos költsége, szinte mindenütt csak állami támogatással tartható működésben.

A Miniszterek Tanácsa 1990-ben foglalkozott a vasutak átfogó fejlesztésével, amikor is javasolták, hogy a pályafenntartást és a fuvarozást válasszák szét; az előbbi maradjon állami feladat, míg az utóbbit végezzék vállalatszerűen szervezett és vezetett részvénytársaságok. Ugyancsak nagy reményeket fűzött a tanács a kombinált közúti/vasúti árufuvarozás elterjesztéséhez (amikor is a kamionok a távolság nagyobb részét vasúti kocsikon teszik meg), s látott esélyt arra is, hogy nagy sebességű vonatok üzemeltetésével a vasút mind az autózástól, mind a repüléstől elhódítson utasokat. A brüsszeli bizottság ki is dolgoztott egy tervezetet a gyorsvasutak hálózataról, melynek 2010-ig kell kiépülnie.

A kapacitásfölösleg sújtotta belvízi hajózásban viszonylag szabad verseny érvényesül: a korlátozásokat az egységes belső piaci program keretében lebontották. (Itt még a cabotage is megengedett.) A nagyobb gondot inkább a tengeri hajózás okozza, ahol számos előírást kell megszüntetni vagy megváltoztatni ahhoz, hogy valóban szabad verseny alakuljon ki.

Az EU-tanács 1987 és 1993 között három lépcsőben igyekezett a légi közlekedésben meglévő versenykorlátozásokat megszüntetni. Ez azonban még mindig nem oldotta meg az egyik legnagyobb gondot: a repülőterek műszaki, szervezési színvonalának emelését.

Az Európai Unió Szerződés összességében nagy előrelépést hozott a közlekedési/szállítási politikában azzal, hogy külön címként szerepel benne az összeurópai infrastrukturális hálózatok terve. A Kohéziós Alap elsősorban éppen arra szolgál, hogy a kevésbé fejlett tagországok is minél teljesebben kapcsolódhassanak be a közösség egészét átfogó egységes szállítási rendszerbe.

4. Európai monetáris unió

Az európai közös valuta: az ECU bevezetése

A nyugat-európai gazdasági integráció fejlesztése terén döntő fordulatot jelentett az Európai Uniót létrehozó Maastrichti Szerződés. Megkötésére 1992. február 7-én került sor. A hárompilléres szerződés – mint jeleztük – első pillérként a gazdasági integrációt, a gazdasági és monetáris unió (EMU) létrehozását, második pillérként a közös kül- és belbiztonság politikát, harmadik pillérként pedig a bel- és igazságügyi együttműködést jelölte meg.

Az Európai Gazdasági Közösség tagállamai egyetértésre jutottak abban, hogy az integrációt egyre magasabb fokra kell emelni, és ehhez az egységes belső piacot közös gazdaság- és pénzpolitikával kell megalapozni. Az 1979 márciusától működő Európai Monetáris Rendszer (European Monetary System, EMS) három építőköve:

1. Az ECU a rendszer közös valutája.
2. Autonóm árfolyamrendszer.
3. Az integrációt előmozdító hitelmechanizmusok.

Az ECU (European Currency Unit – európai valutaegység) közös valuta. Összetételét többször is változtatták. Az 1993-ban életbe léptetett arányok szerint 1 ECU értékét a következő összeg adja ki: 0,6242 német márka, 1,332 francia frank, 0,08784 angol font, 151,8 olasz líra, 0,219 holland forint, 3,301 belga frank, 0,130 luxemburgi frank, 6,885 spanyol pezeta, 0,1976 dán korona, 0,005 ír font, 1,440 görög drachma, 1,393 portugál escudo.

Az ECU-t mind a hivatalos intézmények, mind a magánvállalatok (sőt áttételenesen még magánszemélyek is) használhatják – bankjegyeket azonban nem nyomtattak belőle. A „hivatalos használók” az EU és különféle szervei, valamint a kormányok, a nemzeti bankok. Ez utóbbiak például ECU-hiteleket nyújthatnak egymásnak. ECU-ban állítják össze a közös költségvetést is. A privát felhasználók elsősorban olyan vállalatok, amelyek ECU-ban meghatározott értékű kötvényt vagy ECU-ban megnevezett összegű hitelt bocsátanak ki. Ha készpénzként akarnak fizetni vele, akkor valamelyik nemzeti valutára kell előbb átváltani.

Az árfolyamrendszer (Exchange Rate Mechanism, ERM) alapját a központi árfolyamok képezik. Ezek az árfolyamok csak akkor módosíthatók, ha azt a brüsszeli bizottság és a rendszerben részt vevő valamennyi tagállam jegybankja elfogadja.

Ha a valuta árfolyama a piacon túlságosan alacsonyra esik, a jegybankok vásárolni kezdik ezt a valutát. Kezdetben $\pm 2,25\%$ sávok közötti ingadozást engedélyeztek, de ez később túl szűknek bizonyult, és $\pm 15\%$ -ra szélesítették. De a monetáris unió létrehozására kidolgozott terv szerint:

- teljesen és visszavonhatatlanul konvertibilissé kell tenni a nemzeti valutákat;

- teljesen föl kell szabadítani a nemzetközi tőkemozgásokat, integrálva a pénzüpiacokat;
- a közösségi valuták egymáshoz viszonyított árfolyamainak ingadozási sávját egyre szűkebbre kell szabni, s végül rögzíteni kell ezeket az értékeket.

A monetáris unióra történő háromlépcsős áttérés

A három lépcsőben elképzelt monetáris unió megvalósítását az 1991. decemberi maastrichti csúcstalálkozó fogadta el. Az első lépcső a tőkeforgalmi korlátozások megszüntetése volt. Ennek megvalósításához – már az egységes belső piac kiépítésének keretében – 1990 nyarán hozzákezdtek. 1994. január 1-jéig a közösségen belül, sőt külső államok vonatkozásában is szabadabbá tették a tőkemozgást.

A második lépcső a jegybankok közötti együttműködés szorosabbá tételét jelentette. Ennek szervezésére és ellenőrzésére hozták létre 1994. január 1-jei hatállyal, frankfurti székhellyel az Európai Monetáris Intézetet, a későbbi közös jegybank előfutárát. Ez az intézet készítette el a továbblépés konkrét terveit, és segítette a tagállamok pénzügypolitikájának koordinálását, felügyelte az EMS működését, és nyújtott az intervencióhoz szükséges hiteleket is.

Az 1999. január 1-jén indult harmadik lépcső hozta a legmélyrehatóbb változásokat. Ekkor vezették be az EU közös valutáját, az eurót. Az ECU-tól eltérően egységes valutaként működik, vagyis felváltotta a nemzeti valutákat. A nemzeti valuták teljesen nem szűntek meg. A nemzeti jegybankokból, valamint az Európai Központi Bankká (ECB) előlépő EMI-ből létrehozták az Európai Központi Bankok Rendszerét (ESCB). Ebben a tényleges döntési jogok a központ kezében kerültek. A nemzeti jegybankok annak fiókjaiként működnek. Természetesen az Európai Központi Bank irányítói szakmailag és politikailag is teljes függetlenséget élveznek. (Lásd a 14. táblázatot.)

Minek alapján döntött az EU-tanács arról, hogy kik vehetnek részt a harmadik szakaszban? A monetáris unió tervezői a lehető legkisebbre kívánták szorítani a véletlen, pontosabban a pillanatnyi politikai erőviszonyok szerepét, s ezért a következő döntést fogadtatták el: a gazdasági és pénzügyminiszterekből álló tanács értékeli, hogy mennyire közeledtek egymáshoz a tagországok gazdaságai, illetve gazdaságpolitikái. Amely tagországok esetében kellő mértékű a közeledés, azok vehettek részt a harmadik szakasz által megkövetelt szoros együttműködésben. A közeledés mérésére konkrét értékeket is előírtak: ezek az ún. maastrichti konvergenciakritériumok. (Lásd a 15. táblázatot.)

1. Árstabilitás. A tagország fogyasztói árszínvonala a vizsgált egyéves időszakban legfeljebb 1,5%-kal haladhatja meg a három legalacsonyabb inflációjú tagország átlagát.

Áttérés az EMU harmadik lépcsőjére

1998 eleje	
1. szakasz Az Európai Tanács dönt, mely tag-államok vesznek részt az euró-övezetben.	- Az ECB és az ESCB létrehozása, működőképességének biztosítása. - Az ESCB működéséhez szükséges közösségi jogszabályok megalkotása. - Az ESCB felkészítése arra, hogy az EMU 3. lépcsőjének első napjától kezdve kizárólag euróban végezze a pénzügyi műveleteket. - Az euró pénzürmék és bankjegyek gyártásának elindítása, bevezetésük időpontjának bejelentése. - Információs kampány elindítása.
2. szakasz Az EMU 3. lépcsőjének kezdete: - Véglegesen rögzítik a rendszerben részt vevő valuták és az euró árfolyamát. - Érvénybe lép az euró bevezetéséről rendelkező jogszabály. - Az euró bankszámlapénzként működni kezd. Forgalomba hozzák az euró bankjegyeket és érméket. Legkésőbb 2002. január 1-jéig	- Az ECB és az ESCB létrehozása, működőképességének biztosítása. - Az ESCB működéséhez szükséges közösségi jogszabályok megalkotása. - Az ESCB felkészítése arra, hogy az EMU 3. lépcsőjének első napjától kezdve kizárólag euróban végezze a pénzügyi műveleteket. - Az euró pénzürmék és bankjegyek gyártásának elindítása, bevezetésük időpontjának bejelentése. - Információs kampány elindítása.
3. szakasz A nemzeti valuták bankjegyei és érméi elveszítik törvényes fizetőszerkesztésüket. Legkésőbb 2002. július 1-jéig	- A közigazgatási és a magánszektor egyaránt átáll az euró használatára. - A nemzeti valuták bankjegyeit és érméit kivonják a forgalomból.

2. Költségvetési fegyelem. A költségvetési deficit nem haladhatja meg a GDP 3%-át, az államadósság pedig a GDP 60%-át.
3. Valutastabilitás. A tagország valutáját a döntés időpontját megelőző két évben egyszer sem kellett leértékelni az EMS-valutákhoz képest.
4. A kamatlábak közelítése. A vizsgált egy évben a hosszú lejáratú hitelek kamatlába legfeljebb 2%-kal haladhatja meg a három legalacsonyabb értékkel rendelkező ország átlagát.

15. táblázat

A maastrichti konvergenciakritériumnak való megfelelés, 1995

Ország	Infláció	Deficit	Adósság	Kamatláb
Ausztria	2,4	5,5	68,0	6,9
Belgium	1,5	4,5	134,4	7,0
Dánia	2,0	2,0	73,6	7,8
Egyesült Királyság	2,9	5,1	52,5	7,9
Finnország	1,2	5,4	63,2	8,0
Franciaország	1,9	5,0	51,5	7,4
Görögország	9,2	9,3	114,4	16,3
Hollandia	1,6	3,1	78,4	6,6
Írország	2,5	2,7	85,9	8,0
Luxemburg	1,9	-0,4	6,4	6,1
Németország	1,8	2,9	58,8	6,6
Olaszország	5,6	7,4	124,9	11,6
Portugália	4,2	5,4	70,5	11,2
Spanyolország	4,9	5,9	64,8	n. a.
Svédország	2,8	7,0	81,4	9,7

A tagországok közötti jövedelem-újraelosztás

Az EK jelentős bevételekkel rendelkezik. Az 1970. évi tanácsi határozat három forrást nevezett meg:

1. a mezőgazdasági lefölözések,
2. vámbevételek,
3. a tagországok áfabevételeinek 1%-a (amelynek alapját – tekintettel a nemzeti adókulcsok különbözőségére – bonyolult számítással „közös nevezőre” hozták).

A közös költségvetés fő sajátossága: a nemzeti jövedelmek ezen alapuló nemzetközi újraelosztása. Vannak országok, amelyek a közös költségvetés „finanszírozói”, és vannak a „haszonélvezői”. Erről ad képet – 1993. évi adatok alapján – a következő (16.) táblázat:

16. táblázat

**A költségvetési befizetések és támogatások
országokénti mérlege, 1993 (Mrd ECU)**

„Haszonélvezők”	Befizetés	Támogatás	„Haszon”
Görögország	0,877	5,147	4,270
Spanyolország	5,149	8,263	3,114
Írország	0,554	2,939	2,385
Portugália	1,067	3,418	1,351
Dánia	1,174	1,583	0,409
Luxemburg	0,139	0,356	0,217
Belgium	2,451	2,454	0,003
„Finanszírozók”	Befizetés	Támogatás	„Veszteség”
Németország	19,006	7,246	-11,760
Olaszország	11,020	8,739	-3,281
Nagy-Britannia	7,658	4,500	-3,185
Hollandia	4,109	2,704	-1,405
Franciaország	11,884	10,525	-1,359

Forrás: Lőrincné Istvánffy Hajna: Pénzügyek Európában. Budapest, 1996, 322. oldal alapján.

Az egységes belső piac kiépítése elkerülhetetlenné tette a közös finanszírozás átalakítását. Az Európai Tanács által elfogadott, reformértékű változtatások lényege a következő volt:

1. Felső határt állapítottak meg a közös költségvetési hozzájárulásra. A tagállamok összes befizetési kötelezettsége nem haladhatja meg az éves GDP 1,2%-át.
2. A meglévő három bevételi mellé egy negyedik forrást is kreáltak, amelynek nagysága a GDP bizonyos hányada: de ezt a forrást csak akkor veszik igénybe, ha a másik háromból a közösség nem jut elég bevételhez.
3. Az áfaforrásnál annak legfeljebb 55%-át veszik figyelembe.

Az egységes belső piac követelményeinek szem előtt tartásával 1992-ben az Európai Tanács 1999-ig rendezte a költségvetési bevételeket. Ennek egyik legfontosabb tétele, hogy az összes befizetés GDP-hez mért 1,2%-os plafonja 1,27%-ra emelkedett.

Az EU-nak teljesített befizetések a tagállamok költségvetésének jellemzően 2-3%-át teszik ki. Néhány kisebb ország (Finnország, Írország és Luxemburg) esetében azonban meghaladta a 3%-ot, sőt Portugália a nemzeti költségvetéséből mintegy 4%-ot fordít közösségbeli tagságára. (Lásd a 17. táblázatot.)

A bevételek sajátos elemét képezik a közösség által felvett kölcsönök, amelyeket továbbadnak a tagállamoknak. Ezek azután ezeket az összegeket a szén-

Az EU kiadásainak jellemzői, 1985–1995

Év	Kiadás (milliárd ECU)	Egy főre jutó kiadás (ECU)	A közösség GDP-jének %-ában	A tagállamok költségvetésének %-ában
1985	28,8	105,5	0,93	1,9
1986	35,8	111,2	1,01	2,1
1987	36,2	112,2	0,97	2,0
1988	42,5	131,2	1,05	2,2
1989	42,2	129,9	0,96	2,0
1990	45,6	139,3	0,96	2,0
1991	55,2	159,7	1,07	2,2
1992	60,3	173,9	1,11	2,2
1993	66,4	190,8	1,22	2,3
1994	72,4	207,0	1,28	2,5
1995	74,4	212,1	1,25	2,4

Forrás: Europe in Figures, 60. 1.

és acélipar, az atomenergetika vagy gazdaságuk egészének a fejlesztésére fordítják. 1979 óta működik az ún. új közösségi eszköz, amely nagyobb beruházásokhoz és a regionális különbségek mérsékléséhez vehető igénybe.

A legnagyobb kiadási tétel hagyományosan a közös agrárpolitikához kötődik: 1968 és 1975 között részesedése 72 és 93% között mozgott. Azóta 45% közelébe szorították le. A költségvetés egyharmadát fordítják egyéb célokra, melyek közül a struktúraátalakítás támogatása, a külső országoknak nyújtott fejlesztési segélyek, a kutatás-fejlesztés, valamint a közösségi politikák finanszírozása a legfontosabb tételek. Az EU „saját fogyasztása”, azaz az adminisztráció fenntartása a kiadásoknak legfeljebb 5%-át érheti el.

A kiadások gyors növekedését többféle módon is igyekeztek megfékezni. Például előírták, hogy a mezőgazdasági kifizetések százalékos növekedése nem lehet nagyobb, mint a közösségi GDP növekedési ütemének háromnegyede. Így elég pénz maradt egyéb célokra. Ezért 1987 és 1993 között sikerült megkétszerezni a strukturális alapokat.

A közös költségvetés, pontosabban az alapok országok közötti elosztása révén a nemzeti jövedelmekben végbemenő újraelosztás nem tekinthető közgazdasági mérlegnek. Azok az országok, amelyek többet fizetnek be a közös költségvetésbe, mint amennyit kapnak, nincsenek feltétlenül hátrányos helyzetben azokkal szemben, amelyek bevételi többletre tesznek szert. Hiszen a szociális és a strukturális alap a gazdasági elmaradottságból adódó hátrányok részbeni kiegyenlítését szolgálja. Azt pedig tudjuk, hogy a szabadkereskedelmi rendszerben a fejlettség magasabb fokán lévő ország monopolprofitra tesz

szert a nálánál alacsonyabb fejlettségű országokkal való kereskedelemben. Mekkora lehet ez a monopolprofit? Ilyen számításokat olykor-olykor szoktak végezni, de ezek inkább hozzávetőleges közgazdasági becsléseknek tekinthetők.

Végeztek például számításokat a volt KGST-országok közötti kereskedelemmel kapcsolatban. Az idő tájt a volt Szovjetunió néhány közgazdása tetemes összegre becsülte azt a monopolprofitot, amire különösen a volt NDK, a volt Csehszlovákia és Magyarország tett szert a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben. Volt olyan számítás, amely a hetvenes évek elején közel 5 Mrd USD-re tette az NDK-t, 3,5 Mrd USD-re a csehszlovák, és 1,5 Mrd USD-re a magyar monopolprofitot. Legyenek bármennyire is hozzávetőlegesek ezek a számok, annyit mindenesetre jeleznek, hogy ha a külkereskedelem vámmentes, akkor tetemes is lehet az országok közötti jövedelem-újraelosztás. Nem lenne ezért meglepő, ha a gondos közgazdasági elemzés kiderítené, hogy az Európai Közösségben együttműködő országok közül azok, amelyeknek többletbefizetése a legjelentősebb, egyben a legnagyobb haszonélvezői is az Európai Uniónak.

III. A fejlődő világ gazdasági stratégiája

1. Az önerőre támaszkodó globális stratégia

Fejlődő világ: az önerő értelmezése

A gazdaságilag fejlett világban az államok közötti integrációs kapcsolatok és törekvések eléggé nagy egyértelműséggel írhatók le. Sokkal bonyolultabb a helyzet a fejlődő világban. Ez a fogalom ugyanis összefoglaló kifejezése az országok konglomerátumának, ahol legalábbis öt sajátosságot kell tekintetbe venni.

1. A fejlődő világ a gazdasági fejlettség legkülönbözőbb szintjén tevékenykedő országok foglalatja, amely egyaránt kiterjed a fejlettség legalacsonyabb szintjén lévő országokra és az ún. szegény országokra, anélkül azonban, hogy a fejlődő és a közepesen fejlett országok határvonala egyértelműen meghatározható lenne.

2. A fejlődésben elmaradt országokat – általános jellemzőként – monokultúrás országoknak tekintjük. De ennek foka országonként eltérő. Vannak fejlődő országok, amelyek kisebb-nagyobb előrehaladást értek el a termelési szerkezet policentrikus fejlesztésében és olyan országok, amelyeknek gazdasági lehetőségei egyoldalúan kapcsolódnak egy-két termék világ gazdasági konjunktúrájához.

3. A monokulturális országok világpiaci függősége a különböző termékek viszonylatában eltérő. Sok múlik azon, hol helyezkedik el a termék a szükséglet-kielégítés fontossági rangsorában; helyettesíthető-e és ez miként írható le; milyen lehetőség nyílik a világ más részein új termelőhelyek bevonására, és ezek a versenyben milyen szerepet játszhatnak.

4. A fejlődő világban különböző politikai áramlatok gyakorolnak hatást a gazdaságpolitikára. Vannak országok, ahol a meghatározó politikai erők a gyarmati múltta támaszkodó történelmi kapcsolatok talaján keresik a gazdasági felzárkózás lehetőségeit és megint országok, ahol e kapcsolatok szakítására, új kapcsolatok teremtetésére helyezik a hangsúlyt. Így adódik a megkülönböztetés az észak-dél és a dél-dél kapcsolati rendszer között.

5. A fejlődő világ, mint olyan, megtalálja azokat a közös érdekeket is, amelyek alapján gazdaságpolitikai stratégiájuk a gazdaságilag fejlett országokkal szemben közös nevezőre hozható. Így formálódnak a globális stratégiának azok az elemei, amelyek alkalmasak lehetnek, hogy amikor különböző nemzetközi szervezetek a világ gazdaság jövőjét meghatározó ajánlásokat fogalmaznak meg, a fejlődő világ nézetei egységet mutató módon jussanak kifejezésre.

A fejlődő világként számon tartott országok sokszínűsége ellenére éppen az észak–dél közötti ellentét és harc teremti meg a közös alapot, ami miatt a fejlődő világ gazdasági stratégiáját a fejlődő világon belüli együttműködés (ECDC = Economic Cooperation among Developing Countries) és az önerőre támaszkodás (self-reliance) jellemzőjeként szokták emlegetni. Az önerőre támaszkodásnak kiterjedt irodalma van, és ez már következik abból a sokszínűségből is, amit öt pontban összegeztünk.

Van olyan nézet, amely egyenlőségjelet tesz az önközpontú endogén fejlődés útja és az autarkia, a teljes elzárkózás közé. Ilyenkor Észak-Korea, Tánzánia vagy Madagaszkár szokott például szolgálni. Az autarkiának van olyan változata is, amelyet több – egymással általában szomszédos – ország egyeztetett gazdaságpolitikájaként értelmeznek. Az ezzel kapcsolatos kérdésekre akkor térünk vissza, amikor a fejlődő világon belüli regionális integrációkat vesszük szemügyre.

Ez és ehhez hasonló önközpontú fejlődést *I. S. Abdalla* az önerőre támaszkodás szűk értelmezésének tekinti.⁸ Ettől némileg eltérő értelmezést kap az a koncepció, amely a fejlődésben lemaradt országot a periféria állapotából a centrumhelyzetbe kívánja átvezetni, mindenkor annak szem előtt tartásával, hogy enyhítse a külvilágtól való függőséget. Ez a koncepció a rendelkezésre álló, de kellően ki nem használt emberi erőforrásokra alapozódik. Számol tehát a saját innovatív kapacitásokkal. A nemzeti gazdaságpolitikának ilyenkor azoknak a külső kapcsolatoknak felszámolására kell irányulnia, amelyek a belső innovatív erők kibontakozását akadályozzák.⁹ Az egyébként rendkívül gazdag idevágó irodalom, az ún. nem függő fejlődési törekvéseket a legkülönbözőbb összefüggésekben vizsgálja, amelyek jórészt az egymástól eltérő adottságok között működő fejlődő régiók tapasztalataira támaszkodnak. Különösen a következőkre hívjuk fel a figyelmet.¹⁰ Aki részleteibe menően kíván e bonyolult problematikában eligazodni, hadd hivatkozzunk *Rostoványi Zsoltra*, aki az idevágó különböző nézetekről jó áttekintést ad.¹¹

8 Abdalla, I. S.: A Keynote and an Overview Paper. *Regional Seminar on Alternative Patterns of Development and Life Styles in Western Asia*. Beirut, 1980. január 21–25.

9 Preiswerk, R.: Self-reliance in unexpected places. *Yfda Sossier*, 1982. július–augusztus.

10 Abdalla, I. S.: Preface. In *Economic Integration and Third World Collective Self-Reliance*. Third World Forum Occasional Paper, No. 4. 1979.; Shalaby, A. A.: The Arab World. An Eligible Case for Collective Self-Reliance. In *Economic Integration*. id. m.; Sauvart, K. P.: Organizational infrastructure for self-reliance: the non-aligned countries and the group of 77. *Development and Peace*, Vol. 3. No. 1. Spring. 1982.; Nerfin, M.: Neither prince nor merchant: citizen – An introduction to the third system. *Ifda Dossier*, 1986. november–december.

11 Blahó A.–Palánkai T.–Rostoványi Zs.: *Integrációs rendszerek a világ gazdaságban*. Ötödik rész. Regionális integrációk a harmadik világban. Budapest, 1989.

Globális fellépés az UNCTAD-konferenciákon

Az államok közötti gazdasági együttműködés elveit a 20. században a második világháború után az ENSZ rendszeresen megvitatta. Ezeken a konferenciákon kezdetben az iparilag fejlett országoknak az az álláspontja volt a meghatározó, hogy a háborús kötöttségek mindenütt és mihamarabb leépüljenek, hogy a szabad világkereskedelem számára mind tágabbra nyíljon a kapu. De a 20. század hatvanas éveitől egyre inkább a fejlődő világ problémái kerültek a figyelem előterébe, pontosabban azok a problémák, amelyek a fejlettségi különbségek folyamatos növekedéséből és így a világméretű társadalmi feszültségek éleződéséből adódtak. Egyre inkább ezek a kérdések uralták az ENSZ által szervezett UNCTAD-konferenciák vitáit.

A világkereskedelem politikai megközelítésben végrehajtott ilyen fordulatával korábban részleteiben is foglalkoztunk. Nincs szükség arra, hogy itt most arra újragigantadjunk. Az viszont célszerűnek tűnik, hogy ezeken a konferenciákon „szembenálló felek” magatartási normáit jellemezzük. Ezeken a konferenciákon a kiindulási alap az Észak részéről a már létrejött állapot rendszerbe foglalása, a Dél részéről pedig az egyoldalú előnyben részesítés továbbfejlesztése volt. A mindenkor UNCTAD-határozatok pedig úgy jellemezhetők, mint a kétféle megközelítés kompromisszuma.

Fél évszázados visszatekintés alapján ezeket a kompromisszumokat Dél részéről az „agresszív” fellépés, Észak részéről pedig a „defenzív” magatartás jellemezte. Ez magától értetődik, ha arra gondolunk, hogy minden progresszívnek tekinthető kompromisszum ellenére ezekben az évtizedekben a fejlettségi űr nem csökkent, hanem növekedett. A fejlettségi űr növekedése persze részben annak a következménye, hogy északon a népességszaporulat eleinte csökkent, majd egyre több országban a társadalom előregedésével egyidejűleg a népesség csökkent. Ezzel szemben a fejlődő világban a népesség erőteljes növekedése jutott érvényre. Ez azonban csak az egyik ok. Ezt a tényt kikapcsolva is a szakadék növekedése állapítható meg. Ez a humán tőkebeli adottságok különbségeire, a műszaki fejlesztésre, valamint arra a körülményre vezethető vissza, hogy a világpiaci árviszonyok az iparilag fejlett országoknak kedveztek; az új technika megszerzése iránt világszerte megnyilvánuló fokozott kereslet az árviszonyokat ezek javára változtatta meg.

A 20. század utolsó két évtizedében mind erőteljesebben került felszínre olyan fejlesztési stratégia, amely a harmadik rendszer koncepciójaként (IFDA: International Foundations for Development Alternatives) került megfogalmazásra. A harmadik pólus itt úgy jelenik meg, mint amely a kormányzati (politikai) és a gazdasági hatalom mellett létezik. A harmadik rendszer nem azonos a néppel: csak azokat fűzi egybe, akik felismerik, hogy a történelem lényege a véget nem érő törekvés az emancipációra; olyan törekvés, amely végső soron azonos az ember humanizációs folyamatával. A hangsúly a kihatásmentes

belső erőforrások mobilizálása. A felzárkózást nem a külsők rovására, azok ellenében, hanem a gazdasági fejlődésnek belső erő tartalékok mobilizálásával kívánja előmozdítani.

Reménytelen célokat tűz maga elé, aki arról kíván tiszta képet alkotni, hogy a különböző, idevágó koncepciók mögött a fejlődő világban milyen álláspont formálódik a Nyugat által egységesnek és egyedül elfogadhatónak vélt, a magántulajdon talaján mozgó tőkés termelési móddal kapcsolatban. Vissza-visszatérő motívuma ezeknek a koncepcióknak azok antikapitalista jellege. A fejlődő világban mutatkozó és önerőre támaszkodó növekedési koncepciók valamilyen formában szembefordulást jelentenek a kapitalizmussal (az imperializmussal). Itt már azok az erőtegyezők mutatkoznak meg, amelyek a 21. században – feltehetően – a multikulturális világ gazdaság útját egyengetik.

Nemzetközi áruegyezmények

A fejlődő világ megítélésében a világpiaci (külkereskedelmi) árat normatív kategóriaként kell kezelni. A fejlődő világ számára – eszerint – alkalmatlanok azok a piaci árviszonyok, amelyek a tőkés termelési mód alapján szervezett világ gazdaságban a piaci árszabályozások nyomán ingadoznak. Ezzel szemben az etikai elvárásokat kell előtérbe helyezni. Arra kell választ adni, mi tekinthető „méltányos”, „igazságos” árnak. Erre azonban csak az egész áruvilág összefüggésében adható válasz. Hiszen az árbevétel, amelyre a monokultúras termelési szerkezettel rendelkező és a gazdasági fejlődésben elmaradt ország, egy vagy egy-néhány mezőgazdasági termék, illetőleg ipari anyag exportja révén tesz szert, úgy kell felfogni, mint az egyetlen, legalábbis a fő devizabevételi forrást, amellyel fizetőképessége a világpiacon meghatározódik.

Ilyen körülmények között a politikai önállóságra jutott fejlődő országok viszonylag hamar megtalálták a követendő gazdasági stratégia számára azt a pontot, amely alapján érdekeik közös nevezőre hozhatók és az iparilag fejlett országok felé egységes követelményként megfogalmazhatók. Hamar kialakították azoknak az operatív piacstabilizáló eszközöknek lehetséges típusait is, amelyeknek keretei között nemzetközi áruegyezmények kötését szorgalmazhatják. Ezek:

- a) Egyezményes ársáv: a tagok megállapodnak abban, hogy a termékek kereskedelmében nem lépik át a közösen megállapított és az egyezményben elfogadott alsó, illetve felső árhatárt.
- b) Exportkvóta: ezzel az adott áru kínálatát szabályozzák a résztvevők oly módon, hogy felosztják egymás között az export összmenyiségét. Az egy-egy ország által exportálható mennyiséget az egyezményben szabatosan rögzítik (például cukor- vagy kávéegyezmény).

c) Ütközőkészlet (buffer stock): a termelő (exportáló) országok raktárkészleteket tartanak fenn, amelyeket részben termékükből, részben bevételeikből képeznek. Az ebből megfelelő időben történő eladásokkal, illetve vásárlásokkal a rövid távú áringadozásokat ellensúlyozzák (őnegyezmény).

d) A termelés korlátozásán alapuló megállapodás – a kereskedelmi szférán túlmenően – a kínálatot szabályozza, az import szabályozásán alapuló egyezmény pedig a készletet.

e) Diverzifikációs pénzügyi alap: ennek megteremtésével, illetve felhasználásával az áruegyezmények a fejlődő országok oligokultúrás gazdaságát akarják megváltoztatni, hogy ezáltal a túlkínálatot is csökkentsék (például a kávéegyezmény esetében). A diverzifikáció természetesen egyéb hatásokkal is jár (iparosodás lehetősége, egyes cikkektől való függés csökkentése stb.).

Az I. UNCTAD-konferencia szerint az áruegyezményekben alkalmazott megoldást az érintett áru jellemzői szerint kell meghatározni. Emellett az egyezmények a következő célszerű intézkedéseket foglalhatják magukban:

- a kereskedelem liberalizálására hozott intézkedések;
- garantált minimális importvolumen;
- hosszú lejáratú szerződések és import-előirányzatok;
- hosszú lejáratú adásvételi szerződések;
- olyan lefölözési rendszerek a fejlett importáló országokban, amelyek alkalmazása biztosítaná a lefölözések visszaáramlását az exportáló fejlődő országokba;
- megfelelő ösztönzési rendszerek, amelyek az exportáló fejlődő országok részére új nyersanyagpiacokat nyitnának meg.

Az áruegyezményekkel szabályozott piac a fejlődő országok exportjának kerekén egyötödét fogja át. Ennél szélesebb körben tevékenykednek árutanulmányi csoportok, és léteznek félhivatalos megállapodások.

Az árutanulmányi csoportok (International Commodity Study Groups) a nyersanyagproblémák rendezésének első lépcsőjét képviselik. Az ENSZ keretében általában a FAO és az UNCTAD felügyelete alatt működnek, s egy-egy fontosabb nyersanyaggal, alapanyaggal vagy mezőgazdasági cikkel foglalkoznak. Működésük tanácsadó jellegű. Statisztikai munkát végeznek (adatfeldolgozás, standarddefiníciók bevezetése), figyelemmel kísérik az illető árucikk piaci helyzetét (termelése, fogyasztása, export- és importforgalma, világpiaci ára változásait), kutatják a piacstabilizáló eszközöket, rendszeresen tájékoztatnak a kereslet és az ellátás helyzetéről, tanulmányokat készítenek az adott áru különböző problémáiról, konkrét lépéseket kezdeményeznek a tagországok, illetve az érintett országok kormányainál egy-egy kritikus helyzet megoldására. Tanulmányozzák az adott termék termelésének műszaki feltételeit; valamint a helyettesítő anyagokat. Felmérik a kormányközi egyezmények létre-

hozásának lehetőségét, és kidolgozzák ezek tervezetét. Egész működésükkel hozzájárulnak a szóban forgó nyersanyag piacának alapos megismeréséhez.

A félhivatalos megállapodások (informal arrangements) mintegy átmenetet alkotnak a tanulmányi csoportok és az áruegyezmények között. Többnyire a megfelelő tanulmányi csoport előkészítő tevékenységének eredményeképpen jönnek létre. Általában az áruegyezmények megkötését megelőző szituációhoz hasonló, nehéz piaci helyzet készíti az országokat félhivatalos megállapodásokra. Ezek annyiban előnyösebbek a formális és kötelező erejű áruegyezményeknél, hogy igen rugalmasak, és informális jellegűknél fogva könnyebben létrehozhatók. A megállapodások szerint a tagok félhivatalos nemzetközi tanácskozások keretében keresik a kiutat. Ezeknek a tanácskozásoknak az alapelve, hogy a termelő és importáló országok együttes, aktív részvételével zajlanak.

A IV. UNCTAD vitáját megalapozó manilai deklaráció már komplex módon vetette fel a fejlődő országok nyersanyagexportból származó bevételeinek

18. táblázat

Néhány nyersanyag világpiaci áralakulása (1970 = 100)

Termékek	1971	1972	1973	1974	1975
Nyersolaj	127	143	196	641	651
Áruegyezményes nyersanyagok és mezőgazdasági termékek					
Őn	96	103	130	219	189
Alumínium	100	91	91	124	141
Búza	104	116	201	290	258
Kávé	87	98	125	132	147
Kakaó	87	99	166	251	219
Cukor	112	162	205	579	410
Olívaolaj	104	134	196	302	328
Áruegyezményen kívüli termékek					
Rizs	98	110	192	321	231
Kukorica	99	100	155	190	191
Gyümölcs	123	123	165	173	226
Bor	98	116	180	172	178
Nyersgumi	80	81	168	176	136
Réz	78	78	122	144	91
Nikkel	103	103	119	134	161
Mangán	121	115	142	216	261

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1976. szeptember.

Megjegyzés: A világpiaci olajár kérdésére e fejezet végén visszatérünk.

növelését, termelésük diverzifikálását, a fejlett országok piacaira való bejutásuk feltételeinek javítását. Ezúttal már támaszkodhattak az ENSZ VI. rendkívüli közgyűlésén elfogadott, az új nemzetközi gazdasági rend megvalósításáról szóló deklarációra és akcióprogramra. Ennek egyik legfontosabb központi eleme éppen a nyersanyag-kereskedelem. A IV. UNCTAD időpontjában egyes nyersanyagok világpiaci ára az 1974. évi tetőzést követően újlag csökkent.

A 18. táblázat alapján nem lehet egyértelmű következtetést levonni arra vonatkozóan, hogy a nemzetközi áruegyezmények képesek voltak-e szabályozni a piacot. Sőt úgy látszik, hogy nem tér el az egyezményes cikkek áralakulása az egyezményeken kívüliekétől. Mindenesetre az áruegyezményeket olyan időszakokban hozták létre, amikor kínálati többlet volt, tehát egészen más helyzetben, mint amilyen az 1973–1974-es időszak volt. Emellett az egyezményes cikkek többsége mezőgazdasági termék, amelyeknél a természeti stb. tényezők következtében nagyobbak voltak az áringadozások, mint a többi termékénél.

Azoknál a termékeknél, amelyekre áruegyezményt kötöttek, vagy valamilyen módon megpróbálták szabályozni a piacot, a forgalom egy jelentős része áruegyezményen kívül került forgalomba. Az ENSZ-statisztika viszont a teljes forgalom áralakulását tartalmazza. A szabadpiaci és az egyezményes árak alakulása külön statisztikai forrásokból nem követhető nyomon. De például elégé tudott, hogy az alumínium szabadpiaci ára az áremelés idején magasabb, árcsökkenések idején rendszerint alacsonyabb, mint az úgynevezett „klubár”. Vagy például a kávé esetében az afrikai termelők hosszabb ideig nem vettek részt az egyezményben, mivel így növelni tudták piaci részesedésüket a hagyományos, viszonylag drágább dél-amerikai kávéval szemben. Nehezíti az áruegyezmények szerepének reális megítélését az is, hogy olyan cikkeknél (mint például a réz), amelyekre nincs szabályos hivatalos áruegyezmény, a termelők és más esetekben a fogyasztók bizonyos mértékig koordináltan lépnek fel.

A IV. UNCTAD integrált nyersanyagprogramot fogadott el. A határozat szerint az alábbi nyersanyagok tartoznak az integrált programba: banán, kakaó, bauxit, kávé, réz, gyapot, keményrostok és termékeik, vasérc, juta és termékei, mangán, hús, foszfát, gumi, cukor, tea, trópusi fa, ón, növényi olajok, beleértve az olívaolajat és az olajos magvakat. Ez a határozat a program céljait a következőkben jelölte meg:

1. Stabil nyersanyagárak kialakítása olyan szinten, amely
 - igazságos a termelőnek és méltányos a fogyasztónak;
 - figyelembe veszi az inflációs hatásokat és a világban végbemenő gazdasági, pénzügyi változásokat;
 - elősegíti a kereslet és kínálat egyensúlyát.
2. Az egyes fejlődő országok nettó exportjövedelmének (real income) növelése és állandósítása
 - a növekvő exportbevételekkel;
 - az ezek ingadozása elleni védelem segítségével.

3. A nyersanyagok és ezek feldolgozott termékei piacra jutása feltételeinek javítása.
4. A fejlődő országok termelésének diverzifikálása, a nyersanyag-feldolgozás növelése.
5. A természetes nyersanyagok versenyképességének növelése a szintetikus helyettesítő termékekkel szemben.
6. A fejlődő országok exportja szempontjából fontos nyers- és alapanyag-elosztási piaci rendszer javítása.
7. A marketing, az elosztási és szállítási rendszerek fejlesztése.

Az integrált programnak megfelelően 1978 végéig kellett létrehozni az áru-egyezményeket. Ezeknek az egyezményeknek a keretében meg kellett határozni az adott áruk kívánatosnak vélt árát, ezen irányár meghatározásának elveit és módszereit, valamint azokat az eszközöket és szabályokat, amelyek elvileg biztosíthatnák, hogy a tényleges világpiaci ár az egyezményes ársáv határain belül maradjon.

A termelő és a fogyasztó közötti érdekellentét egyeztetésének bonyolult problémái az integrált programokkal kapcsolatos tárgyalások során szembe-
tűnően megmutatkoztak. A fogyasztó ország a múltbeli tapasztalatokra támaszkodva rámutathat arra, hogy a termelő ország számára kedvező piaci viszonyok esetén a világpiaci ár felszökik, és ez ellen az áru-egyezmény nem nyújt védelmet a fogyasztó ország jogos érdeke alapján. Minden áringadozás valamilyen átlagot fejez ki, és nem ütközne nehézségbe magas exportár esetén tartalékolni, és jövedelemkiegészítésre felhasználni az árbevétel egy részét, amikor az exportár alacsony. Ugyanígy, a fogyasztó megteheti, hogy leföli az alacsony importárt, hogy azután támogassa az importot, amikor az ár magas. Amikor tehát árstabilizációról van szó, a termelő feltételezhetően a magas ár stabilizálására gondol, és éppen ezért nehéz a fogyasztásban érdekelt országokkal megegyezésre jutnia. Ez utóbbiak ugyanis a fogyasztás szempontjából méltányos árakon tartanák fontosnak a stabilizálást.

2. Regionális integrációk a harmadik világban

Regionális integrációk megalakulása

A globális stratégia mellett a fejlődő országok regionális integrációk létrehozásával is szolgálni kívánják az önértékelés támaszkodás politikáját. Ebben az elhatározásukban figyelembe vették azokat a sikereket, amelyeket Nyugat-Európában a gazdasági közösség kiépítése során értek el. Úgy vélték, ha a piacközelségből adódó előnyöket maximálisan kihasználják, új növekedési energiákat szabadítanak fel és a fejlett világtól való függőségük ily módon is számottevően csökkenthető.

Az integrációs folyamat a 20. század hatvanas éveiben indult el, és a nyolcvanas években már viszonylag széles alapokon nyugodott. Erről Rostoványi a következő áttekintést adja.¹²

Latin-Amerika

Latin-amerikai Integrációs Társulás (ALADI: Asociación Latino American de Integración, LAIA: Latin American Integration Association)

Tagjai: Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Ecuador, Kolumbia, Mexikó, Paraguay, Peru, Uruguay, Venezuela. Alakult: 1981-ben, a Latin-amerikai Szabadkereskedelmi társulás (ALALC, LAFTA) – amely 1960-ban jött létre – tagjaiból.

Andesi Csoport (GA: Grupo Andino, AG: Andean Group)

Tagjai: Bolívia, Ecuador, Kolumbia, Peru, Venezuela (Chile 1976-ban kilépett). Alakult: 1969-ben (az 1966-ban meghirdetett program alapján).

Karibi Közösség (CARICOM: Caribbean Community)

Tagjai: Barbados, Belize, Guyana, Jamaica, Trinidad és Tobago, valamint néhány kisebb sziget.

Alakult: Karibi Szabadkereskedelmi Övezetként (CARIFTA) 1968-ban, 1973-tól CARICOM.

Közép-amerikai Közös Piac (CACM: Central-American Common Market)

Tagjai: Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Honduras, Nicaragua.

Alakult: 1960-ban.

Afrika

Közép-afrikai Vám- és Gazdasági Unió (UDEAC: Union Douanière et Economique de l'Afrique Centrale).

Tagjai: Gabon, Kamerun, Kongói Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság.

Alakult: 1964-ben az Egyenlítői Vámunió tagjaiból, Kamerunból és Csádból (utóbbi 1969-ben kilépett).

Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (ECOWAS: Economic Community of West African States).

Tagjai: Benin, Bissau-Guinea, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Gambia, Ghana, Guinea, Libéria, Mali, Mauritánia, Niger, Nigéria, Sierra Leone, Szene-gál, Togo, Zöld-foki-szigetek.

Alakult: 1975-ben.

Nyugat-afrikai Gazdasági Közösség (CEAO: Communauté Économique de l'Afrique de l'Ouest).

Tagjai: Benin, Burkina Faso, Elefántcsontpart, Mali, Mauritánia, Niger, Szenegál.

Alakult: 1968-ban.

12 Blahó A.–Palánczai T.–Rostoványi Zs.: *Integrációs rendszerek a világgazdaságban*. Budapest, 1989. V. rész: Rostoványi Zs.: *Regionális integrációk a harmadik világban*.

Kelet-afrikai Közösség (EAC: East African Community).

Tagjai: Kenya, Tanzánia, Uganda.

Alakult: 1967-ben, a hetvenes évek második felétől nem funkcionál.

Dél-afrikai Fejlesztési Koordinációs Konferencia (SADCC: Southern African Development Coordination Conference).

Tagjai: Angola, Botswana, Lesotho, Malawi, Mozambik, Swaziföld, Tanzánia, Zambia, Zimbabwe.

Alakult: 1980-ban.

Ázsia

Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN: Association of South-East Asian Nations).

Tagjai: Brunei, Fülöp-szigetek, Indonézia, Malajzia, Szingapúr, Thaiföld.

Alakult: 1967-ben.

Arab világ

Arab Együttműködési Tanács (ACC: Arab Co-operation Council).

Tagjai: Egyiptom, Irak, Jordánia, Jemeni A. K.

Alakult: 1989-ben.

Arab Gazdasági Egység Tanácsa (CAEU: Council of Arab Economic Unity).

Tagjai: Egyesült Arab Emirátusok, Egyiptom, Irak, Jemeni A. K., Jemeni NDK, Jordánia, Kuvait, Líbia, Mauritánia, a PFSZ, Szíria, Szomália, Szudán.

Alakult: 1964-ben.

Arab Közös Piac (ACM: Arab Common Market).

Tagjai: Egyiptom, Irak, Jordánia, Szíria (alapítók), Jemeni A. K., Jemeni NDK, Mauritánia, Szomália, Szudán („rugalmasan csatlakozott tagok”).

Alakult: 1965-ben.

Arab Maghreb Unió (AMU: Arab Maghreb Union).

Tagjai: Algéria, Líbia, Marokkó, Mauritánia, Tunézia.

Alakult: 1989-ben.

Öböl Menti Arab Országok Együttműködési Tanács (GCC: Gulf Co-operation Council).

Tagjai: Bahrein, Egyesült Arab Emirátusok, Katar, Kuvait, Omán, Szaúd-Arábia.

Alakult: 1981-ben.

Regionális integrációk értékelése

A következőkben általános értékelést adunk a fejlődő világon belül létesített integrációk gazdasági hatásairól. Külön is megvilágítjuk a fontosabb regionális integrációs csoportosulások intern kereskedelmének alakulását, illetőleg világkereskedelmi súlyuk változásait. Hadd szögezzük le előljáróban: ezek az

19. táblázat

A fontosabb regionális integrációs csoportosulások intern kereskedelmének alakulása (az összkivitel százalékában)

Integrációk	1960	1970	1974	1976	1980	1984
ALADI	7,7	10,2	9,7	12,8	13,5	9,2
GA	0,7	2,3	3,1	4,2	3,5	3,3
CACM	7,5	26,9	25,6	21,6	22,0	19,7
CARICOM	4,5	7,3	7,0	6,7	6,4	4,2
UDEAC	1,7	3,4	3,4	3,9	4,1	3,5
ECOWAS	1,2	2,1	1,8	3,1	3,9	2,5
CEAO	2,4	9,1	4,3	6,7	6,9	7,4
ASEAN	21,7	14,9	11,3	13,9	17,8	18,5

Forrás: UNCTAD Handbook of International Trade and Development Statistics, 1986 Supplement, U. N. New York, 1987. 37. o. és kféle számai.

20. táblázat

A fontosabb regionális integrációk világkereskedelmi súlyának alakulása, % (részesedés a világexportban)

Integrációk	1960	1970	1975	1980	1983	1985
ALADI	5,6	4,0	3,4	4,0	4,4	4,3
GA	2,7	1,7	1,5	1,6	1,3	1,2
CACM	0,3	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2
CARICOM	0,5	0,4	0,6	0,5	0,4	0,3
UDEAC	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2
ECOWAS	1,7	1,5	2,4	3,1	1,6	1,0
CEAO	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
ASEAN	3,3	2,0	2,5	3,6	4,0	3,7

Forrás: UNCTAD Handbook of International Trade and Development Statistics, 1986 Supplement, U. N. New York, 1987. 4-9. o. adataiból számítva.

integrációk – kevés kivétellel – nem hozták a tőlük várt eredményt (lásd a 19. és 20. táblázatot).

A probléma már abból adódott, hogy ezek az integrációk a fejlett világból merített tapasztalatokon alapultak. Jórészt a szabad kereskedelem, illetve a vámunió megvalósításában mutatkoztak. A szabad kereskedelem esetén csak arról volt szó, hogy a tagországok közötti belső vámokat szüntetik meg, megkönnyítve ezzel a már korábban kiépült kereskedelmi kapcsolatokat. Ez ter-

mészetelesen csak előnyöket hozhatott. Már más a helyzet a vámunió esetében. Ez ugyanis a korábbi nemzeti vámok megváltoztatását jelenti. Ennek hátulütőit már megismertük akkor, amikor a vámuniót az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyai között tárgyaltuk. Szinte lehetetlen valamennyi tagország érdekeit egyaránt szolgáló vámtételekben megállapodni. Ahogy ilyenkor lenni szokott: a viták a domináns országok javára dőltek el. Ezért a többi tagország ennek az iparosítás terén a korábbihoz képest inkább nehezebb helyzetbe jut.

A fő problémát azonban a struktúra jelentette. Néhány kivételtől eltekintve ezek az országok a piacközelség ellenére alig tudtak egymásnak valós keresletet jelentő termékeket felkínálni. Ha az integráció fő célkitűzése a fejlett világtól való elzárkózás, akkor ez az integráció monokulturális termelési szerkezetben a korábbi nemzeti elzárkózást regionális elzárkózásra változtatja anélkül, hogy ez a belső kereskedelem növekedésében kompenzálódhatna.

Az idevágó szakirodalom áttanulmányozása is arról győzheti meg az olvasót, hogy a kezdeti optimista várakozás idők folyamán pesszimista megítélésnek adott helyet. Különösen szembetűnővé váltak a különbségek, amelyek az ilyen útra lépett országok gazdasági helyzetét a fejlett országokkal kooperáló és így a működő tőke importjára alapozott országok gazdaságával szemben mutakozták meg.

Az idevágó vizsgálódások kapcsán előszeretettel szoktak utalni az ún. „kistigris” országokra. Így tartják számon Hongkongot, Tajvant, Szingapúrt és Dél-Koreát. Ezek az országok szabad utat nyitottak a multinacionális vállalatoknak. A tőkeimport számára megteremtették a szükséges politikai klímát és azt a közrendet, ami olcsó és fegyelmezett munkaerőt biztosít a külföldi tőkés tulajdonban lévő vállalatok számára. A nyugati világ fogyasztói persze néhány iparágban – például a könnyűiparban – tapasztalják az itt termelt áruk minőségi hiányosságait, de ezek az áruk végül is a rokon cikkek alsó árskáláján helyezkednek el és a választék bővítés céljait szolgálják.

A „kistigris” országokban letelepedett multinacionális vállalatok működésére az is jellemző, hogy – különösen a nehéziparban – a termékek iránti belföldi kereslet elenyésző. A nyugati cégek kizárólag költségmegtakarítás célzatával, illetve az egyre szigorúbb környezetvédelmi előírások miatt helyeznek el gyártásokat a fejlődő világban azzal, hogy e termékeknek a gazdaságilag fejlett nyugati világ a fogyasztója.

A „kistigris” országok nemzetgazdaságának fő jellemzője a világkonjunktúra-érzékenység. Válságjelenségekre ezek az országok gyorsabban és nagyobb intenzitással reagálnak, mint a többiek. Ez az „egy lábon” álló iparosításnak szükségszerű következménye. Úgy tűnik azonban, hogy az általános gazdaságnövekedésre orientált gazdaságpolitikák viszonyai között az ebből adódó kockázat nem ad nagyobb veszélyekre okot.

A fejlődő világ belső regionális integrációiról adott pesszimista kép a kezdeti évtized tapasztalatain alapul. Ezek az országok sorra felismerték a kezdeti

kudarcot. Egyre inkább szorgalmazták együttműködési megállapodások létesítését. Ezek a gazdaság diverzifikálását az egymással egyeztetett struktúrapolitikán alapuló fejlesztéssel kívánják elérni. A gazdaságilag fejlett országoktól igényelt hitelek is részben ezt a célt szolgálják. Jelentőségüknél fogva a fejlődő világban megfigyelhető integrációs törekvések köréből ki kell emelni a latin-amerikai és a délkelet-ázsiai integrációkat. Vegyük elsőként Latin-Amerikát!

A fejlődő világban létrehívott regionális integrációkról korábban adott áttekintés az 1960–1980-as időszakra vonatkozik. Latin-Amerikában azóta új helyzet adódott, amit 1995-ben Brazília, Argentína, Paraguay és Uruguay tagságával létesített közös piac alapozott meg. Ehhez Bolívia és Chile társult tagsággal csatlakozott. Ez a közös piac 220 milliós népességgel 1 trilliót meghaladó GDP-jével az EU és a NAFTA után Földünk harmadik legnagyobb kereskedelmi blokkja, ahol is az 1990–1996 közötti időszakban a közös piacon belüli kereskedelem évi növekedése elérte a 22%-ot. A Mercosur néven jegyzett közös piac a korábbi integrációk helyébe lépett: Latin-Amerika GDP-jének 76%-át ipari termelésének 67%-át, a világkereskedelem 25%-át és Latin-Amerika népességének 62%-át tudhatja magáénak. Magját a Brazília és Argentína közötti mind szorosabb együttműködés határozza meg, amely kiterjed a két ország gazdaságpolitikájának harmonizálására is. A Mercosurt létrehozó országok azzal számolnak, hogy idők folyamán létrejöhet az egész Latin-Amerikára kiterjedő koalíció, mint ahogy 1996-ban Chile, 1997-ben Bolívia csatlakozása megtörtént és a tárgyalások kiterjednek Columbiára, Perura, Ecuadorra és Venezuelára is.

Az Amerikai Egyesült Államok elnöke George W. Bush 2001-ben nyilván mindezek ismeretében vetette fel, hogy 2003-ban kezdődjenek el a tárgyalások az Amerikai Szabadkereskedelmi Övezet létrehozásáról azzal, hogy az 2005-ben működésbe is léphessen. Erre az időre a latin-amerikai közös piac nyilván már előrehaladott stádiumba lép és felvetődik a kérdés, hogy helyezkedik el az akkori Mercosur ebben az integrációs közösségben. Mindenesetre figyelemre méltó az a szembeállítás, amely a latin-amerikai Mercosur és a délkelet-ázsiai ASEAN között adódik. Az ASEAN tagországai a századfordulón azt sérelmezik, hogy Japán távol tartja magát az ASEAN-nal való intenzív együttműködéstől, a Mercosur tagországai pedig – úgy tűnik – bizonyos visszafogottsággal fogadják az USA-nak az egész kontinensre kiterjedő expanziós törekvéseit.

Feltételezhető, hogy a 21. században Japánnak és az USA-nak a fejlődő világgal összefüggő integrációs politikája lesz egyike azoknak az új fejleményeknek, amelyek szerkezeti változásokat hozhatnak a világ gazdaságban.

Mindezen még az sem változtat, hogy 39 afrikai ország államfői részvételével Lusakában elhatározták a 20. század közepe táján az 53 afrikai országot tömörítő Afrikai Egységszervezet feloszlását és helyette Afrikai Unió létre-

hozását. Az elképzelések szerint az Afrikai Unió saját parlamenttel, központi bankkal és törvényszékkal rendelkezne. A gazdasági integrációt pedig az Európai Unió mintájára építenék fel. Egyben az integrációs átalakulás vitelével az unió leendő főtítkárát bízták meg.

Az olajexportáló országok (OPEC) politikája

A nemzetközi áruegyezmények nem hozták az azoktól remélt előnyöket. Nem csak azért, mert akadozva, vagy sok esetben nem is működtek azok a mechanizmusok, amelyek a nyersanyagok számára kedvezőtlen világpiaci ár helyzetben kompenzációt nyújthattak volna, de azért sem, mert amikor a fejlődő világ számára kedvező világpiaci árak adódtak, nem tartották magukra nézve kötelezőnek az áruegyezményben vállalt kötelezettségeket. Mindig is felmerült az a vágy, hogy egyik-másik anyag exportjában élen járó fejlődő ország a maga számára teremtsen meg azt a világgazdasági szervezetséget, amellyel optimalizálhatja termékeinek relatív világpiaci árát. E tekintetben egyetlen példa adódott, és pedig a kőolajexport.

Néhány kőolajexportáló ország 1960-ban létrehozta szervezetét, az OPEC-et (Organization of Petroleum Exporting Countries). Az Irak, Irán, Kuvait, Szaúd-Arábia, Venezuela és Katar által 1960-ban létesített szervezethez egyre több ország csatlakozott. Jordánia és Líbia 1962-ben, Abu-Dabi 1967-ben (tagságát 1974-ben az Egyesült Arab Emírségekre ruházta át), Algéria 1969-ben, Nigéria 1971-ben, Ecuador 1973-ban, Gabon pedig 1975-ben.

Az OPEC-et kőolaj-kitermelési és -kereskedelmi politikájának összehangolására, valamint a műszaki és gazdasági támogatások céljaira hozták létre. Küldötteik évente legalább kétszer megtartott értekezleteiken egyeztetik politikájukat.

Ahhoz azonban, hogy külön kőolaj-gazdasági stratégia a fejlődő világ kerekei közé illesztve egyáltalában kialakulhasson, előbb ki kellett ragadni a nyersolaj-kitermelő és -feldolgozó üzemeket a multinacionális vállalatok hatóköréből. Ez országonként eltérő módon, időpontokban és fokozatokban történt. Kezdetben – általános szabályként – a fejlődő országok csak a kőolajpiacon realizált monopolprofit egyre növekvő hányadának elvonását tűzték ki célul, és kötöttek ezzel összefüggő megállapodásokat a multinacionális vállalatokkal. Megfelelő előkészítés, egyebek között a szükséges szervezetség megteremtése után tűzték ki célul a termelőegységek kisajátítását, azoknak az államosítását.

A világ olajpiacára az OPEC 1973. szeptember-októberben Bécsben tartott értekezletén meghozott döntései voltak sorsdöntő hatással. Ekkor vette kezdetét a kőolaj világpiaci árának sorozatos emelése. Az OPEC vezető közel-keleti tagjai a sorozatos áremeléseket fegyverként használták: így kívánták meg-

torolni, hogy a nyugati országok Izraelt támogatták arab szomszédai ellen az 1973. októberi háborúban. A kőolaj világpiaci ára a hordónként 3 USD-ről 11 USD-re emelkedett. Ez fenekestől felforgatta a világpiaci árviszonyokat és az 1974–1980-ig terjedő időszakban az új stratégia sikeresnek bizonyult. A 20. század hetvenes évtizedének végén nem csak második olajárrobbantást lehetett sikerrel alkalmazni, amikor is az ár már hordónként 34 USD-t ért el, de olyan egyeztetett termelési politikát is, amely az OPEC által deklarált árral szemben egyes nyugat-európai szabad kikötőknél 40 USD körüli „feketepiaci” ár kialakulását is lehetővé tette.

Az 1974–1980-as időszak kiemelésének külön jelentősége van. Ezt követően ugyanis az OPEC-stratégia már csak gyengülő hatékonysággal volt képes működni. Ebben több tényező játszott szerepet. Közülük háromnak van megkülönböztetett jelentősége. 1. Működésbe léptettek addig tartalékul szolgált kutakat, illetve feltártak olyan forrásokat, amelyeket a korábbi alacsony világpiaci ár mellett gazdaságosan nem lehetett üzemeltetni. Az előbbire az USA-ban került sor. Az utóbbi terén a nagy-britanniai és a norvégiai tenger alatti lelőhelyek feltárása volt különösen jelentős. 2. Hitelpreferenciákkal támogattak olyan beruházásokat, amelyekről igazolható volt, hogy fajlagos olajmegtakarítást eredményeznek. 3. A villamosenergia-termelésben felgyorsult az atomenergián alapuló erőművek fejlesztési programja. E tekintetben különösen Franciaországban értek el jelentős eredményeket.

Összefoglalóan azt kell hangsúlyozni: az iparilag fejlett országokban az új világpiaci árhelyezethez való alkalmazkodással fokozatosan gyengítették azt a hatalmi bázist, amelyen a kőolaj-exportáló országok olajstratégiája felépült. Az iparilag fejlett országok ezt egyebek mellett azért is alapkövetelménynek tekintették, mert bár az akkor még működő Szovjetunió nem volt tagja az OPEC-nek, de mint számottevő kőolaj- és földgázfelesleggel rendelkező ország természetesen élvezte az OPEC-politika révén adódó járulékos pénzügyi erőforrásokat. Elsősorban ezek az erőforrások tették lehetővé a Szovjetunió számára mind számottevőbb nukleáris rakétaárzenál felhalmozását, mind az űrkutatási program kiépítését. A Nyugat, mindenekelőtt a NATO úgy ítélte meg, hogy a kőolaj világpiaci árának letörése nélkül sikeresen nem lehet leküzdeni a szovjet katonai potenciált.

A 20. század nyolcvanas évtizedének indulásakor az OPEC olajár-stratégiája lényegében összeomlott. A hordónkénti 30 USD feletti világpiaci ár 25 USD-re csökkent, és voltak időszakok, amikor ez közelített a 20 USD-hez. Úgy tűnhet, hogy ez még sokszorosa annak az árnak, amely fennállott az OPEC előtti időszakban. De arról sem lehet megfedkezni, hogy az olajárrobbanás részben egy, a korábbinál erőteljesebb inflációs folyamatot is elindított, amelyvel egybekapcsolva számottevően emelkedett az arany világpiaci ára, és csökkent az USD értéke. Ami a nyolcvanas évek elején valamelyest 20 USD feletti barellenkénti olajárat jelentett, az alacsonyabb olajárnak számított, mint az

első olajárrobbanással elért 11 USD-s ár: valahol a 7 USD ár körül adódhatott. Az olaj utáni profit szempontjából ez még mindig jelentős, de persze már messze nem felelt meg annak a stratégiai célnak, amit az OPEC-országok tűztek maguk elé.

Az OPEC-olajárstratégia azt vette alapul, hogy előbb-utóbb kimerülnek a föld alatti olajtartalékok. Ezt az időt olyan tőkefelhalmozásra kívánták felhasználni, ami megfelelő pénzügyi bázist teremt az iparosítás számára, amely megszünteti az iparilag fejlett országokkal szembeni függőséget, és az egyenlő esélyek talaján teszi lehetővé a világgazdaságban a nemzetközi munkamegosztást. Végül is a századforduló küszöbén az OPEC már az eredeti radikális céloknál szolidabb stratégiát követ. Számításba veszi azokat a reális alternatívákat, amelyek az importáló országok számára adódnak. Itt egyre inkább azokkal a problémákkal is szembesülni kell, amelyek a természeti környezetre ártalmas gáz kibocsátásból adódnak, és amelyek felgyorsították – mindenekelőtt a közlekedésben – olyan technológiák meghonosítását, amelyek nem csak a fajlagos olajszármazékú üzemanyagok felhasználását csökkentik, de azokat helyettesíteni is képesek.

V. fejezet

A termelés nemzetközi összefonódása

I. Nemzetközi gazdasági kapcsolatok

1. Nemzeti töke: hiány és felesleg

A nemzetközi tőkeáramlás nemzetgazdasági háttere

A regionalizálást olyan folyamatként értelmeztük, ahol az országok egy adott csoportja a nemzetközi munkamegosztás révén remélt előnyök érdekében lemond a gazdasági szuverenitás egy részéről. Ezt – egyebek között – abban a feltételezésben teszi, hogy a regionális integráció révén javul nemzetközi versenyképessége. Ez az a tényező, ami kapcsolatot teremt a regionalizáció és a globalizáció között. Horizontális megközelítésben ugyanis a globalizációt „világszintű” gazdasági összefonódásként fogjuk fel.

Szinte lehetetlen a 21. század fordulóján annak megítélése, milyen együttműködési formák alakulhatnak ki a jövőben az integrált régiók között. Nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a maitól eltérő intézményi rend ad majd kereteket a nemzetközi munkamegosztás számára. Az ezzel kapcsolatos fejtegetések azonban kívül esnek vizsgálódási körünkön.

Figyelmünket a továbbiakban a nemzetközi termelés kérdéseire irányítjuk. Előbb azonban ennek nemzetgazdasági hátterét kell megvilágítanunk. Tudatosan az országokat és nem a regionális integrációkat tekintjük a kiindulási pontnak. Először is: országdöntések hozzák működésbe a globalizálódás erőtenyezőit. Azt persze tudni kell, hogy amikor egy ország arról határoz, hogy a nemzeti termelés valamely ágazatát szervesen összeköti az ország határain kívül működő termelőerőkkel, nem tudja előre pontosan felmérni azokat a következményeket, amelyek ebből adódhatnak. Csak azt teheti, hogy kereteket szab a mikrogazdaság szférájában hozható döntéseknek. Elvárásokat is megfogalmazhat, de csak olyanokat, amelyek a szerződő felek számára elfogadhatók. A globalizáció érvényre jutása és a nemzetközi termelésnek a 20. század nyolcvanas éveitől felgyorsult térfoglalása mindenesetre arról tanúskodik, hogy az ebből eredő előnyöket az érintett országok jelentősebbnek minősítik, mint a hátrányokat. A hátrány nyilvánvalóan az autonóm döntési szabadság körének szűkülése.

A nemzetközi termelés elemzésekor a nemzetgazdaságot azért is indokolt alapul venni, mert a globalizáció nem szünteti meg az államok életmegnyilvánulásait, és így azoknak egyik fontos elemét, a nemzeti gazdaságpolitikát. Bekövetkezik viszont – akarva, nem akarva – a gazdaságpolitika dualizmusa. Ennek egyik kifejeződési formája a termelés nemzeti szektorának elkülönülése a nemzetközi szektortól. A dualizmus azonban nem szűkül le az áru-

termelés szerkezetére. Kihatása megjelenik a jövedelmi viszonyokban és a gazdálkodás általános működési rendjében is.

Jó okunk van ezért arra, hogy közelebbről is szemügyre vegyük a nemzetközi tőkeáramlás nemzetgazdasági hátterét. Azt vizsgáljuk, mi magyarázza, hogy amikor az egyes országok nemzetközi gazdasági kapcsolataikat szervezik, adott esetben túllépik azt a keretet, amit a hagyományosan értelmezett külkereskedelem szab: megtermelt áruk és végzett szolgáltatások cseréjét a világpiacon. Mert pontosan erről van szó, amikor nemzetközi termelés illeszkedik a nemzetgazdaság keretei közé. Ez esetben ugyanis egy járulékos mozzanat kapcsolódik a hagyományos külkereskedelem-szabályozáshoz, nevezetesen a nemzetközi tőkemozgás.

Így van ez akkor is, ha a nemzetközi tőkeáramlást a tőkefelesleg és akkor is, ha a tőkehiány váltja ki. Előbbi esetben arról van szó, hogy a nemzeti termelési folyamatban túl sok tőke halmozódik fel: a tőkemegtérülési mérlegelés előnyben részesíti e tőke kisebb-nagyobb részének külföldi befektetések útján való hasznosítását. Utóbbi esetben viszont a rendelkezésre álló nemzeti tőke nem biztosít a gazdasági fejlődés számára a társadalmi elvárások által kívánatosnak tartott gazdaságnövekedést. Ezt az űrt tartják kívánatosnak tőkeimporttal áthidalni.

Ezek azok a megfontolások, amelyek miatt vizsgálódásainkat kiterjesztjük a nemzetgazdaság általános összefüggéseire, amelyek látszólag távol esnek a globalizáció problematikájától. Vegyük tehát szemügyre a nemzetgazdaságot a maga zárt rendszerében.

Felhalmozási hányad

A megalapozott gazdaságpolitikai koncepció szempontjából négy kérdés eldöntése érdemel nagyobb figyelmet. Ezek:

- a növekedési ütem;
- a felhalmozási hányad;
- a beruházások felosztása az ipar, a mezőgazdaság és a terciér szektor között;
- a közös és az individuális fogyasztás aránya.

Mindez csak a gazdaságpolitika átfogó döntérendszerében határozható meg. A gazdaság növekedése nagymértékben a GDP felhasználásának módjától függ. Amikor többet fogyasztanak el a megtermelt értéknél, akkor a termelőerők fejlesztésének anyagi forrásai szűkülnek. Ezt a következőképpen szokták megfogalmazni: ha a gazdasági fejlettség azonos fokán álló két társadalom közül az egyik többet fogyaszt, a másik többet fordít fejlesztésre, akkor egy idő elteltével a termelőerők fejlettségében kialakuló szintkülönbség kedvezőbb feltételeket teremt az életszínvonal emelésére ott, ahol eredetileg az életszínvonal alacsonyabb volt. Fel kell azonban rögtön hívni a figyelmet ennek a tételnek rendkívül viszonylagos érvényére. Ebből ugyanis úgy tűnhet, mintha nem

lenne szorosabb összefüggés a termelőerők fejlettségi állapota és a társadalom életkörülményei, ugyanígy a gazdasági növekedés és annak az életviszonyok javulásában megnyilvánuló hatása között. Csak matematikai formulákba öntve igaz az egyértelmű összefüggés a felhalmozás és fogyasztás aránya s a gazdasági növekedés között.

A gazdasági növekedés üteme és a felhalmozási hányad között nincs egyértelmű összefüggés. Nem lehet azt mondani: minél magasabb a felhalmozási hányad, annál gyorsabb a gazdasági növekedés. Csak a következő szögezhető le: azokban az országokban, ahol erőteljes a gazdasági növekedés üteme, ott általában magas a GDP-ből felhalmozásra fordított hányad. Feltételezhetően létezik egy olyan optimális arány, amelyen túllépve a felhalmozást inkább negatív jelenségek kísérik. Erre a későbbiekben térünk vissza.

De hát miképpen is vetődik fel a fogyasztás és felhalmozás közötti arány problémája, ha azt az életszínvonal-politika autonóm döntérendszerében vizsgáljuk? A GDP növelése a termelési tényezők (munka, tőke és föld) tömegének növekményétől, illetőleg hatékonyságuk változásától függ. Tételezzük fel a következőket:

- amennyivel többet halmoznak fel, az döntően a termelőerők fejlesztését szolgálja;
- minden gazdaságpolitikai döntérendszerben a struktúra (arányosság) szem előtt tartásával járnak el;
- a teljes foglalkoztatottság megközelítően érvényesül.

Kapcsoljuk ki a földet, és ne számoljunk tőkeimporttal. A vizsgálandó kérdés szempontjából mindez megengedhető. Ilyen körülmények között a GDP növekedése két tényezőn múlik. Az egyik a gazdaság fejlesztéséhez rendelkezésre álló belföldi tőkemennyiség, a másik a munka hatékonysága. Az előbbi a fogyasztás és a felhalmozás arányának problémája. Az utóbbi viszont attól is függ, mennyit kap vissza a munkás a használati értékek növekvő tömegéből, amely növekedést a javuló munkatermelékenység teszi lehetővé.

A teljes terméknövekményt a munkás természetesen nem kaphatja meg. A munkatermelékenység a társadalom együttes munkájának eredményeként javul. Mindig is erről van szó, amikor korszerűbb gyártási és gyártmánytechnológiák teszik lehetővé az eleven munka nagyobb hatékonyságát. De a gazdasági növekedés és az életszínvonal-emelés különbözőképpen megállapított arányaiiban az egyik esetben kevesebb, a másik esetben több jut azoknak, akik a termék-növekményt megteremtésében közreműködtek. Minél kisebb az a hányad, amely részükre marad, annál valószínűbb, hogy nem érdekeltek a többlet megtermelésében. Ha pedig nem érdekeltek, akkor kevésbé lehet számítani a GDP növekedésének a munkatermelékenység emelkedéséből adódó forrására.

Ha valamely országban nincs teljes foglalkoztatottság és a termelőerők fejlődése extenzív irányba megy végbe, akkor több lehetőség van a bérfejlődés korlátozására. Ilyen körülmények között a munkatermelékenység javulása sa-

játos formák között megy végbe, általában úgy, hogy az új tőkebefektetések a legfejlettebb technika alapján valósulnak meg, a reálbérek viszonylag lassan emelkednek, ezzel szemben erőteljesen emelkedik a reáljövedelem. Más szóval: az életszínvonal-emelkedés fő formája a társadalmi szerkezet átalakulása, a munkanélküliség csökkentése, a keresők és eltartottak arányának változása, az iparban foglalkoztatottak arányának emelkedése. Az ilyen gazdaságfejlesztésnek természetesen más életszínvonal-politika felel meg, mint amikor a gazdaság intenzív úton fejlődik. Az utóbbi esetben a gazdasági növekedés már sokkal inkább a reálbérnövekménnyel áll szorosabb kapcsolatban. Minél kevésbé képes az életszínvonal-politika ezt a váltást kellő időben és kellő módon végrehajtani, annál inkább éleződnek az ellentmondások a rendelkezésre álló munkaerő és a munkaerő-szükséglet között.

Amikor a munkaerő jelenti a szűk keresztmetszetet, de a termelésben nincs kielégítő anyagi érdekeltség a munkaerőt megtakarító műszaki fejlesztésben, akkor ez éppen annak a jele, hogy az életszínvonal a közgazdaságilag indokoltnál alacsonyabb, következésképpen a gazdasági struktúra sem a megfelelő irányban fejlődik. Gondoljunk itt a termelési tényezők helyettesíthetőségére, továbbá a viszonylagos árakra és ez utóbbiaknak a gazdasági struktúrával való kapcsolatára.

Ha a gazdaság intenzív úton fejlődik, az életszínvonal-politika pedig ehhez igazodó módon teremt kapcsolatot a munkatermelékenység és a reálbér között, akkor a felhalmozás és fogyasztás aránya kisebb mértékben változik a fogyasztás javára, mint ahogyan ez a személyi jövedelmek emelkedéséből egyébként következhetnék. Az intenzív irányú gazdasági fejlődés és az ehhez igazodó jövedelempolitika nyomán a lakosság kiadási politikája is változik; pénzjöveldelméből szükségszerűen nagyobb hányadot takarít meg, mint korábban. Így azután fokozódik a lakossági megtakarítások szerepe a gazdasági fejlesztés finanszírozásában. De ez egészen más helyzet, mint amikor a nagyobb beruházások célzatával a bérnövekményt korlátozzák. Az előbbi esetben a lakossági megtakarítás teremt pénzügyi forrásokat a beruházások számára, amikor is a fejlesztési politikát az ilyen életszínvonal keresleti struktúrájához kell igazítani. Az utóbbi esetben egy alacsonyabb életszínvonal strukturális kérdéseit oldják meg. Ez a gazdaságpolitikai döntérendszer egyik legbonyolultabb kérdése, nemcsak azért, mert rendkívül komplex, hanem elsősorban azért, mert a termelőerők fejlődésének különböző szakaszaiban más-más módon vetődik fel.

Felhalmozási ciklusok

A beruházási politikának és a nemzetgazdaság teljesítőképességéhez igazodó keresletszabályozásnak folyamatos gazdasági növekedésben kell kifejeződnie. Ez minőségileg különbözik a tőkés piacgazdaság fejlődésének attól a mene-

tétől, ahogyan azt a klasszikus válságelmélet leírta, és ami a két világháború közötti világgazdasági válságig meglehetősen hűen tükrözte a valóságot. Eszerint a tőkejavak számára mindig adódik lehetőség megfelelő nyereséget hozó beruházásra, és így a fejlődés kielégítő foglalkoztatottság mellett mehet végbe. A rendszeresen visszatérő válság – úgymond – objektíve szükségszerű, mintegy természetes ára a gazdasági fejlődésnek, mert a fejlődés általános menetében a gazdaság időről időre öntisztulásra szorul.

A gazdasági fejlődés menete tehát a 20. század harmincas évtizedének világgazdasági válsága idején egyértelműen körülírható volt. De a világgazdasági válságot követően – nem utolsósorban a Szovjetunióban alkalmazott gazdaságpolitika tapasztalatainak figyelembevételével – a tőkés világgazdaságban anticiklikus gazdaságpolitika honosodott meg. Ez a gazdaságpolitika meg tudta előzni a gazdasági válságok kieleződését, de nem tudta megszüntetni a növekedési ütem szakaszos ingadozásait, amelyeket végső soron a felhalmozási ciklusok, a felhalmozási hányad ciklusváltozásai hoznak magukkal. Az így adódó fellendülések és recessziók azonban növekedési pályán mutatkoznak: következésképpen ez a recesszió közgazdasági tartalmában nem minősíthető válságnak.

A felhalmozási ciklusok azokkal az egyensúlyzavarokkal kapcsolatosak, amelyeket J. Schumpeter a kreatív rombolásról megalkotott koncepciójában fejttett ki.¹ Dinamika és egyensúly – ez a gazdasági fejlődés két mozzanata. Ezt a két mozzanatot a gazdaságpolitikai koncepció foglalja egységes rendszerbe. Minden reálisan végiggondolt gazdaságpolitikai koncepció a maga számára tisztázza:

- melyek a gazdaság jelentős kérdései és melyek azok, amelyek elhanyagolhatók;
- melyek a feltétlenül figyelembe veendő és melyek a figyelmen kívül hagyható kölcsön- (továbbgyűrűző) hatások.

De azért különbséget kell tudnunk tenni forma és a tartalom között. Önmagában az, hogy átfogóan alapozzák meg a gazdaságpolitikai koncepciót, még nem szükségképpen biztosít a nemzetgazdaságban egyensúlyt (arányosságot). Arányossági problémák még akkor is jelentkezhetnek, ha egyébként a gazdaságpolitika szigorúan tartja magát az egyensúlyi követelményhez; hiszen ezt a problémát a fejlődésben lévő gazdaság viszonyai közepette kell megoldani. A gazdasági növekedés során változnak a társadalmi-gazdasági viszonyok, fejlődnek a termelőerők, rendszeresen átalakul a keresleti-kínálati struktúra. Új feltételek, új arányok jönnek létre. Ezekben fejeződik ki a dinamikus egyensúly, amelynek dinamikus jellegét kissé közelebből kell szemügyre vennünk.

Induljunk ki a gazdaságpolitika célrendszeréből. Aligha tekinthető reálisnak az olyan vélekedés, amely a céloknak a koordinálását a harmónia idillikus

1 Schumpeter, J.: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. 3. kiadás. München, 1953.

képében ábrázolja. A gazdaságpolitika különböző céljai egymással versengenek, és ez magában hordja a célok közötti konfliktusok lehetőségét. A célok összeütközése a társadalmi lét és fejlődés immanens eleme. A politika így nem tekintheti reális feladatának konfliktusmentes társadalmi-gazdasági viszonyok létrehozását. Az államvezetés részben levezeti, részben kifejezi ezeket a konfliktusokat. A célok közötti ellentétek levezetéséről van szó, amikor a politika – a nemzetgazdasági egyensúly szabta keretek között – a célokat rangsorolja, koordinált módon összegezi. Ennek során a fontosabbnak ítélt célok érdekében egyes célok megvalósítását elhalasztják vagy megvalósításukat lassítják. Ettől persze a konfliktus még fennmarad, mert az, amit megvalósítandónak tekintenek, de ami nem – vagy nem az elképzelt módon – jut érvényre, kisebb-nagyobb intenzitású társadalmi egyensúlyzavarok okozójává válhat. Ha például a gazdasági lehetőségek szabta korlátok miatt valamely kulturális vagy szociális célt nem, illetve nem a kívánatosnak tartott módon valósítanak meg, akkor lényegében fenntartják, esetleg enyhítik azokat a társadalmi feszültségeket, amelyek megszüntetésére a célt megfogalmazták, és megvalósítására anyagi eszközök rendelkezésre bocsátását szükségesnek tartják. A jó politikai érzékkel irányított tervezés esetén ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ezek a társadalmi feszültségek elviselhetőbbek, mint amelyeket a megvalósításra tervbe vett célok elhalasztása okozna.

A fejlődéssel felvetődő problémákat azonban nem mindig lehet a gazdasági egyensúllyal összhangban megoldani. A tapasztalatok szerint majd valamennyi országban a gazdaságpolitika – a társadalmi-gazdasági rendszertől és egyéb tényezőktől függően más-más indítékkal – sok esetben határoz meg a gazdaság teherbíró képességét meghaladó célokat, ami azután a gazdasági egyensúly zavaraira vezet. Úgyis mondhatnánk: az egyensúlyzavar a gazdasági növekedés általános és állandósult kísérőjévé vált. Ez társadalmi-gazdasági hatásaiban rendszeresen változó formák között nyilvánul meg. Mindez szükségszerű következménye annak, hogy amikor az egyensúlyzavar állandósult, akkor a gazdaságpolitika egyik feladatának annak feloldását tekinti, de a régít csak új egyensúlyzavar felidézésével képes leküzdeni.

A növekedésre elkötelezett gazdaság szakaszos fejlődését – leegyszerűsítve – úgy jellemezhetjük, mint a túlberuházás és a beruházáskorlátozás egymást követő ciklusait. A túlberuházást a növekedési kényszer éleszti. A beruházási korlátozást pedig az állam akkor alkalmazza, amikor a túlberuházás nyomán éleződnek az egyensúlyzavarok, mindenekelőtt amikor megbomlik a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlya, felgyorsul az eladósodás. A növekedési kényszer

- makroszinten az a vágy éleszti, hogy a társadalom normatív céljai számára az anyagi-műszaki bázis mihamarabb megteremthető legyen;
- mikroszinten pedig a vállalati munkának a makrogazdasággal azonos megítélése és ezért a bázisszemléleten alapuló minősítése, ami miatt az

érdekeltségi rendszer a gazdálkodóegységeknél külön-külön is a növekedést avatja a gazdálkodás kulcskérdésévé.

A beruházások hatékonysága

Maradjunk még a zártan kezelt nemzetgazdaságnál. Ez tehát – általános szabályként – belső erőforrásokra támaszkodva bővíti a gazdaságot. A nemzetközi tőkemozgás itt marginális, specifikus feladatokat szolgál. Ami nemzetközi tőkemozgásként jelentkezik, az nem tőkefölöslegek nemzetközi újraelosztása, sőt lehetséges, hogy a tőkekihelyezést olyan ország hajtja végre, amelynek magának is szüksége volna külföldi tőkére. Ilyenkor az a feltételezés, hogy a későbbi többletimport céljából történő tőkekihelyezés gazdaságosabb, mintha a befektetésre országon belül kerülne sor: például azért, hogy egy deficitese anyag adott időpontban a kívánt mennyiségben majd rendelkezésre álljon.

Az így jellemezhető viszonyok egyes országokban a tőkeszegénység érzetét keltik. Valójában azonban nehéz tőkeszegénységről beszélni olyan országban, amely a GDP viszonylag magas hányadát fordítja beruházásra, egyebek mellett azért, mert a fejlődési folyamatban beruházáscentrikus termelési szerkezetet hozott létre. A tőkeszegénységre való hivatkozás indokolt is, meg nem is. Feltétlenül indokolatlan, ha a nemzeti termék tőkésíthető hányadára, a termelőerők fejlettsége mellett végbemenő felhalmozásra gondolunk. Akik mégis több-kevesebb indokoltsággal tőkeszegénységre hivatkoznak, a következő összefüggésekre utalhatnak:

1. Aránytalanul nagy részt kell fordítani a GDP-ből felhalmozásra. Amikor ilyen értelemben beszélnek tőkeszegénységről, arra gondolnak, hogy külföldi tőke közreműködése nélkül a fogyasztást a kívánatosnál nagyobb mértékben kell korlátozni, illetve a GDP növekedéséből a kívánatosnál kisebb részt lehet az életszínvonal emelésére fordítani.

2. Aránytalanság van a különböző ágazatok tőkeellátottsági színvonalában, amit a nemzetközi munkamegosztással nem tudnak, illetőleg részben nem is lehet arányossá változtatni. Amikor tőkeszegénységről beszélnek, akkor a szerkezeti aránytalanság olyan elemeire hívják fel a figyelmet, amelyek a gazdaságban a szűk keresztmetszeteket jelentik, és mint ilyenek a gazdasági fejlődés fékjei. Nincs olyan reálisan megszerezhető tőkevolumen, amely a felhasználás módjától függően ne vezethetne aránytalanságra.

3. Különbőség van az egyes ágazatok belföldi és nemzetközileg mért műszaki színvonala, illetőleg gazdasági hatékonysága között. Amikor tőkeszegénységről beszélnek, akkor a műszaki fejlődésben és a gazdasági hatékonyságban elmaradt ágazatokra utalnak, illetőleg arra, hogy az országnak nincs elegendő tőkeereje a műszaki „űr” felszámolására. Ez már a tőke minőségi oldala. A nemzetgazdaságnak ilyenkor valójában nem tőkére, hanem a tőke más ösz-

szetételére, illetőleg tőkejavak nagyobb mérvű importjára lenne szüksége, aminek viszont a gazdaság exportpotenciálja állít korlátokat. Tőkeszegénységre hivatkoznak, valójában viszont a világpiacon konvertálható belföldi termékek szűkösségére gondolnak.

Ezeket az összefüggéseket szem előtt tartva kell megvizsgálnunk a beruházás hatékonyságának kérdéseit. A felhalmozás hatékonyságának nemzetközi összehasonlításon alapuló megítélésére az „Incremental Capital Output Ratio” (ICOR) mutatót használják. Ez csak az állótőke és a termelés növekedése közötti összefüggést tárja fel, de néhány fontos következtetés levonására így is lehetőséget nyújt. Az ICOR-I. mutató azt fejezi ki, hogy a GDP 1%-kal történő növelése érdekében a termelés hány százalékát kellett beruházásra és felújításra fordítani. Az ICOR-II. mutató pedig azt jelzi, hogy a GDP 1%-kal történő növelése végett a termelés hány százalékát kellett beruházásra fordítani. Az előbbi a bruttó, az utóbbi a nettó bázison számolt beruházás hatékonysága.

Az elemzések azt mutatják, hogy ez a hatékonyság országonként lényeges különbségeket mutat; a különbség bruttó bázison nagyobb, mint nettó bázison. Mindez azt is jelzi, hogy egyes országokban az indokoltnál kevesebbet fordítanak felújításra. Szembetűnően ez ott mutatkozik meg, ahol az amortizációra rendelkezésre álló pénzügyi alapot az új létesítmények céljaira fordítják. Ez egyike azoknak a tényezőknél, amely más országhoz képest gyorsabb mennyiségi növekedést biztosíthat. De ennek az ára műszaki lemaradás. Hiszen a felújítás nem egyszerűen csak pótlás, hanem az állandóan fejlődő technika követelményeihez igazodó korszerűsítés is. Az amortizáció nem rendeltetésszerű felhasználása így odavezet, hogy a termelőerők műszaki színvonala nem tud lépést tartani az általános fejlődéssel. Éppen ez az, amit műszaki lemaradásként szoktunk emlegetni.

Árukonvertálhatóság és a gazdaság abszorpciók képessége

Fejtetéseink rendkívül bonyolult és sokak által nem kellően értékelt problémához vezettek. Mi magyarázza, hogy vannak tőkebősséggel megáldott országok és olyanok, amelyekre a tőkeszegénység jellemző? Tekintsünk el attól az esettől, amikor két ország között e tekintetben mutatkozó különbségek csak abból erednek, hogy az egyik a megtermelt GDP-nek aránytalanul nagy részét fogyasztja el, a másik viszont a jövő számára kellő szinten tartja a megtakarításokat. Ez egy olyan feltételrendszer, amely során az egyensúly megőrzésének különböző lehetséges alternatívája kizárólag gazdaságpolitikai elhatározások függvényében határozódik meg.

A növekedési probléma akkor jelentkezik, ha kiderül, hogy a felhalmozási ráta növelésével létesített járulékos kapacitás a GDP magasabb szintjén nem

teremt egyensúlyt, mert az így rendelkezésre álló többlet-árumennyiség nem abban az arányban osztható fel a belföldi fogyasztás növelése és az export-növekmény között, mint ami a zavartalan belföldi áruellátáshoz, illetőleg a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyának fenntartásához szükséges.

Ez a probléma különösen jól ismert azokban az országokban, amelyek 1989-ig a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa keretében a szocialista világ-gazdasági rendszer tagországaiként szervezték nemzetgazdaságukat. Köztudott, hogy ezt az együttműködési rendszert gazdaságilag a volt Szovjetunióban bőséggel rendelkezésre álló természeti erőforrások alapozták meg. A volt Szovjetunió gazdasági adottságai lehetővé tették, hogy a természeti erőforrások fokozott kiaknázásával – saját növekvő szükségletei mellett – az erőteljes gazdaságnövekedés követelményeihez igazodó mértékben elégítse ki azoknak az európai tagországoknak az anyag- és energiaszükségletét, amelyek erre támaszkodva viszonylag nagyszabású iparosítási programokat voltak képesek megvalósítani. Ehhez persze arra volt szükség, hogy a tagországok egyeztetés-kiparfejlesztési terveiket a volt Szovjetunióval: olyan áruszerkezetben bővítsék az ipari exportot, amely összhangban állt a szovjet igényekkel.

Tegyük ehhez hozzá: itt olyan együttműködési rendszerről volt szó, ahol néhány tagország, köztük különösen a volt Német Demokratikus Köztársaság, a volt Csehszlovákia és Magyarország fejlettebb ipari kultúrával lépett be a KGST-be, mint ami a Szovjetunióra volt jellemző. Továbbá: a volt Szovjetunió, az iparilag fejlett tőkés országok egy főre eső GDP-jének mielőbbi elérése, majd túlszárnyalása érdekében mennyiségi szemléletű iparosítást tűzött ki célul: a minőségi tényezők háttérbe szorultak. Ezt a fajta iparosítást honosították meg a tagországok is, már csak azért is, mert a gyártmánykorszerűsítéssel elérhető minőségjavítást a KGST-n belül érvényesíthető árakban nem ismerték el. Következésképpen ezek az országok mindinkább egy alacsonyabb szintű termelési kultúra irányába fejlesztették iparukat.

A problémák akkor mutatkoztak meg, amikor a volt Szovjetunióban a 20. század hatvanas éveiben kezdett kiderülni a természeti erőforrások relatív hiánya. A KGST-tagországok arra kényszerültek, hogy a természeti erőforrások növekvő hányadát szerezzék be a világpiacon. Ehhez viszont a világpiaci exportot kellett növelni. Ekkor vált világossá, hogy azokkal az iparcikkekkel, amelyek a Szovjetunióban folyamatosan értékesíthetők voltak, a világpiacon nem lehet kereskedni: vagy nem adhatók el, vagy csak messze értékük alatt értékesíthetők.

Napirendre került tehát a gyártott termékek és végzett szolgáltatások világpiaci konvertálhatóságának kérdése. Erre a problémára nem lehetett valódi megoldást találni. Erősödő egyensúlyzavarok léptek fel. Csökkent a gazdaságnövekedés üteme, kialakult a válságprobléma. Ennek leplezése érdekében a KGST-országok kisebb-nagyobb mértékben nyugati hiteleket vettek fel. Ezekkel ellensúlyozták a tőkés világpiac viszonylatában mutatkozó kül-

kereskedelmi deficitet. Ebben segítséget jelentett 1972-ben az első világpiaci olajárrobbanás. Számos olajexportáló ország helyezte el tőkefeleslegét a nyugati bankokban. A bankok számára egyenesen jól jött a KGST-országok korábban nem tapasztalt hiteligénye.

Nem véletlenül időztünk el ennek az epizódnak kifejtésénél. Mi több: azokra a vitákra is érdemes utalni, amelyek akörül folytak, vajon a 20. század első évtizedeiben az akkori nemzetközi adottságokhoz képest különösen fejlett NDK- és csehszlovák ipar a technológiai fejlődés terén lépést tudott volna-e tartani a műszaki világszint emelkedésével, ha ezt a volt Szovjetunió részéről megfelelő árpolitika támogatta volna. A vizsgálatok azt mutatták, hogy ebben a helyzetben a volt Szovjetunióval együttműködő európai ipari országok csak „a második legjobb” technológia szintjén lettek volna képesek követni az élenjáró és tőkés alapon szervezett ipari országok műszaki fejlődési folyamatát. Mindezt jórészt azzal magyarázták, hogy a műszaki fejlesztés üteme a korábbihoz képest felgyorsult, és az iparilag fejlett országokban korábban ismeretlen mértékben építették ki azokat a tudományos kutató-, szerkesztőhálózatokat, amelyek az új felfedezések (újítások) mielőbbi ipari hasznosítását alapozták meg.

A KGST-n belül jelentkező fokozódó gazdasági együttműködési problémák miatt a világpiac felé orientálódó tagországok egyre világosabban látták, hogy a világpiacra jutás, e pozíció megtartása, megerősítése, az árversenyben való helytállás stb. olyan komplex mechanizmusrendszer működésben tartását tételezi fel, amely a gyártmánykorszerűségtől kezdve a szervizszolgálat kiépítéséig, a korszerű menedzsmentszolgálat működtetésétől a marketingmunkáig, az állandó piaci jelenlét sajátos formáinak ágazatonként eltérő kiépítését tételezik fel, és még ilyen körülmények között sem teszik lehetővé a már kiépült, sok esetben világszinten szervezett multinacionális vállalatok megkerülését.

Ezek után megérthetjük azokat a problémákat is, amelyekkel a fejlődő világ szembesül, amikor az életfeltételek tervezett javítása érdekében iparosítási programokat fogalmaz meg és annak anyagi bázisát kívánja megteremteni. A volt KGST-együttműködés belső zavaraihoz hasonlóan kifejtethetők lennének azok az abszorpciós problémák, amelyek egyes olajexportáló országokban jelentkeztek, amikor a világpiaci olajárrobbantás révén felgyülemlett tőkék hasznosításáról kellett dönteniük. Voltak országok, amelyek abból indultak ki, hogy egy iparosítási programmal kell tartóssá tenni a gazdaságnövekedést, figyelembe véve azt az időszakot, amikor az olajforrások elapadása miatt ez a tőkeforrás már nem, illetve egyre csökkenő mértékben áll rendelkezésre. A hibásnak bizonyult befektetések hosszú listáját lehetne felsorakoztatni, különösen azokra az esetekre gondolva, amikor ezeket a projekteket a nyugati támogatás mellőzésével, vagy éppen a Nyugattal szembeni kihívás jegyében készítették elő, és hajtották végre.

Az iparosításnak a népi etnikummal és a lakosság átlagos tanultságával összefüggő elemeit sem lehet figyelmen kívül hagyni. Még a hatvanas évtizedben, amikor divatos volt orosz–kínai összehasonlító elemzéseket végezni, egyértelműen mutattak rá azokra a habitusbeli tényezőkre, amelyek a kereskedelmi érzék szempontjából a kínait az orosztól megkülönbözteti. A szovjet típusú tervgazdaság megerősödő negatív vonásai időről időre felszínre hozták a gazdasági reform szükségességét. De amikor világossá vált, hogy egy ilyen reform a liberalizálódás irányába tereli a szabályozási rendszert, következtésképpen csökkenti az egyes köztársaságok függőségét Moszkvától, a reformok sorra elakadtak. Világossá vált, miszerint a gazdasági reform felerősíti a kereskedelmi érzék szempontjából az oroszokat messze meghaladó régiók gazdasági jelentőségét.

2. Nemzeti és nemzetközi termelés

Nemzetközi tőkeáramlás és a komparatív költségek tana

A 21. század fordulóján a világkereskedelmet erőteljes nemzetközi tőkeáramlás jellemzi. Az egyes országok viszonylatában mutatkozó tőkehiány, illetve tőkefelesleg önmagában is alapot adott a tőkepiac nemzetközi méretű kibontakoztatásához. Az idegen közvetlen beruházások (Foreign Direct Investment: FDI) a transznacionális vállalatok (Transnational Cooperation: TNC) széles körű hálózatát teremtette meg. Ez vált számos esetben a fejlődésben elmaradott országok gazdasági felzárkózásának fő éltető elemévé. Emellett az éleződő verseny tőkekoncentrációs folyamatot váltott ki, ami főként a vállalatok közötti fúziók és a versenyképtelennek bizonyult vállalatok felvásárlása útján megy végbe. A fúziók és a felvásárlások egy része átnyúlik az országhatárokon (Cross Border Mergers and Acquisitions: CBMA). A TNC-k köre ezek révén is bővült.

A transznacionális vállalatok egy nemzetközi termelési rendszer keretei közé illeszkedve működnek. E rendszereken belül élesen elkülönülnek az anyavállalatok a leányvállalatoktól. A leányvállalat, legyen az akár zöldmezőn létesített új termelőegység, vagy már működésben lévő felvásárolt üzem, az anyavállalat stratégiája szerint szabályozott módon vesz részt a termelésben, illetőleg lát el szolgáltatásokat. Belső elszámolását, árpolitikáját, a belső tőkemozgás rendjét stb. az anyavállalat szabályozza. A leányvállalatra ugyanakkor kötelezőek a nemzeti gazdaságjogi előírások, azoknak az eltéréseknek figyelembevételével, amelyeket a tőkebefogadó ország a leányvállalat létesítésekor az anyavállalattal rögzített. Így a leányvállalat kétfajta számviteli rendszerben tevékenykedik. Az egyiket az anyavállalat, a másikat az anyaország szabályozza.

A transznacionális vállalatok keresztül-kasul szelik a világ gazdaságát. A fejlődő országok egy adott csoportjától eltekintve, majdnem valamennyi országra

jellemző, hogy területükön egyaránt működnek anyavállalatok és leányvállalatok. A csak működő tőkét exportáló, illetőleg importáló országok szűkebb körétől eltekintve az országok közötti kapcsolatokra a nettó tőkeexportáló és nettó tőkeimportáló országok a jellemzőek. Ez természetes következménye annak, hogy a nemzeti tőke hatékony belföldi felhasználása az árutermelés és a szolgáltatás, az árutermelésen belül a mezőgazdaság és az ipar, az iparon belül az egyes iparágak stb. tekintetében lényeges eltéréseket mutathat. Adott körülmények között tehát az iparilag fejlett országokban is célszerűnek mutatkozik az árutermelés vagy a szolgáltatások egyes területein a külföldi tőkét beengedni.

Tegyük mindehhez hozzá: a működő tőke nemzetközi mozgásának motivációi rendkívül változatosak. Vegyük például az USA és a Japán közötti gazdasági kapcsolatokat. A külkereskedelem e két ország viszonylatában feltűnően nagy, Japán exporttöbbletet mutat. Újra és újra fel szokott merülni hogy Japán ún. „rejtett” szabályozással védi iparát a külföldi árukkal szemben. Ugyanakkor Japán azzal is tisztában van, hogy az USA megtalálja a módját a japán exportexpanszió megfékezésére, ha ez alapvetően sérti gazdasági érdekeit.

Ezért Japán felhalmozott tőkéjének azt a részét, amit az USA viszonylatában elért exporttöbblet biztosít, jórészt az USA-n belül hasznosítja, egyebek között vállalatalapításokkal. Egy sor más viszonylati sajátosságra is rá lehetne mutatni annak érzékeltetésére, mennyire meghatározó szerepe van az árukereskedelemben a tőkekapcsolatoknak. Vagyis aki némileg el kíván igazodni a nemzetközi áruforgalomban, egyszerűen nem kerülheti meg a tőke-összefonódások

1. táblázat

Transznacionális vállalatok száma 1977, ill. 1998*

Megnevezés	Anyavállalat	Külföldi leányvállalat
Fejlett gazdaságok	49 806	94 623
Ebből		
Európai Unió	33 939	53 373
USA	3 382	18 711
Japán	4 334	3 321
Fejlődő gazdaságok	9 246	238 906
Ebből		
Latin-Amerika	2 594	26 577
Dél-Kelet-Ázsia	6 067	206 148
Közép- és Kelet-Európa	850	174 710
Világ	59 902	508 239

* Egyes országok esetében csak korábbi évekről álltak rendelkezésre adatok.

Forrás: UNCTAD: World Investment Report 1999.

kereskelempolitikai implikációit. Ezek váltak mindjobban a gazdaság reál-szférájában a kapcsolatok fő mozgatórugóivá. Erre utal a TNC-k feltűnően nagy száma is (lásd az 1. táblázatot).

Ahhoz a ponthoz érkeztünk, amikor belső összefüggéseiben is világossá kell tennünk az országok közötti gazdasági kapcsolatokban a globalizáció révén történő összefonódás természetét. Mindenekelőtt az szorul tisztázásra, hogy a rendszeresen hangoztatott szabad világkereskedelem, liberalizáció és dereguláció tartalmukat tekintve miképpen egyeztethetők össze a multinacionális vállalatok térhódításával és azokkal a működési elvekkel, amelyek alapján ez a folyamat egyáltalán kialakulhatott és erősödhet. Ezt a vizsgálatot érdemes különböző nézőpontokból elvégezni.

Először is a komparatív költségek tana – mint a gazdaságnövekedés világ-szinten végbemenő optimalizálása – magyarázatra szorul. A nemzetközi kereskedelem klasszikus elmélete első megfogalmazásában *D. Ricardo* nyomán vált a közgazdaságtan ismeretanyagává.² A leegyszerűsített magyarázat két áru és két ország árucseréjére vonatkozik. A feltételezés pedig az, hogy az egyik termékben az első, a másik termékben a második országnak van termelési fölénye. A termelési fölény az áru egységre fordított munkaidő különbségeiben mutatkozik. A két ország közötti kereskedelem pedig azt az előnyt fejezi ki, ami abból adódik, hogy a két ország abban a termékben fejleszti a termelést mindkét ország együttes szükségletére, amelyben termelési fölénye van. Az így szervezett kereskedelem révén nagyobb összeredmény fog mutatkozni, mintha a két országban a termelést önellátó alapon szervezik.

A komparatív költségek tana sohasem vesztette el időszerűségét. Annak *Ricardo* által adott leegyszerűsített magyarázata azonban jogos kritikát váltott ki. Nem sok értelme lenne, ha a nemzetközi kereskedelemelmélet fejlesztésének részleteibe bonyolódnánk. Céljaink szempontjából elégségesnek tűnik, ha *B. Ohlin*ra hivatkozunk.³ Ő azt hangsúlyozta: a külkereskedelemben valójában arról van szó, hogy a termelési tényezők az egyik országból a másikba vándorolnak, és a nemzetközi tőkeviszonylatokkal is összefüggésben állnak. *Ohlin* téziseiből kiindulva érthetővé válik az a helyzet, ami a nemzetközi kereskedelemben a transznacionális vállalatok megjelenésével adódik. Egyszerűen az a helyzet, hogy a világ gazdaság fő folyamatait egyre inkább a gazdaságilag fejlett országokban koncentrált tőke határozza meg: az üzletpolitika, amit ezek a vállalatok és stratégiai szövetségeik folytatnak. Így elvileg nézve a komparatív költségek ügye el különül az egyes országoktól, az államok által folytatott gazdaságpolitikától.

De térjünk előbb vissza a közgazdaságtan klasszikus tantételeihez! A komparatív költségek elméletét olyan szabadpiac alapozza meg, ahol a termelő döntéseit a fogyasztói szuverenitás szabályozza, és a versenyviszonyok ked-

2 Ricardo, D.: *Közgazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest, 1899.

3 Ohlin, B.: *Interregional and International Trade*. Cambridge (Mass), 1933.

veznek ennek érvényre juttatásához. Így a klasszikus tanítás alapján nem is jöhettek volna létre a korunkra jellemző termelési viszonyok: a TNC-k nem tehettek volna szert uralkodó szerepre.

Persze formailag nézve a monopolkapitalizmusban is fennmaradtak a klasszikus kapitalizmusra jellemző monopol- és kartellelles stb. jogi előírások. A gyakorlatban mégis azt tapasztalhatjuk, hogy az államok nem tartják érdekükben állónak, hogy kivonják magukat a gazdaságfejlődést meghatározó objektív folyamatok hatása alól. Attól tartanak, hogy kiszorulnak a világpiacról, vagy valamilyen más módon kockára teszik a már elért termelési sikert. A liberalizáció és a dereguláció ilyen értelemben úgy jelenik meg, mint az antimonopolista törvények fellazítása, a belső piaci erő működésének tett engedmények sorozata.

Talán elegendő, ha ezzel kapcsolatban utalunk az Európai Unióban érvényes szabályozórendszerre. Ennek részleteit a Római Szerződés 85. és 86. cikkelye, valamint az 1989. évi fúziós szabályozás tartalmazza. A szerződés 85. cikkelye számos kivétellel tiltja a tagországok egymás közötti kereskedelmére befolyással bíró vállalati megoldásokat, amelyek kizárják, korlátozzák vagy torzítják az unión belüli versenyt. De igazolható minden megállapodás, ha az hozzájárul a termelés vagy az elosztás javulásához, a műszaki-gazdasági haladáshoz, vagy – teszi hozzá a rendelkezés – ha a korlátozás egy elismert célkitűzés eléréséhez vezet. Ennek megvilágításában megmutatkozik a mai szemléletmód gyökeres eltérése a 18–19. századitól.

Geogazdaságtan és globalizáció

Nem csak a komparatív költségek tana bizonyul napjainkban is hasznos ismeretanyagnak. Vonatkozik ez külön-külön valamennyi termelési tényezőre is. Akik a globalizációt „divat-” fogalomként kezelik, vizsgálataik során rendszerint megszoktak feledkezni a Földről. Pedig ez egyet jelent azzal, hogy a gazdasági globalizáció ismeretanyagát „üres keretek” közé helyezik. Ettől persze még alkalom nyílhat kiváló logikai összefüggések kifejtésére, de nem kapunk reális talajon mozgó választ azokra a változásokra, amelyeket a globalizálódási folyamat magával hoz. Irányítsuk tehát a figyelmet a Földre!

A Föld mint termelési tényező a termelőerőt, a víz hordozóját és tárolóját, az ásványi kincsek tárházát és a termelés színhelyét jelenti. Ha a Föld termelőerejéről van szó, akkor a mezőgazdasági termeléssel összefüggő kérdésekre kell gondolnunk. Ha a Föld mint az ásványi kincsek tárháza kerül szóba, akkor nyilván a bányászat a vizsgálódás tárgya. A termelés színhelyeként jelölt Föld pedig az ipari termeléssel általánosságban is a termelési folyamat fizikai bonyolításához igénybe vett térséget jelzi. A telephely kérdésével a későbbiekben külön foglalkozunk. Itt figyelmünket a mezőgazdasági és az ipari termelés eltérő sajátosságaira korlátozzuk. Az olvasó helyenként ismétléssel is találkozhat.

A mezőgazdasági termelés biológiai folyamatokra épül. A föld termelő-reje révén a földbe juttatott anyagokból fizikai és vegyi bontásokkal új anyagok képződnek. A mezőgazdaságban tehát a fizikai anyagcsere törvénye érvényesül, amit az agrotechnika szabályoz, de feltételeit természeti tényezők (éghajlati viszonyok és a talaj) határozzák meg. A termelés adottságai így mindenekelőtt a természeti tényezőkkel állnak kapcsolatban. Ez négy vonatkozásban érdemel figyelmet.

1. A különböző éghajlati övezetek egyfelől kedvező feltételeket teremtenek meghatározott növényfélések termesztésére, másfelől kizárják egyes növényfélések termesztésének lehetőségét. Ennek függvényében vannak monokultúrák és oligokultúrák agrárszerkezetek. De menjünk tovább! Az élelmiszertudomány a mezőgazdasági termékek minőségére jellemző tulajdonságok értékelésénél a tápérték (kalóriaérték), a biológiai érték, valamint az élvezeti érték fogalmát alkalmazza. A táp- és biológiai érték a termékegységben lévő hasznosanyag-tartalom kifejezése. Ugyanakkor számos mezőgazdasági termék-nél elsőrendű tulajdonság az élvezeti érték. Bizonyos esetekben ez a feltétele annak, hogy az élelmiszert szívesen fogyasztják, sőt bizonyos mértékig annak is, hogy a szervezet az élelmiszer táp- és biológiai értékét hasznosan értékesítse.

2. A természeti tényezők megteremtik a különbözőzeti földjáradék I-et, ami az átlagos és annál jobb minőségű földeken, illetőleg a piacközi gazdaságokban keletkezik, ha az ár a rossz minőségű, illetőleg a piactávoli földeken folytatott gazdálkodás feltételeihez igazodik.

3. Adott minőségű földeken az átlagtermés évről évre az időjárás hatására ingadozik. Az agrotechnika által szabályozott ráfordítás feltétele az eredménynek, azonban a természeti tényezők hatására az eredmény lehet a vártnál sokkal kedvezőbb, de kedvezőtlenebb is.

4. A biológiai folyamat határozza meg a termelési ciklust. Ez lehet egy vagy két év, az állattenyésztésnél akár három év is. A leghosszabb ciklus – általános szabályként – a gyümölcs- és erdőtelepítésnél tapasztalható.

Másképp alakulnak a dolgok az iparban. Itt a termelési folyamatot a technológia szabályozza. Ez a fogalom az iparban úgy jelenik meg, mint azon módszerek és eljárások összefoglaló elnevezése, amelyek révén a nyers-, illetőleg alapanyagokból ipari készítményeket állítanak elő. Az iparban természeti tényező – általános szabályként – letelepedésre alkalmas területeken nem akadályozza az ipar létesítését. A gyártási folyamat megszervezéséhez mindenütt megteremthetők azok a feltételek, amelyek a megkívánt gyártási folyamat zavartalan viteléhez szükségesek.

Szemben a mezőgazdasággal, az iparban – ha jól mérték fel a piaci feltételeket – majdnem teljes biztonsággal lehet számolni az eredménnyel, ha a szabályozott technológiai folyamatrendszerben a munkát és a szükséges ráfordítást rendre elvégzik. A termék minősége sem áll kapcsolatban a természeti tényezőkkel. A gyártmány korszerűségének van meghatározó szerepe. Ennek függ-

vényében alakulhat az ipari termelés versenyképessége. Ilyen alapon lehet megkülönböztetni a konvertálható, a csak részben konvertálható és a nem értékesíthető termékeket.

Ha ezt a két ágazatot a globalizáció szempontjából vetjük egybe, a következő megállapítást tehetjük: a mezőgazdaságban ez a folyamat csak vertikális úton mehet végbe. Ezzel szemben az iparban tág tere nyílik a horizontális globalizációnak.

Az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) a mezőgazdasági árutermelés és -forgalom vizsgálatakor külön-külön elemezte a fő ipari területeket – Észak-Amerikát, Nyugat-Európát és Japánt – továbbá az öt, mezőgazdasági alapanyagokat exportáló országot – Ausztráliát, Új-Zélandot, Argentínát, Uruguayt és Dél-Afrikát. Ezekről élesen elhatárolta a világ többi részét, mint gazdaságilag elmaradott területet.⁴ Az európai országok körében is különbséget szoktak tenni Északnyugat-Európa és Dél-Európa országai között, miután az előbbieket jelentősen előrehaladtak a mezőgazdaság fejlesztésében. Az északnyugat-európai államok közé sorolják az Egyesült Királyságot, a Közös Piac országait, a skandináv országokat, Finnországot és Svájcot.⁵

A gazdaságilag elmaradott országokban a mezőgazdaság termeli a társadalmi össztermék döntő hányadát, és a munkások nagyobb része is e területen dolgozik. Az iparilag fejlett országok társadalmi-gazdasági szerkezete gyökeresen más. A gazdaságilag fejlett országokban a lakosság több kalóriát fogyaszt, állati fehérjéből pedig sokszorosát annak, ami a gazdaságilag elmaradott országok lakosságának rendelkezésére áll. Az iparilag fejlett tőkés országokban tehát a mezőgazdasági termelés hányada a társadalmi össztermékben kisebb, mint a gazdaságilag elmaradott országokban, ugyanakkor a lakosság több élelmiszert fogyaszt. Mindez nem jelenti azt, hogy az iparilag fejlett országok az élelmiszer-szükségletüket import útján fedezik, hogy erre rendezkedtek be. A mezőgazdasági termelés alacsony részaránya a fejlett iparnak és nem a mezőgazdaság elmaradottságának a következménye. Sőt ezekben az országokban erőteljes a technológiai fejlődés. A mezőgazdaság Észak-Amerikában és Nyugat-Európában a gyáripari vállalkozáshoz kezd hasonlítani. A mezőgazdasági termelés egyre nagyobb mértékben olyan anyagoktól és felszerelésektől függ, amelyeket más gazdasági ágak, elsősorban az ipar gyárt. A mezőgazdaságban dolgozók egy része az iparba megy át, s ott ipari termékeket, többek között a mezőgazdaságban termelési eszközként felhasznált termékeket gyárt.

A mezőgazdaság tehát integrálódik az iparral. A mezőgazdálkodás vállalati jellegének kialakulása növeli a mezőgazdaság tőkeigényét. A fejlődés a

4 *Agricultural Commodities-Projections for 1970*. Róma, 1962.

5 *ECE/European Agriculture in 1965*. Genf, 1960. – E kiadványban Olaszországot Dél-Európa országai közé sorolták.

tőkeintenzív mezőgazdaság irányába halad. Ily módon valamely tőkés ország mezőgazdasági fejlettségi szintjét attól függően lehet megítélni, mekkora a földkihasználás foka. Az ilyen számításokat búzaegyenértékben végzik. Még évtizedekkel ezelőtt végzett számítások szerint Európában Hollandiában volt a földkihasználás a legnagyobb hatékonyságú. Utána Belgium, Dánia, Svájc és az NSZK következett. A rangsor végén Portugália, Görögország és Spanyolország foglalt helyet. Az egy hektárra jutó nettó késztermékben fennálló különbség a sor elején és végén elhelyezkedő országok között 4–7-szeres volt.

A földkihasználás intenzitása és a termelési szerkezet szorosan összefügg. Az intenzitás ott magas, ahol a termelés szerkezetében magas az állati termékek részesedése. Ez a termelési szerkezet összhangban áll az olyan országok fogyasztási szerkezetével, ahol magas az egy főre jutó jövedelem.

Ettől teljesen független az a kérdés, mekkora a területi kiterjedése azoknak a birtoktesteknek, amelyeken vállalati elkülönülésben folyik a gazdálkodás. Ez nem mindig és nem is elsősorban gazdasági ésszerűség, hanem olyan adottságok kérdése, amelyekben az örökösödési viszonyoknak van meghatározó szerepe. Ahol a birtokaprózódást az örökösödési törvény nem korlátozza, ott gyakorta éppen az irracionális birtokviszonyok állítanak korlátot a termelőerők ésszerű hasznosulásának. Az így jelentkező értékvesztéseket szokták tagosításokkal mérsékelni.

Az optimális gazdaság nagysága ott kerül a figyelem előterébe, ahol a szövetkezeti gazdálkodási forma honosodott meg. Ezért az sem véletlen, hogy ezzel a problémával rendszeresen foglalkoztak azok az európai országok, amelyek az 1949–1989 közötti időszakban a volt Szovjetunió katonai megszállására támaszkodva gazdálkodásukat a kommunista párt uralma alatt szervezték meg. Ezek az országok ugyanis a mezőgazdaságban a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodást tették meg a fő tulajdoni formának. Ezekben az országokban mindegyik olyan birtoknagyságok alakultak ki, amelyek a helyi régiókhoz igazodtak.

Telephelyelmélet és regionális üzletági központok

A következőkben a földet mint a termelés színhelyét vesszük szemügyre. Ezt a kérdést a közgazdaságtan a telephelyelmélet keretei közé illesztve vizsgálja. Az elméletet az ésszerű gazdálkodási rendszerek kialakítása érdekében J. H. Thünen a mezőgazdaságra vonatkoztatva alapozta meg.⁶ Elvontan értelmezett elméletében olyan államot tartott szem előtt, amelynek egyetlen városa a piaca és a szekér az egyetlen eszköz, amely a mezőgazdasági termék szállítására rendelkezésére áll. Ilyen körülményeket figyelembe véve jutott arra a követ-

6 Thünen, J. H.: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg, 1826.

keztetésre, hogy a városhoz legközelebb álló első övezetben zöldség- és kert-kultúrára rendezkednek be. A második övezet az erdőgazdaságé, a harmadik övezetben gabonatermesztés, a legkülső övezetben pedig a nagy legelőket igénylő állattenyésztés folyik.

Különös módon az ún. Thünen-féle körökként ismert elmélet annak ellenére, hogy ez a saját korára jellemző viszonyok talaján fogalmazódott meg, még a 20. században is a vizsgálat tárgya maradt. Időről időre átrendezték a köröket. De többen is, pl. *Teleki Pál*, még világgazdasági összefüggésben is – legalább részben – igazolható téziseket vélt abban felfedezni.⁷

A Thünen-féle körök kiindulópontja lett a közgazdaságtanban meghonosodott általános telephelyelméletnek. Ezzel kapcsolatban *Alfred Weber* munkásságát érdemes kiemelni.⁸ De ez is inkább csak az ásványi anyagok kitermelésével és az azok elsődleges feldolgozásával összefüggő telepítési problémákat vizsgálja. Napjaink szempontjából ennél nagyobb figyelmet érdemel *M. E. Porter* koncepciója a regionális üzletági központok (clusters) kialakulásáról.⁹ Ezzel mintegy elhatárolta magát mindazoktól, akiknek vélekedése szerint globalizálódó világunkban a telephelyre vonatkozó minden racionális megközelítés elvesztette jelentőségét. Szerintük a nyitott világpiacok, a gyors szállítás és a nagy sebességű kommunikáció körülményei között a vállalatok bármit, bárhol, bárhol, bármikor beszerezhetnek. Nincs tehát annak különösebb jelentősége, hogy hol van a telephelyük.

Porter vizsgálódásai során azokat az okokat kívánta feltárni, amik sajátos tömörüléseket hoztak létre a különböző országokban. Felveti a kérdést: ha a telephely lényegtelen, akkor miért nagyobb annak a valószínűsége, hogy Bostonban találunk egy világszínvonalú befektetési alapot, mint bárhol másutt? Miért ugyanez a helyzet a textilgyártó és -feldolgozó vállalatokkal Észak- és Dél-Karolinában, a nagy teljesítményű autók gyártó vállalatokkal Dél-Németországban vagy a divatcipőket gyártó vállalatokkal Észak-Olaszországban. Arra a következtetésre jutott, hogy a globális gazdaságban a tartós versenyelőnyök olyan tényezők (ismeretek, kapcsolatok, motivációk) függvényei, amelyek a távoli konkurencia számára elérhetetlenek. A regionális üzletági központok olyan csomópontok, amelyek egymással kapcsolatban lévő iparágak és intézmények – a szállítóktól az egyetemeken át az állami szervekig – kritikus tömegét testesítik meg, és rendkívüli versenysikereket érnek el egy adott gazdasági területen. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy a telephely a globális világban is a verseny központi tényezője marad.

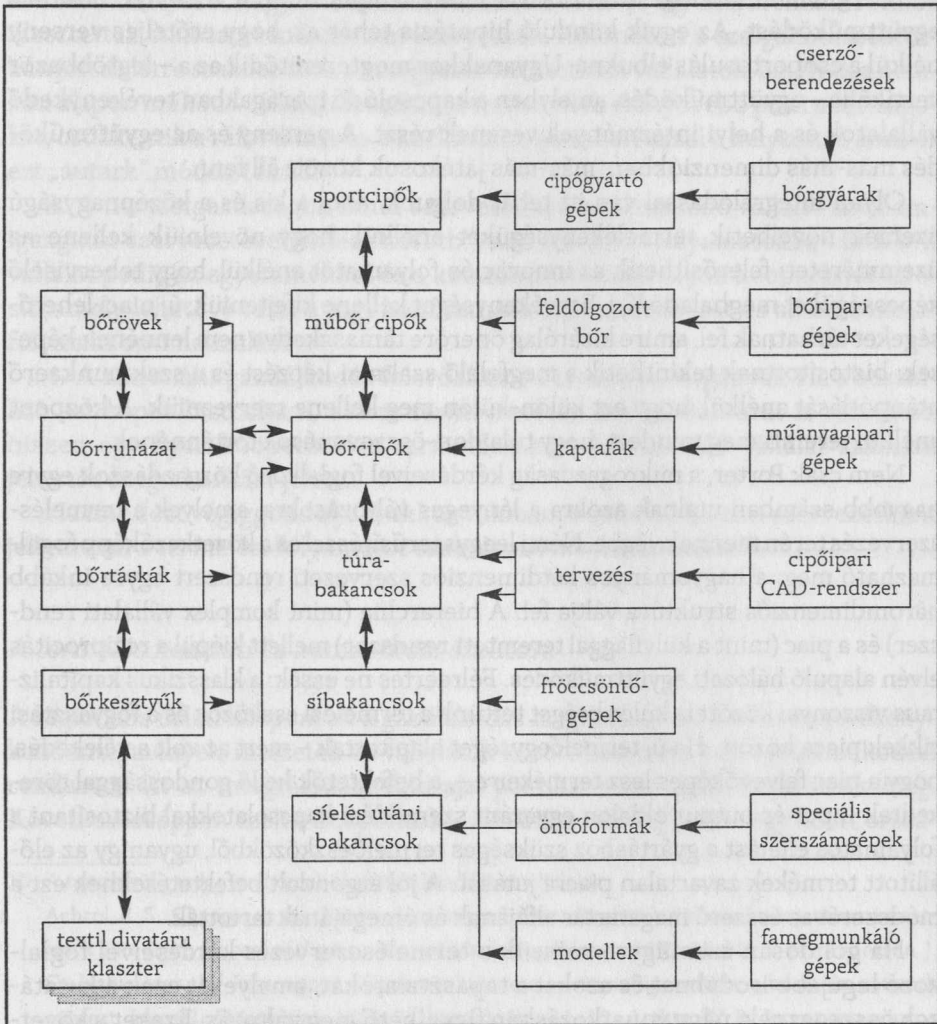
7 Gr. Teleki P.: Thünen törvénye a világgazdaságban. In *Közgazdaságtani Enciklopédia*. IV. kötet. Budapest, 1935.

8 Weber, A.: *Über den Standort der Industrie*. I. Reine Theorie des Standortes. Tübingen, 1909.

9 Porter, M. E.: Regionális üzletági központok. A verseny új közgazdaságtana. Harvard. *Business Manager*, 1999. 4. sz.

1. ábra

Olasz bőrdivatáru-központ működése

A regionális üzletági központokra vonatkozó koncepció bemutatása végett álljon itt az 1. ábra, amelyet Porter az olasz bőrdivatáru-központról tett közzé.

Az olasz bőrdivatáru-központ tagjainak sorában ismert olasz cipőgyártók (pl. Ferragano, Gucci), cipőalapanyag-, cipőgyártó gép-, és öntőforma-előállítók, tervezők és bőrfestők találhatók. A központ ezenkívül jó néhány kapcsolódó iparágat sorolhat tagjai közé. E vállalatokat az átfedő értékesítési hálózat és a technológiák kötik össze. Ezek az iparágak közös marketingmédiát alkalmaznak és hasonló vásárlói réteget céloznak meg. Az olasz bőrdivatáru-köz-

pont kivételes ereje a résztvevő vállalatok közötti összetett kapcsolatoknak és együttműködésnek tudható be.

A regionális üzletági tömörülések előmozdítják mind a versenyt, mind az együttműködést. Az egyik kiinduló hipotézis tehát az, hogy erőteljes verseny nélkül a csoportosulás elbukna. Ugyanakkor megteremtődik az a – legtöbbször vertikális – együttműködés, amelyben a kapcsolódó iparágakban tevékenykedő vállalatok és a helyi intézmények vesznek részt. A verseny és az együttműködés más-más dimenziókban, más-más játékosok között áll fenn.

Olyan integrálódással van itt tehát dolgunk, ahol a kis és a közép nagyságú üzemek növelhetik termelékenységüket anélkül, hogy növelniük kellene az üzemméretet; felerősíthetik az innovációs folyamatot anélkül, hogy teherviselő képességüket meghaladó $K + F$ tevékenységet kellene kifejezniük; új piaci lehetőségeket tárhatnak fel, amire kizárólag önerőre támaszkodva nem lennének képesek; biztosítottak tekinthetik a megfelelő szakmai képzést és a szakmunkaerő utánpótlását anélkül, hogy ezt külön-külön meg kellene szervezniük. A központ anélkül teremti meg mindezt, hogy tulajdon-összevonások történnének.

Nem csak Porter, a mikrogazdaság kérdéseivel foglalkozó közgazdászok egyre nagyobb számban utalnak azokra a lényeges változásokra, amelyek a termelés-szervezés terén mennek végbe. Némi leegyszerűsítéssel ez a következőképp fogalmazható meg: a hagyományos kétdimenziós szervezeti rendszert egyre inkább háromdimenziós struktúra váltja fel. A hierarchia (mint komplex vállalati rendszer) és a piac (mint a külvilággal teremtett rendszer) mellett kiépül a reciprocitás elvén alapuló hálózati együttműködés. Félreértés ne essék: a klasszikus kapitalizmus viszonyai között is különbséget tettünk a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek piaca között. Ha új termelőegységet alapítottak – mert az volt a vélekedés, hogy a piac felvevőképes lesz termékeire –, a befektetők kellő gondossággal törekedtek input és output oldalon egyaránt szerződési kapcsolatokkal biztosítani a folyamatos ellátást a gyártáshoz szükséges termelőeszközökből, ugyanígy az előállított termékek zavartalan piacra jutását. A jól átgondolt befektetéseknek ezt a módszerét az ésszerű magatartás alfájának és ómegájának tartották.

Ha gondosan szemügyre vesszük a termelésszervezés kérdéseivel foglalkozó legújabb irodalmat és azokat a tapasztalatokat, amelyeket ezek a kutatások összegeznek, négy vonatkozásban figyelhető meg változás. Ezeket a következőkben lehet összegezni:

1. A klasszikus vállalatszervezés természetesnek tekintette a termelési folyamat kapun belüli szervezésének komplex elvét. Ezt persze nem úgy kell értelmezni, hogy a bányászati vállalat tulajdonosi keretbe kívánta vonni a féggyártmány- és a készárugyártást. De úgy feltétlenül, hogy a rendelkezésére álló saját tőke és a megszerezhető idegen tőke keretei közé illeszkedve a piaci adottságok mérlegelésével a termelési komplexitás elvét vette alapul. Az új irányzat viszont már szigorú szelekciós elveket alkalmaz: gazdaságossági elemzésekkel jelöli ki a „kapun belüli” munka és az együttműködéssel biztosított beszerzés töréspontjait.

2. Az ismeretelmélet állandóan fejlődik, kezdve a logisztikától az információtechnológiáig. Ez vitt arra a felismerésre, hogy a termelés-szervezés egyes elemeit, amelyeket hagyományosan vállalaton belül és így hierarchikus rendbe illesztettek, hálózati rendszerben szervezzék. Különösen a szolgáltatás-szektorban jöttek létre szakosodott, nemegyszer nemzetközi vállalatok, amelyek a nemzeti alapon működő vállalatok számára teremtenek előnyösebb piaci adottságokat, csökkentik a ráfordítást és a kockázatot, szemben azzal a helyzettel, amikor ezt „autark” módon teszik.

3. A nemzetgazdaságba mind szerveesebben beilleszkedő vállalat az államigazgatás szervezetével (intézettel stb.), az innovációs folyamatokban érdekelt vállalat pedig az egyetemekkel és a kutatóintézetekkel olyan kooperációt létesít, amely lehetővé teszi a jogi konfliktusok minimalizálását és az innovációs folyamat optimalizálását.

4. A racionális gazdálkodás felerősítette a zérókészlet igényét. Ha a beszállító ezt képes biztosítani, akkor természetesen kedvezőbb árat is remélhet, hiszen egy ilyen kooperáció a termelőeszközt felhasználó vállalat számára jelentős megtakarítást jelent.

Ha mindezt végiggondoljuk, akkor valóban indokolt hálózati szervezatként jellemezni a termelési folyamatot szabályozó mechanizmust.¹⁰

A termelés nemzeti és nemzetközi szektora

A regionális üzleti központok a gazdálkodás meghatározott területén tevékenykedő intézmények, intézetek és vállalatok között hozza létre az együttműködési rendszert. Itt az integrálódást földrajzi-politikai adottságok határozzák meg. Következésképpen ezek a központok – általános szabályként – egy adott ország-

10 A rendkívül gazdag irodalomból a következőket emeljük ki:

Achrol, R. S.: Changes in the theory of interorganizational relations in marketing: toward a network paradigm. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 1997. 25. köt. 1. sz.; Anderson, J. C.–Hakansson, H.–Johanson, J.: Dynamic business relationships within a business network context. *Journal of Marketing*, 1994. 58. köt. (október), 1–15.; Arthur, W. B.: Increasing returns and the new world of business. *Harvard Business Review*, 1996. július–augusztus; Dess, G. G.–Rasched, A. M. A.–McLaughlin, K. J.–Priem, R. L.: The new corporate architecture. *Academy of Management Executive*, 1995. 9. köt. 3. sz.; Tirole, J.: The theory of industrial organization. MIT Press, 1988, Cambridge, MA.; Tully, S.: Modular corporation. *Fortune*, 1993. február, 106–104.

A magyar irodalomból nagyobb figyelmet érdemel:

Szabó K.: Üzleti hálózat – a társaságok 21. századi architektúrája. *Társadalmi Szemle*, 1998. 5. sz.; Kocsis É.–Szabó K.: A hozzáértés világversenye. *Stratégiai füzetek*, 2000. 3. szám. (Miniszterelnöki Hivatal, Stratégiai Elemző Központ.)

gon belül tevékenykednek. Vannak azonban olyan központok is, amelyek túllépik a nemzeti határokat. Ezzel mintegy részévé válnak a nemzetközi termelésnek.

A termelés nemzeti és nemzetközi szektora szerinti megkülönböztetése alapján véve szervesen kapcsolódik a nemzetközi tőkeáramláshoz. A termelés nemzeti szektorát a belföldi felhalmozás táplálja, amit külföldi hitel-igénybevétel egészít ki. A hitelt ilyenkor nem közvetlenül valamely termelőegység, hanem a nemzetgazdaság általános pénzügyi rendszere veszi igénybe. A termelés nemzetközi szektora az, amely közvetlen külföldi befektetések révén épül be a nemzetgazdaságba.

A termelésnek ezt a szektorális elkülönülését helyesen kell értelmezni. A nemzeti tőkebázison nyugvó termelési szektornak is lehet külföldi pénzügyi forrása. Ez azonban itt úgy jelenik meg, mint a nemzetgazdaság elkötelezettsége, amelynek, mint ilyen, nincs kapcsolata a termelési szektor üzletpolitikájával. Ugyanígy a közvetlen külföldi befektetés – mint azt már említettük – nem korlátozódik a zöldmezős beruházásokra. Már működő nemzeti vállalatokban a tulajdonszerzésre irányulhat. A nemzetközi tőkemozgás mindkét fajtája már kapcsolódik az érintett vállalatok üzletpolitikájához. Hiszen az ilyen tranzakcióknak éppen az a célja, hogy a külföldi befektető meghatározza vagy legalábbis befolyásolja az érintett ország gazdaságpolitikáját.

Napjainkban a transznacionális vállalatok terjeszkedése révén növekvőben van az egyes országokban működő termelési szektornak az a része, amely ily módon külföldi ellenőrzés alatt áll. Ennek tipikus esete – miként azt már kifejtettük –, hogy külföldi anyavállalat leányvállalatként működtet termelőegységeket. A TNC-t az idevágó irodalom a nemzetközi termelés megtestesítőjeként írja le.¹¹ Ezt tekinti a gazdaság világméretű globalizálódása fő megjelenési formájának.

Nem árt újírolag hangsúlyozni: a nemzetközi termelési rendszerek szerkezetét és földrajzi jellemzőit – eltérően a regionális gazdasági kapcsolatoktól – az anyavállalat üzletpolitikája szabályozza. Az anyavállalat a legkülönbözőbb szempontok figyelembevételével hozza meg döntéseit. Közülük különösen négy kritériumnak van meghatározó szerepe. Ezek:

1. A gyártott termék, illetőleg a nyújtott szolgáltatás területi struktúrája számára meghatározóak a világszinten figyelembe vett piaci adottságok.
2. A piaci részesedés megtartását, illetve növelését megfelelően szolgáló stratégia.
3. Az egyes termelési tényezők vonatkozásában fennálló regionális (országok szerinti) különbségekben rejlő előnyök kihasználása.

11 UNCTAD: *World Investment Report 1999. Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*. United Nations New York and Geneva, 1999. Különösen jó áttekintést ad erről Rubens Ricupero, az UNCTAD főtítkárának összegezése, ami a kiadvány vezető tanulmányaként jelent meg.

4. Azoknak a feltételeknek nemzetközi egybevetése, amelyeket az egyes országok a külföldi befektetők ösztönzése érdekében hoznak.

Itt szembetűnően megmutatkoznak azok a specifikus üzletpolitikai szempontok, amelyek a transznacionális vállalatot a nemzeti vállalattól megkülönböztetik.

a) A bérpolitika itt az országok közötti bérszintkülönbségek mérlegelésén alapul. Pontosabban fogalmazva: azt tekinti meghatározónak, hogy azonos munkaintenzitás bázisán számolva, mekkora a fajlagos bérköltségekben adódó eltérés, és mekkora a bérköltség súlya egy adott gyártási folyamatban.

b) Milyen új lehetőségek kínálóznak a piacok megszerzése, megtartása, illetve bővítése terén leányvállalat alapítása révén. Ennél azt is figyelembe kell venni, hogy egyes országok olyan viszonylatokban preferálják az importot, amelyekben a szállító cég leányvállalatok alapításával legalább a szerelőmunkát, illetőleg annak meghatározott részét helyileg szervezi.

c) Az országoként eltérő adórendszerek, illetőleg az idegen közvetlen beruházások esetében nyújtott tartós vagy átmeneti adókedvezmények milyen változást jelentenek a vállalati nettó nyereségben.

A közgazdaságtan nézőpontjából azonban elsősorban annak van jelentősége, hogy a nemzetközi termelés térhódítása milyen következményekkel jár a nemzetgazdaságra, illetve a nemzeti gazdaságpolitikára. Ezzel kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet *D. C. Korten* fejtegetéseire.¹² Ő mutat rá azokra a nézőpontbeli különbségekre, amelyek a globális vállalatok multinacionális és transznacionális megjelölésével kapcsolatosak. A multinacionális vállalat sajátossága leginkább abban jelölhető meg, hogy különböző országok nemzeti identitását veszi fel, mintegy autonómiát teremtve az egyes országokban tevékenykedő leányvállalatok számára, amelyek úgy jelennek meg, mint az adott nemzetgazdaság integrált részei. Ez persze nem jelenti azt, hogy a multinacionális vállalat világméretű műveletei nem illeszkednek szervesen egymáshoz. De az anyavállalat üzletpolitikájában kellő súllyal jelennek meg azok a nemzeti értéktételek, amelyek a leányvállalat üzletpolitikáját alakítják. Ilyenfajta korláttal az anyavállalat nem számol, ha transznacionális módon értelmezi globális működésének integrációját. Mindez jól tanulmányozható *M. E. McGrath* és *R. W. Hoole* munkájában.¹³

Leginkább *K. Ohmae* fejtette ki azt a nézetet, amely „eltörli” az államok közötti határokat és azt a nemzeti gazdaságpolitikát, amely a TNC üzletpolitikáját bármilyen szempontból korlátozni igyekszik.¹⁴ Megítélése szerint az új

12 Korten, D. C.: *A tőkés társaságok világuralma*. Budapest, 1996.

13 McGrath, M. E.–Hoole, R. W.: *Manufacturing's new economics of scale*. *Harvard Business Review*, 1992. május–június.

14 Ohmae, K.: *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London, 1990, HarperCollins.

vállalatvilágban nemzetgazdaságok már nem léteznek, és így az államok sem ragaszkodhatnak hagyományos irányító szerepükhöz.

A *Business Week* adott helyet *W. Michael Blumenthal*, az Unisys Corporation elnöke fejtegetéseinek. Eszerint bár néhány vállalat teljességgel elválaszthatatlan anyaországától, a vállalatok „állam nélkülivé” válása félreérthetetlen folyamat. Gyárakat és laboratóriumokat mozgatnak szerte a világban, tekintet nélkül az országhatárokra. Azzal sem törődnek, milyen termékeik összetevőinek országok közötti megoszlása.¹⁵

Ilyen és hasonló gondolat kifejtések olyan vállalatóriások irányítói részéről fogalmazódnak meg, amelyek leginkább képesek arra, hogy szabadon mozgassák a helyszínek között tőkéjüket, áruikat, a technológiát, de a személyzetet is. Ha ez a helyzet a jellemző, akkor rendkívül nagy a TNC nyomása az érintett államokra, hogy támogassák a befektetőket és az adott körülmények függvényében magukra vállaljanak olyan szociális, környezetvédelmi stb. terheket, amelyeket egyébként a vállalatnak kellene viselnie. Vagyis minél nagyobbak és nyitottabbak a piacok, annál inkább adódik profitszerzési lehetőség az olyan vállalatbirodalmak számára, amelyek elég mozgékonyak ahhoz, hogy kövessék az egyes nemzeti piacok között meglévő különbségeket. Mindezzel természetsszerűleg megnő az előnyük azokkal a nemzeti vállalatokkal szemben, amelyek szervesen kötődnek az adott országhoz és annak szabályai szerint kell működniük.

Ez egyben arra is rámutat, hogy a transznacionális vállalatok a nemzeti vállalatokhoz képest kettős előnyt élveznek. Tőkeallokációs politikájukban egybevetethetik az országok között mutatkozó különbségeket mind a ráfordítások (pl. a bérek), mind pedig a működő tőke importjának állami ösztönzése (pl. adókedvezmények) szempontjából. A termelés nemzeti szektorában tevékenykedő termelőegységek e kettős előnyből a másodikat tekintik sérelmesnek. Olyan állapotként értelmezik, amelyben a nemzetközi versenyképesség terén eleve hátrányba kerülnek a külföldi érdekeltségű vállalatokkal szemben. Ezt diszkriminációnak tekintik és a „határtermelékenységgű” nemzeti vállalat szempontjából valóban erről is van szó. Olyan nemzeti vállalatra gondolunk ez esetben, amely a külföldi érdekeltségű vállalatokkal egyező adóztatás mellett versenyképes lehetne a világpiacon.

De az ilyen felvetés semmiben sem különbözik bármely más gazdaságpolitikai preferencia esetén megfogalmazható kritikától. A lényeg mégiscsak az, hogy a termelői óriásbirodalmak megjelenése valamely országban – a rövid távú spekulatív tőke mozgásoktól eltekintve – a tőkebefogadó iparilag fejlett ország számára „vérfelfrissítést” jelent, a fejlődő országok számára pedig a gazdasági felzárkózás esélyét teremti meg.

15 The stateless cooperation. *Business Week*, 1990. május 14.

II. Nemzetközi vállalatok szerepe

1. Nemzetközi termelés és nemzeti gazdaságpolitika

Szemantikai vita: multi- vagy transznacionális vállalat

A nemzetközi termelés a 20. században bontakozott ki. A korábbi évszázadokban transznacionális szervezetek inkább csak a kereskedelem lebonyolítására jöttek létre. Közülük is a Hansa és a Kelet-indiai Társaság érdemel nagyobb figyelmet.

A Hansa a német kikötő- és kereskedelmi városoknak a 13. közepe táján létrejött szövetsége volt. Magát a szövetséget 1241-ben Hamburg és Lübeck alapozta meg. Néhány évtized alatt számos ipari és kereskedőváros csatlakozott hozzájuk. A Hansa különösen a 13–16. századokban tett szert nagy jelentőségre. Olyan egyesülést (szövetséget) jelentett, amely hatékonyan volt képes védelmezni a kereskedelemmel és iparral foglalkozó városi elem érdekeit. Szilárd intézményes rendszert azonban, amelynek egységes statútumai vannak, ezekben az évszázadokban sem hozott létre. Valós konkrét célja inkább csak arra irányult, hogy védelmezze a német kereskedelem érdekeit, és támogassa a külföldön élő, de az anyaországgal állandó kapcsolatot tartó német kereskedőket. A középkorban Észak-Európa kereskedelmi életében meghatározó volt a Hansa jelenléte. Ezek a városok, és főleg a kikötők bonyolították le ebben az időben az egész észak-európai kereskedelmet. A Hansa a középkor és az újkor határán kezdte elveszteni a jelentőségét, ami szorosan összefüggött az államalakulatok megszilárdulásával.

A Kelet-indiai Társaság az Indiával folyó kereskedelem lebonyolítására jött létre. Ebből a célból a 17. és 18. században Angliában, Hollandiában, Franciaországban, Dániában, Skót-, Svéd- és Spanyolországban, valamint Ausztriában a kormányok által privilegizált kereskedelmi társaságok alakultak. Ezek közül az angol Kelet-indiai Társaság tett szert nagyobb jelentőségre. De amikor létrejött az indiai brit uralom (1757), mindinkább fokozódott állami felügyelete, megszűnt kereskedelmi monopóliuma és végül 1857-ben az állam feloszlatta.

A nemzetközi kereskedelmi szervezetektől eltérően a nemzetközi termelés szervezeti rendszere olyan vállalatbirodalmak kiépülésével megy végbe, amelyek rendkívül magas fokú autonómiával működnek. Voltaképpen a multinacionális, illetőleg transznacionális fogalomalkotás körüli vita is ezzel kapcsolatos. A vitában megfogalmazták, hogy a multinacionális vállalat többféle

nemzeti identitást vesz fel, amikor is az anyavállalat relatív autonómiát ad a különböző országokban termelő, illetőleg kereskedelmi szolgáltatásokat ellátó leányvállalatoknak. Ez persze nem változtat azon, hogy a vállalatbirodalom belső rendszerében a műveletek szervesen kapcsolódnak egymáshoz, a leányvállalatok mélyen beépülnek a nemzeti termelési rendszerbe.

Más megítélés alá esik a transznacionális vállalatok nézőpontjából történő megközelítés. Ilyenkor az anyavállalat úgy jelenik meg, mint a vállalatbirodalom globális működésének integrálójá, amely nemzetközi hálózatra támaszkodva a vertikálisan integrált beszállítókat tömöríti. Ilyen szempontból nézve az anyavállalat nemzeti hovatartozása a meghatározó. Ugyanakkor a vállalatbirodalmak transznacionális nézőpontból közelítve igyekeznek kiküszöbölni a nemzeti megfontolásokat, hiszen a cél, hogy maximalizálják a központilag irányított, de az egész világra kiterjedő tevékenységekből eredő lehetséges előnyöket.

A globális érdek egyértelmű: ott termelnek, ahol az a legkisebb költséggel lehetséges. Ott adnak el, ahol az a legkifizetődőbb. Oda terelik a profitot, ahol az adókulcsok a legkisebb terhet jelentik. Az a lehetőség, hogy a termelést át lehet helyezni az egyik országból a másikba, eltolja az erőegyensúlyt a hazai társadalom érdekeitől a globális tőkés érdekek felé.¹⁶ Számos transznacionális vállalat vezetője hangsúlyozza: cége túlnőtt mindenfajta nemzeti érdeken. Rámutatnak a számukra kedvezőtlen kormányzati döntések kikerülésének lehetőségére, amelyek talán éppen vállalataik korlátozására irányulnak. Hangsúlyozzák: vállalataik „állam nélkülivé” válása objektív folyamat.¹⁷

A fejlemények közelebbi szemrevételezése alapján jogosnak tűnik a multinacionális helyett a transznacionális vállalati megjelölés. Irreális viszont az a feltételezés, hogy ezek a vállalatbirodalmak az államtól (államoktól) független, mintegy állam feletti alakulatok. Sem az anyavállalat, sem a székhelyül szolgáló állam számára nem lehet közömbös az a mechanizmus, amely létrehozza és fenntartja a politika és a gazdaság kapcsolatát. Nem lehet közömbös, mennyire sikeresen tevékenykedik a vállalatbirodalom a világpiacon. Hiszen ezek a vállalatkolosszusok egymással versengve törekszenek megtartani, illetve növelni részesedésüket a világpiacon.

Ha egy ország tőkefelesleggel rendelkezik, nemcsak a közvetlen külföldi befektetést végrehajtó vállalatok, de az állam is megfogalmazza tőkeexpansziós stratégiáját. Ezt még akkor is megteszi, ha egyébként maga a konkrét érdemi döntésekben nem vesz részt. Az állam vetületében a tőkeexpansziós stratégia

16 The stateless corporation. *Business Week*, 1990. május 14.; McGrath, M. E.–Hoole, R. W.: Manufacturing's new economies of scale. *Harvard Business Review*, 1992. május-június.

17 Epstein, G.: Mortgaging America. *World Policy Journal*, 1990–91. téli szám; *Business Week*, 1990. május 14.; Reich, R.: Who is Us? *Harvard Business Review*, 1990. 1–2. sz.; Pollack, A.: To make Toyota cars for sale in Japan. *New York Times*, 1993. április 16.

úgy jelenik meg, mint az általános gazdasági stratégia egyik eleme. Amikor pedig két állam vezetői azért ülnek tárgyalóasztalhoz, hogy rendezzék, vagy éppen fejlesszék a közöttük már kialakult gazdasági kapcsolatokat, akkor a nemzetközi tőkemozgással összefüggő problémák is szerepelnek a napirenden. Ezért vált jellemzővé, hogy ezeken a tárgyalásokon részt vesznek az adott viszonylatban különösen érdekelt vállalatok felelős vezetői. Nemegyszer ilyenkor fogalmaznak meg az egyezményekhez csatolt titkos záradékokat, amelyeket esetenként a piackonform magatartás megsértése miatt nem hoznak nyilvánosságra.

A globális gazdaság olyan dinamizmust hozott létre, amelyben a helyi közösségek versenye legalább olyan éles lehet, mint a vállalatok közötti verseny. Ilyen verseny az egyes országokon belül is kialakulhat, ha az egyes régiók között jelentősek a fejlettségbeli különbségek és ebből kifolyóan a bérszint-különbségek is. Ha ehhez hozzájárul a régiók között mutatkozó munkanélküliségi rátabeli különbség is, akkor létrejöhet az a tendencia, hogy az egyes helyi igazgatási szervek előnyök juttatásával ösztönzik az iparosítást. Minél nagyobb autonómiával rendelkeznek a helyi igazgatási szervek, annál vonzóbb feltételeket képesek meghatározni a belső tőkeimport számára. Ennek egyik példaként utal *Andrew Cohen* arra, hogy a dél-karolinai Moore megye az 1960-as és 1970-es években versenytárgyalást nyert, amikor az Egyesült Államok erős szakszervezetekkel rendelkező iparosított északnyugati régiójából számos nagy gyártót átszállított az adócsökkentésre, lazább környezetvédelmi szabályozásra és az engedékeny munkaerőre vonatkozó ígérekkel. A Proctor Silex egyike volt az átszállított vállalatoknak. Aztán 1990-ben Mexikó versenyképesebb feltételeket biztosított, és a cég újra elköltözött.¹⁸

A Mexikó és az Egyesült Államok határának a mexikói oldalon lévő szabadkereskedelmi övezete egyébként is jó példája, hogy megértsük, mit is jelent a globális versenyképesség. Az övezet erős mágnesként vonz többek között olyan egyesült államokbeli cégeket is, mint a General Electric, Ford, General Motors, GTE Sylvania, RCA, Westinghouse és Honeywell, amelyek alacsony költségű helyeket keresnek, hogy az Egyesült Államok piaca számára termeljenek. A növekedés robbanásszerű volt: 1980-ban 620 maquiladora üzem 119 500 munkást alkalmazott, míg 1992-ben 2200 üzem több mint 500 000 mexikói munkással működött. Sokukban a legmodernebb magas termelékenységű berendezéseket és technológiát alkalmaznak. Bár azon mexikói munkások termelékenysége, akik e modern gyárakban dolgoznak, hasonló az amerikai munkásokéhoz, az átlagos órabér a maquiladora gyárakban csak 1,64 dollár, szemben az átlagos 16, 17 dolláros gyári órabérrel az Egyesült Államokban. Ilyen és hasonló folyamatok készítenek *D. C. Kortent* némileg túlzottnak tűnő következtetés levonására. Eszerint: „A gazdasági globalizáció kiveszi a

18 Cohen, A.: The downside of 'development'. *The Nation*, 1981. november 4.

hatalmat a közjóért felelős kormányok kezéből és egy maroknyi tőkéstársaság – multinacionális és transznacionális vállalat és pénzügyi intézmény – kezébe juttatja, melyeket egyetlen kényszerítő erő mozgat: a rövid távú pénzbeli nyereségre való törekvés. Ez hatalmas gazdasági és politikai hatalmat sűrít a kis-számú elit kezébe, s ugyanakkor a rendszer rendellenes működése társadalmi költségeinek viselőit megfosztja a döntésekben való részvétel lehetőségétől és gyötrelmeik okait illetően a gazdasági elit által uralt média a zavarodottság állapotában tartja őket. A világ legnagyobb tőkés társaságai és pénzügyi intézményei által ellenőrzött s irányított eleven propagandagépezet állandóan arról biztosít bennünket, hogy a konzumerizmus a boldogság útja, a bajok oka a piaci túlzások állami korlátozása: a gazdasági globalizáció történelmileg elkerülhetetlen s egyúttal jótétemény az emberiség számára.”¹⁹

Nemzetközi termelés az állam és a vállalat szempontjából

Az USA–Mexikó viszonylatú tőkeallokáció problémáját tudatosan választottuk annak érzékeltetésére, miképpen jellemezhető a nemzetközi termelés térhódítása és a nemzeti gazdaságpolitika közötti összefüggés egy iparilag fejlett ország vonatkozásában. Hiszen ki vitathatná az USA gazdaságpolitikájának kiemelkedő jelentőségét, annak hatékonyságát; mi több: meghatározó szerepét a nemzetközi gazdasági folyamatok alakításában. A transznacionális vállalatok térhódításának a gazdaságpolitikával összefüggő valós problémái inkább a nettó tőkeimportra utalt kis és közép nagyságú országok vonatkozásában tűnnek fontosnak. A problémák pedig leginkább azokból az érdekkonfliktusokból adódnak, amelyeket a működő tőkét exportáló vállalat és a tőkebefogadó ország eltérő nézőpontja hoz magával.

Kezdjük mindenekelőtt azzal: a működő tőke importja nem minden esetben jelenti valamely vállalatbirodalom leányvállalatának alapítását. Vannak esetek, amikor egy külföldi cég a piaci kapcsolat jobb megalapozása érdekében hajt végre befektetéseket. Az ilyen tőkeáramlás határesetnek számít, mert azért legtöbbször a tőkemozgás hátterében transznacionális vállalat húzódik meg. De egyes esetekben a befektetést nem az anyavállalat, hanem annak valamely leányvállalata hajtja végre. Európa gyakorta tapasztalhatja, hogy transznacionális tengerentúli központtal rendelkező vállalatbirodalmak valamely európai országban regionális központot építenek ki és ezeken keresztül szervezik nemzetközi tőkeallokációs politikájukat.

Valamely transznacionális vállalat bekapcsolódása valamely ország gazdaságába különböző módokon mehet végbe, és eltérő célokat szolgálhat. Vannak vállalatok, amelyek minimális befektetéssel, képvisleti irodán keresztül vagy

19 Korten, D. C.: *Tőkés társaságok válságuralma*. Budapest, 1996.

pénzügyi gazdasági tanácsadói szerepkörben jelennek meg. Ezzel egy időben, vagy ezt követően, az értékesítési hálózat, helyi szolgáltatások stb. fejlesztésére koncentrálnak. Az alapvető cél ilyenkor a piacra jutás, illetve a piaci jelenlét stabilizálása. Ezért igen intenzív hirdetések, reklámkampányok sorozatával, már ismert vagy gyorsan ismertté tehető márkaneveket népszerűsítene és töreksenek ilyen úton a termék iránti vásárlási kedv megszerzésére.

A tapasztalatok szerint, ha egy ország számára a piaci expanzió a fő célkitűzés, akkor jó néhány termékcsoporthoz (pl. élelmiszerek, szórakoztatóipari termékek, háztartási gépek stb.) esetében a piacbehatolásnak a gyakorlatban jól bevált útja a kereskedelmi tőke expanzióján át vezet. Ezért alakultak ki és válnak világszerte mindinkább jellemzővé a nemzetközi áruházláncok, amelyek központjai általában valamely iparilag fejlett országban találhatóak. Ezekre támaszkodva nemcsak iparvállalatok stabilizálhatják és fejleszthetik az exportpiacot, de az áruházi üzletpolitika is nagyobb nyereséget biztosító működést alapozhat meg. Ezt úgy érik el, hogy az iparvállalatok felé feladott nagyobb rendelések nagyobb árengedményekre nyújtanak lehetőséget. Továbbá azáltal, hogy a nemzetközi hálózatra támaszkodva csökkentik azt a rizikót, amit a divat, az ízlés, a korszerűség stb. változása hoz magával. Ilyenkor a bázisországban már nehezen forgalmazható termék más országokban még mindig keresett lehet.

A gépiparban, a vegyiparban és egy sor más iparágban a transznacionális vállalat kifejezetten a termelési együttműködés célzatával válhat érdekeltté a külföldi befektetésben. Ez akkor áll fenn, ha az adott termék iránt a világpiaci kereslet meghaladja a termelői kapacitást, és annak bővítése közvetlen külföldi befektetéssel akár az alacsonyabb termelési költség, akár a piacközelség miatt kifizetődik. Mindebben fontos szerepet játszik az a versengés is, amit a tőkeszegény országok folytatnak annak érdekében, hogy a transznacionális vállalatok számára vonzóvá tegyék a közvetlen befektetést.

Ilyen és hasonló megfontolások adódnak, ha a nemzetközi tőke mozgást a tőkeexportáló vállalat szempontjából közelítjük. Következésképpen hangsúlyozzuk tőkeexport esetén a vállalat szerepét. Hiszen közvetlen külföldi befektetések esetén exportoldalón a vállalat, import esetén pedig az állam a partner.

A legfejlettebb ipari országok egyes nagyvállalatainak nemzetközi terjeszkedése – a tevékenységükkel kapcsolatos előnyök folytán – természetesen létrehozta egyes országokban a közvetlen külföldi befektetések iránti versengést. Ilyen célból hosszabb-rövidebb időre szóló adókedvezmények, a letelepedési helyek kedvezményes juttatása, piacbiztosítás stb. révén kívánják növelni annak az esélyét, hogy amikor a transznacionális vállalatok különböző lehetőségek között választhatnak, a maguk számára preferált helyzetet teremtsenek.

Nyilvánvaló, hogy a transznacionális vállalatok letelepedése azzal az általános politikai-társadalmi klímával is szerves kapcsolatban áll, amelyben a letelepedési szándék megfogalmazódik. Ezt a klímát az országok autonóm módon,

de az adott helyzethez igazodóan teremtik meg, olyan politika szolgáltatában, amit demokratikus országban az országgyűlési választások során mérlegre tesznek, és az a választási eredménytől függően változhat. Éppen ez veti fel: miképpen írható le a gazdaságpolitika mozgástere olyan országban, amelyben jelentős a nemzetközi termelés.

Ez a kérdés a transznacionális vállalatok országhoz kötődése szempontjából három vonatkozásban fontos. Először: bővül-e a közvetlen külföldi befektetők köre. Másodszor: a külföldi leányvállalatok tevékenysége révén keletkező profitot kivonják-e az országból vagy fejlesztésre forgatják vissza. Harmadszor: az anyavállalat megszünteti-e a leányvállalatot, vagyis kivonja-e tőkéjét az országból.

A közvetlen külföldi befektetést úgy szokás jellemezni, hogy az hosszú lejáratú beruházás, így kellő biztonsággal vehető számításba, mint az adott ország gazdasági kapacitását meghatározó tőkeszerkezet része. De tudjuk, hogy a nemzetközi termelési rendszereken belül történnek tőkeátcsoportosítások.

A fejlődésben lévő ország dualista gazdaságpolitikája

Érdemes külön megvilágítani a transznacionális vállalatok terjeszkedését a fejlődő világban. Nem kevés azoknak az országoknak a száma, amelyekben e vállalatok tevékenysége révén felgyorsult a gazdaságnövekedés; közülük, néhányan felzárkóztak a gazdaságilag fejlett régiókhoz. Ezt leginkább az által érték el, hogy sikerült megteremteni a vállalatbirodalmak számára a letelepedésre alkalmas klímát és feltételeket. Már szó esett arról, hogy a működőtőke-import vonzóvá tételének egyik módja a hosszabb-rövidebb időre nyújtott adókedvezmény, illetőleg a mentesítés egyes adónemek alól. Elsősorban erre szoktak gondolni akkor, amikor a gazdaságpolitika dualizmusáról esik szó. A külföldi leányvállalatok megkülönböztetett kezelése és különböző címen történő preferálása valóban ennek a dualizmusnak tipikus megnyilvánulása. De a dualista gazdaságpolitika nem pusztán erre korlátozódik.

Ha egy ország transznacionális vállalatok letelepedésére alapozza gazdaságpolitikáját, akkor a struktúrapolitika két csatornán szerveződik. Az egyik a hagyományos bázison alapul, amely a transznacionális vállalatok megjelenése előtt is működött, és a maga módján fejlődik. A másikat viszont a külföldi leányvállalatok kiépülése alapozza meg és a világ különböző pontjain tevékenkedő anyavállalatok elhatározásaitól függően építi tovább a nemzeti struktúrát. Mindkét csatornán piaci erők működnek. Mindkét piac a maga módján nemzetcentrikus. Hiszen végső soron országhatáron belül alakulnak ki és fejlődnek a gazdaság struktúraalakító erővonalai.

A lényeges különbség abban mutatkozik, hogy a külföldi leányvállalatok működése körében és az azokkal szerves kapcsolatban álló nemzeti termelési

(elosztási) folyamatok területén a szabályozás meghatározó elemei a nemzetközi gazdasági diplomácia jól ismert eszközei. A gazdasági struktúra ezen szférájában a nemzet érdekeit szolgáló alkalmazkodás és érdekegyeztetés nyújthatja a legjobb esélyt a már működésbe hozott növekedési erők megtartása és fejlesztése számára.

Rubens Ricupero foglalkozik azokkal a nemzeti termelési szerkezetmodellekkel, amelyek a közvetlen külföldi beruházások kapcsán adódhatnak.²⁰ Ezek a szerkezeti modellek azoknak az érdekütköztetéseknek folyamatában alakulnak ki, amelyek egyfelől az FDI és a tőkeimportáló ország között szükségszerűen fennállnak. Hiszen a külföldi befektető nyereségoptimalizálást, a befogadó ország pedig körvonalalaiban megfogalmazott koncepcióhoz igazodó gazdasági fejlődést tart fontosnak.

Rubens Ricupero három országcsoportra utal. Malajzia, Szingapúr és Thaiföld az adott közvetlen külföldi beruházások alapján hajtotta végre a nemzetgazdasággal történő teljes integrációt, és TNC-termeléssel harmonizált ipari hálózatot épített fel. Erre alapozódik az ország nemzetközi versenyképessége. Dél-Korea és Tajvan a belföldi vállalatok fejlődésére és autonóm innovatív erejére támaszkodva építette ki kapcsolatait a TNC-kel. Ezzel szemben Hongkong – még a Kínával történő egyesülést megelőző időszakban – a források allokációját jórészt a piaci erőkre alapozta, biztosítva a megfelelő infrastruktúrát és a piacokonform mechanizmust. *Rubens Ricupero* arra a következtetésre jutott, miszerint nincs olyan általános érvényű struktúraformáló modell, amely minden fejlődő ország számára egyaránt alkalmazható lenne. Vannak országok, amelyek a transznacionális vállalatok szempontjából nem is jöhetnek számításba. Megint más országok számára a volt gyarmati gazdaságpolitika eleve kijelölte azt a termelési struktúrát, ami meghatározó a világgazdaságba történő beilleszkedés szempontjából. Ezekben az országokban az ún. neokolonializmus lényege abban fogalmazható meg, hogy a gyarmati kizsákmányolást a TNC-kel kiépített kapcsolatok helyettesítik. Vannak országok, amelyek áttörték a Nyugattal hagyományos módon létesített együttműködésnek az autonóm nemzeti gazdaságpolitika számára emelt korlátait. Ez vált jellemzővé az olajexportáló országokban.

Ezt a sort lehetne folytatni. De talán az eddigiek is elégségesek a mondani való lényegének megértéséhez. Röviden szólva: minden alkalmazható stratégiának kapcsolatban kell állni azokkal a specifikumokkal, amelyek az érintett ország adottságait tükrözik.

Ebből a szempontból megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok az országok, amelyek lemaradtak a gazdaságfejlődésben, de nem voltak gyarmatok. Ezek ugyanis olyan országok, amelyeket nem kötik tradicionálisan függő kapcsolatok a volt gyarmattartó iparilag fejlett országok vállalatvilágához, viszont

20 UNCTAD: *World Investment Report*, 2000.

nem hagyhatják számításon kívül, amikor a tőkefelesleggel rendelkező vállalat egy külföldi befektetés ügyében határoz.

Ha a transznacionális vállalat alternatívában gondolkodik, akkor a nemzetközi tőkeallokációt különböző mérlegelési tényezők figyelembevételével határozza meg. Egyes vélekedések szerint e tekintetben:

- logisztikai tényezők,
- infrastruktúra,
- a bankszektor fejlettsége, különösképpen jelentős nemzetközi bankok jelenléte,
- jogharmonizálás (EU),
- műholdas adattovábbítás,
- számos multinacionális cég jelenléte, ami jelzi, hogy az ország biztonságos terepnek számít, végül
- angolul jól tudó minőségi munkaerők jelenléte játszanak fontos szerepet.

A transznacionális vállalatok jelentősége egy adott ország szempontjából akkor válhat meghatározóvá, ha kellő gondot fordít az infrastrukturális fejlesztésre és megfelelő oktatási, szakképzési rendszert fejleszt ki. A tőkefogadó ország által biztosított kedvező feltételek azért is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, mert az elmúlt egy-két évtizedben a nagy vállalatbirodalmak működési rendjében erősödőben van a kölcsönös egyeztetéseken alapuló üzletpolitika. Számos tapasztalat erősíti ezt az irányzatot. A leányvállalat, különösen ha regionális központként működik, olyan ismeretekkel rendelkezik, amelyek a vállalati döntések jobb megalapozása, alternatíva esetén a legjobb esélyt nyújtó változat kialakítása szempontjából lehet meghatározó. Az információknak ez a kétoldalú áramlása, az együttműködésnek ezzel összefüggő új formái teremtik a legjobb feltételeket ahhoz, hogy egyfelől a vállalatbirodalmak sikeresen tevékenykedjenek, másfelől a nemzetközi termelésnek a nemzeti termeléssel történő integrálása is végbemehessen. Ez egyben szabaddá teszi az utat a világgazdasággal történő integrálás számára. Ennek annál nagyobb a jelentősége, minél inkább szorul egy ország pl. természeti erőforrásokban mutatkozó relatív szegénysége miatt exportpotenciáljának folyamatos növelésére.

Fontosnak tűnnek azok a fejtegetések, amelyeket Bognár József fogalmazott meg a transznacionális vállalatoknak a technika fejlesztése terén betöltött szerepéről.²¹ Ezek a vállalatok jó néhány területen monopolhelyezettel rendelkeznek a szó azon értelmében, hogy a szóban forgó technika, tőke és tudományos struktúra kizárólag az ő tulajdonuk. Közismert e cégek erős tudományos bázisa. Gyakran az alapkutatásban is erősek, az innovációban (újításban) és az adaptálásban pedig különösen azok. Emellett kiváló szakembergárdájuk van, és hatalmas termelési és üzemszervezési tapasztalattal, valamint piaci ismerettel rendelkeznek. E képességek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy egy adott iparág terméke-

21 Bognár J.: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, 1976.

it a világ különböző részeiben értékesíteni lehessen. Gazdasági kérdésekkel foglalkozó emberek számára nyilvánvaló, hogy a transznacionális cégek piacismere-te lényegesen több, mint a legkorszerűbb piackutatás eredményeinek magas szinten történő összegezése, hiszen az „kívülről” történik. Nekik – ezzel szemben – módjuk van arra is, hogy a különböző országokban lévő vállalkozásaik termelési és értékesítési politikáját összevessék, összehangolják, sőt a fundamentális kérdéseket egy központból irányítsák. Ezek a vállalkozások tehát nemzetközi gazdasági szempontból egy objektíve szükséges funkciót végeznek: előmozdítják a technika térben történő decentralizálását, transzferálását. E tevékenység során monopolhelyzetük felhasználásával egyben megszabják e technika terjedésének feltételeit, hiszen ők maguk alapítják meg azokat a leányvállalatokat, amelyek egy-egy fejlődő országban a szóban forgó termékeket előállítják. A technika transzferálása objektíve szükséges funkció. A technika transzferálásának saját töketelajdonnal történő párosítása ugyanakkor a transznacionális vállalatok érdeke.

Sajátos az üzletpolitika is, amit a transznacionális vállalat az országoként eltérő ciklikus ingadozások kiegyenlítése, a vállalaton belüli lényeges csökkentése érdekében folytat. Itt újólag Bognár Józsefre lehet utalni. A gazdasági nehézségek vagy ciklikus ingadozások, vagy területileg, azaz országoként jelentkeznek, vagy strukturáisan. Ezek a vállalkozások a strukturális változásokat is igyekeznek kiegyensúlyozni. E változások kiegyensúlyozására szervezeti formáik révén alkalmasak. Egyik jellemző szervezeti formájuk ugyanis a nyersanyagtermeléstől a készáruk eladásáig terjedő termelési és értékesítési lánc kézbevétele. A másik jellemző forma ún. konglomerátumok létesítése. A konglomerátumoknak két fajtája is kialakult: az egyik valamilyen átfogó szükséglet alternatív kielégítési formáit veszi birtokába (a nagy olajvállalatok szénbányákkal is rendelkeznek, vagy atomerőműveket is építenek), a másik az egymáshoz kapcsolódó igényeket igyekszik kielégíteni. Egy légitársaságnak lehet járataival összehangolt szállodai egysége, benzinelosztó hálózata, utazási irodája, ételmezési vállalatokkal, bútorgyárral stb. is rendelkezhet. Ilyenkor az ételmezési vállalat nem kizárólag a társaság szállodahálózatát látja el áruval, a benzinálózatban nem csak a szálloda vendégeit szolgálják ki, a bútorgyár nem csak a szálloda számára gyárt bútorokat stb.

Minderre gondolni kell akkor, amikor egy ország gazdaságpolitikáját a külföldi leányvállalatoknak nyújtott kedvezmények miatt bírálják. Mert valójában kényes kérdésről van szó. Napjainkban a társadalmi indulatok, különösen a fejlődő országokban leginkább a transznacionális vállalatok működésével szemben mutatkoznak meg. Az a közfelfogás nyert teret, mely szerint a vállalati óriásbirodalmak a társadalom érzékenysége és a nemzeti érdekekre való tekintet nélkül a globalizálódó világ szolgálatában tevékenykednek. A mindinkább világméretben kibontakozó és éleződő versenyben kívánnak jól (vagy rosszul) helytállni. Számukra ez a lét – nem lét ügye. Sokak számára viszont úgy tűnik, hogy a vállalatbirodalmak nem kényszer-

pályán működnek, hanem a maguk számára a nekik leginkább megfelelő viszonyokat autonóm módon teremtették meg, és változtatják a mindenkori feltételekhez igazodva.

A kérdés tehát úgy vetődik fel: a nemzetközi termelés megjelenése és térhódítása egy viszonylag szűk érdekcsoport manipulációjának az eredménye, vagy sokkal inkább olyan objektív folyamat, amit a termelőerők fejlődése hoz magával. Eddigi idevágó vizsgálódásaink arról győzhetnek meg, hogy a végbemenő folyamatokban – a háttérben meghúzódó motivációktól függetlenül – az ipari forradalmak felgyorsulása és azok kezelhetősége a fő meghatározó. Ez persze nem kíván minősítés lenni. Elegendő alkalmunk lesz még rámutatni arra, hogy az ember létét alapjaiban veszélyeztető folyamatokat az ipari forradalom felgyorsulása indította el, de arra is, mennyire szoros ebben a gazdaság polgári és katonai szektorainak sajátos kapcsolata.

A lényegen azonban ez mit sem változtat: azon a pályán, amelyen a társadalmi-gazdasági fejlődés a 21. század fordulóján halad, elkerülhetetlen a nemzetközi termelés térhódítása. Ez pedig erősíti a vállalati óriásbirodalmak uralkodó szerepét.

2. A nemzetközi termelés súlya a világ gazdaságban

A nemzetközi tőkeáramlás mértéke

Az alapvetés után számszerű összefüggéseiben vesszük szemügyre a termelés nemzetközi összefonódásának ügyét. Nézzük mindenekelőtt a közvetlen külföldi beruházások, illetve a nemzetközi fúziók és vállalatfelvásárlások összefüggésében a nemzetközi termelés elhelyezkedését a világ gazdaságban (lásd a 2. táblázatot).

Mindebből kitűnik, hogy a működő tőkeáramlás nem kirívó, volumene mégis akkora, amivel számottevően lehet befolyásolni a gazdasági fejlődés országonkénti irányát és ütemét. Ez a tőkemozgás különösen a kisebb és kevésbé fejlett országokban a gazdasági motor szerepét játssza. Ezzel egyben azt is jelezni kívántuk, hogy a termelés nemzetközi összefonódása országonként jelentős eltéréseket mutat. Az idevonatkozó számítások arról tanúskodnak, hogy a globalizálódás mértéke a fejlett országok körében Új-Zélandban volt a legmagasabb és Japánban a legalacsonyabb. A fejlődő országok körében Trinidad és Tobago struktúráját határozta meg a leginkább a nemzetközi termelés, szemben a Koreai Köztársasággal, ahol ez alacsony volt.

A be- és kiáramló FDI-flow a világ csaknem valamennyi országára jellemző. Különbség abban mutatkozik, hogy a fejlett országokban a kiáramló tőke meghaladja a beáramlót, míg a fejlődő országokban megfordítva, a beáramló tőke súlya a nagyobb (lásd a 3. és a 4. táblázatot).

2. táblázat

Az FDI és a nemzetközi termelés fő mutatói

	Érték folyó áron Mrd USD 1997	Évi átlagos növekedés (%) 1991–1995	Évi átlagos növekedés (%) 1997
FDI beáramlás	464	19,6	29,4
FDI kiáramlás	475	15,9	24,1
FDI belső állomány	3 437	9,6	11,4
FDI külső állomány	3 423	10,5	8,9
Országok közötti M + As	236	30,2	45,2
Külföldi leányvállalatok			
Kibocsátása	9 728	10,7	3,8
Hozzáadott értéke	2 286	7,3	12,8
Teljes vagyona	12 211	13,8	8,6
Exportja	2 035	13,1	10,5
Világ			
GDP	29 360	6,4	1,2
Tőkeképződés	5 917	6,5	-2,5
Licenc- stb. díjak	60	14,0	3,8
Export	6 170	9,3	2,9

Forrás: UNCTAD.

3. táblázat

**A be- és kiáramló FDI-flow aránya
a bruttó fix tőke képződésében, %**

Országok		Folyamat			
		beáramló		kiáramló	
		1988–93 éves átlag	1998	1988–93 éves átlag	1998
Világ		4,1	11,1	4,9	11,5
Fejlett országok		4,0	10,9	5,6	14,8
Ebből	EU	5,6	15,3	8,0	26,2
	USA	5,3	12,8	4,6	10,0
	Japán	–	0,3	3,2	2,4
Fejlődő országok		4,6	11,5	2,1	2,4
Ebből	Afrika	4,9	8,8	1,8	1,0
	Latin-Amerika	5,2	16,6	0,9	2,8
	Kína	6,4	12,9	1,4	0,8

Forrás: World Investment Report 2000. UNCTAD.

4. táblázat

A be- és kiáramló FDI-állomány aránya a GDP-hez, %

Országok		Folyamat			
		beáramló		kiáramló	
		1988-93 éves átlag	1998	1988-93 éves átlag	1998
Világ		4,9	13,7	5,4	14,1
Fejlett országok		4,7	12,1	6,4	16,4
Ebből	EU	5,3	17,3	6,1	22,9
	USA	3,1	9,5	8,1	11,5
	Japán	0,3	0,7	1,9	7,1
Fejlődő országok		5,4	20,0	0,9	6,7
Ebből	Afrika	6,0	21,1	0,4	4,8
	Latin-Amerika	5,7	19,5	1,3	3,3
	Kína	3,1	27,6	–	2,4

Forrás: World Investment Report 2000. UNCTAD.

A 20. század nyolcvanas éveitől napjainkig a termelőerők világszintű fejlődése egyértelműen a transznacionálás útján megy végbe. Az 1983-tól 1990-ig terjedő időszakban a külföldi befektetések világszerte négyszer olyan gyorsan nőttek, mint a világtermelés és háromszor olyan gyorsan, mint a világkereskedelem. Nincsenek arra utaló jelek, hogy ez a tendencia a következő évtizedben megváltozna.

Nemzetközi fúziók és vállalatfelvásárlások

Nem épített ki nemzetközi hálózatot valamennyi gazdasági ágazat. Vannak eleve lokális rendeltetésű szakmák (kommunális vállalat stb.) és szolgáltatások (fodrászat, mosoda stb.), amelyek nem lépik át a város kereteit. Ezek súlya azonban egy valamelyest is fejlett országban nem haladja meg a 3–5%-ot. A termelés nemzeti szektorának súlya természetesen megnő, ha figyelmünket a mezőgazdaságra is kiterjesztjük. De így nézve is 20–25% körüli részarányt kapunk. Ily módon 75–80%-a a GDP-nek az, ahol ágazatonként eltérő arányban osztozik a termelésben a nemzeti és a nemzetközi szektor. Az erre vonatkozó fejtegetéseinkben Artner Annamária vizsgálódásainak eredményeire támaszkodunk.²²

²² Artner Annamária e mű szerzője által vezetett OTKA-kutatás keretei között *Transznacionális vállalatok szektorális jellemzője* címen készített tanulmányt. Figyelemre méltóak az MTA

A működő tőke nemzetközi mozgása nem új jelenség. De annak ugrásszerű növekedése inkább csak az elmúlt két évtizedben figyelhető meg. Ez az az időszak, amikor a különböző országokban tevékenykedő azonos profilú vállalatok fúziója, illetőleg felvásárlása (cross border mergers and acquisitions, a CBMA) ugrásszerűen növekedett.

Az M&A-k és CBMA-k értékéről sokféle, gyakran nagy eltéréseket mutató adatok keringenek. Közülük az ENSZ statisztikája tekinthető a legmegbízhatóbb forrásnak.²³ Ezt alapul véve a fúziók és a felvásárlások szerepéről a következők állapíthatók meg:

1. Az elmúlt évtizedekben a mikroszféra formai változását nagymértékben a stratégiai szövetségek kialakulása jellemezte. Ezek hálózata összeolvadás nélkül is kartellizációt, monopolizációt jelent. E formák rugalmasak, könnyebben igazodnak a rövid életciklusú termékek (felgyorsult verseny) igényeihez. A kisebb vállalatok integrálásának is jó módszere. A stratégiai szövetségek azonban előbb-utóbb a tőkék tényleges összeolvadását eredményezik. Így ma már a tőkék tényleges tulajdoni összeolvadása vált dominánssá.

2. A nemzetközi működőtőke-áramlás jellemzői az utóbbi évtizedekben jelentősen megváltoztak. A fejlődő országokban létrejött nehézipari, zöldmezős beruházások helyett egyre inkább nagyszabású európai befektetések, az újonnan iparosodó országokban kialakított beruházások, valamint – és az utóbbi évtizedben gyorsuló ütemben – a fejlett országok vállalatai közötti felvásárlások és fúziók (M&A) formájában valósul meg a működő tőkék áramlása.

3. A fúziók, felvásárlások (M&A-k) legalább negyede (egyes régiókban még ennél is több, az EU-ban a fele) határokon átvelő („cross border”) ügylet volt. Így a működő tőkeáramlás dandárja e formában valósult meg. A M&A-k értéke 1997-ben meghaladta az 1300 milliárd dollárt. A „cross border” tranzakciók (CBMA) értéke 342 milliárd dollárt tett ki, ami megfelelt az összes FDI-beáramlás (464,3 milliárd dollár) 73%-ának. 1998-ban ez az arány 84%-ra emelkedett. Megkülönböztetett figyelmet érdemel a CBMA-k szektorális megoszlása (lásd az 5. táblázatot).

Kíváncos ehhez néhány kiegészítő tájékoztató. Az 1991–1997 közötti időszakban a feldolgozóipar aránya az összes nemzetközi egyesülés és felvásárlás értékéből 55,1%-ról 34,5%-ra mérséklődött, miközben a kitermelőiparé 3,5%-ról 6,7%-ra, a szolgáltatásoké pedig 41,4%-ról 58,6%-ra nőtt. 1998-ban az olajiparban végbement fuzionális, felvásárlási hullám következtében a kitermelőipar részaránya 14%-ra nőtt, egyértelműen a szolgáltatások rovására. Ennek megfelelően a tercier szektor részesedése 50,9%-ra csökkent. Ez azonban minden valószínűség szerint átmeneti jelenség. A fő trend a szolgáltatá-

Világgazdasági Kutatóintézet Kihívások sorozatban megjelent dolgozatai. Lásd a 67. és a 119. számú kiadványt.

23 World Investment Report 1999. Direct Investment and the Challenge of Development. UN, 1999.

5. táblázat

A nemzetközi vállalati fúziók és felvásárlások szektorális megoszlása 1998-ban

Ágazat		Mn \$		%	
		többségi	összes	többségi	összes
Összesen		410 704	544 311	100,0	100,0
Primer szektor		70 363	77 828	17,1	14,3
Ebből:	Bányászat és olajkitermelés	68 833	76 256	16,8	14,0
Szekunder szektor		120 803	189 298	29,4	34,8
Ebből:	Étel-, ital-, dohánygyártás	16 325	18 314	4,0	3,4
	Papíripar	29 077	40 926	7,1	7,5
	Vegyipar	22 766	24 298	5,5	4,5
	Elektromos gépgyártás	6 722	9 378	1,6	1,7
	Autóipar	11 739	52 941	2,9	9,7
Tercier szektor		219 533	277 181	53,5	50,9
Ebből:	Áram- és vízellátás	35 596	42 497	8,7	7,8
	Telekommunikáció, posta	30 184	50 384	7,3	9,3
	Biztosítás	35 425	37 029	8,6	6,8

Forrás: World Investment Report 1999. UN.

sok részarányának növekedése. Az agrárszféra részesedése az 1990-es évek folyamán nem érte el az 1%-ot.

4. A tercier szektoron belül a legnagyobb részarányt a CBMA-kból a bank-szektor képviselte. Ezt követte az áram- és vízszolgáltatás, majd a biztosítás, a hírközlés, postai szolgáltatások és az üzleti élettel kapcsolatos szolgáltatások (pl. tanácsadás).

5. A feldolgozóiparban az 1990-es évek elején a vegyipar és az elektromos gépgyártás vezette a koncentrációs folyamatot. Ezt követte az élelmiszer- és papíripar. Az évtized második felében viszont az autóipar vette át az első-séget. Az iparban (feldolgozóiparban), valamint a korszerű technikákat alkalmazó szolgáltatások nagy részénél a fúziók a versenyképesség növelését leg-többször a piac, a termelőkapacitások, a K + F-kapacitások és a relatíve olcsó, képzett munkaerő megszerzése révén tudták biztosítani. A szerkezetváltást a tőke koncentrációja és centralizációja katalizálta.

A CBMA fent tárgyalt szektorális megoszlásához közel azonos eredmén-y-re jutunk, ha a világ legnagyobb transznacionális vállalatainak szektorális megoszlását vizsgáljuk.

A legnagyobb TNC-k világgazdasági szerepe

A transznacionális vállalatok világgazdasági szerepének megítéléséhez különböző közelítési, becslési eljárásokat alkalmaznak. E tekintetben Artner Annamária a világ száz legnagyobb nem pénzügyi TNC-je termelési, forgalmi, foglalkoztatási jellemzőit tekinti a megítélés számára a legalkalmasabbnak. Ezek adták 1997-ben a világ GDP-jének 13,8%-át; aktíváik értéke megközelítette a világ GDP-jének 15%-át. Összfoglalkoztatottaik száma pedig 11,6 millió fő volt. Melléje teszi ugyanakkor a *Fortune Magazin* Global 500-as listáján szereplő 129 pénzügyi (bank-, biztosító-, értékpapír- és diverzifikált pénzügyi vállalat), valamint 371 nem pénzügyi vállalat együttes forgalmát. Ez a világ GDP-jének majdnem 40%-át adta. Persze relevánsabb, ha csak a nem pénzügyi vállalatokat tekintjük. Ennek a vállalati körnek a forgalma 1997-ben a

6. táblázat

Az ENSZ 100 és a Fortune Magazin Global 500 legnagyobb transznacionális vállalatának összehasonlító adatai 1997-ben (milliárd USD, %)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	100 legnagyobb TNC (UN)	Fortune Global 500	Fortune Global 500 nem pü.-i	Fortune Global 500 pü.-i	Ráta (%)	Ráta (%)	Ráta (%)	Fortune Global 500 nem pü.-iek aránya (%)	Fortune Global 500 pü.-iek aránya (%)
	A	B	C	D	A/B	A/C	A/D	C/B	D/B
Aktívák össz. Mrd \$	4 212	34 064	9 278	24 786	12,4	45,4	17,0	27,2	72,8
Aktívák a világ GDP %-ában	14,6	118,4	32,3	86,2					
Aktívák a fejlettek GDP-jének %-ában	19,1	154,1	42,0	112,1					
Forg. össz. Mrd \$	3 984	11 454	8 794	2 660	34,8	45,3	149,8	76,8	23,2
Forg. a világ GDP %-ában	13,8	39,8	30,6	9,2					
Forg. a fejlettek GDP-jének %-ában	18,0	51,8	39,8	12,0					
Foglalkoztatás ezer fő	11 621	36 925	32 185	4 740	31,5	36,1	245,2	87,2	12,8

Forrás: UN World Investment Report 1999.

világ GDP-jének 30,6%-át tette ki, s közel 40% volt az aktívák értéke. Minderről a 6. táblázat ad számszerű képet.

A táblázatból kitűnik, mennyire meghatározó a 100 legnagyobb nem pénzügyi transznacionális vállalat a transznacionális vállalatok között (lásd 6. táblázat 5., 6., 7. oszlopok). Ezen arányok segítségével arról alkothatunk képet, mennyire koncentrált a transznacionális tőke napjainkban. Mint látható, a 100 legnagyobb vállalat 1997-ben 500 vállalat forgalmának több mint egyharmadát bonyolította. Az 500 között szereplő 371 nem pénzügyi vállalat forgalmának és aktíváinak is közel felével érnek fel 100 legnagyobb vállalatának megfelelő adatai. Jellemző és a globalizáció folyamatáról sokat mondó a 7. oszlop. Mint látható, a világ 500 legnagyobb vállalata közé tartozó pénzügyi vállalatok, tehát a világ 129 legnagyobb pénzügyi vállalata a világ 100 legnagyobb termelő (nem pénzügyi) vállalatánál ugyan 6-szor nagyobb aktívaértékkel rendelkezik (ennek döntő többsége is csupán csak virtuális pénz), forgalma és foglalkoztatottainak száma azonban jelentősen elmarad a 100 nem pénzügyi TNC-jétől. Mindez arra utal, hogy bár a tőzsdéken, a bankszférában látszólag óiási tömegű pénz forog, a világpiac, világgazdaság meghatározó szereplői a nem pénzügyi, elsősorban termelő-szolgáltató vállalatok.

Ez persze pusztán logikával is belátható: a pénzügyi szféra eredendően a termelésben keletkezett, onnan kivont tőkével tud csak operálni. Ami ennél több, amit a pénzügyi szféra maga „generált”, az csupán fiktív tőke, virtuális pénz, nem áll mögötte sem munkatermék, sem használati érték. Éppen ezért veszélyes a reálszférára. Mert hektikusságával felborítja az egyensúlyt, pedig valójában semmi köze hozzá.

A következőkben az ágazati sajátosságokra irányítjuk a figyelmet. Artner Annamária az ENSZ World Investment Report 1999, és *Grazia Ietto-Gillies* (1998) munkája alapján 117 nem pénzügyi transznacionális óriásvállalat 1997. évi (egyres esetekben becsült) adatait összegezi. Ágazatok szerint csoportosítva a tőkekoncentráció szektorális jellemzőiről alkothatunk képet.

A legnagyobb átlagos vállalati aktívával (81,5 milliárd USD) bíró ágazat az egyedül az IBM által képviselt számítógépgyártás. Ezt követi az autóipar (15 legnagyobb vállalatának átlagos aktívanagysága 74,8 milliárd dollár), majd az elektronika (15 vállalat, 58 milliárd dolláros átlag) és az olajipar (13 vállalat, 45 milliárd dolláros átlag). Jelentős (30 milliárd dollárnál nagyobb) az átlagos aktívanagyság a diverzifikált vállalatok esetében, továbbá a kereskedelem, a telekommunikációban, az élelmiszer-, dohány- és italgyártásban, valamint a médiaiparban (News Corp.). Az átlagos vállalati forgalom nagysága szerint lényegében az ágazatok állnak az élen, bár kissé módosult sorrendben.

Az átlagos külföldi aktívák szerinti ágazati sorrend: számítógépgyártás (IBM), autóipar, olajipar, média (News Corp.), elektronika, elektromos berendezések, vegyipar, élelmiszeripar. Hasonló eredményt kapunk az átlagos vállalati külföldi forgalom esetében is, de itt – mint az összforgalomnál is – a keres-

kedelem és a diverzifikált vállalatok is felzárkóznak a csoporthoz, kiesik viszont belőle az egy vállalat (News Corp.) által képviselt média. Összességében a legnagyobb átlagos vállalati méreteket az

- olajiparban,
- autóiparban,
- elektronikában (beleértve a számítógépgyártást),
- élelmiszer- és a
- vegyiparban találjuk, de jelentős még az
- elektromos berendezéseket gyártó,
- a média- és telekommunikációs,
- a kereskedelmi és
- a diverzifikált vállalatok átlagos mérete is.

TNC-k szerepe a világkereskedelemben

Érdeklődésre tarthat számot a TNC-k világkereskedelmi szerepe. Az ezekkel kapcsolatos adatokat azonban óvatosan kell kezelni, mivel nagyon nehéz a transznacionális vállalatok tevékenységének és a nemzetközi kereskedelem SITC-kategóriáinak az egyeztetése. Ahhoz, hogy statisztikai értékű adatokat nyerjünk, minden vállalat termékeit SITC-besorolás szerint kellene számba vennünk, s az így kapott termelési értéket kellene a megfelelő SITC-kategória világexportjához igazítani. Az erről adott táblázatban azonban csak az ENSZ *World Investment Report*ban megadott vállalati tevékenységi körökkel lehetett dolgozni. Ezeket igyekezett Artner Annamária megfeleltetni az ENSZ *International Trade Statistics Yearbook*ja SITC-csoportjainak. Így például az olajágazatban működő termelő- és szolgáltatóvállalatok (13 cég) csoportjához az ásványi tüzelőanyagok és termékeik (SITC-3) csoportját rendelte, holott ez utóbbi csak áruértékeket tartalmaz, a kapcsolódó szolgáltatások díjait nem. Mindezzért a 7. táblázat adatai a közgazdasági elemzés számára inkább csak orientáló jellegűek.

Hadd jegyezzük meg: miután a TNC-k forgalma a szolgáltatásokat is felföleli, a 7. táblázatban feltüntetett arányok túlértékelik e vállalatok világgazdasági tevékenységének súlyát. De a kép még így is szembetűnő. Az elemzésbe vont 117 TNC összforgalma a világ áruexportjának 4/5-ét adta. A TNC-k külföldön lebonyolított forgalma pedig a világ áruexportjának több mint 4/10-ét tette ki. Még akkor is, ha a túlértékelés már említett mozzanatára utalunk, egyértelműen megmutatkozik a TNC-k uralkodó szerepe a nemzetközi kereskedelemben.

Vizonylag megbízhatónak tűnnek a nagyszámú, jól körülhatárolható termékeket gyártó vállalatokat tartalmazó csoportok adatai: így a vegy-, gyógyszer-, kozmetikai és egészségügyi ipar. A vegyipar 22-es vállalati csoportja a

világ SITC-5 exportja több mint felének megfelelő értékű külföldi forgalmat bonyolít le.²⁴

7. táblázat

Az egyes nem pénzügyi ágazatok forgalmának viszonya a világexporthoz a legnagyobb TNC-k adatai alapján, 1997

Ágazat és a hozzá tartozó vállalatok száma	Külf. forgalom Mrd USD	Külf. forgalom/ világexp. (%)	Összes forgalom Mrd USD	Össz forg./világ- exp. (%)	Világelexport 1997 USD	SITC
Olaj, gáz, szén és kapcs. szolgált. (13)	403,7	95,5	682,2	161,4	422,6	3
Autóipar (15)	434,7	20,4	935,4	43,8	2 135,8	7
Elektronika (15)	329,0	179,7	639,6	349,3	183,1	751+752
Számítógép (1)	48,9	29,3	78,5	47,0	167,1	752
Élelmiszer, dohány, ital (11)	222,4	52,5	296,7	70,1	423,3	0+1
Vegyipar (12)	180,9	35,8	247,0	48,9	505,5	5
Gyógyszeripar (4)	35,5	42,6	46,8	56,2	83,3	541
Vegy- és gyógyszeripar, kozmetika, eü. (6)	64,7	52,3	121,4	98,2	123,6	541+551+553+554
Vegy- és gyógyszeripar, kozm., eü. iparok mindö. (22)		55,6	415,2	82,1	505,5	5
Elektromos, erőművi ber. (1)	30,4	56,7	31,3	58,4	53,6	712+714+718+737
Telekommunikáció (5)	43,4	30,0	120,0	83,0	144,5	764
Gép és felszerelés (1)	9,0	56,3	18,2	113,8	16,0	751
Papíripar (2)	14,1	19,8	29,2	41,1	71,1	641
Nyomdaipar (1)	8,3	31,5	8,8	33,4	26,3	892
Gumiipar (2)	21,1	84,6	30,0	120,3	24,9	625
Fémipar (4)	31,2	11,9	76,5	29,1	263,2	67+68
Bányászat (1)	5,8	2,5	9,4	4,0	236,7	2+4
Repülés (1)	10,3	11,2	22,8	24,8	91,8	792
Csomagolóipar (1)	5,1	7,2	8,5	12,0	71,1	641
117 TNC össz.	2 279,5	42,1	4 348,0	80,3	5 413,9	0-9

Forrás: Artner Annamária számításai a World Investment Report 1997 és 1999, UN, New York, Geneva és International Trade Statistics Yearbook 1997, Vol. II. Trade by Commodities, UN, New York, 1999 alapján.

24 A világ 10 legnagyobb gyógyszeripari cége a Commerzbank adatbázisa alapján 1998-ban a világpiac több mint 40%-át adta. (Gyógyszeripar: multikból óriás születik. Népszabadság, 2000. január 18.)

Hasonlóan megbízható és egyben hasonló értékű is az élelmiszer-, dohány és italgyártás 11 vállalatból álló csoportjának értéke: ezek összes külföldi forgalma a világ SITC 0 + 1 exportjának 52,5%-ával egyenlő. A világ vegyipari, valamint élelmiszer-, dohány- és italipari kivitele tehát kb. a felével lenne több a transznacionális vállalatok tevékenysége nélkül. Az IBM pedig egymaga a világ elektronikus adatfeldolgozó (SITC 752) exportjának közel harmadával egyenlő forgalmat bonyolít le külföldi vállalatain keresztül.

A globalizálódásban élen járó ágazatok

Ez idő szerint nem rendelkezünk a globalizáció fokát egyértelműen meghatározó mérőszámmal. Pontosabban fogalmazva: valamely ágazat vagy vállalatbirodalom elhelyezkedése a globalizációs folyamatban attól függ, milyen változót választottunk az értékelésre. Számos kísérlet történt valamiféle egységes és adekvát mutató megalkotására, melyek vagy makro- vagy mikroszinten, egy- és többdimenziós változatban is eredményeztek valamilyen indexet.

Mikroszinten dolgoztak a forgalom, az aktívák, a profit, a kutatás-fejlesztés, a foglalkoztatás stb. mutatóival együtt vagy külön-külön. Makroszinten a közvetlen külföldi beruházások és a GDP vagy a bruttó állótőke-képződés indexével stb. Valamennyiük közös jellemzője, hogy a belföldi versus külföldi termelés dichotómiájára épül, s azt mutatja meg, hogyan viszonyul az adott mutató vagy a mutatók egy csoportjának belföldi értéke a külföldön folytatott termelésértékhez. Más alapon is lehet azonban indexet képezni. Például olyat, amelyik megmutatja, mennyire kiterjedt valamely vállalat tevékenysége más országokban, vagy milyen mértékben koncentrálódik egyes régiókra.

A londoni South Bank University már idézett professzora, Letto-Gillies 1998. évi publikációjában olyan indexet adott közre,²⁵ amelyik a két megközelítési mód kombinációjából jött létre, s így önmagában egyesíti a transznacionalizáció több dimenzióját. Az Letto-Gillies-féle index az egyes cégek globalizációjának mértékét mutatja és az UNCT AD által használt transznacionalizációs index (transnationality index-Tni) és a hálózatkiterjedtségi index (network spread index-NSi) kombinációjából ered. Neve: transznacionális tevékenység kiterjedtségének indexe (transnational activities spread index – TASI).

A transznacionalizációs index (Tni) szerint annál magasabb egy cég globalizációs foka, minél nagyobb arányú a külföldi tevékenysége a hazaihoz képest, függetlenül attól, hogy egy vagy több országban/régióban folytat-e külföldi tevékenységet. Ez az index 3 ráta átlagából jön létre: a külföldi aktívák (Af)

25 Letto-Gillies, G.: Different conceptual frameworks for the assessment of the degree of internationalization: an empirical analysis of various indices for the top 100 Transnational Corporations. *Transnational Corporations*, 7. kötet, 1. sz. 1998. április.

8. táblázat

Legnagyobb TNC-k globalizációjának jellemzői néhány kiemelt ágazatban

Ágazat és a hozzátartozó vállalatok száma, 1997	Külf. aktívák indexe AiB	Külf. forg. indexe SiB	Külf. foglalkozt. indexe EiB	Transznac. index TniB	Országok átl. száma Ietto-Gillies alapján	Hálózat-kiterjedts. index NSiB	Transznac. kiterjedts. index TniB × NxiB = OTSiB
Élelmiszer, dohány, ital (11)	45,1	75,0	81,4	67,2	57,8	32,4	21,8
Vegyipar (2)	65,1	73,2	68,9	69,1	61,0	34,3	23,7
Vegy-, gyógyszer, kozmet., eu. iparok (22)	58,7	67,7	65,8	64,1	55,3	31,3	19,9
Elektr., erőművi ber. (2)	93,6	96,5	91,5	93,9	66,5	32,4	35,1
Média (1)	65,1	88,8	64,5	72,8	48,0	27,0	19,6

Forrás: Artner Annamária számításai a World Investment Report 1999, UN és Ietto-Gillies, G.: Different conceptual frameworks for the assessment of the degree of internationalization: an empirical analysis of various indices for the top 100 TNCs. Transnational Corporations, vol. 7, No. 1. April 1998 alapján.

összes aktívákhoz (A) mért aránya, a külföldi forgalom (Sf) összes forgalomhoz (S) mért aránya és a külföldi foglalkoztatás (Ef) összes foglalkoztatottakhoz (E) mért aránya számtani átlagából.

A_i = külföldi aktívák indexe = A_f/A

S_i = külföldi forgalom indexe = S_f/S

E_i = külföldi foglalkoztatás indexe = E_f/E

Ez alapján az UNCTAD index: transznacionality index: $TNi = (A_i + S_i + E_i) : 3$

Ez az index jó jelzése annak, milyen mértékű egy vállalat külföldi érdekelt-sége, viszont nem tesz különbséget az egy és a sok külföldi telephellyel rendelkező vállalatok között. A másik index, a transznacionális vállalatok tevékenységének földrajzi dimenzióját mutató hálózat-kiterjedtségi index (NSi). Az idevágó elemzés azt mutatja, hogy a több (legalább két) külföldi termelőbázissal rendelkező transznacionális vállalat tudja inkább kihasználni még meglévő versenylőnyeit is. Ezért ebben a megközelítésben sem közömbös, hogy az adott transznacionális indexet hány külföldi leányvállalat birtokában éri el egy vállalat. Ennek kimutatására szolgál a network spread index (NSi), amelyet úgy kapunk, hogy a külföldi telephelyek számát (n) osztjuk a potenciálisan szóba jöhető telephelyek számával (n*). Ez utóbbi 1-gyel kevesebb a létező

országok számánál. Ez a szám 1997-ben 178 volt. Adott cégre tehát az $NSi = n/n^* = n/178$.

Ietto-Gillies indexeit Artner Annamária továbbfejlesztette annak érdekében, hogy többet lehessen megtudni az egyes ágazatok globalizáltságának fokáról. A két index kombinációjára Ietto-Gillies által tett javaslat mind a transznacionalizáció mértékét, mind kiterjedtségét mutatja: a transznacionalizáció-kiterjedtségi index (transnational spread index-TASi) egyszerű szorzással adódik: $TASi = Tni \times Nsi$.

Artner Annamária ágazati mutatót kívánt szerkeszteni. Az ágazati transznacionalizációs index ($TniB$) esetében a súlyozást úgy oldotta meg, hogy az adott ágazatban (branch: B) működő vállalatok külföldi aktíváinak összegét (AfB) arányította az összes aktívák (AB) összegéhez. Ez adja az ágazat külföldi aktíváinak indexét: foreign assetes index of a branch: AiB . Ennek analógiájára számította ki az ágazat külföldi forgalmának (SiB) és külföldi foglalkoztatásának (EiB) indexét. Ezt osztotta el hárommal. A további részletektől itt eltekintünk.

De talán különösebb nehézség nélkül megérthetjük, hogy amikor

- az UNCTAD-indexről áttérünk
- az Ietto-Gillies-indexre, majd pedig
- az Artner Annamária-féle indexre,

a termelés nemzetközi összefonódásáról alkotott kép változik: a globalizálódás foka csökkenő irányzatot mutat. Ezek a módszerek ugyanis éppen abban különböznek egymástól, hogy egyre inkább közelítik a transznacionalizálási kategóriát a globális gazdaság ismérveihez. Világítsuk meg ezeket az összefüggéseket néhány kiemelt ágazatban! Ezek azok az ágazatok, ahol a globalizálódás fokát még leginkább jellemző index meghaladja a 20%-ot, illetőleg ahhoz közel esik (lásd a 8. táblázatot).

I. Az információs társadalom

I. Információs világháló

Az információ módja és a negyedik ipari forradalom

Most látszólag távoli vidékre kísérik az olvasót. Az információs társadalom problematikáját vesszük szemügyre. A legutóbbi időig, kevés kivételtől eltekintve, a közgazdaságtan nem tekintette kompetenciájához tartozónak ezt az ismeretanyagot. Ilyen kivételnek számít az osztrák származású amerikai közgazdász, *Fritz Machlup*, aki pedig haláláig a klasszikus közgazdaságtan jelentős követőjének számított. Talán elegendő, ha arra utalunk, Machlup tartotta az ünnepi beszédet azon a Glasgowban rendezett ülésen, amit Adam Smith tudományalapító műve megjelenésének 200 éves jubileuma alkalmából rendeztek. Ezúttal azonban a múlt század hatvanas éveiben a tudásról írt művére gondolunk.¹

A közgazdaságtan emberi döntéseket, viselkedési normákat elemző, kutató tudomány. Átfogja a társadalmi közösséget: annak hierarchikus struktúrájához igazodva vizsgálódási köre kiterjed a makro-, a mezzo- és a mikro-szférára egyaránt. Az informatika megközelítésében itt három tényezőnek van meghatározó szerepe. Ezek: az idő, a tér és a kommunikáció. A gazdasági folyamatok időben és térben játszódnak le. A gazdasági döntésekben pedig a lehetséges kommunikációk révén gyarapodó tudás segíti a felismert érdek képviselését. Időtartam, távolság és ismeret – mindezek külön-külön és együttesen részei annak a közegnek, amelyben a gazdasági mechanizmus működik és amelyen a tudományművelés alapszik, ha nem akar elszakadni a realitásoktól, illetve a maximális jólétet kívánja szolgálni.

Nyilvánvalóan érdekelhet bennünket, hogy az ezredfordulón végbemenő információs forradalom milyen új jelenségeket teremtett a gazdasági mechanizmusban és miképpen érinti azokat az alaptéziseket, amelyeket még a közgazdaságtan klasszikusai fogalmaztak meg. Idevágó vizsgálódásainknak a VI. fejezet címeként megjelölt „Az áru és a pénz új mozgástörvényei” adja a kereteit.

Az információ az emberi lét kezdetéig nyúlik vissza. Sőt még csak azt sem mondhatjuk, hogy az emberi élőlény kizárólagos sajátossága. Társadalmi formát azonban csak az emberi közösségben öltött. A *homo sapiens*, még inkább

1 Machlup, F.: *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton, 1962.

a modern ember (*homo sapiens sapiens*) megjelenése óta pedig a társadalmi-gazdasági fejlődés fontos gerjesztőjének bizonyult. Fülöp Géza az információ öt forradalmát különbözteti meg.² Ezek:

1. A beszéd forradalma.
2. Az írás forradalma.
3. A könyvnyomtatás forradalma és később a kép és a hang rögzítése.
4. A távközlés forradalma.
5. A számítógép forradalma.

Léteznek más rendszerezések is, de mondanivalónk szempontjából ez elégtőnnek tűnik. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: a közgazdaságtan megalkotása és kiépülése egybeesik az információs forradalom első három, és részben annak negyedik szakaszával. De amit a 21. század fordulóján információs forradalomnak nevezünk, az a negyedik és ötödik szakasz kombinációjával jött létre. Az átfedések tehát a negyedik lépcsőfoknál adódnak. Tudjuk például, milyen fontos szerepet játszott a Nagy-Britannia által uralt világ gazdaság működtetésében a tenger alatt lefektetett kábelrendszer, amely Londont Földünk legfontosabbnak tartott stratégiai pontjaival kötötte össze. Sok szó esett arról a szemaforos átviteltechnikáról is, amit a Reuter még a 18. században alkalmazott abból a célból, hogy mindenki mást megelőzően tudósíthasson a tőzsde hírekről, az árfolyamokról.

A századforduló információs forradalmának lényege azonban ettől minőségileg különbözik. A lényegét tekintve olyan elektronikus világháló megalkotását jelenti, ami a kommunikáció terén egyszerűen hatályon kívül helyezi a tér és az idő korlátait. Némi leegyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatnánk: mindazok, akik be vannak kapcsolva ebbe a rendszerbe

- szobájukban készen kapják meg a világ bármely részén fellelhető információt, amire gazdasági döntéseikhez szükségük lehet;
- szobájukból létesíthetnek üzleti kapcsolatot pénzintézetekkel, kereskedelmi vállalatokkal stb.

Az információs forradalom bonyolult problematikájának megismerését megkönnyíti az a tanulmánykötet, amit a Magyar Tudományos Akadémia az információs társadalomról tett közzé.³ Ebben 17 magyar kutató, jórészt a természettudományokhoz kötődő tudós, rendkívül gazdag nemzetközi forrásanyagra támaszkodva különböző oldaláról vizsgálja az információs forradalom megteremtésének útját, az internet-technológia hatását a különböző tudományokra, a piacosítás és a jövőbeni fejlődés sok reményre jogosító lehetőségeit. De kezdjük e kiadvány bevezető és zárótanulmányával.

2 Fülöp G.: *Ember és információ*. Budapest, 1984.

3 *Az információs társadalom*. (Összeállította: Demetrovics János és Keviczky László, szerk.: Glatz Ferenc.) Budapest, 2000.

Számunkra különösen figyelemreméltóak azok a fejtegetések, amelyeket Glatz Ferenc az ipari-technikai forradalmak természetéről fogalmazott meg.⁴ E mű korábbi részében Schumpeter tézisei nyomán egymást követő négy ipari forradalmat írtunk le. (A negyedik már a Schumpeter halála utáni időszakra esik.) Ez tekinthető a közgazdaságtan számára általánosan elfogadottnak. Ehhez igazodva térünk majd ki e mű befejező szakaszában a nagy valószínűséggel megjelölhető ötödik ipari forradalom kérdéseire. Most azonban arra az eltérő sajátosságra kívánjuk a figyelmet felhívni, ami a negyedik ipari forradalmat az első háromtól megkülönbözteti. Az ipari forradalmak általában új műszaki felfedezések révén, illetve azoknak tőkebefektetésekkel történő hasznosításával határozták meg a termelőerők fejlődésének egész menetét.

Ennek alapjául két feltételezés szolgált:

1. Előbb termelési eszközöket kell gyártani ahhoz, hogy a lakosság részére fogyasztási cikkek legyenek előállíthatók.
2. A termelést a fogyasztói preferencia szabályozza.

A lakosság vásárlásaival természetesen közvetlenül csak a fogyasztási cikkek termelését képes szabályozni, de ez közvetett úton szabályozza a termelési eszközökre irányuló keresletet is. A korábbi fejtegetések alapján azt is tudjuk, hogy a közületi, ezen belül a katonai vásárlások annyiban módosítják ezt a modellt, hogy a lakosság egyfelől mint vásárló (az individuális termékek körében), másfelől mint választópolgár (a közületi termékek körében) szabályozza a termelést. Nos, ez a modell minőségi változást mutat a negyedik (1950–2010) ipari forradalom időszakában.

A negyedik ipari forradalmat az atom és az elektronika korszakaként tartjuk számon. Ha az atomról van szó, egyaránt gondolunk az atombombára és az atomerőműre. Az elektronikának is meghatározható a polgári és a zárt katonai szegmense. De az elektronika minden korábbi termékcsoporthal és felhasználási móddal szemben minőségi különbséget jelent. Ez a gyártási és szolgáltatási folyamatok olyan – egyre szélesedő – információszerzési körét foglalja egységbe, amit a kreatív fejlesztés hívott létre és éleszt. Ez hozta felszínre a globális ismeretre irányuló vágyat, és egyre inkább az erre irányuló valós igényt, ami a fizetőképes keresletet végül is meghatározza. Mindez megváltoztatta a gazdaság reálszférájának mozgástörvényeit. Hogy az elektronikai bázis kiépítése mennyire minőségi változást okozott a termelésben, szolgáljon például az USA termelési szerkezete. (Lásd az 1. táblázatot.)

Itt mutatkozik meg leginkább az ipari forradalom és az információs társadalom közötti szerves kapcsolat. Ennek a kapcsolatnak jobb megértését szolgálják a már jelzett MTA-kiadvány visszatérő gondolatfűzései. E mű közreadását éppen az a felismerés vezette, miszerint a 21. század információs

4 Glatz F.: Információs társadalom. Az ipari-technikai forradalmak természetéről. In *Információs társadalom*. Budapest, 2000. 13–24.

Az USA termelési szerkezete, %

Megnevezés	1970	1997	2005
Elektronikai ipar	8	30	47
Többi ipar	87	66	48
Mezőgazdaság	5	4	5
Összesen	100	100	100

Forrás: Marvin Zonis & Associates.

társadalmát megalapozó informatika szinte minden gazdasági (és ennek következtében minden tudományos) ágazatot alapvetően átformál. Ezért minden stratégiai terület alapkérdése, mi a viszonya a jövő informatikájához. Hogyan tudja azt beépíteni eszköztárába? Az informatika fejlődése ugyanis nem egyszerűen technológiai probléma: sokkal inkább társadalmi kérdés. Az emberiség jövőjének alapkérdései vetődnek fel e téren. Az információs társadalom az emberek közötti kommunikáció új, forradalmi állomását hozza. A beszéd-írás-nyomtatás-újság-film-televízió-multimédia sarokpontokkal jellemezhető fejlődési pálya az emberi kommunikáció és ezzel az emberi közösség szerveződésének új útjait eredményezi.

Glatz Ferenc az ipari forradalmat eleve társadalmi és kultúrforradalomként írja le. Igaz – írja –, az ipari forradalom, a termék-előállítás technikai folyamatának megújításával kezdődött a 18. században. (Zárójelben jegyzi meg: nagyon vitatható ez az álláspont is, mivel a „technikai újítás” – egyben – „gondolkodásújítás” is.) A 18. századi technikai újítások, mint az emberi gondolkodás termékei, elképzelhetetlenek lettek volna a 16–17. században végbement tömegkulturális forradalom (könyvnyomtatás, és ezzel egy általános ismeretrobbanás) nélkül. Vagyis a technika, az „ipari” mozzanat nem értelmezhető az „emberi” összetevő nélkül.

Hol van tehát a kiindulópont? Teszi fel a kérdést. Az embernek mint szellemi életet élő, gondolkodó egyednek a fejlődésénél vagy pedig az új technikai egység (pl. a gép) kifejlesztésénél? Netán a hajtó energia (pl. a gőz) erejének alkalmazásánál? Nem rangsorol, hanem kölcsönhatásról beszél. Az általános ismeretrobbanás ténye nélkül például Watt gőzgépe éppúgy nem jöhetett volna létre, mint a 18., majd a 19. század számtalan más találmánya. Összegezve: szerinte nem lehet az ipari-technikai forradalmat egyszerűen „technikai” forradalomnak tekinteni. Sem a száz-kétszáz évvel ezelőtti technikai-ipari forradalmat, sem a mait. Ha a technikai újításoknak és a társadalom eszközkészletének, eszközhasználatának történelmét vizsgáljuk, láthatjuk: a mégoly nagy találmányok is torzók maradtak, sőt feledésbe merültek társadalmi használat nélkül. Nem segítették a technikai gondolkodás továbbfejlődését. Közismert

például, hogy Kínában számtalan, az európai kultúrát messze megelőző fizikai-kémiai (műszaki) felfedezés született. Többek között ismerték a lőport és a rakétát. De ezek a technikai találmányok nem lettek sem elindítói, sem részei egy folyamatos ipari-technikai forradalomnak. Miért? Mert hiányzott az alkalmazó, az újítás társadalmi értelmét felismerő közeg. Az újítás, az ötlet elszigetelődött a társadalomtól. A kínai társadalom kasztosodása, szerkezete nem tudta befogadni e találmányokat. A termelés folyamatának „emberi oldalát” kell alaposabban tanulmányoznunk. És látni: az új megmunkálási eljárások nem egyszerűen „hatnak” az emberi gondolkodásra, de maga a termelési folyamat is az állandóan újító, kíváncsi emberi agy révén fejlődik. Kölcsönviszony állt és áll fenn a munkadarab és a megmunkáló, az anyag, a technika és az ember között. Egyéni szinten és társadalmi méretekben egyaránt. Idevágó fejtegetéseit a következőkkel zárja: így kell tekinteni napjaink történéseit, a mai ipari forradalmat is, amelyet sokan informatikai forradalomnak tekintenek, de megfelelőbb információs forradalomnak nevezni.

A Magyar Tudományos Akadémia idézett kötetének zárótanulmányát Keviczky László az internet történeti áttekintéséről készítette.⁵ A Federal Networking Council (FNC) – olvashatjuk 1995-ben – egyértelműen definiálta az internet fogalmát. Ezt a definíciót közösen alkották meg az internet tagjaival és a szellemi termékek jogvédőivel. Az internet egy globális információs rendszer, amely:

- internetprotokollon (IP) vagy annak továbbfejlesztett változatán alapuló, logikailag összekötött, globálisan egyértelmű címtár;
- képes kommunikációt létrehozni a TCP/IP protokollal vagy annak továbbfejlesztett változatával és/vagy IP kompatibilis protokollokkal;
- akár közcélúan, akár privát módon magas szintű szolgáltatást biztosít, felhasználja vagy lehetővé teszi a fent leírt kommunikációt a hozzá tartozó infrastruktúra segítségével.

Ehhez fűzi hozzá Keviczky László: az internet oly módon forradalmasította a számítógépes és kommunikációs világot, amihez fogható még nem fordult elő. A távíró, a telefon, a rádió és a számítógép bevezetése adta meg a lehetőséget erre a precedens nélküli integrációra. Az internet egyidejűleg jelent világméretű hálót, mechanizmust az információ terjesztésére és földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül eszközt az egyének és számítógépeik közötti együttműködésre és kapcsolattartásra.

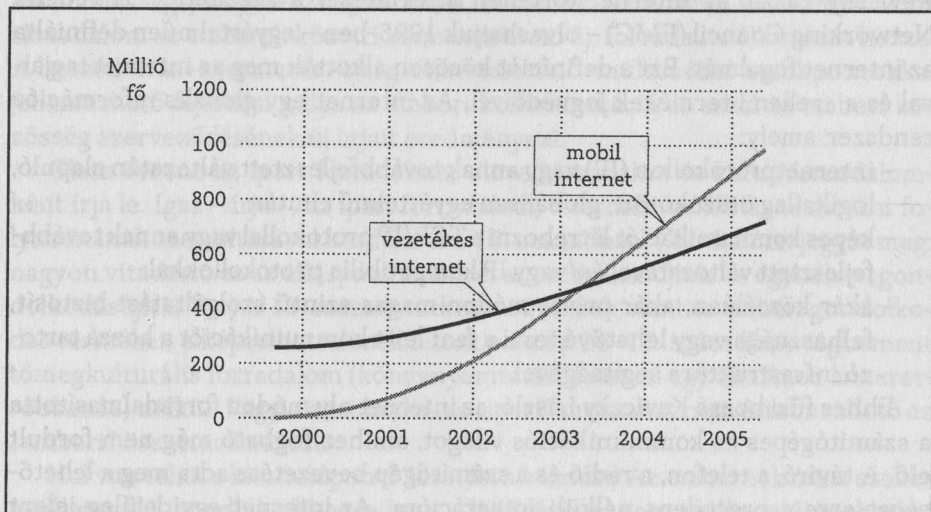
5 Keviczky L.: Az internet rövid története. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

Az információs világháló kiépítése

Az információs világháló kiépítése érdekében még a 20. században végrehajtott fejlesztésekről *Bakonyi Péter* és *Bálint Lajos* adnak áttekintést.⁶ Ebből megtudhatjuk: az Amerikai Egyesült Államokban 1970-75 között, Nyugat-Európában hozzávetőlegesen 1980-85 között kezdődött meg az a folyamat, amelynek eredményeként az ezredfordulón a világ fejlett régióiban már más-sal nem pótolható, az élet minden területén kiemelkedő fontosságú infrastruktúra jött és jön gyors ütemben létre. A fejlődés zászlóvivője a kutatási és felsőoktatási szféra. A folyamat fontos eleme, hogy a kutatás és a felsőoktatás információs infrastruktúrája terén az Egyesült Államok és Nyugat-Európa közötti szakadékok az elmúlt évtizedben jelentősen lecsökkentek: e tekintetben ma az USA és Nyugat-Európa között az időbeli lemaradás alig két évre tehető.

1. ábra

Internethasználók számának alakulása

Az Ipsos-Reid nemzetközi kutatócég által készített tanulmány felmérést végzett az internethasználatról (lásd 1. ábra).

A tanulmány lényeges megállapításairól a *Magyar Hírlap* készített összefoglalót.⁷ Eszerint a fejlett országokban az internet a mindennapi élet része.

6 Bakonyi P.–Bálint L.: A kutatói hálózatok és az információs társadalom. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

7 Molnár S.: *Adalék az internet kiépüléséhez*. OTKA-tanulmány. Budapest, 2001. (Kézirat gyanánt.)

Számtalan lehetőség van a csatlakozásra, s a legfrissebb felmérések szerint 430 millió ember használja napi rendszerességgel. Ugyanakkor emberek milliárdjai még csak nem is hallottak róla, vagy egyáltalán nem is áll szándékukban használni azt a közeljövőben. Még olyan, a „világhálós élvonalban” lévő országokban is, mint az Egyesült Államok, Kanada, Svédország vagy Hollandia az emberek egyharmada inkább mellőzi azt. S teszi ezt annak ellenére, hogy igenis lenne lehetősége a net használatára. Ma a Föld 6 milliárdos népességének csupán 6%-a internetezik.

Minderre kétféle magyarázat létezik – állítja ezzel kapcsolatban *Brian Cruikshank*, az Ipsos-Reid elnökhelyettese. – „A fejlett világban nagyon sokan, akiknek egyébként módjuk lenne használni a hálót, nem élnek a lehetőséggel. Egyszerűen nincs okuk rá. A benne rejlő korlátlan lehetőség ugyanis nem érinti meg őket, legalábbis egyelőre. A kevésbé fejlett országokban viszont eltérő a helyzet, ott az internetezés költsége a mindennapi létszükséglet költségeivel áll versenyben. A túlszűfolt nagyvárosokon kívül viszont a szegényes infrastruktúra miatt van nagyon kevés lehetőség az internet-hozzáférésre” – véli Cruikshank.

A kutatócég elnökhelyettesének álláspontja ugyanakkor több puszta véleménynél. Az Ipsos-Reid a felmérés során ugyanis 30 országból kérdezett meg olyan embereket, akik eddig még nem használták az internetet, és nem is tervezik azt. A leggyakrabban emlegetett okok arra, hogy miért nem, a következők voltak: „nincs szükségem rá” (40%), „nincs számítógépem” (33%), „nem érdekel” (25%), „nem tudom, hogyan kell használni” (16%), „az ára” (12%), „nincs időm” (10%). A kevésbé fejlett országokban viszont az internet-hozzáférés terén a szegényes kommunikációs infrastruktúra jelenti az egyik legnagyobb problémát, így a két leggyakrabban emlegetett ok az volt, hogy „drága”, valamint hogy „hiányzik a hozzáférés”. India és Dél-Afrika városaiban például a lakosság egynegyedének van csak hozzáférési lehetősége, és a felmérésben részt vettek alig 10%-a vallotta magát rendszeres felhasználónak. A felmérésben szereplő országok közül egyébként Oroszországban a legrosszabb az arány, ahol a városi lakosság 83%-a egyáltalán nem internetezik.

A fejlődő országokban azonban csak a következő generáció tud majd bekapcsolódni. Míg az internetezők következő hulláma már feltűnt a színen Nyugat-Európában. Mostanában a társadalmi szerkezetváltások és a kommunikációs infrastruktúra látványos fejlődése egyre kevesebb akadályt gördít a felhasználók számának növekedése elé. Ezekben az országokban csupán idő kérdése, hogy mikor fog még több ember internetezni, hiszen már most elkezdődött az európai résztvevők arányának növekedése a globális internet-népességben.

Sok országban egyszerűen nincs elég elérési lehetőség, más szóval sokkal több emberben van meg a szándék az internet használatára, mint amennyinek valóban lehetősége is van rá. Ez főleg Dél-Koreára, Malajziára, Indiára, Mexi-

kóra és Dél-Afrikára igaz. Az internet ugyanakkor nem haldoklik, mindössze a folyamat lassabb annál, mint amire a szakértők számítottak. A 21. század induló éveiben a legfontosabb feladat a különböző hozzáférési lehetőségek bővítése – könyvtárakban, iskolákban, irodákban és internet-kávéházakban –, hiszen ez az egyetlen módja annak, hogy a háló minél jobban elterjedjen a világon.

Informatika és tudományos kutatás

Herman Ákos a kommunikációt tekinti a tudomány lényegének. Vélekedjünk bármiként erről a hipotézisről, idevágó fejtegetései jelentősek. Érdemes azokra részleteiben is kitérni.⁸ Háromszáz évvel ezelőtt – írja – a tudósok az új eredményeket, általában a tudós társakkal megosztva és megvitatva érlelték ki, majd valamilyen könyv vagy füzet formájában publikálták. Az egy-egy szűkebb terület iránt érdeklődők általában hírből ismerték egymást, és sok esetben a tudományos eszmecsere levelezés útján folytatódott. A tudósok számának növekedésével együtt gyakoribbá vált az új elképzelések, elméletek megjelenése, egyúttal megnőtt az azonos érdeklődésű szakemberek köre, emiatt a (kézzel írt) levelek alkalmatlanokká váltak a hatékony eszmecserére. Ekkor, felhasználva a nyomdai technológia létrejöttét és fejlődése révén kialakult lehetőséget, létrejön a tudományos folyóirat mint közlési és vitafórum. A folyóiratok száma, tematikai megosztottsága egyre növekvő mértékű, egyre kevésbé személyes jellegűek, a cikkek sok esetben csak kevés eredeti új eredményt és gondolatot közölnek, ugyanazt a dolgot – kis eltéréssel – sokszorosan és különféle helyeken hozzák nyilvánosságra. A kiadványok költség- és mennyiségi okokból egyaránt egyre inkább a könyvtárakban koncentrálnak, és az egyes szakemberek egyre kevésbé tudják megismerni szakterületük releváns irodalmát, segítségül másodlagos (referáló) és harmadlagos (szemlélő) folyóiratok jelennek meg. Ez az informatikai szakemberek segítségével valósul meg.

A 20. század utolsó harmadában, a számítástechnika adta új lehetőségekre támaszkodva tematikus adatbázisokat hoznak létre, ezekben keres(tet)ve viszonylag könnyen lehet a hiányzó információ forrásait behatárolni. A munkamegosztás növekedése miatt egyre kisebb területre koncentrálnak az egyes szakemberek tevékenysége, így a munkájukhoz tartozó ismeretek iránti érdeklődés, a folyóiratok tematikája is beszűkül. Az azonos területen dolgozó tudósok száma kicsi, sok esetben publikációik, illetve tudományos konferenciák révén ismerik egymást.

Ebben a helyzetben egyrészt a megjelenő szemlélő folyóiratok, másrészt az informatikusok (információs mérnökök) által készített, a személyi profilok-

8 Herman Á.: Dokumentumellátás Magyarország információs társadalmában. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

nak megfelelő SDI (selective dissemination of information), személyre szabott információszolgáltatás alakult ki. Nő az információtermelők és -fogyasztók távolsága, egyre újabb és újabb közbeékelődő tevékenységek, illetve az azokat végző szervezetek jönnek létre:

- a folyóirat és kiadója, esetleges bírálók,
- a könyvtár,
- az informatikus, aki referál, szemlél, a tematikusosztályozást és besorolást elvégzi,
- az informatikus, aki az eredeti közleményekből tematikusgyűjtést és célorientált feldolgozást, elemzést készít,
- az informatikus, „villanykönyvtáros”, aki mediátorként keres.

Herman Ákos utal *Horváth Tiborra*, aki szerint a társadalomnak szüksége van az ismereteket, tudást megszerző, szervező, ezekkel gazdálkodó intézményekre. Ez az intézmény évezredek óta a könyvtár.⁹ A könyvtártörténet eleme közül talán csak kettőt emelünk ki:

- A világ legnagyobb dokumentumszolgáltatója, a British Library Document Supply Centre állománya 1997 elején 3 millió könyv, 26 ezer folyóirat, 4,1 millió kutatási jelentés, 4,2 millió mikrofilmlap, 3,2 millió km mikrofilmtekercs, ebből évente 2,5 millió hazai és 1,2 millió külföldi igénylést elégítenek ki.¹⁰
- Az amerikai Kongresszusi Könyvtár, a világ legnagyobb könyvtára, elektronikus állományépítési programot indított. 1997 szeptemberében még a teendők megvitatásánál tartottak. A következő kérdések merültek fel:
 1. Hol és hogyan tárolják az elektronikus anyagot?
 2. Hogyan tegyék a könyvtárban hozzáférhetővé?
 3. Hogyan tisztázzák a szerzői jogi kérdéseket?
 4. Tisztázni kell viszonyukat a Nemzeti Digitális Könyvtári Programhoz.¹¹

A technika újdonságai és a mindent elöntő „információáradat” keretében a folyóiratok és a közlemények száma szinte exponenciálisan nő, emiatt már az 1980-as években is kísérletek voltak az információáradat valamilyen mederben tartására, például deponálás (VINITI-kísérlet: cikkek, dokumentumok gyűjteménye profilra válogatva, másolatküldés).

A világot átfogó mai elektronikus információs rendszer, amelyet némileg leegyszerűsítve internetnek neveznek, rövid ideje alakult ki, de mégis időben több szakaszra bontható. Ezek a szakaszok sokféleképpen alakíthatók ki, esetenként nyilvánvalóan időben egymást átfedők is lehetnek. Herman Ákos hét szakaszt különböztet meg. Ezek:

9 Horváth T.: *Könyvtári Figyelő*, 1997. 7. 4.

10 BL *BSDS Facts and Figures*, 1997. április.

11 LC *Gazette*, 1997. szeptember 12.

1. A nagyszámítógépek bázisán kialakított számítóközpontok, amelyek lehetővé tették a nagy távolságról telefonvonalon való munkavégzést.
2. A nagyszámítógépek bázisán nagy információs adatbázisokat alakítottak ki, melyek közül számos tudományos célt szolgált, így például a Lockhead cég bibliográfiai adatbázisa, és az előfizetők közvetlen számítógépes kapcsolat révén vehették igénybe azokat.
3. Az ilyen rendszerek katonai megfelelői éppen koncentráltóságuk miatt rendkívül sebezhetőek voltak, emiatt felmerült a decentralizált és sokféle kapcsolaton keresztül elérhető információs rendszerek gondolata.
4. Az USA-egyetemek kutatásaiban nagy szerepet kapó katonai témák, az egymástól elkülönülő kutatóhelyek folyamatos, gyors kapcsolattartása szinte kikényszerítette az elektronikus levelezés létrejöttét, az azonos érdeklődésű szakemberek levelezőlistákat alakítottak ki.
5. A távoli számítógépekről akták (fájlok) átvétele.
6. A CEM genfi kutatóinak gondolata a világ részecskefizikusainak új eredményeit tetszőlegesen helyen tároló számítógépekről számítógépes kapcsolatok révén az egész világon hozzáférhetővé tevő rendszer, egy virtuális könyvtár létrehozása, amely a World Wide Web (www), a világot átfogó háló néven vált ismertté 1993-ban, majd szinte robbanásszerűen hódította meg a (számítógép-hálózatokból álló különleges) világot.
7. Az ember számára végtelen mennyiségnek tűnő, sokféle és eltérő helyeken található információtengerben válogatást lehetővé tevő keresőrendszerek, amelyek a www-állományokat átvizsgáló és jelzetekkel ellátó számítógépprogramok, www-robotok révén épített adatbázisokra támaszkodnak, illetve ezek továbbfejlesztett változatai (push technika).

2. Informatika és gazdaság

Informatika és közgazdaságtan

Vizsgálódásaink kritikus pontjához érkeztünk. Meg kell határoznunk az informatika helyét a jelenkor társadalmi-gazdasági fejlődésében, ill. a közgazdaságtanhoz való viszonyában. Vágjunk a dolgok közepébe. Elfogadhatjuk-e Havass Miklós téziseit? Eszerint: a) A társadalmi fejlődés napjainkban inflexiós ponthoz érkezett. b) A váltások rendjét alapvetően az információs technológiák (röviden: informatika) határozza meg.¹²

Az első tézissel aligha vitatkozhatunk: a gazdaság az irányváltozás átmeneti állapotában van. A gazdasági folyamatok és azok kölcsönhatásai már jó ideje

12 Havass M.: Lehetőségeink az információs társadalomban. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

nem a közgazdaságtan által kijelölt pályához igazodnak. És ez mind világgazdasági, mind nemzetgazdasági vonatkozásban problémákat okoz. Világgazdasági szinten a harmonizált egyensúly egyre kirívóbb zavarai és a gazdaság legális keretek közötti működésének növekvő nehézségei adnak jelzéseket. Nemzetgazdasági szinten pedig arra kell gondolnunk, hogy amikor a társadalmi fejlődés inflexiók ponthoz érkezik, végbemegy a világ súlypontjainak, a centrumoknak és a perifériáknak az újjárendezése. Ilyen helyzetben a világgazdaság vérkeringéséhez intenzíven kapcsolódó országoknak különösen vigyázniuk kell mind a társadalmi felkészítés, mind a gazdaságpolitikai stratégia megválasztásában, mert egyaránt megnőnek a gazdasági felzárkózás esélyei és a fokozott lemaradás veszélyei is. Persze tudjuk: az áru- és a tőkemozgások a világgazdaság színvonalának bármilyen irányú és intenzitású változása mellett – a dolog természetéből adódóan – az országok közötti gazdasági erőviszonyokat is megváltoztatják. Különbséget kell tenni egy már „bejártatott” gazdasági mechanizmus keretei között megmutatkozó áru- és tőkemozgás törvényei és azon helyzet között, amikor a gazdaság új törvényeknek engedelmeskedve működik. A korábbi fejezetekben kifejtettekből következik, hogy a 21. század fordulóján az utóbbi esettel van dolgunk.

A kérdés ezek után az, vajon a közgazdaságtannak az informatikából levezethető követelményeken alapuló megújítása adja-e kezünkbe a megoldás kulcsát? Ha igen, akkor igazat kell adni Havass Miklósnak. Ez esetben az informatika nem egyszerűen egy fontos területe kell hogy legyen a stratégiai kutatásnak, de integrációs pontja, „hordozója” is mindama változásnak, melyet számba kell vennünk. Erre alapozva Havass Miklós a következőképpen fogalmaz: döntő változások várhatók az informatika következtében a gazdaság, a településszerkezet, a tudományos kutatás, a művészet, az államok, nemzetek önmegvalósításának lehetőségei, a környezetvédelem, a demokrácia eszköztára és szerkezetei, az életminőség (a munka, a család, az önmegvalósítás lehetőségei) terén. Miután az informatika – mint nagy hatékonyságú eszköz – az emberi tevékenység szinte valamennyi területén megjelenik, miután a jövő erőforrásának, az információs szervezésnek alapvető meghatározója, miután alapvetően befolyásolja az egyén belső terét, illetve a társadalmi struktúrákat, a stratégiai kutatások minden más területén fel kell vetni a kérdést: mi lesz az illető kutatási terület és az informatika várható viszonya?

A fentiek miatt mindaz, ami az informatikában történik nem egyszerűen technológiai, de alapvetően társadalmi kérdés. S miután az információs technológiák befolyására kibontakozó új (globális, azaz Föld-méretű) társadalmi szerkezet alapvető erőforrása az információ, illetve az az emberi képesség, ahogyan az információt fel tudjuk használni, a jövőt meghatározó másik kulcsfontú stratégiai terület az emberi tudás megszerzésének, termelésének, illetve reprodukciójának területe: az oktatás. Ez is olyan kérdés, amelyre válaszolnia kell minden stratégiai kutatási területnek.

A változást hordozó informatika három nagy hatású tudomány- és termelési ág konvergenciájából és integrációjából jön létre. A három ágazat: az elektronikus média, a számítástechnika és a távközlés. A konvergencia alapja a digitalizálás, vagyis az információk számjegyek formájában történő ábrázolása.

A tanulmánykötet szerzői körében Vámos Tibornál találunk utalást az információs társadalom és más tudományterületek kapcsolatára. A következőket olvashatjuk: mint sok más területen, a közgazdaságtanban élesen szétvált a tudomány verbális és matematikai modellező ága, egymás eredményeit kevésbé ismerve és elismerve. A világ gazdasági és ezen belül pénzügyi rendszere fenyegetően instabil és nehezen becsülhető virtuális valósággá vált, ennek rémeit a népszerűsítő irodalom nálunk is naponta ecseteli, valódi jellegét alig közelítjük. A matematikai rendszermodellezés az utóbbi évek hatalmas számítástechnikai erőforrásaival és olyan jelentős új eredményekkel gazdagodott, hogy a folyamatok számítási lehetősége sokkal közelebb került a valósághoz. Itt a kutatásnak, a matematikusok és közgazdászok együttműködésének nagy, megújuló feladata áll előttünk.¹³ Eszerint a probléma lényege a közgazdaságtannak ökonometria alapján történő művelése lenne. A következőkben világossá fog válni, miben látjuk az információs társadalomnak a közgazdaságtanra gyakorolt hatását.

A tanulmánykötet szerzői körében Lajtha György és Straub Elek jelzik azt az érdeklődést, amit a Havass Miklósnál felvetett nézet már korábban is viszonylag széles körben – főként a természettudományokban tevékenykedő tudósok között – képviselőkre talált. E szerint D. M. Lambertson 1974-ben *Információs forradalom* címen közölt tanulmányt, és előtte néhány évvel, ha nem is ennyire egyértelműen, de felmerült a posztindusztriális társadalom gondolata is (Touraine, 1971, Bell, 1973). Az új szolgáltatói társadalom fogalmát is meghatározta D. Lewis 1973-ban. Nagy visszhangja volt S. Nora és A. Minc 1978-ban írt jelentésének a telematika társadalmáról. Ez magyar fordításban *A számítógépesített társadalom* címmel jelent meg. Mindezen társadalmi megfontolások már stabil műszaki alapra támaszkodtak. A mikroelektronika, a fotonika és a számítástechnika elméleti alapjai a hetvenes évek elején már annyira kitisztultak, hogy arra – Lajtha György és Straub Elek megfogalmazásában – a hetvenes évek közepétől széles körű ipari fejlesztést és távközlési-informatikai szolgáltatást lehetett alapozni.¹⁴

De hát miképpen értelmezhetjük az információs társadalom lényegének tűnő átmenetet az indusztriálisból a posztindusztriális társadalomba? A köz-

13 Vámos T.: Információs társadalom és magyar tudomány. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

14 Lajtha Gy.-Straub E.: Távközlési szolgáltatások szerepe az információs társadalom kialakításában. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

gazdaságtan nyelvezetében azt, hogy az ipari forradalom a négy hatvanéves növekedési ciklussal, az elektronika felfedezésével és az információs társadalom infrastruktúrájának kiegészítésével elvégezte funkcióját: az ipari fejlettség elérte legmagasabb szintjét. A gazdaság súlypontja áthelyezhető a szolgáltatások széles körű rendszerének kiépítésére, elsődlegesen az internetgazdaságra. Ez már az a gazdaság, amely a robottechnológiával párosítva a tevékenységek széles körében szabadítja fel az emberek közreműködését a termelési-elosztási folyamatok vitelében. Lerövidül a kötelező munkaidő. Megnő a szabadidő. Előtérbe kerülnek a szabadidő értelmes eltöltésének kérdései.

Szándékosan vittük a kelleténél messzebb a gondolatfűzést. De csak azért, hogy megjelölhessük a már érettnak minősített információs társadalom hipotézisének érintkezési pontját az utópikus kommunisták elméletével. De hát mit mondhatunk minderről, amikor két dolog mind világosabban jelenik meg. Az egyik, hogy a már lezajlott három, és a 21. század első évtizedében lezáruló negyedik ipari forradalom valóságos rablógazdálkodást honosított meg, amely még a 21. században a termelés viteléhez kimeríti az – ez idő szerint – nélkülözhetetlen, meg nem újítható erőforrások egy részét. Amellett a megújítható természeti erőforrások károsításával fokozódó veszélynek teszi ki az emberi élet feltételeit. A második az, hogy a kialakult helyzetre tekintettel a közgazdaságtan értékrendjében

- a termelési tényezők optimális társításával elérhető maximális gazdaságnövekedés helyett
- a természeti katasztrófa elkerülését szolgáló normatívák szem előtt tartásával meghatározódó fenntartható gazdaságnövekedés, illetve az ehhez szükséges feltételrendszer megteremtése vált fő stratégiai kérdéssé.

Mindezek tükrében egyszerűen nem lehet egyetérteni az információs társadalom alapgondolatával.

Áruterelés, elektronika és internetgazdaság

Tegyük a dolgokat a helyére! Észrevételeket tettünk az informatikának a stratégiai kutatások középpontba állítása ellen. De nem vitatjuk központi jelentőségét. Csak azt kívánjuk hangsúlyozni: az emberiség a 21. század fordulóján olyan kihívásokkal szembesül, amelyekben egymástól független – valamilyen módon egymással érintkező – stratégiai programok sikeres kivitelezésével lehetünk úrrá. E programoknak a közgazdaságtannal összefüggő elemeire a zárófejezetben fogunk rámutatni. Itt csak a közgazdaságtani téziseknek az elektronikus világháló megjelenése miatt szükséges újrafogalmazására korlátozzuk a figyelmet.

Az informatika közgazdaságra gyakorolt hatásának leglényegesebb területe az áru és a tőke közötti kapcsolati rendszerben jelölhető meg. Ezzel már ak-

kor megismerkedtünk, amikor e mű első részében a közgazdaságtan klasszikus tételeinek válságáról esett szó. A mennyiségi pénzelmélet érvényét veszítette, pedig a piaci árszabályozás és az aranyvaluta mellett ez a hagyományos közgazdaságtan harmadik legfontosabb hipotézise. Ennek az elektronikus üzletvitellel való összefüggését ott csak érintettük. A tőkepiac kiemelkedő jelensége miatt azzal e fejezetben különállóan foglalkozunk.

A következőkben a gazdaság reálszféráját, az árutermelés és az internetgazdaság kapcsolódó kérdéseit vesszük szemügyre. Ehhez azonban előbb tisztáznunk kell az internetgazdaság fogalmát. Az UNESCO-ban még a 20. század hetvenes éveiben viták folytak az „Új Információs Világrend”-ről. Ezeket veszi alapul Tamás Pál a netpolitikai foratókönyvről készített tanulmányában.¹⁵ Ezekben a vitákban felváltva használták

– a globális információs társadalom (GIS) és

– a globális információs infrastruktúra (GII)

fogalmakat. A GIS inkább a szociális dimenziókat, a GII pedig az információs társadalom gazdasági elemeit helyezi előtérbe. Az OECD-dokumentumok e két fogalmat GII–GIS formában használják, amivel jelezni kívánják: az infrastruktúra a munkahelyteremtéssel és a gazdasági tevékenységgel, illetve azok még a társadalmi célokkal és aspirációkkal is szoros kapcsolatban vannak vagy lehetnek.

Az információs világháló kiépítése és fejlesztése iparágak, szakmák egyre bővülő körének megjelenésével járt. Ez a számítógép, a digitalizáló eszköz, a különböző rendszerek közötti átjárhatóságot biztosító felszerelés, a legkülönbözőbb szerelések stb. gyártását, összefoglalóan: a világhálónak és az ahhoz való hozzáférésnek műszaki alapjait jelenti. Az ilyen átfogóan értelmezett elektronika a gazdaságilag fejlett ipari országokban egyre növekvő súlyt képvisel az ipari termelés árszerkezetében. Ezt már akkor érzékelhettük, amikor az informatikának a negyedik ipari forradalommal való kapcsolatát tárgyaltuk.

Figyelemre méltóak Fodor Istvánnak az elektronikai ipar sajátosságaival foglalkozó fejtegetései.¹⁶ Erre az iparágra különösen áll ugyanis, hogy a verseny globalizálódása stratégiára épülő, eredményes és jövőálló, üzletcentrikus vállalatirányítást követel. Ez annyiban tér el a korábbi piacgazdasági versenyképességi alapkövetelménytől, hogy itt „nagyban megy a játék”. Sokszor néhány százaléknyi képességen múlik egy óriásvállalat léte, jövője. Egy sikeres szövetség cégek tömegét tudja lehetetlen helyzetbe hozni; vagy döntő lehet, hogy ki jelenik meg hamarabb egy termékkel a piacon, vagy kinek a terméke válik szabvánnyá.

15 Tamás P.: Netpolitikai foratókönyvek. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

16 Fodor I.: Merre megy a világ gazdasága, merre mehetünk mi? In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

Ezen túl pedig olyan, alapvetően ellentmondó célokat kell a menedzsmen-
teknek megvalósítani, mint a csökkenő árszinten történő növekvő árbevétel
mellett a minőség és hatékonyság növelése a költségek csökkentésével egyide-
jűleg. Ezen követelmények teljesítéséhez már nem elég a hatékonyság szoká-
sos módon történő növelése, ezért megfigyelhető az iparágak struktúrájának
átrendeződése. Változnak a vállalatok tevékenységi határai. Változnak a be-
szállítói kapcsolatok. Általában növekszik a beszállítói tevékenység technoló-
giai szintje. A legtöbb elektronikai multinacionális cég a múlt század kilencve-
nes éveinek kezdetén is lényegében minden hardverelemet (fémszerkezet,
műanyag elemek, kábelek stb.) maga gyártott. Ma már az elektronikus elemek
nagy részét is beszállítótól vásárolja. Természetesen ez már egy más megren-
delő-beszállítói kapcsolat, hisz a folyamatos technológiai fejlesztés, a bizton-
ságos szállítás, a minőség szorosabb, professzionálisabb kapcsolatot igényel.
A hagyományos nagy világcégek fokozatosan leépítették hardvergyártásukat.
Ennek az ipari átrendeződésnek egy másik, szélsőséges példája az a garázsból
indult informatikai világceg, amelynek lényegében nincs berendezésgyártása.
Minden hardvert partnercégekkel gyártat.

A gyártói szférában gyorsan és jelentősen változik a hardver és a szoftver
aránya az utóbbi javára. Például a távközlés, az informatika területén ez (a va-
lódi termelési költségátfordítás alapján) már eléri a 70% szoftver, 30% hard-
ver arányát. A hardverméretek zsugorodnak, hisz a mikroelektronikai elemek
teljesítménye már kevesebb, mint másfél év alatt megduplázódott. A méret-
csökkenés és a robottechnika fejlődése következtében rohamosan növekszik
egy-egy gyártelep termelési kapacitása, azaz koncentrálódik a berendezés-
gyártás.

A szoftver esetében – a gyártási együttműködés szempontjából – fordított
a trend. A növekvő mennyiség, az egyre bonyolultabb rendszerek, a szolgál-
tatások bővülése, a szabványos és a felhasználói alkalmazások kombinációja a
szoftvergyártás decentralizációját hozta. Ez egyre táguló technológiai, inno-
vációs tér, ahol új szabályok, új sebességi és minőségi kritériumok jelentek
meg. Ez az a terület, ahol a képzettség és a képesség a legfontosabb.

Egyre bonyolultabbak a rendszerek, egyre összetettebbek a feladatok. A ver-
tikális ipari specializálódás a rendszerintegrátori irányba halad. Egyre jobban
terjednek az úgynevezett „nyitott rendszerek”, ahol az univerzális és minden
gyártó által hozzáférhető interfészek segítségével – azaz gyártófüggetlen
részekből – építik fel a teljes rendszert, vagy annak egy részét. Az új univerzális
és globális technológiákat (például a harmadik generációs mobil kommunikáci-
ót) már egyetlen óriás cég sem képes egyedül, a kívánt sebességgel kifejleszteni.
Ezek a technológiai együttműködésre létrejött szövetségek elsősorban a világ-
szabványokon keresztül az új alkalmazások főszereplői.

Irányítsuk ezek után a figyelmet az árutermelő gazdaságban a régiről az
internetes információs technikára való áttérés kérdéseire. Mit is jelent az

internet üzleti célú alkalmazása? Azt, hogy a kommunikációban – ahol erre lehetőség kínálkozik – áttérnek a hálózathasználatra, aminek legáltalánosabb formája az elektronikus levelezés.

Ilyenkor – *Nyíri Kristóf* kifejtése szerint – az írott üzenetek cseréje tetszőleges számítógéphasználók között telefonvonalakon (és/vagy széles sávú kábeleken), valamint nagy teljesítményű közbeiktatott számítógépeken (szervereken) keresztül történik. Az egymáshoz kapcsolódó hálózatok hálóján áthaladva, egy-egy e-posta (e-mail üzenet) általában másodpercek alatt rendeltetési helyére ér, s percekben belül megérkezhet a válasz. Az e-mail könnyen továbbküldhető valamely harmadik címre; s már eleve egynél több személynek – akár százas vagy ezres nagyságrendű címlistáknak is – címezhető.¹⁷

Az internetgazdaságot úgy foghatjuk fel, mint a vállalatok webbes, ügyfélcentrikus jelenlétét, illetve a vállalati üzletpolitikának e technikán alapuló vitelét. A jobb áttekinthetőség érdekében, végletesen gondolkozva, a termelés és értékesítés folyamatait a kínálat (vállalat) és a kereslet (fogyasztó) oldaláról a gazdaság hagyományos és elektronikus úton szervezett rendszerében vetjük egybe. Ha az összehasonlítást a kritikus döntésekre korlátozzuk:

- a termelési oldalon a fejlesztés, az áruszerkezet, annak szabályozó mechanizmusa, a marketingpolitika és annak visszacsatolása a termelési politikára jelenthetik az elhatároló pontokat
- a fogyasztói oldalon a beszerzés helye, a rendelkezésre álló jövedelem azon része tekintetében pedig, ahol fennáll a választási lehetőség a fogyasztásra és a megtakarításra fordított rész meghatározása, végül pedig a fogyasztói preferencia rangsora tekintetében lépnek fel módosító tényezők.

A gazdasági mechanizmus hagyományos rendszerében a piaci közreműködők általában a személyes érintkezés, a reklám, a banki kapcsolatok, a mérleg és más statisztikák nyújtotta információk alapján hozzák a döntéseket és bonyolítják az árucserét, amelyek függvényében a termelői oldalon minden kiégésül a fejlesztési, a fogyasztási oldalon pedig a megtakarítási döntésekkel. Ezeknek a döntéseknek a rendszerén mit sem változtat a cselekvési mozzanatok elektronikus útra terelése, de a) a döntések tartalma és b) a bonyolítás technikája tekintetében lényeges, olykor alapvető különbségek adódhatnak. A világhálóra támaszkodó termelés-elosztás szervezés internetgazdasági alapra helyezése négy területen teremt változásokat:

- a) A fejlesztési politikában az ajánlati feltételekre kiírt internetes pályázatok esetén mind a telephely megválasztása, mind a beszerzési ár optimalizálása terén.
- b) A gyártásszervezésben a bedolgozóhálózat optimális kialakítása és a legelőnyösebb beszerzési anyag stb. árak biztosítása tekintetében.

17 Nyíri K.: Globális társadalom, helyi kultúra. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

c) A marketingpolitikában új vevőkör kialakításában.

d) A fogyasztók oldaláról nézve a legelőnyösebbnek tűnő beszerzési források megismerésében, aminek főként a nagy értékű tartós használatul szolgáló termékcsaládokban van megkülönböztetett jelentősége.

Az internetgazdaságon alapuló árutermelés esetében két tényezőt külön is figyelembe kell venni. Az egyik az ily módon elérhető munkaerő-megtakarítás. A másik az internetgazdaság bővülő szolgáltatásai. Mindezek együtt új mozgástörvényeket honosítanak meg az árutermelésben. Meghatározó tényezővé válhatnak a fejlesztési politikában, az áruszerkezeti stratégiában, a termelővállalat és a kereskedelem kapcsolati rendszerében. A régi és az új cél ugyanaz: a versenyképesség, a tőkemegtérülés optimalizálása. És éppen ez szabályozza – a feltételek megléte esetén – a különböző profilú és nagyságú vállalatokat, áttérjenek-e vagy sem a régiről az új kommunikációs rendszerre, valamint azt is, hogy ezt milyen módon, milyen menedzsmentszférákban tegyék.

A világgazdaság néhány ezzel kapcsolatos kérdésének vizsgálatát tűzte napirendre Fodor István már idézett írásában.¹⁸ Utal azokra az évenként megismétlődő elemzésekre, amelyeket a World Economic Forum 42–45 országra kiterjedően végez a versenyképességi rangsor megállapítására. A rangsor felállításánál öt tényezőt vesznek alapul. Ezek: költség, termelékenység (hatékonyság), innováció, oktatás, minőség. Ezen paraméterek súlya eltérő, ám a legtöbb esetben a költség hatása közel annyi, mint a másik négy paraméteré együtt. Természetesen a gazdaság különböző szegmenseiben eltérőek ezek az arányok. A verseny fejlettebb szakaszában a kiváló minőség alapfeltétel, így ez nem szokott az elemzés tárgya lenni. A költség még sokáig meghatározó lesz a termelő-, szolgáltatóágazatok versenyképességében. A költségeken belül a bérjellegű költségek a döntőek. A bérjellegű költségszinteket gyakran használják egy-egy ország aktuális versenyképességének egyszerűsített összehasonlítására.

Az információs forradalom viszonyai között azonban az oktatás egyre nagyobb szerepre tesz szert. Egyre több jel utal arra – Fodor István megállapítása szerint –, hogy még a legjobb helyzetben lévő országok sem tétlenkedhetnek, hiszen a hagyományos oktatási értékek is csak megújulva tudnak a versenyképesség motorjává válni. A leggyakoribb tanácsok:

- sürgősen intenzív kapcsolati rendszert kell kiépíteni az étellel, a gazdasággal;
- a széles körben alkalmazni kell a legújabb információs technológiát;
- fel kell számolni az „egy életre” szóló képzést (ez több, tradicionális szemléletű európai ország problémája);

18 Fodor I.: Merre megy a világ gazdasága, s merre mentünk mi? In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

- növelni kell a minőségi képzésben részt vevők létszámát.

Néhány európai társadalomban a tíz-húsz évvel korábbi erős szociális tudat kevésbé ambicionálta a továbbtanulást, és ezzel leértékelte a diplomát. Ugyanitt napjainkra – a fejlett technológiák területén – a jól képzett szakemberekből jelentős hiány alakult ki. A legintenzívebb oktatási reformok ezekben az országokban folynak. Mindezt jól megérthetjük, ha az „információs analfabetizmus”-ra mint korunk új jelenségére gondolunk. Ezen csak az elektronikus írásbeliség elterjedésével lehet úrrá lenni. És ez még mindig csak egyike – és nem is a legfontosabb – azon ismeretanyagoknak, amelyek elsajátítása az internetes stratégiák jelentőségének felismerése és sikeres alkalmazása szempontjából alapvető jelentőségű.

A 21. század kapitalizmusára való felkészüléssel foglalkozó munkájában Robert Reich a munkavégzések három kategóriáját különbözteti meg. Ezek:

1. A rutin termelőszolgáltatások (futószalag mellett dolgozó fizikai munkások vagy éppen a számítógépes könyvelést és adatfeldolgozást végzők).
2. Személyes szolgáltatások (pincérek, titkárnők, autószerelők stb.).
3. Szimbólumelemző szolgáltatások (tudományos kutatók, tervezőmérnökök, szoftverfejlesztők, újságírók stb.). E harmadik csoporthoz sorolhatók munkája kapcsolódik mindinkább a számítógép-hálózat használatához.¹⁹

A hálózati rendszerben működő számítógép a világ bármely tájékáról nyert információt együvé rendezi: adatok, szövegek, képek és – úgy tűnik – hangok útján új logikának nyit utat. Ma még inkább csak a kezdetén vagyunk azoknak a vizsgálatoknak, amelyek révén megismerhetjük az internet nyújtotta lehetőségeket. Az ún. UNIWORLD-program azoknak a kutatásoknak az összegeződése, amelyek társadalomelméleti-ismeretfilozófiai kutatások révén a szimbolikus és a fizikai-társadalmi viták szerveződésének új elméletét hivatott megfogalmazni. Nyíri Kristóf idézett írása betekintést nyújt az e téren eddig végzett kutatásokba.

Az ezredfordulón az áttérésnek inkább csak a kezdeti nyomai érzékelhetők. Leginkább a multinacionális vállalatok reagálnak gyorsan az internetgazdaság nyújtotta lehetőségekre és teremtenek a maguk számára kedvező helyzetet: megnehezítve, úgyszólván kilátástalanná téve „külső” erőknél az általuk uralt piaci szférára való betörését. Tegyük azonban ehhez mindjárt hozzá: a 21. század induló éveiben a nagy és a közép nagyságú vállalatok is megkezdtek az átállást. Mi több: szaporodóban vannak olyan tevékenységi körök, amelyek egyszerűen kizárják magukat a piacról, ha nincs „honlapuk” az interneten. Az internetgazdaságnak már jelenlegi szakaszában is teret

19 Reich, R. B.: *The Work of Nations. Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*. New York, 1991.

nyert az a vélekedés, miszerint olyan vállalkozás, amely nem jelenik meg az interneten, „nincs is”.

Az internetgazdaság térhódítása új területet teremt az országok közötti fejlettségbeli különbség növekedésében. Ezt a digitális szakadék hozza magával. Ez is olyan akadályként lép fel, amely utópisztikussá teheti az egyébként természetes elvárást. Azt ugyanis, hogy a globális világgazdaság – legalábbis hosszú távon – egyenrangú integrálódás útján valósuljon meg. De azért hadd tegyük ehhez hozzá: a digitális szakadék nem szükségszerűen csak országok közötti viszonylatban érvényes. A lakosság eltérő hozzáférését jelenti az információtechnológiai infrastruktúrához, s az annak megértéséhez, „felhasználáshoz” szükséges tudáshoz. Ma a világ szegényebbik háromnegyede szinte teljesen híján van az információtechnikának, míg a gazdagok dúskálnak a számítógépek, az internet hozta bőségben.

Molnár Sándor a következőket írja: jelenleg csaknem 3 milliárd ember él kevesebb, mint napi 2 dollárból, s küszködik nap mint nap a megélhetésért.²⁰ Hiányzik ugyanakkor az infotechnológiai infrastruktúra is. A Világbank tavalyi, 2000-re vonatkozó felmérése szerint a fejlődő országok lakosságának mindössze 3%-a rendelkezik számítógépes s 2%-a internetes hozzáféréssel, szemben a fejlett világra jellemző 40, illetve 35% körüli aránnyal. Hasonló a helyzet a távközlés területén is, Afrikában átlagosan száz lakosra jut egyetlen vezetékes telefonvonal. Mindez azonban azt is jelenti, hogy az információs forradalomból kimaradó országok peremre kerülnek, s a nemzetközi munkamegosztásban már csak a legalsó pozíciókat képesek betölteni: exportjuk csupán a nyersanyagokra, alacsony feldolgozottságú termékekre korlátozódik.

Szakértők körében ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a digitális szakadék megszüntetéséhez önmagában nem elég az infrastruktúra megteremtése. Az legfeljebb a fejlődéshez szükséges kiindulópontot jelentheti – feltéve, ha sikerül szervesen beépíteni a társadalomba. A technológia önmagában ugyanis teljesen hatástalan, amennyiben hiányzik az a kellő tudással s hajlandósággal rendelkező réteg, amely ezeket a változásokat elindítja, és első lépéseit végrehajtja.

Az internet-kommunikáció biztonsága

Az elektronikus világháló megteremtése új lehetőségeket adott az emberiségnek, de az általa oltott problémákról sem feledkezhetünk meg. Ezek a problémák már ott megmutatkoznak, ahol azokról a fejlett világban otthonosan mozgó tudósaink nem, vagy alig ejtenek szót. Ez az ipari fejlettségben elmaradt, a

20 Molnár S.: *Adalék az internet kiépüléséhez*. OTKA-tanulmány. Budapest, 2001. (Kézirat gyűjtemény.)

nyugatitól eltérő kultúrát és értékrendet képviselő világ kihívása. Ezúttal nem a digitális szakadékra gondolunk. Ez ugyanis annak a gondolatfűzésnek a tartozéka, amely a homogenizált világ szempontjából közelíti meg a problémákat. E mű második kötetének első fejezetében, amikor a világrend alapkérdéseit vettük szemügyre, szót ejtettünk a társadalmi-gazdasági fejlődés azon hipotéziséről, amely a civilizációt a nyugati kultúrértékekkel azonosítja, a célt pedig ezeknek Földünk egészére való kiterjesztésében jelöli meg. A világháló kiépülését – ilyen megközelítésben – úgy foghatjuk fel, mint egy olyan infrastruktúra létrehozását, amely éppen erre az útra tereli földi világunk globalizálódását.

Közben hajlamosak vagyunk figyelmen kívül hagyni, hogy a világhálón megjelenő szövegek, képek, ábrák nem kizárólag a tudományos kutatást segítik, de megjelenik a fogyasztói társadalom sajátos informatikája is az összes árnyoldalával együtt. Más kultúrévezetekben ez ellenérzéseket táplál, egyben belső konfliktusokat is teremt. Például a radikális talib kormány Afganisztánban 2001 nyarán iszlámellenesnek nyilvánította és betiltotta az internet használatát. A talibán nem veti el alapjaiban az internetet, ám azt obszcén, erkölcstelen és iszlámellenes tartalom terjesztésére használják és ettől a káros befolyástól kívánja megvédeni az országot – indokolta a döntést a rezsim külügyminisztere. Habár egy ideig bizonytalanság uralkodott azzal kapcsolatban, hogy az intézkedés vonatkozik-e az országban tevékenykedő nemzetközi segélyszervezetekre, hamarosan kiderült, hogy a tilalom teljes. Ennek megfelelően nem csupán a magánszemélyek és a vállalatok, hanem az állami szervek és a kormányhivatalok számára is szigorúan tilos a világhálóra kapcsolódni. Ennek a döntésnek nincs precedens értéke.

A francia Reporters Sans Frontiers (RSF) médiajogi figyelőszolgálat 2001. évi jelentésében jelezte: földünk negyvenöt országában korlátozzák kisebb-nagyobb mértékben a háló használatát, köztük húsz ország Afganisztánhoz közelálló módszert követ. Az intézkedések általában a forgalomkorlátozás különböző módszerein alapulnak. Szaúd-Arábiában állami társaság mellett 37 magáncég is rendelkezik az internetszolgáltatás jogával. De a teljes adatforgalom szűrőszoftverekkel felszerelt állami szervereken keresztül folyik. 2001-ben mintegy 400 ezer site szerepel a szaúdi tiltólistán. Ugyancsak szűrőket alkalmaz Irán. Az iszlám köztársaság hatóságai számára vörös posztónak számít a szex, a vallás, Izrael és az Egyesült Államok, illetve bármiféle iszlámmal szemben kritikus tartalom. Kína vegyes rendszert alkalmaz. A szűrőszoftverek mellett minden netezőnek regisztráltatnia kell magát a hatóságoknál. De tegyük mindehhez hozzá: még a legszigorúbb szabályozottság mellett is léteznek kiskapuk. Nem tudják például megakadályozni a mobiltelefonos vagy műholdas összeköttetést.

Ha eltekintünk attól a húsz országtól, amely a 20. század végén kirekesztő politikával kívánta a kommunikációból kirekeszteni, ill. a forgalom ellenőrzésével kordában tartani az internet-kapcsolattartást, a világhálót alapvetően

mint szabad médiumot kell tekintenünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindez jogi rendezettség nélkül épült be a kommunikációs rendszerbe. Eleget az Európai Unióra utalunk. Olyan transznacionális kommunikációs rendet kívántak létrehozni, amely megfelelő versenyhelyzet megteremtését szolgálta. Tamás Pál ad erről jó áttekintést már idézett írásában.²¹ Eszerint az EU a távközlési hálózatok hibernálásával szinte valamennyi alapvető dimenzióban egységes rendet teremtett. Ezek kiterjedtek:

- a programelosztó hálózatokra, a televíziót is ideértve (1989);
- a tartalompolitikára (1995–1996);
- a szellemi termékek jogvédelmére (1952, 1993, 1995);
- a szolgáltatások piacának megnyitására (1990, 1994, 1995);
- a szabad hozzáférésre (1990);
- a versenyre (1991, 1993, 1995);
- az alternatív infrastruktúrára (1994, 1995);
- a kábeltelevízióra (1994, 1995);
- a mobil távközlésre (1994) valamint,
- a műholdas kommunikációra (1996).

Minden jogi rendezettség ellenére hangsúlyozni kell azt a minőségi különbséget, ami akkor adódik, ha az információáramlás korábbi tiltó, kevésbé zárt rendszeréről annak többé-kevésbé nyitott rendszerére térnek át. A „többé-kevésbé” megjelölés indokolt. A levéltitkot meg lehet sérteni. A telefont le lehet hallgatni. Ezek és a hozzájuk hasonló információ szerzések tilalmi rendelkezések alá esnek, ha csak nem tartoznak – törvényi felhatalmazás alapján – a bűnüldöző szervek jogkörébe. Az információs technika fejlődésével az abban érdekelt keresték és rendszerint meg is találták a kommunikálásnak azt a módját, hogy az információ zárt körben maradjon. Más a helyzet az elektronikus világhálózatnál. Itt:

- egyfelől a honlappal rendelkező internetes bármikor tetszése szerint helyezhet el szöveget, ábrát, képet a hálózaton;
- másfelől a biztonsági mechanizmussal felszerelt gépek ellenére a számítástechnikán nevelkedők körében a virtuózok valamennyi, a világhálóba bekapcsolt rendszert fel tudnak törni. A jogosulatlan behatolások (defacementek) száma a 21. század induló évében gyors ütemben nő.

Minden esetre tény: gyakran titkosszolgálati kapcsolatokkal is rendelkező maffiacsoportok *hackerekkel* együttműködve nagy aktivitást mutatnak a világhálón. Tevékenységük a bankkártyaszám-lopástól kezdve a zsaroláson át az üzleti titkokkal való kereskedelemig terjed.

2001. július 21-én a Las Vegasban megtartott *Black-Hat Briefings* szakkonferencia a járványos méreteket öltött hacking-jelenség miatt nagy nemzetközi érdeklődés mellett zajlott. Erről olvashatunk Molnár Sándor írásában. Ezen a

21 Tamás P.: Netpolitikai forгатatókönyvek. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

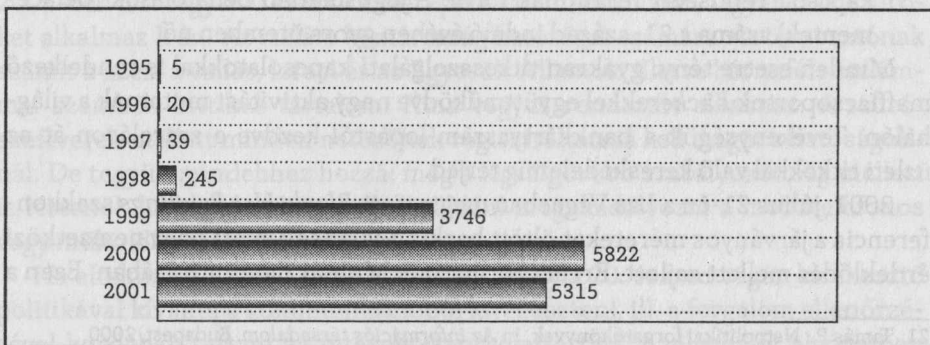
konferencián az ún. *Honeynet Project* lényegével ismerkedhettünk meg. Miről is van szó? Harminc számítástechnikusból álló csoport létrehozta a Honeynet Projectet, azaz a mézháló-tervet. Nem véletlen persze a mézesbödön elnevezés, hiszen a szakemberek célja az internet renegátjainak, a *hackereknek* a befogása. E célra speciális programokkal ellátott szervereket alkalmaznak, melyek úgy hatnak, mint a mézesbödön a medvére: ellenállhatatlan vonzerővel. A Honeynet Project célja a *hackerek* megfigyelése, módszereiknek s a behatolás kulisszatitkainak felderítése. Eszerint a mézesbödön-csoportot tudományos célok vezérlik, így az információkat az interneten, bárki számára elérhetővé teszik. Szakértők szerint ez rendkívül komoly lépés lenne, hiszen a hacking témakörét övező titokzatosság, illetve a támadások áldozatául esett vállalatok szemérmessége miatt igencsak kevés a „közkézen” lévő tapasztalat s adat. A Honeynet Project tapasztalatai ennek megfelelően komoly hozzájárulást jelenthetnek majd a védekezésben.

Nehezíti ugyanakkor a „mézesbödön-terv” megvalósítását az az alapvető követelmény, hogy a „célszemély” ne sejtсен semmit. Amennyiben ugyanis a rendszerbe behatoló „kísérleti nyúl” rájön, hogy egy üvegkalickában van, azonnal megváltoztatja viselkedését. Elmenekül, vagy pedig a természetestől eltérő dolgokat művel. Épp ezért a mézesbödön a megkülönböztethetlenségig hasonlít egy valódi, nemkívánatos célokat szolgáló számítógépes rendszerhez: öt, eltérő konfigurációjú szerver alkotja, s az alkalmazott operációs rendszerek is többfélék. Nem különbözik a legtöbb futtatott szoftver sem, így például a megszokottól eltérő biztonsági mechanizmus sincs a gépeken.

Mindenesetre a *defacementek* száma radikálisan emelkedik: míg 1995-ben ötöt, 1998-ban pedig 245-öt regisztráltak, addig 2000-ben 5315 volt a számuk (lásd a 2. ábrát).

2. ábra

Honlapeltorzítások (defacement) száma 1995–2002. május

Ez a jéghegy csúcsa, hiszen a jogosulatlan behatolások zöme észrevétlen marad.²² Mára kikristályosodott az általánosan elfogadott terminológia. Eszerint a *cracker* a szoftvertörő, aki a legális programokat „felnyitva” működőképessé teszi az illegális változatokat is. A *script kiddie* a kezdő hacker, alacsony tudással, aki behatolásait mások által megírt „támadási tervek”, az *exploitok* alapján hajtja végre. A *hackernek* két típusa van, a *black hat*, azaz fekete kalapos, és a *white hat*, azaz fehér kalapos, aki a rendszerek feltárt biztonsági lyukairól informálja annak tulajdonosát, míg a *black hat* saját szakállára ügyködik: adatot lop, átírja a honlapot (*deface-el*) „tör-zúz”.

Ez az áttekintés azt a célt szolgálja, hogy az olvasóval érzékeltessük: a rendszer még zavarokkal működik. És ez elsősorban a világhálózatnak üzleti célú információk szempontjából tűnik kockázatosnak. Ezért az sem véletlen, hogy stratégiai ügyekben a kommunikálásnál inkább a faxot és más módszereket alkalmazznak.

22 Molnár S.: *Adalék az internet kiépüléséhez*. OTKA-tanulmány. Budapest, 2001. (Kézirat gyánt.)

II. A pénzelmélet új alapokra helyezése

I. A pénz globalizált világpiaca

Klasszikus közgazdaságtan és pénzelmélet

Az *Annales* iskola neves képviselője, Fernand Braudel az európai gazdaságtörténet nagy részében, de legalábbis a 13. századtól, a gazdaságnak három jól megkülönböztethető szintjét tudta leírni: legalul a létfenntartást biztosító (a cserének többnyire naturális vagy archaikus formáit alkalmazó) gazdaságot; a fokozatosan terjeszkedő, a legújabb korban túlnyomóvá váló árutermelő (piaci) gazdaságot; s egy fölöttük mindenkor létező, hol kiterjedő, hol összéb húzódo kapitalista szektort, amely a távolsági kereskedelem, a hitelezés, a bonyolult pénzügyletek, a tőzsdei és tőzsdén kívüli spekulációk színtere.²³ Erre utal *Lányi Kamilla* abban az értekezésében, amelyben a globalizáció értelmezésével foglalkozik.²⁴ Braudel elmélettörténeti vizsgálódásai azért tűnnek fontosnak, mert felveti a kérdést: mi magyarázhatja, hogy amikor az angol klasszikusok önálló tudományként megalkották a kapitalista közgazdaságtan alapjait, ezt követően pedig elsősorban európai, majd egyesült államokbeli amerikai közgazdászok oly sokat tettek fejlesztéséért, egyszerűen elmulasztották, hogy megfelelő pénzelméleti keretét is kidolgozzák. Fogalmazzunk pontosabban: miért tartották elégségesnek, hogy a vizsgálódási kört leszűkítsék a termelés és a gazdaságfejlesztés finanszírozása, valamint a racionális nemzetközi munkamegosztás szempontjából nélkülözhetetlennek tartott aranyvaluta-mechanizmus problematikájára?

Plenter János a következőképp fogalmaz: a korábbi közgazdasági elméletek a gazdasági folyamatok egészét az ún. klasszikus dichotómia koncepciójával ábrázolták. E feltételezés szerint a gazdaságnak két szférája van: a reál- és a pénzügyi szféra. A teljes egyensúly úgy jöhet létre, hogy először a reálszférában kialakulnak a javak egymáshoz viszonyított egyensúlyi arányai a kereslet és kínálat közvetítésével, majd ezen az alapon létre jönnek a pénzben kifejezett nominálárak, és a kialakuló általános árszintet a pénzügyi szférában létező pénzmennyiség határozza meg. Ebben a felfogásban a pénz szerepe semleges.

23 Braudel, F.: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle*. 2. Les jeux de l'échange. Paris, 1979.

24 Lányi K.: Vázlat a globalizációnak nevezett jelenségkör értelmezéséről. *Közgazdasági Szemle*, 2001. június.

A valóságos egyensúlyi folyamat a reálszférában történik, amire a pénz csak passzív módon reagál.

Ez némileg érthető lehetett a 18. és részben a 19. században, amikor a bankok és a nem bank pénzintézetek kiépítettsége még alacsony színvonalon állt, ill. tevékenységük jórészt az iparosítás finanszírozására összpontosított. De már más volt a helyzet a 20. században. A határhaszon-iskola képviselői, miközben nagy erőfeszítéseket tettek, már csak a kapitalizmus marxi kritikája ellensúlyozása végett is a munkaérték-kategória „likvidálása” érdekében, szinte teljesen mellőzték a közgazdaságtan pénzelméleti megalapozását.

A közgazdaságtan elmélettörténetét művelők körében általánosan elfogadott a határhaszon-iskolát neoklasszikus elméletként ábrázolni. De talán nem követünk el hibát, ha a klasszikus tanítás történeti folyamatában a klasszikus és a neoklasszikus iskola mellett a fejlődő harmadik fokozatanak a modern iskolát tekintjük, és annak képviselői körében elsősorban J. M. Keynes, valamint J. Schumpeter munkásságát említjük. Plenter János szerepüket külön is kiemeli a pénz közgazdaságtani problematikájának megalapozása szempontjából.²⁵

Keynes alapvető művében elemezte a modern világ pénzfolyamatait, főleg a kamatláb és a pénz összefüggésében. Elemzéseiből arra az igen lényeges következtetésre jutott, hogy a kamatláb nem hat automatikusan a megtakarítások és a beruházások egyensúlyi helyzetére, minthogy azokat – ti. a megtakarításokat és a beruházásokat – a piaci tényezők egymástól függetlenül határozzák meg, részben éppen a pénz és a kamatláb sajátos jellemvonásai miatt. A pénzkamatláb jelentősége – írja – azon jellemvonásoknak a kombinációjából ered, miszerint a likviditásmotívum hatása miatt ez a kamatláb valamelyest kevésbé reagál a pénzmennyiség és a gazdaság más, pénzben mért formái közötti arányok változásaira, és hogy a pénz termelési és helyettesítési rugalmassága nulla (illetve nulla lehet az első és elhanyagolható a második esetben). Az első feltétel azt jelenti, hogy a kereslet túlnyomóan a pénz felé irányulhat, a második, hogy ez esetben nincs mód több pénzt gyártani munkaerő bevonásával, a harmadik pedig, hogy eközben semmiféle más tényező sem hozhat enyhülést, még ha hasonlóan jól ellátná a pénz kötelességeit, és akkor sem, ha a tényező eléggé olcsó is lenne. Az egyetlen enyhülés – a tőke határhatékonyságában bekövetkezett változástól eltekintve – csak a pénzmennyiség növekedéséből származhat (amennyiben annak likviditási rugalmassága nem változott), vagy – ami formailag ugyanaz – a pénz értékének az emelkedéséből, ami növekvő pénzszolgáltatokat tesz lehetővé az adott pénzmennyiséggel.²⁶

Schumpeter pedig arra mutatott rá, hogy a pénz szerepe a gazdaságban elsődleges a reálszférával szemben.²⁷ A pénzpiaci eseményekre vetett futó

25 Plenter J.: *Amit a pénzről tudni kell*. Budapest, 1998.

26 Keynes, J. M.: *The General Theory of Employment Interest and Money*. London, 1970.

27 Schumpeter, J.: *Das Wesen und der Hauptinhalt der Theoretischen Nationalökonomie*. Berlin, 1970.

pillantásból is megtudható – írja –, hogy a tőzsdei spekulációkat éppúgy a bankok szabályozzák, mint az ipari és a kereskedelmi életet, egyszer fékezve, más-kor lendítve.²⁸

Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell: mind Keynes, mind Schumpeter kutatótevékenysége arra a történelmi időszakra esett, amikor még általánosan elfogadott volt az aranyvaluta hipotézise. Ennek mechanizmusát a 20. században két világháború kötött gazdálkodása zavarta meg, de a háborús gazdálkodást mindig is kivételes állapotnak tekintették. Igaz az is, hogy a második világháború után a Breton Woods-i megállapodás, és annak keretében a Nemzetközi Valuta Alap, ill. a Világbank létrehozása a klasszikus aranyvalutától lényeges pontokban eltérő nemzetközi együttműködési mechanizmust vezetett be. De az uralkodó közgazdasági nézet szerint ez inkább csak azt jelentette, hogy az angol font helyett az USA-dollár vette át a kulcsvaluta szerepét. Egyikük sem élte meg az arany monetáris detronizálását, a kizárólag a bizalomra alapozódó papírpénzrendszer működésbe lépését, amikor – általános szabályként – a nemzeti valuták relatív értékét a lebegő árfolyamok viszonyai között szabályozzák, tágabb teret engedve a valutát érintő fel- és leértékelési politikának. Így azokat a változásokat sem mérlegelhették, amelyeket egy ilyen valutamechanizmus a jegybank és a kereskedelmi bankok kapcsolatában teremt, figyelembe véve a bankok hitelpénzteremtő képességének növekedését.

A pénzelméleti vizsgálódások elhanyagolását leginkább az a mód jelzi, ahogyan a klasszikus tanítás a fogyasztó közgazdaságtani funkcióit meghatározza. Egyfelől az árutermelés központi szereplőjeként írja le: az árucserét a fogyasztói preferenciarendszerre alapozza. Másfelől azonban a fogyasztói pénzgazdálkodást nem vizsgálja teljes körűen. Az persze mindig is köztudott volt, hogy a megtakarítással rendelkező fogyasztók egyben a pénzintézetek ügyfelei. A cél eltérő lehet. Fölös pénzüket értékmegőrzés végett takarékbetétként helyezik el. Vannak, akik kiegészítő nyugdíj- és egészségbiztosítási megállapodást kötnek. Ilyen és más esetekben – a közgazdaságtan feltételezése szerint – csak beépülnek abba a tőkepiaci láncba, amely annak rendje és módja szerint visszaáramlik a gazdaság reálszférájába. De ebbe a modellbe már nem fér bele a legjobb anyagi helyzetben élő fogyasztók szűk rétege, ahol a pénz pénzzel cserél gazdát és talán egyáltalában nem is kerül kapcsolatba az árutermeléssel.

Az elektronikus világháló és a pénz (tőke) szabad áramlása

Az információ és a pénz az a két terület, ahol a földi világunkat átfogó globalizálódás már az ezredforduló küszöbén végbement. Az információ vonatkozásában ezt az elektronikus világháló hozta magával. Ez egyben az egyik szüksé-

28 Schumpeter, J.: *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin, 1977.

ges feltétele a pénz világszintű globalizálódásának is. Vizsgálódásainkat most a pénz- (tőke-) áramlás kérdéseire terjesztjük ki. Idevágó fejtegetéseink több ponton kapcsolódnak azokhoz az ismereteinkhez, amelyet a pénzforradalom kifejtésekor szerezhettünk. Az ismételéseket lehetőleg kerülni kívánjuk. Erre csak akkor kerül sor, ha ezt a törésmentes gondolatfűzés megköveteli.

Itt van mindjárt a 20. század záró évtizedeiben pénzforradalomként jellemzett folyamat. Ezt az arany monetáris funkciójának detronizálása és az OPEC által végrehajtott világpiaci olajárrobbanás indította el. A Bretton Woods-i megállapodáson alapuló aranyklauzulát az USA hatályon kívül helyezte és bevezette a konvertibilis valutáknál a fix árfolyamokról az árfolyam-lebegtetésre való áttérést. Az iparilag fejlett, de deficitese olajmérleggel rendelkező országok a jegybanki pénzkibocsátásnál új kurzus bevezetésével, pénzűbőség teremtésével ellensúlyozták azt a kedvezőtlen hatást, amit a kőolaj relatív világpiaci árának emelkedése a gazdaságnövekedési ráta csökkenésében jelentett volna. Ugyanakkor számos OPEC-ország bankoknál helyezte el többszörösére nőtt felhalmozódó tőkéje nagy részét, miután meghaladta gazdaságuk abszorpciós képességét.

A bankok új kihelyezési lehetőségeket kerestek és találtak. Az új helyzetben megnőtt az árutermelést (a gazdaság reálszféráját) elkerülő pénz- (tőke-) piaci (a gazdaság pénzügyi szférájához tartozó) tranzakciók jelentősége. Ezzel új helyzet adódott a bankok pénzteremtő (hitelpénz-kibocsátó) tevékenysége számára. Kövessük nyomon Plenter János idevágó fejtegetéseit!

A papírpénzrendszerben a központi jegybankoknak messzemenően elsődleges szerepük van a mindenkorai pénzmennyiség szintjének a meghatározásában, amennyiben kizárólag ők nyomtathatnak bankjegyeket. Mégis, a piacgazdaságokban a jegybankok mellett létezik egy másik intézményrendszer, amely képes „pénzt alkotni” – ez pedig a bankrendszer. Ez a lehetőség a bankrendszer működési elveit meghatározó jogszabályokból fakad. A pénzteremtésnek ez a kettős rendszere tiszta formájában a 20. század elejére alakult ki. Eszerint a központi jegybank bankjegyeket bocsát ki kizárólagos joggal, a bankok pedig a hitelügyletekkel foglalkoznak, és az ennek kapcsán teremtett pénz a „hitelpénz”.

A hitelpénz létrehozásának a folyamata abból áll, hogy a bankoknak bizonyos – törvényben meghatározott – keretek között joguk van hiteleket nyújtani. Ehhez két feltételnek kell eleget tenni:

1. A banknál elhelyezett betétek egy bizonyos százalékát (általában 4–10% között) a bank köteles a jegybanknál letétbe helyezni, ez a kötelező tartalék. Ennek a követelménynek minden nap eleget kell tenni.

2. Amennyiben a banknak a kötelező minimumnál több pénze van a jegybanknál, azaz „felesleges tartalékkal” rendelkezik, akkor ennek az összegnek az erejéig újabb hiteleket nyújthat.

A hitelnyújtás a bank szemszögéből hitel, de a hitelt felvevő számára követelés a bank felé – még pedig a kapott hitel erejéig. Ezzel a követeléssel már fizetni lehet máshol fennálló tartozást, és rendszerint éppen ez történik, más-különbben nem is lenne szükség a hitelre. A bank pénzt teremt, amikor hitelez, minthogy a bank által nyújtott hitel ellentétele a bankmérleg passzíva oldalán mint látra szóló letét (követelés) jelenik meg, a látra szóló letét pedig pénz – hitelpénz.

És ezzel megindul egy láncreakció. A kölcsönző személy a kapott hitelből kifizeti a tartozását, esetleg egy másik banknál, ahol a kifizetés újból letétként jelentkezik, aminek a 90%-a újfent kikölcsönözhető... és így tovább, mígnem a fizetési láncolat utolsó tagjánál az új hitelnyújtás lehetősége végül is nullára csökken. A folyamat során az eredeti hitelnek kb. a tízszerese is lehet az az összeg, ami a különböző bankoknál együttesen mint új hitelpénz létrejön. Ez óriási erő összgazdasági méretekben, aminek a szerepét és gazdasági befolyását lehetetlen túlbecsülni.²⁹

Tegyük mindehhez hozzá: az árutermeléshez kapcsolódó banki hitelművelet forgási sebessége igazodik a termelési ciklusokhoz. Éppen ilyen alapon teszünk különbséget állótóke és forgótóke között. A pénzpiachoz kapcsolódó banki hitelműveletek forgási sebessége ettől gyökeresen eltér. Hiszen ezek általában rövid lejáratú spekulatív befektetések. Éppen ez magyarázza azt a tendenciát, amit a pénzforradalom vizsgálatakor megállapítottunk: a nemzetközi devizafor-galom és a külkereskedelmi forgalom közötti kapcsolat megbomlását.

Természetesnek tűnhet, hogy olyan viszonyok között, amit korábban pénz-forradalomként írtunk le, különféle elképzelések, ajánlások születnek a dol-gok normalizálására. Egyike ezeknek a *Lynden H. LaRouche* által képviselt gondolatrendszer, amely a „fizikai gazdaságtan” elméletén nyugszik. Ennek alapjait *Gottfried Wilhelm Leibniz* még a 17–18. században rakta le, majd a 18–19. század folyamán többek között *Alexander Hamilton*, *Charles Dupin*, *Henry Carey* fejlesztette tovább, hogy azután a 20. század vége felé újból felelevenedjék.³⁰ Lényege: elutasítja a gazdasági teljesítmények kizárólag monetáris kritériumait, velük szemben a tényleges, fizikai termelés előmozdí-tására, illetve a munka termelékenységének növelésére helyezi a hangsúlyt. A fizikai gazdaságtan radikálisan eltér az ún. makroökonómiai módszerektől, amelyeket a legjelentősebb közgazdászok és gazdasági intézetek is elfogadnak olyan befolyásos nemzetközi szervezetekkel az élen, mint a Világbank és a

29 Plenter J.: *Amit a pénzről tudni kell*. Budapest, 1998.

30 Az ezzel kapcsolatos ismeretanyag a nemzetközi Schiller Intézet által 1998-ban rendezett szeminárium kapcsán *A pénzügyi világválság elhárításához szükséges kormányzintű intéz-ke-dések* címen közreadott jelentésre támaszkodik. Ez a kiadvány Lynden LaRouche amerikai közgazdász három programnyilatkozatát és a személyével kapcsolatos információkat tartal-mazza. Budapest, 1998. november 6.

Nemzetközi Valuta Alap. A makroökonómiával szemben a fizikai gazdaságtan – LaRouche szerint – képes választ adni az olyan látszólagos gazdasági paradoxonokra, mint például, hogy miért beszélhettek az elmúlt években „növekedésről” és „gazdasági fellendülésről”, amikor a tényleges helyzet a reálgazdaság egyre gyorsuló összeszűkülését mutatja az egész világon.

Ennek az ellentmondásnak az egyik alapvető forrása a kizárólag monetáris ismérveket figyelembe vevő jelzőszámok általános használata. Ilyen például a GNP, amely a „gazdasági növekedés” mérésének kifejezetten torzító, sőt, félrevezető mérőszáma. Az egyik legnyilvánvalóbb probléma e mutatókkal kapcsolatban az, hogy a GNP-alapú elszámolás a gazdaság működésének szempontjából nem tesz lényegi különbséget termelő- és nem termelőtevékenységek között.

LaRouche szerint egy sikeresen növekvő reálgazdaságban más a helyzet. A gazdaság szempontjából a tényleges karbantartási, fenntartási költségek közé tartozik a termelésben közvetlenül részt vevő munkaerő-állomány anyagi fogyasztása (V) és az üzemek, illetve azok berendezéseinek karbantartási és lecserélési költségei (C). Hasonlóképpen a „hővesztesség” megfelelőjeként kezelhetjük a szolgáltatási szektor, a tudományos kutatás, a közigazgatás, az egészségügy, a nemzetvédelem, illetve az állam más lényeges funkcióinak munka- és eszköz-költségeit, a tisztán veszteséges, káros egyéb tevékenységekkel együtt (d). A nettó hasmos kibocsátás nagyságát ezek után úgy határozhatjuk meg, hogy a gazdaság teljes fizikai kibocsátásából (T) levonjuk a termelés V, C és d módokon elfogyasztott részét. A nettó kibocsátást, amelyet „nettó többletnek” vagy közgazdasági értelemben vett „szabad energiának” is neveznek, a következő képlettel határozhatjuk meg:

$$S' = T - (C + V + d).$$

Ezzel eljutottunk a lényeghez. Ha a gazdaságot egy végtelenül összetett gépezetként fogjuk fel, amelynek működését optimalizálni akarjuk, akkor az S' profit növelésének módja a C és V típusú fenntartási költségek formájában elszívárgó veszteségek, illetve a d típusú járulékos (overhead) költségek csökkentése lesz.

E – talán nem érdektelen – kitérő után érdeklődésre tarthat számot a LaRouche tervezte „új Bretton Woods”-i rendszer bevezetése, amiről 1998. március 18-án egy washingtoni konferencián adott elő. A javaslat öt pont körül csoportosult. Ezek:

1. A globalizációs korszak utópiája összeütközésbe került a valósággal. Két lehetőség áll előttünk: vagy megállítjuk a „globalizáció” folyamatát, és azonnal visszatérünk a szuverén nemzetállamok mint legmagasabb politikai egységek nemzetközi gazdasági rendszeréhez, vagy nem lesz lehetőségünk a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságból való gyors felépülésre.
2. A nemzetek belső gazdaságpolitikája és a nemzetközi gazdasági együttműködés modellje nem alapulhat máson, mint a II. világháború utáni újjáépítés során alkalmazott protekcionista szemléleten és módszereken.

A meghozandó intézkedéseknek konkrétan az 1958 előtti protekcionista gazdaságpolitikát kell követniük.

3. A szigorúan betartatott tőkemozgást és valutaszabályozást a szuverén nemzetállamok jogkörébe kell visszahelyezni, amely jogokat semmilyen régi vagy új nemzetek feletti intézmény nem gyakorolhatja a nemzetállamok helyett.
4. Az ipari, mezőgazdasági és infrastrukturális fizikai (nem szolgáltatás) termékek előállításának és kereskedelmének fejlesztése érdekében egy átfogó szigorúan protekcionista gazdaságpolitikát kell bevezetni a hitelkínálat erősen szelektív szabályozása segítségével. Ennek a protekcionista politikának az említett területeken ösztönöznie kell a termelést és a kereskedelmet, ugyanakkor élesen meg kell vonnia a hiteltámogatást más, ezektől eltérő területektől. A pénzügyi spekulációt teljes mértékben meg kell szüntetni és az ún. felhalmozódott „derivatíva” ügyletek behajthatatlan trillió dolláros tömegét egyszerűen törölni kell, mintha soha nem is léteztek volna. Általánosságban, a pénzügyi eszközök piaci értékének mérésére alkalmazott tőkeáttétel módszerét (financial leverage) be kell szüntetni, sőt meg kell tiltani, csakúgy, ahogy a „derivatívákat” is be kellett volna tiltani már bevezetésük pillanatában, mint amelyek kimerítik a nemzetek pénz- és monetáris politikája ellen elkövetett csalás gazdasági büntettét.
5. A nemzetközi kapcsolatok célja az, hogy a szuverén nemzetállamok önértékének elvét alapul véve létrehozzanak egy olyan általános szabályrendszert, amely biztosítja a nemzetállamok igazságos elveken alapuló közösségének kialakulását. Az „elvek olyan nemzetközösségét” (community of principle), amelyet még *John Quincy Adams* mint az USA államtitkára fogalmazott meg 1823-ban, az Egyesült Államok később Monroe-elvként ismertté vált politikai állásfoglalásában. Egy ilyen újonnan létrehozott államközösség szuverén nemzetállamai között a valutaátváltási paritások hozzávetőleges rögzítésének módszere és alapja a „fizikai termékek fogyasztói kosara” kell legyen. Ezt a mechanizmust a résztvevő országok között újra kialakított aranytartalék-rendszernek kell támogatnia, mert ez a valutaárak középtávú stabilitását elősegítő legalkalmasabb módszer.

Az ezredfordulón pénzforradalomként leírt állapot valóban annak jelzéséként értelmezhető, hogy csak a közgazdaságtan megújításával lehet képes a tudomány ellátni szerepét. Paradigmaváltásra van szükség. De a protekcionista gazdaságpolitikához való visszatéréstől – úgy ahogyan ezt LaRouche körvonalazza – megoldás aligha remélhető. A megoldás tehát nem

- a bankok és nem banki pénzintézetek tranzakcióinak olyan állami (jegybanki) kordában tartása, ami visszavezethet a mennyiségi pénzelmélet-hez igazodó pénzáramláshoz és nem
- az arany monetáris funkciójának visszaállítása, az aranyvaluta valamely lehetséges modelljének bevezetése.

Ilyenféle megoldásnak egyszerűen nem is lenne realitása. Csak a pénzügyi bürokrácia növekedését hozná magával, ami már eleve nehezen egyeztethető össze a klasszikus közgazdaságtan alaptételeivel. Már a pénzmosás körül lejátszódó fejlemények is világossá tehetik, hogy amit a fizikai gazdaságtan talaján a jogrend kijátszásával megy végbe és feketepiacot teremt, azt aligha lehet közvetett úton a pénzügyi szférában a pénzmosás megtiltásával visszajára fordítani. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az állam a pénzügyi jogosítványokat nem kötheti a működési kör pontos előírásaihoz, mint ahogy a hatékony bankfelügyelet és ellenőrzés indokoltsága sem vitatható. Amire utalni kívánunk, az sokkal inkább annak pusztá kinyilvánítása kíván lenni, miszerint a paradigmaváltás – legalábbis a közgazdaságtanban – nem annyira a revolúció, hanem az evolúció útján megy végbe.

Pénzintézeti világhálózat

A globalizált pénzpiacot a pénzintézeti világhálózat kiépülése alapozta meg. Ez a folyamat történelmileg a 20. század közepéig létrehozott pénzügyi infrastruktúrára támaszkodik. A felgyorsult gazdaságnövekedés, az egyre több országra kiterjedő iparosodás és az élénkülő nemzetközi munkamegosztás bankszerű kapcsolatok nélkül aligha mehetett volna végbe. Kialakult tehát – mégpedig világpiaci kitekintéssel – a bankok és a nem banki pénzintézetek egymással versengő hálózata, amely jellegére nézve árutermelés-centrikus volt. Tevékenységi köre persze szélesebb alapokon nyugodott. Szerepe mind az államháztartási (közületi) deficit finanszírozása, mind pedig az értéktőzsdéi tranzakciók bonyolítása terén jelentős. De nemcsak az árutermelés, hanem a gazdaság társadalmasodásának kapcsán is igény jelentkezett olyan intézményi rendszer megteremtésére, amely alapszerűen kezelni képes nyugdíj- és betegbiztosítási, valamint egyéb címeken is történő befizetéseket. Ezek is az árupiacon jelentkeztek intézményi befektetésként. Olyan üzletpolitikára rendezkedtek be, hogy – mint biztosítási alapok – fizetési kötelezettségeiknek mindenkor eleget tudjanak tenni.

A nemzetközi hálózattal is rendelkező bankok és más pénzintézetek alapján épült ki a 20. század második felében a pénzintézeti világhálózat. Ennek szerkezeti összetevőiről *Gál Péter* és *Simai Mihály* ad tájékoztatást.³¹ Kísérjük nyomon az általuk adott gondolatmenetet. Eszerint a pénzintézeti világhálózat gerincét a különböző típusú nemzetközi pénzügyi központok adják. A központok között sajátos hierarchiarendszer alakult ki fontosságuk és egymáshoz való kapcsolódásuk szerint. Három szintet különböztetnek meg. Az első

31. Gál P.–Simai M.: *Tézisek a nemzetközi pénzügyi központok kialakulásának feltételeiről és szerepéről*. Budapest, 1992, KHB Vezérigazgatói Tanácsadó Testület.

vonathoz azok a nemzetközi pénzügyi központok (a londoni, a New York-i és a tokiói) tartoznak, amelyek szerepe meghatározó a nemzetközi pénzügyi folyamatok valamennyi területén. A második vonalbeli nemzetközi pénzügyi központok (amelyek közül a párizsi, a zürichi, a frankfurti, az amszterdami, a chicagói és a szingapúri a legfontosabb) tevékenysége szintén globális hatású, de nem minden pénzügyi területen fontos. A hierarchiarendszerben kialakult és működik egy harmadik szint is, a kisebb helyi központoké, amelyek részben regionális szerepet, részben egyes funkciókra való koncentrációt látnak el, mint például Ciprus, Bécs vagy Milánó.

A jelenlegi világ gazdaságban meghatározó, hogy a különböző pénzügyi központok között jelentős a forgalom, különösen devizákban és derivátumokban. Az egyes központok már csak egymáshoz kapcsolódva képesek működni. A pénzügyi központok között a betétek, hitelek, értékpapírok, devizakereskedelem, kockázatos pénzügyi menedzsment, biztosítások, pénzügyi consulting megszerzéséért folyik a legerősebb verseny. E vonatkozásban a második, illetve a harmadik vonalbeli, specializált piacok lehetőségei szűkebbek, számukra inkább a rövid és középtávú pozíciók megszerzése reális.

Nagy jelentősége van a piaci szereplők összetételének. A nemzetközi pénzügyi központ tevékenységének résztvevői csak a nemzetközi pénzügyi hálózatokban és a nemzetközi pénzintézetekben elfogadott és számon tartott intézmények lehetnek. Az is lényeges, hogy milyen a pénzintézetek tevékenységi struktúrája, hány bank foglalkozik alapkezeléssel és külföldi elemet is magában foglaló ügyletekkel. Ennek alapján a pénzügyi központban egyaránt fontos, hogy jelen legyenek a nagy nemzetközi pénzintézetek képviselői, a legnagyobb pénzügyi szolgáltatók önálló részlegei. Az adott ország pénzintézeti képviselőinek tevékenykedniük kell egyéb nemzetközi pénzpiacokon is. A tőzsdei brókereknek ugyancsak össze kell kapcsolódniuk a nemzetközi központokkal. Az ügyfelek vonatkozásában döntő szerepet az intézményi beruházók játszanak. Ilyenek a nyugdíjalapok, befektetési alapok, biztosítótársaságok, amelyeknek nagy és likvid piacokra van szükségük értékpapírportfóliójuk hatékony kezeléséhez. Ugyancsak lényeges a transznacionális társaságok jelenléte, amelyek növekvő mértékben tartják tőkéjüket értékpapírokból, és amelyek rövid lejáratú likvid eszközeiket is maximális hozammal igyekeznek hasznosítani.

A pénzügyi központok és a nagy transznacionális bankok között is szoros kapcsolat alakult ki. A transznacionális bankok nemzetköziesedése részben e központokon keresztül valósult meg, másrészt tevékenységük a különböző típusú pénzügyi központokban való univerzális műveletekre összpontosul. A kölcsönhatások meghatározóvá váltak. A transznacionális bankok és a különböző szintű nemzetközi pénzügyi központok között szoros szinergiahatásrendszer alakult ki. A TNB-k egyre inkább az univerzális vagy erősen specializált, regionális pénzügyi központokban koncentrálnak tevékenységüket.

A pénzintézeti világhálózatot végül is úgy kell felfognunk, mint a kiterjedt nemzetközi fiókhálózattal rendelkező nemzeti bankok, intézményi befektetők (nyugdíj- és egyéb biztosítási alapok, a befektetési alapok és más portfólióbefektetők), a multi- (transz-) nacionális társulások, értéktőzsdék átfogó rendszerét, amelyek a pénz- és tőkepiacon, különösen az értékpapírpiacon és a devizakereskedelem terén tevékenykednek, és ahol a nemzetközi pénzügyi központok különösen a koordinációban, ill. a szervezésben meghatározó szerepet játszanak. E tekintetben Lányi Kamilla fejtegetései érdemelnek nagyobb figyelmet. Ő utal arra, hogy a pénz- és tőkepiacokra rendkívül sok órási, közepes és kis cég telepedett rá az elmúlt évtizedekben. Ennek egyik mutatója az, hogy a pénz-, biztosítási és ingatlanügyletek ágazatának részesedése a legfejlettebb országok bruttó nemzeti termékéből 5-6%-ról a 20. század utolsó évtizedében 20-25%-ra növekedett.

A helyzetet korábban a következőképp jellemeztük: az információ és a pénz az a két szféra, ahol a globalizáció – horizontális megközelítésben – már az ezredfordulón működött. A pénz globalizált világpiacának zárógondolataként hadd tegyük ehhez hozzá: a hálógazdaság jól szervezett működése azt is feltételezi, hogy a pénzintézeti világhálózat és az elektronikus világháló között széles alapon nyugvó kapcsolat létezzen. Ennek megvalósulása azonban jórészt a 21. század feladata. Az internetes banking-ügyletek csak az ezredfordulón bontakoztak ki. Európában pl. e téren Svédország vezette a rangsort. Utána Németország következett. Svédországban az internethasználók 44%-a végezte az ezredfordulón banki műveleteit on-line-on. Számos európai országban ez még csak 5-25% körül mozgott. Az európai átlag 34% körül alakult.

2. A pénz – termék

A közgazdaságtan kétdimenziós értékrendszere

A következőkben a közgazdaságtan paradigmaváltásának egyik alapkérdése vizsgálódásunk tárgya. Mondanivalónk szorosan kapcsolódik az áru-pénz megváltozott mozgástörvényeihez. Ezt alapozták meg a pénz globalizált világpiacáról szóló fejtegetéseink. De előtte némi kitérőt teszünk. Az olvasó feltehetően ezt úgy fogja értelmezni, hogy a dolgok jobb megértését szolgálja. A kitérés ugyanis visszakanyarodást jelent azokhoz a gondolatfűzésekhez, amelyeket a klasszikus közgazdaságtan és a pénzelmélet kapcsolatáról már megfogalmaztunk. Ezekhez hadd tegyük hozzá: a pénzelmélet a 20. század második felében jelentős fejlődést mutatott. A pénzelméletnek ez a fejlődése híven visszatükrözte azokat a változásokat, amelyek a pénz globalizált világpiaca kialakulásával a pénzkategória megváltoztatásában ment végbe.

De az a kérdés nem vetődött fel, vajon a gyakorlatból merített pénzülméleti ismeretek mennyiben vannak összhangban, ill. nincsenek-e ellentétben azzal, amit közgazdaságtan megjelöléssel oktatnak az egyetemi műveltség elnyeréséhez. Mert tény: annak, amit az ezredfordulón közgazdaságtan címen világszerte művelnek, édeskeves köze van a gyakorlat számára is hasznosítható valódi ismeretekhez. Ebben feltehetően két tényező játszik szerepet. Az egyik az eluralkodott eklekticizmus. A másik az a hibás hipotézis, mely szerint a gazdaságtudományok szakosított művelése szabad utat ad a dogmaként kezelt elemi ismeretek továbbélésének.

Tudatosan tartózkodunk név szerint is utalni azokra a közgazdászokra, akik jogosan „vádolhatók” az eklekticizmussal. Elégedjünk meg azzal: közöttük nem egy nagy tekintélynek örvend, tankönyvét számos egyetemen fő forrásanyagul használják, kutató munkásságát Nobel-díjjal jutalmazták. A tudománytól várható ismeretgyarapodást azok sem szolgálják, akik az idealizált formába öltöztetett szabad piaczgazdaság tantételeit az ún. „tisztá” (politikamentes) elmélet keretei közé helyezik és mint a racionális gazdasági cselekvés attribútumait fejtik ki. A „robinsonad-játékok”, a *homo oeconomicus*-modellek fontosak és hasznosak voltak az atlanti kultúra emlőin nevelkedő kutatóknak, az ember szabadságát hirdető természetbölcseleti eszmeáramlat uralkodó szakaszában, amikor a társadalmi-gazdasági fejlettség viszonylag alacsony szintjén nem ismerhették fel azokat a súlyos problémákat, amelyek akkor adódnak, ha a gazdálkodó ember az anyagi haszonleséstől vezérelve mind a természeti, mind az emberi erőforrások kizsákmányolása terén mindent megengedhetőnek tart.

Mondanivalónk rövid összegezése: a közgazdaságtan – mint a gazdaságtani ismeretek alaptudománya – elszakadt a gazdasági jelenségek feltárásától úgy, ahogyan azok a gyakorlatban jutnak érvényre. A feladat egyértelmű. A közgazdaságtant hozzá kell igazítani azokhoz a törvényszerűségekhez, amelyek a 20. század második felében a gyakorlatban utat törtek maguknak és a gazdaságban végbemenő folyamatok tényleges meghatározóivá váltak.

Amikor ezt a paradigmaváltást végrehajtjuk, nem teszünk mást, mint amit a 18. században az angol klasszikusok tettek. Nem „álom”-világot alkottak azt feltételezve, hogy a józan emberi belátás ebbe az irányba tereli a közügyeket. Ez nem a klasszikusoknak, hanem az utópikus kommunistáknak volt a jellemzője. A klasszikusok egyszerűen felismerték az emberi szabadságot hirdető természetbölcselet térhódítását az atlanti kultúróvezetben, és erre alapozva elemezték a szabad piac mozgástörvényeit. Ezek a törvények nem a tudomány erejével léptek működésbe. Az emberi tudás hatalma „csak” abban mutatkozott, hogy azokat a megismerés számára alkalmas módon fogalmazták meg és ezzel eligazodást adtak a társadalmi-gazdasági fejlődés mozgatórugóinak táplálásához.

A 21. század fordulóján pontosan úgy kell eljárunk, mint tették a 18. században a klasszikusok. Feladatunk azon pénzülméleti ismeretek közgazdaság-

tannal való szintetizálása, amelyek akkor vetődnek fel, ha detronizálják az arany szerepét a valutamechanizmusban, ugyanakkor a korlátok felszámolásával és a deregulációval szabaddá teszik a tőke (a pénz) nemzetközi áramlását. Valóban pénzforgalomszabályozási helyzet van dolgunk, és tisztázásra szorul, hogy mi az egyszerűen természetes velejárója egy olyan globalizációnak, amely során az emberi (állami) beavatkozás csak a fejlődési esélyek rontásával hozható működésbe és miképpen fogalmazhatók meg a világgazdasági mechanizmus javításra szoruló fogyatékososságai.

Arra nem vállalkozhatunk, hogy egy érett, mindenki számára elfogadható elméleti modellt tárjunk az olvasó elé. Az általánosan is elfogadható tantételek csak sokirányú nemzetközi viták végső eredményeként lesznek megfogalmazhatók. Viszont az is igaz: *Közgazdaságtan a globalizálódó világban* címmel átfogó mű megírására a szerző nem vállalkozhatott volna, ha nem jelölhetné meg azokat a támpontokat, amelyekre építve egy, az elektronikus világháló adottságaival és kényszerítő erejével is számoló pénzelmélettel integrált közgazdaságtan körülírható. Idevágó hipotézisünk lényege: az áruelemzés keretei közé illesztett egydimenziós értékrendszerrel át kell térnünk a pénzelmélet keretei közé illesztett kétdimenziós értékrendszerre.

Az áruérték (a munkatermék) és a fiktív érték (a pénztermék) az így megjelenő közgazdaságtan két központi kategóriája. Az előbbit az első kötet III. fejezetében, a másikat a IV. fejezetben tárgyaltuk. Ott esett szó arról, hogy a pénz megjelenése óta két funkciót lát el. Egyfelől serkenti az árutermelést, másfelől az árutermelést elkerülő tranzakciókkal pénztöbbletet teremt. Előbbi esetben a pénz mint termelési tényező tőkeként vesz részt a munkatermékek előállításában és értékesítésében. Utóbbi esetben a tőkét a pénzpiacon fektetik be, de ez a tevékenység kiterjed az ingatlanpiacra, nemesfémek, műtárgyak stb. vásárlására is.

Lényegében véve tehát a gazdaságfejlesztő és a kincsgyűjtő pénzfunkciót és a két funkció kapcsolatát és elkülönülését vesszük szemügyre. A kincsgyűjtés háttérben közgazdaságtani megközelítésben a valutákkal, részvényekkel és mindenfajta értékpapírokkal, az opciókkal stb. – összefoglalóan a derivátumokkal – folytatott kereskedelem áll. Minderről e mű első kötetének IV. fejezetében volt szó. Ugyanígy a globál devizakereskedelem belső szerkezetéről is, ahol

- a tranzakciók formái szerint megkülönböztetjük:
 - a) a spot-tranzakciókat (napi áras üzleteket),
 - b) a forward-tranzakciókat (határidős üzleteket), valamint
 - c) a futures és opciós tranzakcióformákat.
- a határidős üzletek időtartama szerint megkülönböztetjük:
 - a) a 7 napnál rövidebb,
 - b) a 8 naptól 1 évig terjedő, valamint
 - c) az 1 évnél hosszabb tranzakciókat.

A derivátokkal folytatott egyre változatosabb pénzügyi tranzakciók adják a pénztermékrendszert. Ezt szembesítve a munkatermékrendszerrel, kapjuk azt a kutatási keretet, amelynek bázisán a közgazdaságtan újszerű jelenségeit vizsgálunk kell.

A közgazdaságtan klasszikus tantételeit alapul véve a pénztermék megjelenését úgy kell értelmezni, mint a gazdaság pénzszférájának elszakadását a gazdaság reálszférájától. Az „elszakadás” egyfajta értelmezése szerint a bankok és a nem banki pénzintézetek

- nem forgatják vissza teljes egészében a gazdaság reálszférájába az ott keletkező és náluk lerakódó átmeneti tőkefelesleget, illetve
- a pénzpiacon fektetik be a kisbefektetők összegyűjtött megtakarításait, ha úgy ítélik meg, hogy ezáltal nagyobb profitra tehetnek szert.

Egy vonatkozásban a tőkecsere határozott előnyt élvez az árucserével szemben. Aki kellő felszereltséggel (internet) és kapcsolati rendszerrel a háttérben képes egyetlen szobában áttekintést nyerni a világ pénzpiacairól, minden kockázat nélkül végrehajthat spot-tranzakciókat. Ezzel lefölözheti a különböző regionális pénzpiacok közötti árfolyam- (ár-) különbségekből adódó nyereséget. Más a helyzet a forward-tranzakciónál. Itt a befektetés várható hasznához ugyanúgy kockázati elem kapcsolódik, mint az árupiacon. Ez a kockázat az árupiacon a termelési ciklus, a pénzpiacon a határidős üzletek időtartama függvényében kisebb-nagyobb. A 20. század utolsó évtizedének tapasztalataiból legalább két megállapítás adódik. Először az, hogy a gazdaság reálszférájában – leginkább a multinacionális vállalatok körében – előtérbe került az önfinanszírozáson alapuló termelésfejlesztés. Másodszor pedig az, hogy a vagyónátcsoportosulás, nyereség-veszteség, vagyonfelhalmozás és csődbe jutás a pénzpiacon tevékenykedők körében sokkal jellemzőbb, mint a gazdaság reálszférájában.

A bonyolult kérdések egész sorát veti fel, ha a pénztermék térfoglalását makrogazdasági összefüggésben vizsgáljuk. Ez vezet el:

- a Bretton Woods-i rendszer érvényének megszűnésével napirenden lévő valutaválsághoz;
- a pénzpiacokon növekvő szerephez jutó „forró pénzek” és egyes országok gazdasági stabilitásának ingatag alapjaihoz, valamint
- az állami gazdaságsszabályozás objektív szükségessége és gyengülő hatékonysága közötti ellentmondás dilemmáihoz.

A szabályozott papírpénz rendszere

A 21. század induló szakaszában minden bizonnyal – az ENSZ égisze alatt – erőfeszítések történnek konszolidált pénzügyi viszonyok megteremtésére. Ebből a szempontból kétségtelenül a valutamechanizmus és a tőkepiac kérdései állnak a figyelem középpontjában. Vegyük előbb a valutamechanizmust.

A 21. század fordulóján a világgazdaság valutáris viszonyai gyökeresen mások, mint a második világháború után voltak, amikor az ENSZ 1944-ben Bretton Woodsban konferenciát szervezett a valutaprobléma megoldására. Akkor a világgazdaság egypólusú volt, ma hárompólusú. Akkor az USD tűnt az egyetlen elfogadható kulcsvalutának. Igaz ugyan, hogy 1944-ben az USA-val akkor még szövetséges Szovjetunió is részt vett a Bretton Woods-i tárgyalásokon. De a rubel nem volt konvertibilis valuta, és a szovjet tervgazdaságban állandósult hiánygazdaság miatt e téren fordulattal nem lehetett számolni. Eltekintünk minden más implikáció kifejtésétől, ami megmagyarázhatja az akkori Szovjetunió távolmaradását a Bretton Woods-i megállapodástól. De ami a lényeg: ma az USD mellett a japán yen és az euró is olyan fizetőeszközök, amelyekkel számolni kell.

A Bretton Woods-i egyezmény különleges státust biztosított az Amerikai Egyesült Államok részére. Ennek a hátterében – erről már szót ejtettünk – az a kötelezettségvállalás áll, mely szerint a deviza külföldiek számára kívánságra minden korlátozás nélkül, hivatalos paritáson aranyra váltja át az USD-követeléseket. Ezt vonta vissza az USA-kormány 1972-ben. Sajátos helyzet állt elő. Megszűnt az aranymagvaluta, de az USA változatlanul megőrizte privilegizált helyzetét az IMF-nél és a Világbanknál, vagyis a nemzetközi pénzügyi intézményi rendszer két legfontosabb szervezeténél, melyeket a Bretton Woods-i egyezmény alapján hoztak létre.

Az USA-nak ez a kiváltságos helyzete mind az IMF, mind a Világbank stratégiai döntéseiben megmutatkozik. Az IMF-nél az ún. „pegged” árfolyam formájában: amikor ugyanis az IMF ösztönzésére számos ország nemzeti valutáját az amerikai dollárhoz rögzítette. A Világbanknál pedig az ún. „stand-by” hitelek folyósításánál alkalmazott előírások formájában. Ezek a hitelek – és erről is volt már szó – zöld lámpát jeleztek a pénzintézetek részére az adott ország hitelképességéről. Az elvárás pedig az USA értelmezésében írta elő a gazdaság liberalizálásának a Világbankkal egyeztetett módját és menetét.

Jogosan vethető fel: milyen alapon emelhetette ki az USA 1972-ben a Bretton Woodsban kötött megállapodás komplex rendszeréből a számára már terhes és teljesíthetetlenné vált aranyklauzulát és nyilvánította ezt érvénytelennek anélkül, hogy ilyen célból összehívott nemzetközi konferencián tekintették volna át az új helyzetből levonható következtetéseket? Ennek elmaradása indította el a valutaválságot és teremtett ellentmondásos és egyoldalúan az USA-nak kedvező viszonyokat a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. De ez már olyan időszakra esett, amikor egyre markánsabban mutatkozott meg az USA hatalmi fölénye, amit a nemzetgazdasági potenciál és az ország katonai ereje egyaránt alátámasztott.

Mindazonáltal a századforduló küszöbén mind nyilvánvalóbbá vált az egypólusú devizarendszerről a hárompólusú devizarendszer felé történő elmozdulás szükségessége. E tekintetben már a 20. században a japán yen pozíciójá-

nak erősödése érdemelt nagyobb figyelmet. Ázsiában egyre több ország fogadta el a japán valutát mint nemzetközi elszámolási egységet. Japán az ezredforduló külkereskedelmének felét már ilyen alapon bonyolította. Ezzel kikapcsolta – e körben – a dollár–yen árfolyamhullámzásából adódó kockázatot. Kialakulóban van, ha ugyan már nem jött létre, a nemzetközi elszámolások yenövezete. Mindez Európa viszonylatában a 20. század záró éveiben, marhánsan – az EMU-államok bővítésével – a 21. században megy végbe.

Ezek a folyamatok önmagukban is jelentősek a spekulatív tőkepiaci tranzakciók hatókörének szűkítése, az ún. „forró pénzek” gazdasági stabilitást veszélyeztető hatásának megfékezése szempontjából. Hiszen makrogazdasági megközelítésben egyetlen ország számára sem közömbös, hogy a spekulációs célzatú tőkepiac résztvevői milyen valutában érzik pénzüket biztonságban, ill. a rendelkezésükre álló információk függvényében e viszonylatban mikor és milyen nagyságú tőkeügyleteket hajtanak végre.

Mindazonáltal a japán yenövezet és az egyre inkább bővülő körben a közös valutaként működő euró nem ad teljes megoldást. Fennmaradt ugyanis az USA dollár–japán yen–euró árfolyamhullámzásaiból adódó kockázat, valamint az IMF és a Világbank szerepe a hárompólusú devizarendszerben. Ez elsősorban a fejlődő világban (de nem csak ott) válik a gazdasági helyzet és fejlődés lehetőségét meghatározó kérdéssé. A társadalmi-gazdasági fejlődést leginkább szolgáló valutamechanizmus szempontjából három kérdésnek van döntő jelentősége. Ezek:

- az arany lehetséges jövőbeni szerepe,
- a három kulcsvaluta árfolyamának mozgástörvényei és
- IMF és a Világbank statútuma.

Már utaltunk egy olyan elképzelésre, amely szükségesnek tartaná az aranynak valamilyen módon történő remonetarizálását. A világ gazdaságban lejátszódó, még inkább azonban a kibontakozódó folyamatok tükrében azonban úgy tűnik, ennek aligha van reális alapja. A kíváncsolsom persze nagyon is érthető. Történelmileg egyedül az arany szerepvállalásával sikerült többé-kevésbé szilárd valutaviszonyokat teremteni; persze csak olyan országok kapcsolati rendszerében, amelyeknek nemzeti valutája konvertibilis. Most ne gondoljunk a nemesfémeknek a gazdaságtörténelem során betöltött szerepére. Inkább csak az elmúlt néhány évszázad lebegjen a szemünk előtt. De azért még abban a történelmi időszakban is, amikor az arany képviselőjében a papírpénz (hitelpénz) bonyolította a forgalmat, csak a feltétlen bizalomra alapozódhatott a valuta deklarált értékének elfogadása. Teljes egészében ez volt a meghatározó az arany-mag-valutarendszer működőképességében a Bretton Woods-i egyezménytel teremtett közel negyedszázados időszakban. Ilyen bizalmat csak egyszer lehet játszani. Úgy vagyunk ezzel, mint a néhanapján hozott olyan törvényekkel, amelyeknek értéke abban rejlik, hogy alkalmazására soha nem kerül sor. Végső összegezésként így azt mondhatjuk: nem nagy a valószínű-

núsége annak, hogy a 21. században napirendre kerülhet az arany remonetarizálásának ügye.

Ha megértjük a piaci spontaneitásoknak, mindenekelőtt a tőkepiac hektikus nemzetközi mozgásának, a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt káros hatásait, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy egy papírpénzrendszer csak megfelelően szabályozott keretek között biztosíthat konszolidált viszonyokat. A 21. században ez a szabályozás csak a hárompólusú devizarendszer létezéséből indulhat ki. A valutáris együttműködés szabályozásánál nem a gazdaság reálszféráját kell meghatározónak tekinteni. Nem az az érdekes, hogy milyen súlyt képvisel az USA, az Európai Unió és Japán GDP-jében az egymás között bonyolított áru- és szolgáltatásforgalom. Egyrészt ugyanis egy szabályozott papírpénzrendszernek valamennyi piacgazdasággal rendelkező ország számára megoldást kell adnia. Másrészt pedig figyelemmel kell lennünk a pénz globalizált jellegére.

E mű záró (VIII.) fejezetében a 21. század várható fejleményeire kitekintve adunk összegezést a közgazdaságtan jelenlegi állapotáról. Nem biztos, hogy az olvasó mindenben egyet fog érteni az ott leírtakkal. Azzal viszont számolni lehet, hogy a fő következtetések tekintetében közel azonos megítélésekre juthatunk. Így elsősorban abban, hogy a világgazdaságról a 18–20. századokétól gyökeresen eltérő kép tárul szemünk elé. Ha csak a kontinensek közötti háború nem teszi semmivé sok generáció felhalmozott kultúrértékeit és a civilizált életmód feltételeit, felerősödnek az emberiség egymásra utaltságának érzetei és így a világszintű szervezethez szükségességük. A problémát éppen az okozza, hogy a hatalmi viszonyok rendkívüli módon megnehezítik az ide vezető úton történő előrehaladást. Mi mégis abból indulunk ki, hogy a józan belátás végül is érvényre tud jutni. Ez egyebek között elvezethet a policentrikus világgazdaság követelményével összeegyeztetett, szabályozott papírpénzrendszer megteremtéséhez is.

A szabályozott papírpénzrendszer kiépítése csak az IMF és a Világbank gyökeres átalakulásával mehet végbe. Nem ezeknek az intézményeknek washingtoni székhelyével van probléma. Sőt, ez egyenesen előny. Sok minden szól amellett, hogy az ezredfordulón a legerősebb gazdasági erőközpont adjon helyet a világunk egészét átfogó pénzügyi szervezethez intézményeinek, hiszen az Amerikai Egyesült Államok kiépülésének kezdetétől, az észak–dél háború lezárásától következetesen demokratikus berendezkedésű szövetségi állam. Csak azt a fordulatot kell megtennie, ami képessé teszi, hogy elkülönítse a demokráciát az olykor rosszul értelmezett nemzeti érdektől. Ne menjünk ennek részleteibe! Ami a lényeg: az USA hosszú távon megfogalmazható érdeke nem különíthető el az emberi élet fenntarthatóságától a Földön. Tűnjön ez a gondolatársítás bármennyire is bizarrnak, legott megérthetjük, ha a VII. fejezetben megismerkedünk azokkal a megfontolásokkal, amelyek napirendre tűzték a globalizálódó környezeti politikát.

Az ezredfordulón nem írhatók le annak az egyezménynek a részletei, amit az ENSZ a 21. század induló szakaszában hozhat a szabályozott papírpénzrendszerről; nevezetesen arról, hogy enged-e és milyen határok között árfolyammozgást a három kulcsvaluta között. Az idevágó rendelkezéseknek az IMF-statútum reformjával való összekapcsolásával azonban jelezni kívántuk: olyan világszintű pénzügyi jogosítvány megteremtésére gondolunk, amely a monetáris politika alapkérdéseiben teremt szoros, országok közötti együttműködést.

A pénzügyi konszolidáció esélyei

Már jeleztük: a valutamechanizmus mellett a tőkepiac rendezettsége az a második kérdés, amelynek különös jelentősége van a pénzügyi konszolidáció szempontjából. Mindenekelőtt a pénzforradalom és a pénzügyi válság közötti különbséget kell hangsúlyozni. Már csak azért is, mert egyre többen esik szó a legutóbbi pénzügyi válság sikeres leküzdéséről. De tart a nemzetközi monetáris rendszer válsága és fennállnak azok a problémák, amelyeket összefoglalóan pénzforradalomnak nevezhetünk. Csak remélni lehet, hogy ezeken a problémákon előbb-utóbb úrrá lehetünk. Ha nem vetünk véget mielőbb a pénzforradalomnak, akkor aligha állítható meg a gazdaságnövekedés csökkenő irányzata. A jelen körülmények között irreálisnak tűnik azzal számolni, hogy a világméretű gazdaságnövekedés a 21. század első évtizedeiben évi átlagban eléri a 3%-ot, különösen azzal, hogy ezt a mértéket meg is haladhatja.

Amikor évi 3%-os GDP-növekedésben jelezzük a következő évtizedek lehetséges növekedését, ez alatt a pénzügyi konszolidációnak olyan alternatíváját tartjuk szem előtt, amelynek fő mozgatóerői változatlanul az atlanti-centrikus világgazdaság működésén alapulnak. Így nézve viszont az 1946–1970 közötti időszakkal szemben csökkenő hatékonysággal kell számolni. Mindenekelőtt a jelenlegi helyzetben a konszolidációt nem értelmezhetjük úgy, mint a klasszikus vagy akár csak az ezt követő monopolkapitalizmus viszonyainak visszaállítását. Először azért, mert aligha volna reális olyan fajta valutáris együttműködést újólag elérni, mint amit Bretton Woods teremtett. Másodszor pedig azért nem, mert az erőteljesen tért hódító feketegazdaság lényeges visszaszorításával aligha számolhatunk. Ilyen körülmények között

- a spekulatív devizakereskedelem legfeljebb mérsékelhető, de nem szüntethető meg,
- az állami bevételek illegális úton történő megrövidítése változatlanul fennmarad, legfeljebb remélhető, hogy növekedésének üteme kisebb lesz a GDP növekedési üteménél,
- végül a feketegazdaságban keletkező tőkének pénzmosás általi integrálódása a szervezett pénzügyi rendszerrel fennmarad, legfeljebb annak kockázati tényezője nő meg.

Eszerint a világgazdaság bonyolultabb és a korábbinál több veszélyt hordozó tényezővel lép át a 21. századba, mint ami az egy évszázaddal ezelőtti viszonyokat jellemezte.

Az Egyesült Államok még a 20. század végén megfogalmazta a monetáris válságkezelés általa képviselt fő alapelveit, amelyeket az USA elnöke 1999-ben hat pontban összegezett. Ezek:

1. Ki kell szűrni az egyes térségeket gyorsan destabilizáló rövid lejáratú tőke mozgások hatásait. Ebben kiemelt szerep juthatna a fejlett ipari államoknak, azok ugyanis képesek olyan szabályok foganatosítására, amelyek korlátok között tarthatják a pusztító hatású tőke mozgásokat.
2. A jövőbeni krízisek kezelése terén a magántőkének nagyobb szerepet kellene adni. A konszolidációkat ez idő szerint közpénzekkel oldják meg. Akik pedig ilyen módon jutnak hozzá pénzükhöz, villámgyorsan eltűnnek a bajba jutott térségből.
3. A fejlődő országoknak felelősségteljes gazdaságpolitikát kellene folytatniuk. Meg kellene erősíteniük a banki szabályozást és a felügyeleti rendszert. Hatékony válságkezelő rendszereket kellene alkalmazniuk, amelyek lehetővé tehetik a rövid lejáratú külföldi tőkék bevonásának elhárítását.
4. A nemzetközi pénzügyi szervezeteknek arra kellene készíteniük a fejlődő országokat, hogy fenntartható árfolyamokkal működjenek; a stabil árfolyam követelményeivel összhangban folytassanak gazdaságpolitikát.
5. A szociális hálót kedvező konjunkturális időben olyan erővé kellene fejleszteni, hogy egy kritikus szakaszban, amikor a kiadáscsökkentés kényszere áll fenn, meg lehessen őrizni a működőképességét.
6. A leginkább eladósodott fejlődő államokat – mintegy 70 Mrd USD keretben – mentesíteni kellene a behajthatatlan tartozásoktól. Ennek fejében viszont vállalniuk kellene a szükséges gazdasági reformok bevezetését.

Nem nehéz belátni, hogy ezek az alapelvek nem adnak teljes körű választ a valutaválság megoldására. Mindenekelőtt nem kerülhető meg a világszintű valutáris kooperáció helyreállítása. Az adott körülmények között azonban – mint már jeleztük – ez hatékonyan csak az USD-euró-japán jen átfogó rendszerében adhat hatékony megoldást. Ez viszont felveti Bretton Woods új alternatíváját és feltételezi az IMF-nek biztosítandó újfajta jogosítványokat, amelyek minőségileg térnének el a jelenlegi helyzettől.

Itt már a nemzetközi gazdasági rend új alapokra helyezéséről van szó, nevezetesen arról, hogy a nemzetközi pénzügyi intézményi rendszer az eddigieknél jobban igazodjon a policentrikus világgazdaság követelményeihez. Innen már csak egy lépés választ el attól a kérdéstől: alkalmas-e egyáltalán az angolszász típusú kapitalizmus a fejlődés igen eltérő fokán álló országok számára? Elsősorban olyan országok számára, amelyek gyökeresen eltérő nemzeti sajátosságok és növekedési energiák közepette szervezik a gazdálkodást. Ezek a 21. században egyre inkább központi kérdésekké nőnek ki magukat.

VII. fejezet

bioRxiv preprint doi: <https://doi.org/10.1101/267891>; this version posted November 1, 2018. The copyright holder for this preprint (which was not certified by peer review) is the author/funder, who has granted bioRxiv a license to display the preprint in perpetuity. It is made available under aCC-BY-NC-ND 4.0 International license.

Globalizálódó környezeti politika

I. A környezet védelméért

1. A környezetvédelem nemzetközi szervezettsége

Nemzetközi szervezetek a környezetvédelemben

Nem lenne érdektelen a 20. századra visszatekintően képet alkotni arról, vajon az idő függvényében:

- milyen témákban és hányszor rendeztek közgazdasági kérdésekben nemzetközi konferenciákat, tartottak világértekezleteket, továbbá arról
- milyen és hány olyan egyezmény született, amely valamilyen módon csorbította az országok szuverenitását.

Már a felületes áttekintés is arról győzhet meg, hogy a nemzetközi szervezetek aktivizálódását elsősorban a globalizálódó környezetkárosodás váltotta ki. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az emberek természeti életkörülményei romlanak, és így az is, hogy erőfeszítéseket kell tenni a veszélyes folyamat megállítására és amennyire az lehetséges, visszafordítására. A figyelem előterébe az éghajlatváltozás vizsgálata és az ebben való nemzetközi együttműködés áll. Minderről jó áttekintést ad a *Faragó Tibor és Pálvolgyi Tamás* szerkesztésében megjelent kiadvány.¹

E kiadvány szerkesztői hangsúlyozzák: a földi éghajlat természetes változékonyságának és esetleges civilizációs eredetű megváltozásának vizsgálata mindinkább rávilágított a folyamatok és a kiváltó okok globális voltára, illetve a várható következmények regionális jellegére. E tény, továbbá a társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái nem hagytak kétséget afelől, hogy világméretű problémáról van szó. A közös felelősség tudatának kialakítása, a gazdasági és környezeti folyamatok szoros összefüggéseinek feltárása és figyelembevétele nélkül a nemzetek számára a fejlődés fenntartása kérdésessé válhat.

A nyolcvanas évek elejére az e problémával foglalkozó szakemberek, politikusok számára világossá vált: a földi légkör állapotának hosszú távú változására, az azt kiváltó okokra és a változás lehetséges következményeire vonatkozó vizsgálatok, azok eredményeinek ismertetése, valamint az éghajlatváltozás kockázatának elhárítása túlnő az elméleti tudományos kutatás, az országok és régiók keretein. Ezért a megfigyelések, a kutatások, a szükséges teendők kidolgozása és eredményes végrehajtása is csak hatékony nemzetközi összefogással valósítha-

1 Az ENSZ keretegyezménye az éghajlatváltozásról. Budapest, 1992, Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága Kiadványa.

tó meg. Ez magyarázza az éghajlatváltozással kapcsolatos nemzetközi erőfeszítéseket, amiről az idézett kiadvány szerkesztői a következő áttekintést nyújtják:

1973: Globális légkörkutató program (GARP) indulása. E program a Meteorológiai Világszervezet és a Tudományos Uniók Nemzetközi Tanácsának nevéhez fűződik, s egyik célkitűzésként fogalmazták meg a globális éghajlati folyamatok részletesebb megfigyelését és jobb tudományos megértését.

1976: A Meteorológiai Világszervezet állásfoglalása. A globális éghajlatváltozás kockázatáról és e kockázat sürgős, beható elemzésének szükségességéről.

1979: Az első éghajlati világkonferencia, Genf. A földi éghajlattal kapcsolatos növekvő aggodalmakra és a témakör iránti fokozódó érdeklődésre tekintettel az az ajánlás született, hogy a nyolcvanas évtizedet az érintett nemzetközi szervezetek szenteljék az éghajlati rendszer behatóbb vizsgálatának.

1980: Az Éghajlati Világprogram (WCP) indulása. Az ennek keretében kibontakozó sokoldalú nemzetközi megfigyelési és tudományos tevékenység mellett megkezdődött a tudományos eredmények összegezése, a tudományos konszenzus kialakítása; ennek nevezetes eseménye volt többek között az 1985. évi villachi konferencia.

1987: Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságának megalakulása. A Brundtland-bizottság átfogóan elemezte a földi környezet állapotát, az arra gyakorolt emberi hatásokat; e bizottság jelentése 1987-ben látott napvilágot *Közös jövőnk* címmel.

1988: Az Éghajlatváltozással Foglalkozó Kormányközi Testület (IPCC) létrehozása. Az ENSZ két szakosított szervezete, a Meteorológiai Világszervezet és az ENSZ Környezeti Programja által alapított testület célja a sokasodó megfigyelési adatok, modellezési és hatáselemzési vizsgálatok eredményeinek áttekintése, értelmezése, a tudományos konszenzus kialakítása és közzététele.

1988: Az ENSZ Közgyűlés határozata a *Globális éghajlat megőrzéséről a jelen és a jövő nemzedékei számára* címmel.

1990: A második éghajlati világkonferencia, Genf. A tárgyalások kiindulópontja és legfontosabb alapja az Éghajlatváltozással Foglalkozó Kormányközi Testület jelentése volt; a találkozón 137 ország nyilatkozatot fogadott el, amelyben minden korábbinál konkrétabban megfogalmazódott az éghajlatváltozás kockázatával és feltételezett hatásaival kapcsolatos aggály s az éghajlat megóvására vonatkozó nemzetközi egyezmény kidolgozásának igénye.

Ebben az időszakban fokozott nemzetközi erőfeszítések kezdődtek egyrészt az éghajlati rendszer különböző összetevőinek megfigyelését szolgáló eszközök, állomáshálózatok fejlesztésére, az ezek révén nyert adatok világméretű gyűjtésére, másrészt a rendkívül számításgépes éghajlati modellek tökéletesítésére és ezek segítségével az éghajlat várható alakulásának becslésére. E feladatokból jelentékeny szerepet vállalt a Tudományos Uniók Nemzetközi Tanácsa (a Nemzetközi Geoszféra-Bioszféra Programjának szervezésével vagy a Meteorológiai Világszervezettel közösen az Éghajlat-kutatási

Világprogram koordinálásával), a Meteorológiai Világszervezet (többek között a globális éghajlati megfigyelőrendszer megszervezésével), az ENSZ Környezeti Programja (a globális környezeti megfigyelőrendszer fejlesztésével vagy az Éghajlati Hatásvizsgálatok Világprogramjának szervezésével).

A sokoldalú tudományos együttműködés eredményeképpen nagyfokú egyetértés alakult ki a témakörrel foglalkozó kutatók között abban, hogy az üvegházgázok feldúsulása következtében az éghajlat felmelegedése reális környezeti kockázat és ennek beható tanulmányozása, mielőbbi korlátozása – vagy még inkább megakadályozása – az emberiség elemi érdeke. A megfigyelések és a tudományos eredmények átfogó értékelésében, a szükséges teendők tudományos alapjainak megfogalmazásában kiemelkedő szerepe volt az Éghajlatváltozással Foglalkozó Kormányközi Testületnek. Jelentésének és a második éghajlati világkonferencia állásfoglalásainak figyelembevételével – az ENSZ Közgyűlés 1990-ben hozott határozata alapján – kezdődtek meg a kormányközi tárgyalások a földi éghajlat védelméről, az éghajlat-változási keretegyezmény kidolgozásáról.

Az éghajlatváltozás növekvő kockázatának felismerését és annak a ténynek az elfogadását, hogy e problémát a legnagyobb mértékben a fosszilis energiahordozók elégetéséből a légkörbe jutó szén-dioxid-többlet okozza, konkrét döntések követték több iparosodott ország részéről. Részletes vizsgálatok és előzetes egyeztetések után az Európai Közösség országai közösen olyan határozatot hoztak, amelynek értelmében együttesen vállalják az egy főre számított szén-dioxid-kibocsátás 1990-es szinten való korlátozását 2000-re és azt követően. Hasonló lépést tettek az EFTA-országok és több más fejlett ország is. Néhány ország az 1990-es évtől eltérő „bázisévet” adott meg. Az iparosodott országok részéről e kötelezettségvállalások annak a történelmi felelősségnek az elismerését is jelentették, hogy a légköri szén-dioxid mennyiségének az elmúlt mintegy két évszázadban bekövetkezett növekedését elsősorban a gazdasági fejlődésükkel párhuzamosan megnövekedett energiafogyasztásuk váltotta ki.

De a környezetvédelem iránt mutatkozó fokozott érdeklődés nem korlátozódott az éghajlatváltozás problematikájára. A *Britannica Hungarica* részletesebben is foglalkozik azokkal a nemzetközi egyezményekkel, amelyek a 20. század hetvenes éveitől azért kerültek a figyelem előterébe, mert a környezeti problémák túllépték az országhatárokat. Hiszen például az óceánok szennyeződését egyetlen ország sem képes egyedül megakadályozni. A peszticidek, vagyis a mérgező hatásoktól nem mentes növényvédő szerek, és más veszélyes kemikáliák, a radioaktív por stb. a vizekkel, a légáramlatokkal az egész földön terjednek.

Ezért dolgozták ki már 1968-ban az UNESCO égisze alatt a Nemzetközi Biológiai Programot (IDP) és folytattak 1972-ben az ember és a bioszféra kapcsolódó kérdéseiről (MAB) vitát. Utalni lehet a vizes területek védelméről kötött 1971. évi ramsari egyezményre, valamint a veszélyeztetett állat- és növényfajok kereskedelméről szóló 1973. évi washingtoni egyezményre. Baselban 1985-ben a veszélyes hulladékokról, Párizsban 1985-ben a savas esőkről, 1986-ban a fák

és az erdők klímaszabályozó szerepéről, 1987-ben Montrealban az ózonpajzs védelméről folytak megbeszélések.

Az OECD 1997-ben gyűjteményes tanulmánykötetet adott ki a globalizáció és a környezet összefüggő kérdéseiről. Ezek a tanulmányok a gazdasági aktivitást a méret, a technológia, a struktúra és a termékszerkezet szempontjából vizsgálták. A hangsúlyt a nemzetközi összefüggésekre helyezték.² A bevezető tanulmányt Tom Jones készítette, felvázolva azokat a problémákat, amelyek a környezeti politikák révén helyi, nemzeti, regionális és globális szinten vetődnek fel; ami által a fejlődés újszerű problémái fogalmazódnak meg.³

ENSZ: a környezetvédelem nemzetközi megszervezése

Hangsúlyozni kell a környezetvédelem nemzetközi megszervezésében az ENSZ kiemelkedő szerepét. Az ENSZ főtitkára 1969-ben az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa 17. ülészakán drámai felhívással fordult a világ közvéleményéhez. Annak a vélekedésnek adott hangot, miszerint a társadalmi-gazdasági fejlődés kialakult irányzatai, ha továbbra is érvényesülnek, veszélybe sodorják földgolyónkon az emberi életet. Ezért alapvető feladatnak minősítette mindazon problémák tisztázását, rendezését, amelyek lehetővé tehetik, hogy az emberiség a jövőben is legmagasabb rendű törekvéseinek szolgálatában, az ezt lehetővé tevő környezetben élhessen.

Az ENSZ a „nemzetközi fejlesztési stratégia” tárgyában hozott határozatában már 1970-ben hangsúlyozta: fokozni kell a nemzeti és nemzetközi erőfeszítéseket a környezetártalom növekedésének megakadályozására; olyan aktivitást kell kibontakoztatni, ami segíti az ökológiai egyensúly fenntartását, mivel az emberi lét is ezen alapul.⁴ Egyébként az 1972. évi stockholmi, az 1992. évi Rio de Janeiro-i és az 1997. évi New York-i nemzetközi értekezletek jelzik azt a hozzájárulást, amit az ENSZ már a 20. században tett annak érdekében, hogy a fenntartható fejlődés útja és a 21. századra szóló feladatok legalább fő körvonalakban meghatározhatók legyenek. Erről Láng István adott áttekintést.⁵

2 OECD *Proceedings. Globalisation and Environment*. Párizs, 1997. Itt jegyezzük meg, hogy az OECD „Globalizáció és környezet: a közület és a magánszektor számára új kihívások” témakörben 1997 novemberében munkaértekezletet szervezett. Ez azokba a dialógusokba illeszkedett, amelyeket az OECD a dinamikus fejlődő nem tagországú nemzetgazdaságok képviselőinek részvételével folytat.

3 Jones, T.: *Globalisation and Environment. Main Issues*. Párizs, 1997.

4 *International Development Strategy: Action Programme of the General Assembly for the Second United Nations Development Decade*. United Nations, Sales No. E. 71. A. 2.

5 Láng I.: Stockholm 1972., Rio de Janeiro 1992., New York 1997., *Az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülészakája: a fenntartható fejlődés nemzetközi programjának értékelése és a további feladatok*. Fenntartható Fejlődés Bizottság. Budapest, 1997.

Az emberi környezet ENSZ-konferenciája címet viselő első világértekezletre Stockholmban került sor. A konferencia négy dokumentumot fogadott el. Ezek egyike a 109 javaslatot felölelő akcióprogram volt. Az ebben megfogalmazott javaslatok a következő témacsoportokat tartalmazták:

- A települések környezetvédelme.
- A természeti erőforrásokkal való gazdálkodás környezetvédelmi szempontjai.
- Szennyeződések.
- A tengerek szennyeződése.
- A környezetvédelem pedagógiai, tájékoztatási, szociális és kulturális kérdései.
- Fejlődés és környezetvédelem.

A szervezeti intézkedések közül a legjelentősebb javaslat volt egy új ENSZ-intézmény, az ENSZ Környezeti Programjának (UNEP) a létrehozása. A nyolcvanas évek közepén kialakultak azok az új irányzatok, amelyek indokolták újabb ENSZ-konferencia előkészítését. Idesorolhatók elsősorban a gazdaságpolitika és a környezetpolitika integrálásának szükségessége, a globális környezeti problémák kialakulása, a fejlett és a fejlődő világ közötti szakadék mélyülése, a világ népességének gyors növekedése.

Az új konferencia tartalmi előkészítésében jelentős szerepet játszott a Környezet és Fejlődés Világbizottság (a Brundtland-bizottság), amely megerősítette a fenntartható fejlődés koncepcióját. (A stockholmi konferencia dokumentumaiban még nem fordult elő e kifejezés). Az ENSZ Közgyűlése 1992-re tűzte ki az új konferenciát. Az 1992. évi Rio de Janeiró-i második környezetvédelmi világértekezlet elnevezése: Környezet és fejlődés ENSZ-konferencia (UN Conference on Environment and Development). A megnevezés jól tükrözi azt a szemléletváltást, ami Stockholm óta végbement, vagyis a gazdasági fejlődés és a környezetvédelem összekapcsolódását. Rióban öt fontos dokumentumot fogadtak el:

1. A riói nyilatkozat az erőforrások hasznosításáról, a környezet védelméről, a fenntartható fejlődésről és az egyes országok együttműködésének alapelveiről.

2. A *Feladatok a XXI. századra* c. dokumentum, amely jellegét tekintve ajánlások és javaslatok gyűjteménye és négy részből áll: szociális és gazdasági dimenziók; a fejlődéshez szükséges erőforrások védelme és kezelése; nagy társadalmi csoportok szerepének erősítése; a megvalósítás eszközei.

3. ENSZ éghajlat-változási keretegyezménye, amelynek előkészítése során az volt a fő törekvés, hogy jogilag kötelező érvényű megállapodás szülessen a légkörbe jutó üvegházhatást kiváltó gázok csökkentésének mértékére. Több iparilag fejlett ország, közöttük elsősorban az Egyesült Államok, nem fogadta el a konkrét határértékeket és az időpontok megjelölését. Az egyezmény ily módon csupán jó szándékot deklaráló megállapodást jelentett.

4. Egyezmény a biológiai sokféleségről, amely két nagy területet ölel fel: a klasszikus értelemben vett természetvédelmet, illetőleg a genetikai erőforrá-

sok biotechnológiai módszerekkel való hasznosítása révén keletkező haszon méltányos megosztását.

5. Nyilatkozat az erdőkre vonatkozó elvekről. Az eredeti cél az volt, hogy az erdőkről is szülessen külön egyezmény. Ez nem valósult meg a legnagyobb fakitermelő országok ellenállása miatt, amit nyilvánvalóan gazdasági okok motiváltak. Az igény azonban fennmaradt, hogy valamikor jöjjön létre egy ilyen egyezmény. Ezért e nyilatkozatot közbülső fázisként lehet értékelni.

Pénzügyi és szervezeti kérdésekben is születtek megállapodások: a fejlett országok felajánlották, hogy a nemzeti GNP 0,7%-át a fejlődő országok környezetvédelmi és gazdasági fejlesztési támogatására, segélyezésére fordítják. Ez az arány 1992-ben 0,35% volt átlagosan. Abban nem született megállapodás, hogy egyes országok – pl. az USA, Japán – hány éven belül vállalják a 0,7%-nak megfelelő érték elérését. Megerősítették a Globális Környezeti Alapot (Global Environment Facility), amelyből az egyes országok külön-külön vagy együttesen igényelhetnek támogatást – pályázati úton – környezetfejlesztési programokhoz. Megegyezés született abban is, hogy az ENSZ keretében létrejön a Fenntartható Fejlődés Bizottsága (Commission on Sustainable Development), amely figyelemmel kíséri a konferencia határozatainak és ajánlásainak végrehajtását.

Az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésszakot tartott 1997. június 22–27. között, melynek során értékelték az 1992-es riói konferencia ajánlásainak végrehajtását, illetve a rióban aláírt egyezmények helyzetét. Ebből származott a „Rio + 5” elnevezés. A közgyűlési ülésszakot megelőzően a hét legfejlettebb ipari ország (USA, Kanada, Japán, Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Olaszország) és Oroszország vezetői az amerikai Denverben tartották meg az éves csúcส์értekezletüket. A denveri nyilatkozat szerint határozott lépéseket kell tenni a Rióban elfogadott ajánlások és kötelezettségek teljesítése érdekében. A fenntartható fejlődésről azt jelentették ki, hogy az megköveteli a környezeti és gazdasági politikák teljes integrálását, továbbá hogy a fejlődés a demokratikus kormányzásra és az emberi jogok teljes tiszteletben tartására épüljön és végső célként a szegénység megszüntetését tűzze ki. A klímaváltozást igen komoly veszélynek minősíti a nyilatkozat és erre tekintettel az éghajlat-változási keretegyezmény végrehajtását áttekintő következő konferencián (Kiotó, 1997. december) kötelező jellegű megállapodást kell kötni az emissziók mennyiségi vonatkozásairól.

Az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésszakán az Európai Unió képviselője (*Wim Kok* holland miniszterelnök) igen határozott elképzelésekkel lépett fel. A fenntartható fejlődés esetében a környezeti, gazdasági és szociális politikák koordinálását sürgette. A szociális elem bevitele a fenntartható fejlődés értelmezésébe új megvilágításba helyezte a fejlődési modellt. A globális klímaváltozást illetően sürgette az EU képviselője, hogy a fejlett országok Kiotóban kötelező érvényű megállapodást kössenek a légkörbe jutó gázok csökkentésére. Az Európai Unió vállalta, hogy 2010-ig 15%-os redukciót hajt végre az

1990-es szinthez viszonyítva. Az erdők vonatkozásában javasolta a holland miniszterelnök, hogy kezdődjön el tárgyalássorozat egy globális erdőegyezmény elkészítésére, melyet 2000-ben írnának alá az országok vezetői.

New Yorkban tehát nem következett be alapvető változás a riói helyzethez képest a klímaváltozás és az erdők esetében. Ez mindenképpen kudarc, de ez a kudarc már Rióban kezdődött. A biodiverzitás-egyezményről alig esett szó az ülésen. A fejlődő országok képviselői sérelmezték, hogy a felajánlott 0,7%-os támogatást nem kapták meg. Vagyis ebben az esetben sem érvényesültek a korábbi ígéretek. A Globális Környezeti Alap tekintetében sürgették az alap feltöltését és a pályázati lehetőségek kiszélesítését.

A környezetvédő szervezetek tevékenysége

Már a 20. század nyolcvanas évtizedében világossá vált, hogy az emberiség jövőjét biztonságosan oltalmazó természetvédelem olyan súlyos konfliktusokat támaszt az ipari forradalmakkal és nem utolsósorban az új, korszerű tömegpusztító fegyverek kifejlesztésére irányuló törekvésekkel szemben, hogy kielégítő megoldás kormányzati, illetve kormányok közötti egyezmények kizárólagos ügyként nem kezelhető. Már az eddig elért és mértékadó megítélés szerint távolról sem kielégítő eredmények is nagymértékben a nem kormányzati környezetvédő és más szervezetek jelenlétének, ill. tevékenységének köszönhetőek.⁶

Utaltunk a Brundtland-bizottság *Közös jövőnk* című jelentésére, amely az idő tájt már kiépült és egyre növekvő aktivitást mutató környezetvédő mozgalmakra is jelentős hatást gyakorolt. Ekkor vált a fenntartható fejlődés koncepciója és annak gyakorlati megvalósítása a környezetvédő szervezetek számára is központi kérdéssé. Viták folytak a fenntartható fejlődés tartalmáról és elvi kérdéseiről. Ennek hatására több új szervezet alakult, egyebek között 1991-ben az ANPED (az Északi Félteke Civil Szervezeteinek Szövetsége a Fenntartható Fejlődésért). E mozgalmak a riói Környezet és Fejlődés Konferenciát Előkészítő Bizottság ülésein önálló szektort alkotva vettek részt. Az első előkészítő ülésen mintegy húsz civil szervezet képviselője volt jelen; számuk a későbbiek során számottevően növekedett.

A környezetvédő szervezetek a riói világértelmezlet ideje alatt a Flamengo parkban párhuzamos rendezvényt tartottak. Ennek a nem kormányzati rendezvénynek jelentős szerepe volt a környezetvédő mozgalmak globális együtt-

6 Ezzel kapcsolatban Schmick Erzsébet: *A nem kormányzati környezetvédő szervezetek szerepe és tevékenysége* című értekezése ad megfelelő áttekintést. In *Az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésszaka: a fenntartható fejlődés nemzetközi programjának értékelése és a további feladatok*. Budapest, 1997, Fenntartható Fejlődés Bizottság.

működésének kialakításában. Ez abban is megnyilvánult, hogy a világkonferencia után megalakult ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottság ülésszakainak fejleményeit már rendszeresen figyelemmel kísérték, megfogalmazták véleményüket, minden lehetséges módot felhasználtak, hogy hatást gyakoroljanak az ENSZ-bizottság által tárgyalt kritikus témákban a helyzet értékelésére, illetve a feladatok meghatározására. Elérték, hogy küldötteik megfigyelőként vehessenek részt a hivatalos eseményeken, és hogy nézeteiket is kifejtthessék. A riói konferencia óta a környezetvédő mozgalmak képviselői szinte minden fontos kérdést napirenden tartanak, és külön feladatuknak tekintik, hogy értékeljék a riói egyezmények végrehajtásának helyzetét.

E szervezetek tevékenységét az általuk évente választott Koordinációs Bizottság irányítja, amelyben helyet kaptak a különböző régiók és a nagyobb csoportok (ifjúsági és nőmozgalmak, szakszervezetek stb.) képviselői. A kilencvenes évek vége felé hangsúlyt kapott az előkészítés: így az ENSZ-bizottság ülésszakaira előzetesen egyeztetett javaslatokkal érkeznek. Hadd tegyük ehhez hozzá: a számítógépes világhálózat használata rendszeres kapcsolatot teremtett a fejlődő világ és a fejlett országok szervezetei között.

Fellépés a környezetvédelmi világszervezet megalakítása ellen

Az 1992. évi második világértelkezlet végrehajtásának elemzése során a civil szervezetek számos hiányosságot regisztráltak. A leginkább kifogásolt területek a következők voltak:

- A fejlett országok által a fejlődők részére megajánlott segélyek tényleges szintje messze elmaradt az 1992-ben elfogadott programban jelzettől.
- Hiányoznak azok az új és kiegészítő pénzügyi intézmények és eszközök, amelyek a fenntartható fejlődés feladatainak megoldását szolgálják.
- Akadozik a globális környezetvédelmi egyezmények végrehajtása.
- Tovább terjednek az elsősorban a fejlett országokban kialakult, nem fenntartható termelési és fogyasztási szokások.

Mindezt nem úgy kell értelmezni, mintha a környezetvédő mozgalmak körében nem lennének és néha nem éleznének ki a viták. Ez különösen az erdők védelmére vonatkozik. Néhány fejlődő ország az erdőirtást és az élelmiszerek termelési bázisának ilyen alapon történő növelését a gyorsan szaporodó népesség megélhetése szempontjából tekinti elkerülhetetlennek. A lényegen azonban ez mit sem változtat. Azon ugyanis, hogy megfelelő felhatalmazással rendelkező nemzetközi hatóság (ügynökség) létrehozása nélkül nehezen képzelhető el a kimozdulás a „holtpontról”. Ez idő szerint ugyanis a legtöbb ország létrehozta azokat a nemzeti intézményeket, amelyek nemcsak a világértelkezletek, illetve a különböző környezeti problémák céljából összehívott konferenciák előkészítésében, de abban is illetékes, hogy az alkotmány szabta keretek között és módon

gondoskodjon a vállalt nemzetközi kötelezettségek teljesítéséről. Az a vélekedés, hogy ez az elégséges és egyedül lehetséges módja a gazdaságnövekedés és az ökológiai egyensúly megőrzésének. A nemzetközi ügynökség – eszerint – csorbitja az ország szuverenitását és olyan feladatokkal találja magát szemben, amelyek között gyakorlatilag nem is képes eligazodni.

Vonatkozik ez mindenekelőtt azokra a kötelezettségvállalásokra, amelyeket a klíma megőrzés érdekében vállalnak az országok a káros gáz kibocsátás csökkentése területén. Ez az energiatermelés, a közlekedés és a mezőgazdaság terén különösen szerteágazó és csak programozással közelíthető intézkedéseket tesz szükségessé. Ez persze nem akadályozná meg egy olyan nemzetközi szervezet létesítését, amely éppen azt ellenőrizhetné, készültek-e ilyen programok, alkalmasak-e a vállalt kötelezettség teljesítésére és miképpen kerül sor a program megvalósítására.

Idekívánkoznak Kiss Károly fejtegetései.⁷ Eszerint a nemzetközi intézményrendszer súlyos hiányossága, hogy a környezetvédelem területén nem rendelkezik kényszerítő eszközökkel. A WCED (World Commission on Environment and Development), az UNEP (United Nations' Environmental Program), az UNCED (United Nations' Conference on Environment and Development) és még néhány más világszervezet tevékenysége arra irányul, hogy az országok megállapodásra jussanak fontos környezetvédelmi ügyekben, önkéntes egyezményeket kössenek. A részvétel ezekben természetesen nem kötelező, a vállalások többnyire nem túl jelentősek, s a betartás önkéntes. A nemzetközi politikai életben a különféle elvek és vállalt kötelezettségek felett a Biztonsági Tanács őrökdi. A végső érv a fegyveres kényszer, s ha egy ország nem tartja be a más ország belügyeibe való fegyveres beavatkozás elvét (a politikait nehéz meghatározni), előfordul, hogy fegyveres beavatkozással kényszerítik arra. Enyhébb esetekben alkalmazzák az embargók, segély- és hitel-megvonások, exporttilalmi listák, technológiabeviteli korlátozások eszközeinek bőséges tárházát.

A nemzetközi környezetpolitika – ezzel szemben – egyfajta „jó modorra”, „illendőségre” épít. Ha a vezető országok egyezményt kezdeményeznek, ahhoz a többieknek is illik csatlakozniuk. Nem csatlakozás vagy nem teljesítés esetén viszont a szankciók is csak „etikai” jellegűek. Az alapkérdés az – és ez a Kiss Károly-féle megközelítés lényege –, vajon a vezető nagyhatalmak érdekeltek-e (vagy legalábbis nem ellenérdekeltek) a nemzetközi egyezmények végrehajtásának kikényszerítésében. Az Egyesült Államok a világ egyik legdemokratikusabb országa, s egyben a vezető katonai szuperhatalom. A globális gazdasági hatékonyság kikényszerítésében is az amerikai transznacionális cégek járnak elől, minthogy abban is ők a legérdekeltebbek. A környezetvédelemben viszont ez fordítva van.

7 Kiss K.: *Rohanunk az ökopokolba.* (Kézirat gyanánt.) Budapest, 2001.

2. A biológiai sokféleség megőrzése

A biológiai sokféleség csökkenése és annak okai

A megfigyelések és a tudományos eredmények szerint az utóbbi évtizedekben felgyorsult a biológiai sokféleség csökkenése. A tudósok becslése szerint legalább ötmillió – de lehet, hogy ennél lényegesen több – növény- és állatfaj van a Földön, de a jelenleg ismert és latin névvel leírt fajok száma csupán 1,4 millió. Trópusi őserdőkben él a fajok 50%-a. Amennyiben a trópusi erdők kivágása a jelen ütemben folytatódik, akkor a 21. század közepére a Föld teljes fajállományának 25%-a kipusztul, ami a földtörténet utolsó 65 millió éves időszakában példátlan sebességű fajpusztulást jelentene. A biológiai sokféleség csökkenése nem csak a természetes életközösségekben tapasztalható. A növény-nemesítés és állattenyésztés egyre szűkebb és homogénebb genetikai állománnyal dolgozik, ami a fajtak szebezhetőségéhez vezet. A monokultúrák terjedése is ezt a leromlási hajlamot növeli. A fajok számának gyorsuló ütemű csökkenését többek között élőhelyeik megszüntetése, a népességnövekedés több közvetlen és közvetett hatása, a természeti erőforrások nem fenntartható – azaz megújulásukat lehetetlenné tevő – kiaknázása okozza.⁸

A biológiai sokféleség a Földön található és az évmilliárdok óta tartó fejlődés során kialakult életformák gazdagságát jelenti: a különböző növények, állatok és mikroorganizmusok millióit, tulajdonságaik „hordozóit”, a géneket és a bonyolult élettársulásokat (ökoszisztémákat), amelyeket kialakítanak és amelyekben létük lehetséges. E sokféleség egyik egysége a faj, de minden fajnak változatai, egymástól fontos tulajdonságokban különböző tenyészteti, populációi és egyedei vannak, amelyek ezen eltérő tulajdonságaikat, egyediségüket, részben – és a szaporodás során egymással kombinálódva – tovább örököltik utódaikra. E sokféleség biztosítja, hogy a változó körülményekhez alkalmazkodni képes populációk, illetve fajok, az életükhöz szükséges ökoszisztémák és egyáltalán az élet fennmaradjon a Földön. A biológiai sokféleség (biológiai diverzitás) tehát magában foglalja az élő szervezetek genetikai sokféleségét, valamint a fajok és az ökoszisztémák sokféleségét. A fajok szintjén a tudósok kb. 1,4 millió élő organizmust azonosítottak. Ebből 1,08 millió állatfajt és 248 ezer magasabb rendű növényfajt. Tényleges számuk ismeretlen. Különböző becslések 3-30 millióra teszik. A madarak és az emlősök az is-

8 Az idevágó fejtegetések azon a kiadványon alapulnak, amelyet az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága „Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Egyezménye a biológiai sokféleségről” címen tett közzé. Budapest, 1992. A könyvből megjelenő anyag összegezi a kiadvány szerzőinek vélekedését. Ezek: Draskovits Rózsa, Fésüs István, Holly László, Láng István, Nechay Gábor, Papp László, Varga Zoltán és Vida Gábor.

mert fajok 1%-át adják. Az ismert fajok több mint 60%-át rovarok alkotják. A még ismeretlen rovarok számát 10 millióra becsülik.

A fajok kihalása az evolúció természetes folyamata. A kőületek mutatják, hogy az élet baktériumok és kék-zöld algák formájában csaknem 4 milliárd évvel ezelőtt keletkezett a Földön. A következő 3 milliárd évben a fejlődés az elkülönülés egymást követő hullámain esett át: kifejlődött minden főélőlény csoport. Az idők során lezajlott több, tömeges mértékű kipusztulás, amikor az akkor létező fajok közel fele eltűnt. Bizonyos fajok eltűnése és mások előretörése vezetett a földi élet mai összetételére, beleértve az ember megjelenését is.

Az emberi tevékenység az utóbbi évszázadokban meggyorsította a fajok kipusztulását. A madarak és emlősök közül az utolsó 400 évben kb. 400 faj és al-faj halt ki. A kipusztulás sebessége nő. A biológiai sokféleség csökkenésének ütemére többféle becslés van. Egyes tudósok véleménye szerint a leggazdagabb élőhelyek területének csökkenése a világot új tömeges kipusztulás küszöbére sodorja, melynek okozója az ember. Számos adatbázis nyújt tájékoztatást a kihalással fenyegetett fajokról, de ezek a Földön eddig leírt fajok legfeljebb 30%-ának figyelembevételével készültek. Az Egyesült Államok kormányzata számára készült jelentés (*Global 2000*) szerint az ezredfordulóra a fajok 15–20%-ának kihalása várható. Feltételezve, hogy a fajok száma 3–10 millió közé tehető, ez az ezredfordulóig 450 000–2 000 000 faj eltűnését jelentené. Egy növényekre vonatkozó becslés 60 000-re teszi a 2050-ig kipusztuló fajok számát, vagyis minden négy fajból egynek az eltűnése várható.

A biológiai sokféleség csökkenésének legfőbb okai abban keresendők, hogy a növekvő emberi igények, a fűtőanyag, a táplálék, a lakóhely, termőterület egyéb célú hasznosítása, az ásványok, az ipari termékek iránti igény példátlan mértékben rombolja az ökoszisztémákat és csökkentik a vadon élő populációkat. A legfontosabb okok:

- Az emberi tevékenység lerombolja a természetes élőhelyeket. A természetes erdők kiirtásán kívül jelentkezik a nedves területek térvesztése. Pedig itt él az emberi népesség és a gerinces fajok legnagyobb része. Egyedül az Egyesült Államok ilyen eredeti területeinek 54%-át (87 millió ha) vesztette el, illetve alakította át: ebből 87%-ot mezőgazdasági termelés céljára.
- Nagy fenyegetés a szennyezés. Különösen, ha az éghajlatot és a biogeokémiai körfolyamatokat megzavarja. A savas ülepedés minden földrészén súlyos gondokat okoz. Az ipari és a mezőgazdasági eredetű szennyezések és települési hulladékok egyaránt veszélyeztetik a szárazföldi és a vízi rendszereket és különböző módon eljutnak a talaj mélyen lévő vízadó rétegeibe is. A savas esők, a globális éghajlatváltozás és az ózonréteg vékonyodása mindaddig ismeretlen ütemben és mértékben változtathatja meg a helyi klímát, a légkör és a talaj kémiaiáját, beleértve a vízmérleget.

A tudományos vizsgálódás azon a feltételezésen alapul, mely szerint csak a sokféleség biztosítja – egyebek mellett az egészségen, a táplálkozáson, az ipari hasznosításon keresztül – az ember alapvető életfeltételeit, életminőségét. Eszerint:

- A biológiai sokféleség hozzájárul az emberi egészséghez, hiszen a gyógyszerek a legtöbb esetben a különféle élő szervezetekből származnak. Már a legkorábbi időkben használtak az emberek növényekből és állatokból származó kivonatokat gyógyításra; s becslések szerint a fejlődő országok népességének 80%-a hagyatkozik jelenleg is a „hagyományos” gyógyszerekre. A biológiai sokféleség az alapja a mezőgazdasági termelésnek. A termőtalaj sokféle élőlény milliárdjainak együttélése („ökoszisztémája”). E szervezetek károsodása, kipusztulása termesztésre alkalmatlan, holt földdé változtathatja a termőterületet.
- A növények rendkívüli sokfélesége ellenére az emberi táplálék 75%-át 7 faj adja: búza, rizs, kukorica, burgonya, árpa, édesburgonya, manióka. Ezek nagy részét monokultúrákban, illetve genetikailag kevésbé különböző változatokban termesztik. Ennek eredménye, hogy igen érzékenyek az újonnan fellépő betegségekre, kártevőkre. Az egyik megoldás, hogy szélesítik a fogyasztásra szánt fajok körét. Az emberi történelem során kb. 3000 növényfajt használtak ételmezésre és további 75 000 lehet ehető. A másik megoldás erre, hogy a fogyasztott fajtákat ellenállóbbakká teszik. A vad fajok és vadon élő rokonok a növénynemesítők számára nemcsak a rezisztens változatok előállításához szükségesek, hanem azok a nagy terméshozamok biztosításához keresztezési (nemesítő) alapanyagokként is felhasználhatók. Míg a világ mezőgazdasági termőterülete a következő két évtizedben legfeljebb 4%-kal növekszik, addig a népességnövekedés ugyanezen idő alatt a tápláléktermelés 60–70%-os növelését igényli. Tehát rendkívül fontos, hogy a bennük rejlő genetikai tartalékok miatt termesztett növények vadon élő változatait megőrizzük.
- A biológiai sokféleség hozzájárulása az ipari termeléshez is jelentős. A természetes keményítőket (pl. kukoricakeményítőt) felhasználják ragasztóanyagok, szappanok, kozmetikumok, filmek, robbanóanyagok, festékek, műanyagok gyártásában. A természetes zsírokat és olajokat a vegyipar, az élelmiszeripar vagy a gyógyszeripar dolgozza fel. Voltaképpen a szén-, a kőolaj- és a gázkészletek is valamikori növényekből keletkeztek. Míg ezek meg nem újuló energiaforrások, a biomassza megújuló energiatartalékot jelent. Ma már egyes mikroorganizmusok is felhasználhatók, épp az ipari szennyezés elleni küzdelemben. Több baktériumtörzs képes megemészteni az olaj egyes alkotórészeit. Ezek keresztezése olyan baktérium kialakulásához vezetett, amely képes az olajat feldolgozni és így bizonyos mértékben felhasználható a környezetbe valamilyen baleset vagy technológiai hiba következtében került olajszennyeződés megszüntetéséhez.

- Nincs tisztázva vajon a mesterséges ökoszisztémák képesek-e globálisan helyettesíteni a természetes rendszereket a Föld bioszférájában. Ha a jóval egyszerűbb mesterséges ökoszisztémák (pl. agrárrendszerek) erre képtelennek bizonyulnának, akkor a megőrzött biológiai sokféleség létfontosságú lehet az emberiség fennmaradásához.

Nemzetközi szervezetek szerepe a biológiai sokféleség megőrzésében

Már 1972-ben a stockholmi ENSZ Konferencia az Emberi Környezetről számos elvet fogadott el, melyek a fajok, az ökoszisztémák és a genetikai források védelmére is vonatkoztak. 1982-ben az ENSZ Közgyűlés továbbfejlesztette ezeket az elveket és beépítette a Természeti Világ Chartájába (UN, 1982).

A biológiai sokféleség globális veszélyeztetettségére és védelmének sokoldalú problémájára kibontakozó nemzetközi tudományos együttműködésnek elsősorban a Nemzetközi Természetvédelmi Unió (International Union for Conservation of Nature, IUCN), a Természetvédelmi Világalap (World Wild Fund for Nature, WWF) és a Világ Természeti Erőforrásainak Intézete (World Resources Institute, WRI) adott keretet. E tevékenységek eredményeképpen számtalan ajánlás, koncepció, stratégia, akcióterv készült.

A Nemzetközi Természetvédelmi Unió (IUCN) Közgyűlése 1981-ben, Christchurchben tartott 15. ülése utasította a szervezet Titkárságát, hogy dolgozzon ki a genetikai készletek megőrzéséről, hozzáférhetőségéről és felhasználásáról előkészítő tanulmányt. A Nemzeti Park Világkongresszus Baliban, 1982-ben felhívta az UCN-t, hogy vizsgálja meg nemzetközi jogi eszközök lehetséges kifejlesztését a genetikai készletek kereskedelmi felhasználásának szabályozása érdekében. Az IUCN Közgyűlés 1984-ben Madridban tartott 16. ülése felkérte az IUCN főigazgatóját, hogy segítse elő azon irányelvek alkalmazását, amelyek alapként szolgálhatnak a világ természetes genetikai készletei védelméről szóló globális egyezmény előzetes tervezete számára. Ezt a tervezetet az IUCN Közgyűlés 1988-ban San Joséban tartott 17. ülésén elfogadták.

Más nemzetközi szervezetek is fontos programokat hirdettek meg. Ide sorolhatók az UNESCO *Ember és Bioszféra* programja vagy a kultúrnövények génforrásainak megőrzésére irányuló FAO-program.

Az időközben megszületett – és a biológiai sokféleség védelmét is érintő – egyezmények vagy csak egy-egy ágazat szempontjait veszik figyelembe – és ezáltal a biológiai sokféleség globális problémájának csak behatárolt kérdéseire térnek ki (világörökséghegyek, vizes területek, a vadon élő fajok kereskedelme, vándorló fajok) –, vagy pedig regionálisak (mint az Európára vonatkozó berni egyezmény). Ezen felül a legtöbb meglévő egyezmény megvalósításához rendelkezésre álló pénzügyi eszközök rendkívül korlátozottak. Emiatt lehetetlen

megvalósítani a védelmi terveket azokban az országokban, ahol azokra a leg-sürgősebben szükség lenne.

Az ENSZ Környezet és Fejlesztés Világbizottsága 1987-es jelentésében (Brundtland-jelentés) már azt ajánlja, hogy a „kormányok vizsgálják meg egy olyan, a fajok védelméről szóló egyezmény kilátásait, amely szellemében és hatáskörében hasonló a tengerjogi szerződéshez és más nemzetközi egyezményekhez, melyek az »egyetemes készletek« elveit tükrözik”. Erre a témakörre – mint kiemelt fontosságú ügyre – utal az UNEP Kormányzó Tanácsának *Környezeti perspektíva 2000-ig és azon túlra* című jelentése is.

Széles körű nemzetközi együttműködés alakult ki kormányzati és nem kormányzati tudományos és természetvédelmi szervezetek részvételével átfogó koncepciók és ajánlások kidolgozása érdekében. Ennek egyik eredményeként készült el és adta ki közösen az IUCN, az UNEP és a WWF az új természetvédelmi világstratégiát (IUCN-UNEP-WWF, 1991).

A nemzetközi egyezmény kidolgozását 1987-ben az ENSZ Környezeti Programja (UNEP) vállalta. A szervezet kormányzótanácsa 1987-ben határozott a biológiai sokféleségre vonatkozó nemzetközi egyezmények „racionalizálásáról”. E határozat elsősorban az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságának ajánlására hivatkozva, valamint az IUCN-nek a biológiai sokféleség *in situ* megőrzésére vonatkozó egyezmény kidolgozására irányuló, akkor már folyamatban levő erőfeszítéseit figyelembe véve javasolta *ad hoc* munkacsoport szervezését keretegyezmény előkészítésére. Az Ad Hoc Szakértői Munkacsoport a Biológiai Sokféleségről 1988. november 16–18. között tartotta meg első ülészakát Genfben, s ezen akkor 25 ország képviselői, valamint néhány nemzetközi szervezet megfigyelői vettek részt.

Ezt követően a kormányzótanács 15. ülészakán – 1989 májusában – már konkrétan megfogalmazták ezzel a témával foglalkozó átfogó nemzetközi egyezmény kidolgozásának szükségességét. Ekkor már ismeretes volt az ENSZ Kögyűlés határozata a Környezet és Fejlődés Konferencia megtartásáról és ennek figyelembevételével az említett UNEP-dokumentum már úgy fogalmazott, hogy az egyezmény kidolgozásával kapcsolatos fejleményekről majd az 1992-es ENSZ-konferencia előkészítő bizottságának ülésén is tájékoztatást kell adni.

E határozat alapján a korábban alakult munkacsoport folytatta tevékenységét, emellett még egy *ad hoc* munkacsoport szervezését kezdték meg. Az előbbi feladata a tervezett egyezmény biológiai-szakmai elemeinek kidolgozása, a másik csoporté a vonatkozó jogi-technikai szempontok tisztázása volt. A munkacsoportok 1990 elején kezdték meg a tárgyalásokat annak érdekében, hogy kidolgozzák az „Egyezményt a biodiverzitás megőrzéséről és ésszerű hasznosításáról”.

Az „eredeti” munkacsoport második és harmadik ülését 1990. február 19–23., illetve 1990. július 9–13. között Genfben tartotta, és tevékenységét hathatósan segítette az ún. Ökorendszer-védelmi Csoport (ECG), amelyet

korábban a FAO, az UNESCO, az IUCN, a WWF és a UNEP hozott létre. Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi érdeklődés egyre növekedett: a harmadik ülésszakon már 78 ország képviselői vettek részt. Ugyanakkor tény, hogy az akkori európai KGST-országok közül a korábbi ülésekhez hasonlóan csak a Szovjetunió képviseltette magát.

A tervezett egyezmény jogi-technikai kérdéseinek egyeztetésére javasolt másik ad hoc munkacsoport viszont csak mintegy másfél éves késéssel alakult meg. Azzal együtt alakították meg 1991-ben a biológiai sokféleségre vonatkozó egyezményt előkészítő kormányközi tárgyalóbizottságot (Intergovernmental Negotiating Committee, INC). Ebben figyelembe vették az ENSZ Kögyűlés több állásfoglalását az egyre konkrétabban körvonalazódó Környezet és Fejlődés Konferenciáról, valamint az ekkor már – az ENSZ éghajlat-változási keretegyezményének kidolgozására – megalakult kormányközi tárgyalóbizottsággal kapcsolatos első tapasztalatokat.

Az egyezmény hivatalos kormányközi tárgyalásai közben nemzetközi szakértői együttműködési megbeszélések folytak nem kormányzati szervezetek részvételével. Ebben kiemelkedő szerepet játszott a Nemzetközi Természetvédelmi Unió (IUCN). 1991 végére készült el a Világ Természeti Erőforrásainak Intézete (WRI), az IUCN és az UNEP közös szervezésében (a FAO és az UNESCO közreműködésével) a *Globális biodiverzitási stratégia* című dokumentum, amely fontos szakmai háttéranyagot jelentett az egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokhoz is. A kormányközi tárgyalások keretében, az egyezmény megfogalmazása kapcsán az egyes országcsoportok között a legalapvetőbb érdekellentétet a biológiai sokféleség elemeinek megőrzése érdekében szükséges pénzügyi, technológiai támogatások mértéke és módja váltotta ki. Annak érdekében, hogy a fejlődő országok biztosítani tudják a területükön található biológiai sokféleség elemeinek megőrzését, a fejlett országoktól technológiai és pénzügyi támogatásra tartottak igényt. Számos témakör konkrét megszövegezése során is komoly viták alakultak ki a bizottságban. Még az utolsó tárgyalási forduló előtt is kétségesnek látszott, hogy elkészül-e az egyezmény az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájára. Végül az egyezmény egyeztetett és véglegesített szövegét Nairobiban fogadták el.

ENSZ: egyezmény a biológiai sokféleségről

Az egyezmény általában az élővilág – az élőhelyek, mikroorganizmusok, állat- és növényfajok – védelme és azok sokféleségének megőrzése érdekében született. A legalapvetőbb célkitűzések a következők: a biológiai diverzitás megőrzése, a genetikai erőforrások hasznosításából származó előnyök igazságos és méltányos megosztása, beleértve a genetikai erőforrásokhoz való megfelelő hozzáférhetőséget és a kapcsolódó technológiák megfelelő átadását.

Az egyezmény nemzetközi jogszabályt jelent a biológiai sokféleség védelmére, az abból származó haszon „elosztására”, a megőrzéséhez szükséges pénzalapok és technológiák szabad „áramlásának” biztosítására, a nemzetközi együttműködés fejlesztésére. Keretegyezményről van szó, amelynek elvei alapján az egyezményben részes államok további megállapodásokat dolgozhatnak ki.

Az egyezmény kimondja: közös érdek a biológiai sokféleség megőrzése, hangsúlyozva, hogy az egyes országok területén található biológiai sokféleség az adott országok nemzeti tulajdona. Ennek megfelelően csak az adott országok dönthetnek a biológiai sokféleség összetevőinek hasznosításáról és a természeti erőforrásokból keletkező előnyök is mindenekelőtt őket illetik meg. Lényeges elvi megállapítás az is, hogy az egyes országok a területükön végzett tevékenységeikkel nem okozhatnak a biológiai sokféleséget érintő károkat határaikon kívül. Az egyezmény két nagy területet ölel fel: a klasszikus értelemben vett természetvédelmen túlmenően az élővilág általános védelmét, illetőleg a genetikai erőforrások biotechnológiai módszerekkel való hasznosítása révén keletkező gazdasági haszon megosztását.

Ami a természetvédelmet illeti az egyezmény hasznos és szükséges kötelezettségeket ír elő. A szerződő felek kötelezték magukat, hogy kialakítják a védett területek rendszerét, gondoskodnak az élőhelyek védelméről, a fajok életképes populációinak fenntartásáról, állapotuk folyamatos ellenőrzéséről, kifejlesztik a veszélyeztetett fajok és populációk megőrzésére vonatkozó szabályozókat és gondoskodnak azok betartásáról. Támogatják és ösztönözik az olyan kutatásokat, amelyek hozzájárulnak a biológiai sokféleség megőrzéséhez, továbbá együttműködnek a megfigyelések és a tudományos kutatások eredményeinek felhasználásában és a biológiai erőforrások megőrzésére és fenntartható hasznosítására vonatkozó módszerek kidolgozásában. A felek kötelezik magukat arra is, hogy oktatási és képzési programokat szerveznek a biológiai értékek megvédésére, és együttműködnek más államokkal és nemzetközi szervezetekkel az oktatási és tájékoztatási programok kifejlesztésében.

A másik nagy terület a genetikai erőforrások védelme és hasznosítása. A genetikai erőforrások felett az államok szuverén jogokat gyakorolnak. A szerződő felek kötelezettséget vállaltak, hogy a genetikai erőforrások kereskedelmi és egyéb hasznosításából származó haszon méltányos és igazságos megosztásra kerül. A biológiai erőforrások hasznosításához szükséges technológiák elterjesztése, beleértve a biotechnológiát is – az egyezmény értelmében – a fejlődő országok számára a legnagyobb kedvezmény elvének figyelembevételével történik.

Az egyezmény kétszeres előnyt biztosít a fejlődő országoknak, amelyek a genetikai erőforrásaik felhasználásával keletkező haszonból részesedhetnek, illetve előnyösen juthatnak hozzá a biotechnológiai vagy más olyan eljárásokhoz, amelyek az élővilág megőrzését vagy ésszerűbb hasznosítását szolgálják. De azért még számos nyitott kérdés vár tisztázásra.

Az egyezmény szerint a részes feleknek megfelelő stratégiát kell kidolgozniuk a biológiai sokféleség védelmére. A környezeti hatástanulmányokban is külön figyelmet kell szentelni ennek a kérdéskörnek. Az egyezmény vázolja a környezeti hatástanulmányok elkészítésének alapelveit és általános követelményeit. A természeti erőforrások fenntartható hasznosíthatóságának megvalósítása az egyezmény fontos törekvése, és ennek érdekében előírásokat tartalmaz az ezzel kapcsolatos tudományos ismeretek fejlesztésére is, a globális megfigyelőrendszer és az adatcserét támogató információs rendszerek kialakítására.

Az egyezmény ellentmondó érdekek közötti kompromisszumok eredményeként született meg. Egyes vélemények szerint az egyezmény nem is a biodiverzitás megőrzéséről szól, hanem sokkal inkább az annak használatához kötődő érdekek védelméről. Bár az egyezmény formálisan elismeri a biológiai sokféleség megóvásához fűződő egyetemes érdekeket, a nemzeti önrendelkezés hangsúlyozásával végső soron nem enged beleszólást az egyes országok területén található természeti értékekkel való – esetenként roppant káros és visszafordíthatatlan következményekkel járó – gazdálkodás folyamataiba. Végső soron az egyezmény a biológiai sokféleség védelmére szükséges együttműködések megalapozó nemzetközi jogi keretének, azaz kiindulásnak tekinthető.

Az egyezményt az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciáján, Rio de Janeiróban 1992. június 5-én nyitották meg hivatalosan aláírásra. Külön említést érdemel, hogy az USA, mindenekelőtt két fontosabb indok alapján, nem írta alá ezt az egyezményt: egyrészt az egyezmény az USA szerint elsősorban nem az élővilág megőrzésére irányul, hanem a biológiai sokféleség használatából fakadó jogokkal és gazdasági haszonnal kapcsolatos érdekek értelmezésére; másrészt az egyezményben körvonalazott pénzügyi eljárások és a biotechnológiai fejlesztésekkel kapcsolatos szabadalmi jogok az amerikai vélemény szerint nem megfelelően kidolgozottak. A feladatok koordinációját, az egyezmény végrehajtásának rendszeres áttekintését az egyezményben részes felek konferenciája látja el.

II. Gazdaság és környezet

1. Az üvegházhatású gázkibocsátás szabályozása

Az ökológiai közgazdaságtan tézisei

Olyan ponthoz érkeztünk, amikor a környezetkárosító problémák jobb megértése kiterőt tesz szükségessé. Ezt az ökológiai közgazdaságtan téziseivel alapozzuk meg. Az ökológiai közgazdaságtan művelői abból indulnak ki, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés hagyományos úton történő kezelése tévútra vezet. Másképp fogalmazva: ma már nem az a központi kérdés, vajon

- az országokon belül a termelési tényezők optimális társításával,
- az országok közötti gazdasági kapcsolatokban pedig az együttműködés racionális szervezésével maximális gazdaságnövekedést érjünk el.

Napjainkban az ökológiai egyensúly megőrzése a központi kérdés. Ehhez viszont mindenekelőtt azt kell tisztázni, hol van a természeti környezet terhelhetőségének határa. A közgazdaságtannak ilyen alapokra helyezése akkor kapott nagyobb figyelmet, amikor a környezeti károsodás témakörével foglalkozó tudósok nemzetközi szervezete (IPCC) különböző elemzésekből arra a következtetésre jutott, hogy az ökológiai egyensúly megbomlott és helyreállítása az 1990-es évet alapul véve az üvegházhatású gázok kibocsátásának mintegy 50-70%-os csökkentését követeli.

Írányítsuk tehát a figyelmet az ökológiai közgazdaságtan téziseire. E tekintetben ismét Kiss Károly fejtegetéseire támaszkodunk.⁹ Gondoljunk vissza arra, amit korábban a gazdasági és az ökológiai folyamat eltérő jellegéről foglaltunk meg. Ott arról volt szó, hogy a gazdaságban a termelés-fogyasztás, az ökológiában pedig az anyagáramlás jellemző. A gazdaság nézőpontjából megtermelnek és megsemmisítenek értékeket. Ezzel szemben az ökológia az anyagmegmaradás elvére épül. Most mindezt ültessük át az ökológiai közgazdaságtan nyelvezetére. Az ökológiai közgazdaságtan a mai gazdaságokat „átáramlásos” rendszereknek tekinti, amelyekben mint nagy emésztőcsatornákon, átáramlik a természeti erőforrás. Ezek a gazdaságok az input oldalon felhasználják a hasznos, alacsony entropiájú anyagokat; de a termelési folyamat végén, ugyanígy az áruk használata során szennyezés, hulladék stb. formájában magas entropiájú, azaz hasznavehetetlen, rendezetlen anyagok keletkeznek.

⁹ Kiss K.: *Rohanunk az ökopokolba.* (Kézirat gyanánt.) Budapest, 2001.

Az ökológiai közgazdaságtan megközelítésébe a gazdaságban is követnünk kellene a cirkulációs természeti folyamatokat. Az élővilág – így szemlélve – a legnagyobb gazdasági hatásfokkal, a leghatékonyabban működő rendszer, ahol nincs kezdet és vég, hiszen az egyik folyamat végterméke a másik forrása, ahol tehát nincs hulladék, nincs felesleges anyag. A reciklálás és a lifecycle-analízis ezen a felismerésen alapszik.

Ez a szembeállítás egyben a Pareto-optimum kritikáját is jelenti. A Pareto-féle optimális állapot az a helyzet, amin nem lehet változtatni anélkül, hogy va-

1. táblázat

Néhány ország ökológiai lábnyomának és ökológiai kapacitásának viszonya (az 1997 körüli helyzet)

	Népesség 1997-ben (millió fő)	Ökológiai lábnyom (ha/fő)	Ökológiai kapacitás (ha/fő)	Ökológiai deficit (ha/fő)
Világ	5 892,5	2,3	1,8	-0,5
Ausztrália	18,6	8,1	9,7	1,6
Ausztria	8,1	5,4	4,3	-1,1
Belgium	10,2	5,0	1,6	-3,4
Brazília	167,0	2,6	2,4	-0,1
Csehország	10,3	4,2	2,5	-1,7
Dánia	5,2	5,8	2,1	-3,7
Dél-Afrika	43,3	2,6	1,6	-1,0
Finnország	5,1	6,3	9,6	3,3
Franciaország	58,4	5,7	3,8	-1,9
Hollandia	15,7	4,7	2,8	-1,9
India	970,2	0,8	0,8	0,0
Japán	125,7	6,3	1,7	-4,6
Kanada	30,1	7,0	8,5	1,5
Kína	1 247,3	1,2	1,3	0,1
Lengyelország	38,5	3,4	2,3	-1,1
Magyarország	10,0	2,5	2,0	-0,5
Nagy-Britannia	58,6	4,6	1,8	-2,8
Németország	81,8	4,6	2,1	-2,5
Norvégia	4,4	5,7	4,6	-1,1
Olaszország	57,2	4,5	1,4	-3,1
Oroszország	146,4	6,0	3,9	-2,0
USA	268,2	8,4	6,2	-2,1

Forrás: Mathis Wackernagel–William Rees: *Our Ecological Footprint. Reducing Human Impact on the Earth.* (The New Catalyst.) New Society Publishers, Gabriola Island, BC, Philadelphia, PA, 1996. (Idézi: Gyulai Iván, Zöldlevél, a Magyar Természetvédők Szövetségének lapja. 1998. március.)

lamilyik szereplő helyzete ne romoljék. Ha azonban számolunk a globális környezetkárosodással, akkor az, amit Pareto optimálisnak tekint, a gyakorlatban szuboptimálisnak minősül.

A klasszikus közgazdaságtan – és ez aligha vitatható – nem foglalkozik a környezeti kérdésekkel; diszfunkcionális működése kifejezetten hozzájárul a környezet romlásához. Ezzel szemben az ökológiai közgazdaságtan először azt állapítja meg, hogy a bioszféra és az ökoszisztémák tekintetében hol vannak a kritikus terhelési küszöbök; hol adódik az a határ, amikor már igen nagy mértékű vagy helyrehozhatatlan változás következne be. Ezt követően térségekre, országokra, sőt, a Föld egy-egy lakosára lebontva határozza meg a felhasználható erőforrás vagy a kibocsátható szennyező anyag mennyiségét. Ezeket *H. Opschoor* environmental space-nek, *H. Daly* kvótáknak nevezi. Újabban az *ecological footprint* használata terjedt el: mekkora „lábnyomot” hagyhatunk magunk után (termelésünk, fogyasztásunk révén) a Föld ökológiai rendszereiben (lásd az 1. táblázatot).

Itt azonban kiegészítő megjegyzéseket kell tennünk. Első ízben a montreali jegyzőkönyv határozta meg azt a hat anyagot, amely antropogén üvegházhatású gázkibocsátást okoz, és amelyeket ezért vagy ki kell vonni a forgalomból, vagy felhasználását szigorú korlátok között kell tartani. Az ózonkárosító anyagok helyettesítésére kifejlesztett és bevezetett anyagok azonban a későbbi vizsgálatok során „hatékony” üvegházhatású gázoknak bizonyultak. E téren mindenekelőtt azokat a fluorvegyületeket kell számításba venni, amelyekkel kiváltották a hajtógázként, tisztítási célra, hűtőközegként, tűzoltó anyagként, illetve más célra alkalmazott ózonkárosító halogénezett szénhidrogéneket. Tegyük ehhez azt is hozzá; a szén-dioxid légköri tartózkodási ideje mintegy 100 év. Az említett fluorvegyületek némelyikének légköri tartózkodási ideje még ezt is meghaladja.

A számításokat tovább nehezíti, hogy a légszennyező gázok többek között a növényvilág révén, tehát egyebek mellett az erdők segítségével tűnnek el. Ezek határozzák meg a szén-dioxid nyelőkapacitását. Márpedig az őserdők rendszeres irtása éppen ezt a nyelőkapacitást csökkenti. E bizonytalansági tényezők ellenére is fontosak azok a számítások, amelyeket a bioszféra terhelhetőségéről készítettek.

Az üvegházhatású gázkibocsátás csökkentése

Az általános megítélés szerint az üvegházhatású gázok kibocsátása tűnik a környezetártalom központi kérdésének. Miután az ártalom fő okozója az iparilag fejlett országok gázkibocsátása, az ártalom pedig globális, magától értetődő, hogy a fejlődő világ és a környezetvédők szempontjából egyaránt a fejlett országokkal szemben megfogalmazott követelések kerültek a figyelem

előterébe.¹⁰ A különféle civil szervezetek álláspontjainak jó összegezését adja az Európai Klíma Akcióhálózat (Climate Action Network Europe) által készített követeléslista. Eszerint:

- Az iparosodott országok vállaljanak jelentős és azonnali jogi kötelezettséget a szén-dioxid és a többi üvegházhatású gáz kibocsátásának csökkentésére az 1990-es évet véve alapul és egy nem későbbi, mint 2005-ös célévet választva.

- Az európai környezetvédő társadalmi szervezetek a kis szigetországok szervezetének javaslatával egyetértve 2005-ig 20%-os csökkentést tűztek ki célul, 1990-hez képest. Nem lehet a kibocsátáscsökkentési célév túl messze van ahhoz, hogy rövid távon akciók induljanak a gázkibocsátás csökkentésére.

- A csökkentési célokat a gázonkénti megközelítésre kell alapozni, azaz minden egyes ilyen gázra külön-külön, mivel számos gáz mérhetősége egyelőre bizonytalan, a legkomolyabb csökkentést a legfőbb üvegházhatású gázra, azaz a szén-dioxidra vonatkozóan kell elérni; valamennyi mérhető és minősített gázt, valamint forrásait fel kell venni a jegyzőkönyvben megállapítandó emissziócsökkentési célok közé.

- Az iparosodott országok vállaljanak kötelezettséget arra, hogy kibocsátáscsökkentési vállalkozásuk teljesítése érdekében meghatározott, további egyeztetést és nemzetközi koordinációt igénylő politikákat és intézkedéseket vezetnek be.

- Legyen olyan mechanizmus, amely egy esetleges veszélyes éghajlatváltozás megelőzése érdekében megköveteli és segíti a részes felek kötelezettségvállalásainak folyamatos erősítését, valamint lehetővé teszi a kibocsátáscsökkentési jogi kötelezettségvállalások rendszeres ellenőrzését.

- Külön minősített kötelezettségvállalás történjen a nyelők védelmére, tekintetbe véve a biológiai sokféleséggel, valamint az elsivatagosodással kapcsolatos kötelezettségvállalásokat.

- Nem nyílhat lehetőség a kötelezettség olyan együttes végrehajtására, vagy kibocsátáskereskedelemre, amelyben a fejlődő országok részt vesznek, hiszen azok nem vállalnak jogi kötelezettséget a kibocsátás csökkentésére; el kell utasítani azokat a fejlett országok által támogatott javaslatokat, amelyek megengedik a kibocsátási kötelezettségek teljesítését olyan együttes végrehajtással, amely kibocsátási kötelezettséget nem vállaló részes féllel történik; az együttes végrehajtás körüli számos problémától eltekintve, az együttes végrehajtás megengedése egy jogi kötelezettséget vállaló és azt nem vállaló ország között lehetőséget ad a kibúvók, kiskapuk megteremtésére és az így elért kibocsátáscsökkentés, az együttes végrehajtást támogató országok által javasolt biztosítékok dacára, tulajdonképpen ellenőrizhetetlen.

10 Foltányi Zs.: *A környezetvédő szervezetek álláspontja. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése. Kiotói jegyzőkönyv az ENSZ éghajlat-változási keretegyezményéhez és a hazai feladatok.* Budapest, 1998.

Külön említésre méltó az Olajfigyelő (Oilwatch), egy alapvetően fejlődő országokbeli környezetvédőket tömörítő szervezet állásfoglalása. Felhívásuk legfontosabb pontjai:

- Moratórium a fosszilis tüzelőanyagok kitermelésére az érintetlen és érzékeny területeken.

- Valamennyi közpénzből finanszírozott multi- és bilaterális tengerentúli fejlesztési, exporthitel- és beruházó intézmény azon hiteleinek, kölcsöneinek és más támogatási formáinak beszüntetése, amelyek fosszilis tüzelőanyagot kitermelő vagy ahhoz kapcsolódó projekteket támogatnak.

- Moratórium valamennyi közpénzből támogatott multi- és bilaterális tengerentúli fejlesztési és exporthitel-intézmény hitelére, kölcsönére vagy egyéb finanszírozási formájára, amely a fosszilis alapú villamosenergia-termelést célozza.

- Valamennyi futó vagy tervezés alatt álló villamosenergia-termelő projekt értékelése, a terv által leginkább érintett közösségek teljes körű bevonásával, elismerve a helyi közösségek jogát arra, hogy elutasítsák az őket hátrányosan érintő elképzeléseket.

- Valamennyi jövőbeli energiaprojekt környezeti hatástanulmányának következetes elkészítése; ez teljes körben vizsgálja az igényoldali gazdálkodás, ill. a tiszta, megújuló és decentralizált energiahasznosítási lehetőségeket, úgy mint szél-, nap-, kisléptékű vízenergia. Mindezen hatástanulmányok teljes és nyilvános hozzáférhetősége az érintett közösségek számára.

- A kitermelés és fogyasztás valós költségeit tükröző olaj-, gáz- és szénárak, beleértve az éghajlatváltozás előidézésében játszott szerepük legjobb becslését, annak érdekében, hogy a szennyező fizet elv alapján érvényesíthető legyen a szén költsége az árban.

- Az ökológiai adósság teljes körű elismerését, ahogyan az kapcsolódik a fosszilis tüzelőanyagok kitermelésének hatásaihoz; szükséges, hogy ez beépüljön minden jövőbeli klímátárgyalásba.

- Jogi kötelezettséget minden felelős vállalat vagy közintézmény által végzett olaj-, gáz- és szénkitermelés és -felhasználás által érintett terület helyreállítására.

- Minden közpénzt, amit a kormányok több- és kétoldalú fejlesztési, exporthitel- és beruházásbiztosító szervezetek ma a fosszilis tüzelőanyagok kitermelésére fordítanak az energiaszektorban, teljes mértékig a tiszta, megújuló és decentralizált energiaformákba kell átirányítani, különösen a 2 milliárd legszegényebb ember energiaigényeinek kielégítésére.

A leghosszadalmasabb – és a tárgyalások bizonyos szakaszaiban kilátástalannak tűnő – viták a különböző kötelezettségvállalások témái körül folytak. A főbb kérdések a következők voltak: mely országok felelősek a kialakult globális környezeti kockázatért; milyen mértékű (pl. a fosszilis energiahordozók alkalmazásának visszafogására vonatkozó vagy energiaracionalizálási) lépé-

sek indokoltak; sérti-e a fejlődő országok szuverenitását az a tervezett kötelezettség, hogy az egyezményben részes feleknek a jövőbeli antropogén üveg-ház-gázkibocsátásokra vonatkozó becslést megalapozó, az érintett gazdasági ágazatok jelenét és tervezett jövőjét bemutató „országtanulmányokat” (áttekintő jelentéseket) kell készíteniük; mely országok és milyen mértékben viselik az adott környezeti probléma kezelésének költségeit, beleértve saját nemzeti feladataikat (pl. az energetikai technológiák költséges fejlesztését) és a

2. táblázat

Mennyiségileg meghatározott kibocsátáskorlátozási vagy -csökkentési kötelezettség

Ausztrália	108	Liechtenstein	92
Ausztria	92	Litvánia*	92
Belgium	92	Luxemburg	92
Bulgária *	92	Monaco	92
Kanada	94	Hollandia	92
Horvátország*	95	Új-Zéland	100
Cseh Köztársaság*	92	Norvégia	101
Dánia	92	Lengyelország*	94
Észtország*	92	Portugália	92
Európai Közösség	92	Románia *	92
Finnország	92	Orosz Föderáció*	100
Franciaország	92	Szlovákia*	92
Németország	92	Szlovénia *	92
Görögország	92	Spanyolország	92
Magyarország*	94	Svédország	92
Izland	92	Svájc	92
Írország	92	Ukrajna*	100
Olaszország	92	Nagy-Britannia és	92
Japán	94	Észak-Írország Egyesült Királysága	
Lettország*	92	Amerikai Egyesült Államok	93

Bázis év (vagy időszak) %-ában.¹¹

* Azon országok, amelyeknél 1998-ban még tartott a piacgazdaságra való áttérés folyamata.

- 11 A fejlett országok képviselői közötti egyezség elsősorban a szén-dioxid-kibocsátás korlátozásának vállalására vonatkozóan az EK-, az EFTA-országok, valamint több más OECD-ország már korábban vállalta, hogy az egy főre számított antropogén szén-dioxid-kibocsátás 2000-et követően már nem haladja meg az 1990-es szintet. Az USA viszont elutasította ennek vállalását. Ezért az egyezmény a konkrét évszám helyett csak a korábbi – „történelmi” – szinten való korlátozásra utal.

„vétlen” fejlődő országoknak nyújtandó támogatás vagy technológiaátadás költségeit.

A viták végső szakaszában Kiotóban megállapodásra jutottak az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséről. Az ENSZ-keretegyezményt 39 ország írta alá és az hat üvegházhatású gáz kibocsátására terjedt ki. Ezek:

Szén-dioxid (CO_2),

Metán (CH_4),

Dinitrogén-oxid (N_2O),

Fluorozott szénhidrogének (HFC-k),

Perfluorkarbonok (PFC-k),

Kén-hexafluorid (SF_6).

Az egyezmény értelmében az aláíró országok egyénileg vagy együttesen biztosítják, hogy az üvegházhatású gázok összesített antropogén eredetű szén-dioxid-egyenértékben vett kibocsátásai nem haladják meg a számukra előírt mennyiségeket. Ezt külön függelékben határozták meg. Az alapelv az volt, hogy a 2008-tól 2012-ig terjedő kötelezettségvállalási időszakban e gázok összesített kibocsátásai az 1990. évi szinteknél legalább 5%-kal alacsonyabban legyenek. Az aláíró országok azt is vállalták, hogy 2005-ig igazolható előrehaladást érnek el a vállalt kötelezettségek teljesítésében. (Lásd a 2. táblázatot.)

ENSZ: keretegyezmény az éghajlatváltozásról

Az éghajlatváltozásról az ENSZ égisze alatt 1992-ben keretegyezmény megkötésére került sor.¹² Az egyezmény kidolgozását a különféle természettudományi, környezetvédelmi, nemzetközi jogi és intézményi, pénzügyi szervezetek vitája előzte meg. Az egyezmény és annak keretében az üvegházgáz-kibocsátás csökkenése mellett a legegységesebben az Európai Közösség tagjai, több más iparosodott ország (pl. a skandináv országok, Ausztrália, Kanada, Új-Zéland) kormányzati képviselői, a kis szigetállamok (pl. Vanuatu, Tuvalu, Málta) és sok, globális környezeti problémákkal is foglalkozó nem kormányzati szervezet (Greenpeace, The Alliance to Save Energy, Climate Action Network) álltak ki.

Az ENSZ Közgyűlése először 1988-ban fogadott el határozatot *A globális éghajlat védelme a jelenlegi és a jövőbeli nemzedékek számára* címmel. Ez a határozat már komoly jelentőséget tulajdonított az éghajlatváltozás kockázatának, de a szükséges teendőket még csak az általánosságok szintjén fogalmazták meg. A határozat szerint a Közgyűlés felkérte a Meteorológiai Világ-

12 Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciája. Az ENSZ keretegyezménye az éghajlatváltozásról. Kiadvány: az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága. Budapest, 1992. A kiadvány szerkesztői: Faragó Tibor és Pálvolgyi Tamás.

szervezet és az ENSZ Környezeti Programjának vezetőjét arra, hogy rendelje meg a kérdéskör tudományos eredményeinek átfogó elemzését, az éghajlatváltozás esetleges hatásainak becslését, a lehetséges „válaszstratégiák” feltárását és egy, a későbbiekben kidolgozandó nemzetközi egyezmény fontosabb elveit, elemeit, követelményeit.

Ezt követően a témakör minden évben szerepelt az ENSZ Közgyűlés napi-rendjén. Az Éghajlatváltozással Foglalkozó Kormányközi Testület 1990-es jelentésének és a 2. éghajlati világkonferencia ajánlásainak figyelembevételével a Közgyűlés 1990. évi határozata már egyértelműen megfogalmazta a földi éghajlat megóvásáról szóló nemzetközi egyezmény kidolgozásának halaszt-hatatlan szükségességét és ennek érdekében – az ENSZ égisze alatt – egy kormányközi tárgyalóbizottság megalakítását. A kormányközi tárgyalóbizottság (Intergovernmental Negotiating Committee, INC) 1991-ben kezdte meg munkáját és a közgyűlési határozat értelmében az egyezményt az 1992 júniusára tervezett ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciára terjesztette elő.

Az éghajlatváltozásról 1992-ben kötött keretegyezmény megkötésére abból a célból került sor, hogy az üvegházhatású gázok légköri koncentrációját olyan szinten stabilizálják, amely megakadályozza az éghajlati rendszerre gyakorolt veszélyes antropogén hatást. Ezt a szintet olyan időhatáron belül kell elérni, ami lehetővé teszi az ökológiai rendszerek természetes alkalmazkodását az éghajlatváltozáshoz, továbbá ami biztosítja, hogy az élelmiszer-termelést az éghajlatváltozás ne fenyegetse, valamint ami módot nyújt a fenntartható gazdasági fejlődés folytatására.

Az egyezmény abból indul ki, hogy a fejlett országoknak vezető szerepet kell játszaniuk az éghajlatváltozás és annak káros hatásainak leküzdésében. Az egyezmény a követendő elveket fektette le:

a) Hangsúlyozza a fejlődő országok különleges igényeit és sajátos körülményeit, főképpen azokat, amelyeket az éghajlatváltozás káros hatásai érzékenyen érinthetnek.

b) A hangsúlyt azokra az elővigyázatossági intézkedésekre helyezi, amelyek az éghajlatváltozás okainak megelőzésére, megakadályozására, káros hatásainak enyhítésére irányulnak. Ott, ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan károk veszélye fenyeget, a teljes tudományos bizonyosság hiánya nem használható fel indokként ezen intézkedések elhalasztására.

c) Az országoknak joguk van a fenntartható fejlődésre és célszerű azt előmozdítaniuk. Az éghajlati rendszerben fellépő – az emberek által okozott – változások kivédésére hozott politikai lépéseknek és intézkedéseknek összhangban kell lenniük a fenntartható fejlődést szolgáló programokkal.

d) Az országoknak együtt kell működniük egy segítő és nyitott nemzetközi gazdasági rendszer kimunkálásában, ami különösen a fejlődő országok számára elvezethet a fenntartható gazdasági növekedéshez, ezzel lehetővé téve számukra, hogy hatékonyabban foglalkozhassanak az éghajlatváltozás problémáival.

máival. Ugyanakkor az éghajlatváltozás problémájának megoldására tett intézkedések nem szolgálhatnak jogcímül önkényes vagy indokolatlan diszkriminációk, a nemzetközi kereskedelemben érvényesített burkolt korlátozások alkalmazására. A keretegyezmény nagy részletességgel tárgyalja azokat a kötelezettségeket, amelyeket az abban részt vevő országok annak érdekében vállalnak, hogy kielégítően oldják meg az éghajlatváltozás ügyét.

A probléma nemzetközi kezelhetősége érdekében megfelelően egyeztetett és nemzetközileg összehasonlítható módszerek alkalmazásával az országok az antropogén eredetű üvegházhatású gázok forrásonkénti emisszióiról és nyelőkénti – légkörből való – kikerüléséről áttekintést adnak és azt a nemzetközi titkárság útján teszik közzé. Ennek rendjét és módját az egyezmény szabályozza.

Az országok regionális programokat dolgoznak ki, amelyek intézkedéseket tartalmaznak az éghajlatváltozás mérséklésére; előmozdítják azon technológiák, gyakorlati eljárások és folyamatok fejlesztését, alkalmazását és terjesztését, amelyek alkalmasak a környezetkárosodás mérséklésére. Bár ez a tevékenység a termelés valamennyi ágazatára kiterjedően folyik, a nemzetközi együttműködést különösen az energiagazdálkodás, a közlekedés, a mezőgazdaság, az ipar veszélyeztetett ágazatai és az erdőgazdaság területein kell előmozdítani. Vonatkozik a jobb együttműködés megszervezése a hulladékgazdálkodásra is.

Az országok előmozdítják valamennyi üvegházhatású gáz nyelőinek és tározóinak megővését – ahol lehetséges – kapacitásuk megerősítését, beleértve a biomasszát, az erdőket és az óceánokat, valamint az egyéb szárazföldi, partvidéki és tengeri ökológiai rendszereket.

Az országok együttműködnek az éghajlatváltozás hatásaihoz való alkalmazkodás előkészületeiben; megfelelő és átfogó terveket dolgoznak ki a partvidéki zónák gazdálkodására, a vízkészletekre és a mezőgazdaságra, valamint a szárazság és elsivatagosodás, illetve az árvizek által – különösen Afrikában – érintett területek védelmére és rehabilitációjára.

A keretegyezmény abból indul ki, hogy az iparilag fejlett országok szerepe a meghatározó a káros üvegházi hatások megjelenésében és erősödésében. Ezért kap hangsúlyt az egyezményben az az elkötelezésük, mely szerint a jövőben olyan nemzeti politikát alakítanak ki és folytatnak, ami az üvegházhatású gáz emisszióinak korlátozásával, valamint az üvegházgáz-nyelők és -tárolók megvédésével és fejlesztésével enyhíti az éghajlatváltozás káros hatásait. E politikát úgy kell alakítani, hogy még a 20. század végéig a széndioxid és egyéb üvegházhatású gázok antropogén emissziói az egyezményekben foglalt korábbi szintre (általában 1990-re) álljon vissza. Az egyezmény ugyanakkor figyelembe veszi, hogy az egyes országoknak a gazdasági struktúrában és az erőforrásbázisokban jelentkező különbségei miatt eltérőek az idevágó lehetőségei. Ezért az országok regionális politikával is segíthetik e

célok megvalósítását, amikor is lehetőség nyílik arra, hogy az emisszió korábbi szintekre történő visszatérése a regionális politika végső eredményeként valósuljon meg.

Az egyezmény külön foglalkozik a fejlődő országok sajátosságaival. Nagymértékben a fejlett országok kötelezettségeinek hatékony teljesítésétől, technológiák átadásától és pénzügyi támogatásától függ az az előrehaladás, amit a fejlődésben különösképpen elmaradt régiók tehetnek. Az egyezmény e tekintetben a leginkább számításba jövő régiókat a következőkben jelöli meg:

- kis szigetországok,
- mélyen fekvő partvidéki területekkel rendelkező országok,
- száraz és félszáraz területekkel, erdősített területekkel és erdőpusztulásra hajlamos területekkel rendelkező országok,
- természeti katasztrófákra hajlamos területekkel rendelkező országok,
- szárazságra és sivatagosodásra hajlamos területekkel rendelkező országok,
- erős városi légszennyeződésű területekkel rendelkező országok,
- törekeny ökoszisztémájú területekkel rendelkező országok, beleértve a hegyvidéki ökológiai rendszereket,
- országok, amelyek erősen függnek a fosszilis tüzelőanyagok és azokhoz kapcsolódó energiaintenzív termékek termeléséből, feldolgozásából és exportjából származó jövedelemtől és/vagy azok fogyasztásától,
- tengerpart nélküli és tranzitországok.

A keretegyezmény megalakította a „Felek Konferenciáját”, mint az egyezmény legfelsőbb testületét abból a célból, hogy rendszeresen figyelemmel kísérje mind az egyezmény, mind az ahhoz kapcsolódó jogi dokumentumokban foglaltak végrehajtását és meghozza a szükséges döntéseket az egyezmény hatékony végrehajtásának elősegítésére. Feladatait négy vonatkozásban az egyezmény külön is hangsúlyozza.

1. Az egyezmény révén történt kötelezettségvállalások teljesítésének rendszeres vizsgálata.

2. Az éghajlatváltozás és hatásai kezelésére elfogadott intézkedések információcseréje.

3. Két vagy több ország kérésére elősegíti az éghajlatváltozás és hatásai kezelését, az általuk elfogadott intézkedések koordinálását.

4. Az emissziók és általában az éghajlatváltozás egységes rendszerű mérését szolgáló összehasonlítható módszerek kidolgozásában való közreműködés.

A keretegyezmény megalakította a Tudományos és Műszaki Tanácsadó Kisegítő Testületet. Ez a testület valamennyi ország rendelkezésére áll és több tudományág képviselőjében tevékenykedik. A Felek Konferenciájának útmutatásai alapján és a meglévő nemzetközi testületekre támaszkodva ez a testület

- értékeléseket ad az éghajlatváltozásra és hatásaira vonatkozó tudományos ismeretek állásáról,

- tudományos értékeléseket készít az egyezmény végrehajtásának keretében hozott intézkedések hatásáról,
- azonosítja az újító, hatékony és korszerű technológiákat, és know-howt, továbbá tanácsokkal szolgál ezen technológiák fejlesztése és/vagy átadása támogatásának módozatairól és eszközeiről,
- tanácsokkal szolgál az éghajlatváltozással kapcsolatos tudományos programokról, a kutatás-fejlesztés területén kibontakozó nemzetközi együttműködésről, valamint a fejlődő országok endogén kapacitásának képzsét támogató módozatokról és eszközökről,
- válaszol tudományos, technológiai és módszertani kérdésekre, melyeket a Felek Konferenciája és annak alárendelt szervei tehetnek fel a testületnek.

Az egyezmény meghatározta azt a mechanizmust, amely a pénzügyi erőforrások segély vagy koncessziós alapon történő folyósításához, az egyezményben előírt feladatok végrehajtásához szükségesek. Ez a mechanizmus a Felek Konferenciájának irányításával működik, egyben szabályozza a program prioritásait és a jogosultság ismérveit. Az egyezmény egyébként számol azzal, hogy a fejlődő országok kétoldalú, regionális vagy egyéb multilaterális csatornákon keresztül is pénzügyi forrásokhoz juthatnak.

A szennyezési jogok világpiacának bevezetése

Az ENSZ-keretegyezmény – mint láthattuk – magáévá tette azt az elvet, hogy az üvegházhatású gáz kibocsátásának csökkentésére vállalt kötelezettséget az érintett országok egymással egyeztetett módon hajtásák végre. Ilyen esetben nem az országokénti, hanem az együttes megvalósításon van a lényeg (joint implementation). A nemzetközi keretegyezmény ezzel voltaképpen világszintre emelte az USA-ban már 1970 óta működő levegőtisztaság-védelmi törvényt (Clean Air Act), illetőleg annak működési mechanizmusát. Ezzel mintegy megteremtette a szennyezési jogok világpiacát. Az USA-törvény mechanizmusáról Kiss Károly ad tájékoztatást.¹³ Miről is van szó? Már a nemzetközi keretegyezmény előtt több környezetvédelmi megállapodás született. Ezeknek a megállapodásoknak azonban egyik alapvető hiányossága: nem tartalmazzák a hatékonyság elemét. A környezeti hatékonyság a környezet-gazdaságtan és a környezetpolitika alapvető kritériuma: több szennyező esetén a szennyezés elhárításának társadalmi költsége akkor minimalizálható (s ezáltal a társadalmi haszon, a jólét maximalizálható), ha szennyezését az a kibocsátó csökkenti, amelyiknek ez olcsóbb (ahol a szennyezés elhárításának határköltsége alacsonyabb).

¹³ Kiss K.: Mivel fogunk tőzsdézni 2000-ben? Szennyezési jogok világpiaca. *Valóság*, 1995. július.

E felismerésből fogant a szennyezési jogok piacának elmélete, s valósult meg gyakorlata az USA-ban. A környezetvédelmi hatóságok itt egy-egy nagyobb, homogén földrajzi területre megszabják a kibocsátható szennyező anyag (pl. légszennyezők) maximumát, s e mennyiség erejéig „szennyezési jogokat” (engedélyeket, kvótákat) adnak ki. A szennyező vállalatok ezeket felvásárolják, majd egymás között adják-veszik, s csak a birtokukban lévő engedélyek mértékéig bocsáthatnak ki szennyezést. Ha egy vállalat szennyezésselhárítási határ-költsége drágább, mint a piacon vásárolható engedély, akkor nyilvánvalóan inkább engedélyt vásárol, ha pedig olcsóbb, akkor inkább csökkenti szennyezését. Így működik az USA levegőtisztaság-védelmi törvénye.

A szennyezésselhárítás határköltsége (az utójára elhárított szennyezés egységének költsége) rendre emelkedő tendenciájú: az újabb és újabb elhárítás egyre drágább, s annak olcsóbb, aki még csak a folyamat elején tart. Ebből következik, hogy a kevésbé fejlett országokban még olcsóbb elhárítani (vagy megakadályozni) a szennyező anyag kibocsátását, mint a legfejlettebbekben, s így a „közös alkalmazás” elvének megfelelően a fejlett ipari országok jobban teszik, ha úgy felelnek meg a nemzetközi környezetvédelmi egyezményekben vállalt kötelezettségeinek, ha az erre a célra szánt összeget a fejlődő országokban költik el.

Az UNCTAD (az ENSZ nemzetközi kereskedelmi és fejlesztési szerve) dolgozta ki a szennyezési jogok világpiacának működési elveit. Ez lehetővé tenné, hogy a nemzetközi környezetvédelmi egyezmények megvalósítása a világtőzsdék közvetítésével menjen végbe. Az elképzelés szerint a szennyezési jogokat az ENSZ egy erre létrehozott intézménye, az UNGEPA (UN General Environmental Protection Agency) osztaná szét, majd ezt követően a világtőzsdék bekapcsolódnának azok forgalmazásába. Sokak megítélése szerint a tőke és az üzleti érdekeltségek bekapcsolása lehetővé tenné az azonnali, zökkenőmentes végrehajtást.

A vita elsősorban azon folyik, hogy hogyan osszák szét a szennyezési jogokat az egyes országok között. A legkézenfekvőbb megoldás az lenne – Kiss Károly szerint –, ha a jelenlegi kibocsátások arányában történne meg a „leosztás”, ez azonban a fejlett ipari országoknak kedvezne, s a fejlődők érdekeit képviselő UNCTAD nyilván nem ezért dolgozta ki a koncepciót. A világ egy lakosára jutó kibocsátás szerinti „leosztás” viszont nyilvánvalóan a sokat szennyező fejlett ipari országoknak elfogadhatatlan. Ebből kiindulva a fejletteknek fizetniük kellene azért, hogy a magas szennyezési szintjüket fenn tudják tartani.

Ezeken túl még legalább tucatnyi elképzelés él a szennyezési jogok kezdeti leosztásáról. Bekapcsolták az elvek közé azt a kritériumot is, hogy amelyik ország hatékonyabban termel (azaz GDP-jének egységét kevesebb szennyezőanyag-kibocsátással állítja elő), az ennek arányában kapjon több szennyezési jogot, hogy a szennyezésselhárítás nettó költsége és a GDP közti arány azonos

legyen az egyes országok között; vagy éppen fordítva: a GDP/fő mutatóval mért fejlettséghez képest inverz módon változzék stb. A kérdés azonban – végső soron – politikai jellegű, s a döntés az erőviszonyok függvénye.

Az USA levegőtisztasági törvényének progresszív jellegét aligha vitathatjuk. Az azonban már kétségeket ébreszt, mi jó származhat abból, ha tőzsdei alapon szervezett világmechanizmus teszi lehetővé, hogy a gazdaságilag fejlett és a fejlődő országok között végbemenő jövedelem-újraelosztással helyettesítsék azoknak a termelési és fogyasztási struktúraproblémáknak kezelését, amelyek révén a környezetvédelem megfelelő útja egyengethető. A környezetvédő szervezetek is a probléma valóságos megoldására helyezik a súlyt.

A környezetvédő szervezetek a kiotói jegyzőkönyv egyetlen pozitívumát abban jelölik meg, hogy jogilag kötelező célt fogalmazott meg. De a 2008–2012 közötti időszakra megállapított átlagos 5,2%-os csökkentés vállalását kevesnek tartják, hiszen 1990-hez viszonyítva már ma 4,6%-os a csökkenés. Továbbá úgy vélik: az egyezmény számos kikaput hagyott nyitva, amelyek lehetőséget teremtenek arra, hogy a fejlett országok tovább növeljék kibocsátásukat. A 12. cikkében leírt eljárás lehetővé teszi, hogy a jogi kötelezettséget vállalt országok kibocsátási hitelre tegyenek szert oly módon, hogy jogi kötelezettséget nem vállaló országokban megvalósítandó programokat finanszíroznak. Ez voltaképpen az együttes végrehajtás kiterjesztése a jogi kötelezettséget nem vállaló országokra.

Mivel az egyezmény nem korlátozza az együttes végrehajtást, a felek abban érdekeltek, hogy hazai fosszilis eredetű kibocsátások valós csökkentése helyett külföldről vásárolják meg a vállalt kibocsátáscsökkentést.

2. A világ gazdaság helyzete

Gazdaságnövekedés és ökológiai egyensúly

Fejtegetéseink utolsó előtti állomásához érkeztünk. Ahhoz a ponthoz ugyanis, amikor a gazdaságnövekedés útját az ökológiai egyensúly megközelítésében kell megjelölnünk. A Római Klub megfogalmazásában a válasz 1972-ben a nulla növekedés volt. A stockholmi, a Rio de Janeíró-i és a New York-i értekezleteken ilyen válasz nem születhetett, hiszen ezek az ökológiai egyensúly ügyét kapcsolatba hozták az észak-dél, a gazdagság és szegénység problémájával. A nulla növekedés szoros értelmezésében ezeket a viszonyokat kellene „befagyasztani”. Ez viszont gyökeresen eltér az új közgazdaságtani szemléletmódtól, amely etikai alapon állva, a Föld egész népességére kitekintő módon keresi a társadalmi-gazdasági egyensúlyra adható választ.

Szerencsés és tudományosan is kezelhető kiindulási alapul szolgálhat az ezeken az értekezleteken bevezetett új kategória: a fenntartható fejlődés. Ezzel kapcsolatban Faragó Tibor fejtegetései érdemelnek nagyobb figyelmet.¹⁴ Gondolatfűzése a riói nyilatkozat értékelése, amit a *Feladatok a XXI. századra* elnevezésű programban fektettek le. Ez a program határozta meg a fenntartható fejlődés elérésének – az egymással szorosan összefüggő társadalmi, gazdasági és környezetvédelmi problémák megoldásának – átfogó globális, regionális és nemzeti feladatait.

A program végrehajtásának elősegítésére 1993-ban megalakult az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága, amely az 1993–1997 közötti időszakra részletes munkatervet fogadott el. A témakörrel kapcsolatos „intézményesülés” megkezdődött vagy megerősödött más nemzetközi szervezetek keretében és nem kormányzati körökben is. Külön is utalni kell Globális Környezeti Alap és az annak keretében kezdeményezett programok végrehajtását segítő szervezeti egységek létrehozására az UNDP-nél, az UNEP-nél és a Világbanknál, a WTO keretében létrehozott környezetvédelmi bizottságra vagy a kifejezetten a globális környezeti problémákkal foglalkozó nem kormányzati szervezet, a „Föld Tanács” megalakulására.

Az ENSZ reformjával összefüggésben újabb – a fenntartható fejlődés ügyével kapcsolatos koordinációt is elősegítő – változásokra került sor: egyrészt tovább erősítették az érintett szervezetközi testületek (ACC, IACSD) mandátumát, másrészt összevonták a gazdasági és szociális témakörökkel korábban foglalkozó részlegeket. Ez utóbbi keretében működik a program, illetve a kapcsolódó ENSZ-intézmények munkájának koordinálását segítő és az ENSZ-bizottság (UNCSD) titkársági feladatait ellátó Fenntartható Fejlődési Részleg (DSD).

A program fontosságát jelzi, hogy az ENSZ szakosított és regionális szervezetei (ENSZ Környezetvédelmi Program, ENSZ Fejlesztési Program, Élelmézésügyi és Mezőgazdasági Szervezet, Egészségügyi Világszervezet, ENSZ Európai Gazdasági Bizottság stb.) és számos más nemzetközi szervezet is kidolgozta saját munkaprogramját a *Feladatok a XXI. századra* programhoz kapcsolódóan. Az utóbbiak sorában kiemelkedő jelentőségű az OECD keretében folyó elemzőtevékenység, amely a gazdasági fejlődés és a környezetvédelem kapcsolatainak feltárására, illetve konkrétan a fenntartható termelési eljárások és fogyasztási szokások vizsgálatára irányul.

1993 óta az ENSZ-bizottság éves ülésszakain részletesen foglalkozik a program egyes elemeivel. A bizottság amellet, hogy tételesen végigveszi az ágazati és ágazatközi programelemeket és konkrét javaslatokat fogad el azok

14 Faragó T.: *A fenntartható fejlődés programjának jelentősége és végrehajtása. Az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülésszaka a fenntartható fejlődés nemzetközi programjának értékelése és a további feladatok.* Budapest, 1997, A Fenntartható Fejlődési Bizottság kiadánya.

hatékonyabb végrehajtására, fórumot biztosít az összes érintett csoport és érdek-képviselői szervezet számára az e munkában való közvetlen részvételre. Az 1997-es ülésszak az összegzés, átfogó értékelés és a rendkívüli ülésszakra való felkészülés jegyében telt el.

Az 1993 és 1997 közötti időszakban több nemzetközi találkozóra is sor került, amelyek témája szorosan kapcsolódott az 1992-ben elfogadott ENSZ-programhoz. Ilyen esemény volt a kis szigetországok sajátos helyzetével foglalkozó konferencia (Világkonferencia a kis fejlődő szigetállamok fenntartható fejlődéséről. Bridgetown, Barbados, 1994. április 25–június 6.); a népesedési világkonferencia (Nemzetközi konferencia a népesedésről és a fejlődésről, Kairó, 1994. szeptember 5–13.); a szociális fejlődési csúcstalálkozó (Világkonferencia a szociális fejlődésért, Koppenhága, 1995. március 6–12.); a nők társadalmi szerepével foglalkozó ENSZ-konferencia (Peking, 1995. szeptember 4–15.); a települések és a lakókörnyezet fejlesztését tárgyaló II. habitat-konferencia (ENSZ-konferencia az emberi településekről, Isztambul, 1996. június 3–14.) és az élelmezési világkonferencia (Róma, 1996. november 13–17.).

A kifejezetten a fenntartható fejlődés témaköreit tárgyaló világtalálkozók mellett más nagyszabású – e témakör szempontjából is kiemelkedő jelentőségű – eseményekre is sor került. Ilyenek voltak a bécsi emberi jogi konferencia, amelyen egyebek mellett foglalkoztak a fejlődéshez való joggal; a multilaterális kereskedelmi tárgyalások uruguayi fordulóját lezáró tárgyalások, amely új fejezetet nyitottak a nemzetközi kereskedelemben vagy az európai környezetvédelmi miniszterek szófiai konferenciája.

A Környezet és Fejlődés Konferenciát követő néhány éven belül hatályba léptek a „riói” globális környezetvédelmi egyezmények is: a biológiai sokféleségről szóló egyezmény, az éghajlat-változási keretegyezmény, valamint – az ott elhatározott és az ENSZ keretében kidolgozott – az elsivatagosodás elleni küzdelemmel foglalkozó nemzetközi egyezmény. Komoly lépések történtek más globális jelentőségű nemzetközi környezetvédelmi megállapodások terén is: megszigorították az ózonkárosító anyagokkal foglalkozó megállapodást; hatályba lépett az ENSZ tengerjogi egyezménye, fontos határozatok születtek a bázeli egyezmény keretében.

A számottevő eredmények ellenére összességben tovább romlott a földi környezet állapota és több területen a globális léptékű „észak-dél” együttműködés feltételrendszere. Az előbbi jól mutatja az UNEP által 1997-ben kiadott *A globális környezet állapota* c. kötet, az utóbbira pedig az egyik leggyakrabban idézett tény a fejlődők támogatását célzó nemzetközi alaphoz (ODA) való hozzájárulások csökkenése.

Az olvasó felvetheti: miért bocsátkozunk részletekbe. A válasz csak az lehet: a fenntartható fejlődés válhat a 21. században a közgazdaságtan központi problémájává. Ez a közgazdasági tézisek gyökeres változását hozhatja magával. A gazdaságnövekedés és az ökológiai egyensúly összekapcsolásának hatá-

saként a különböző nemzetközi intézmények rendszerében, szerkezeti felépítésében és a programozásban végbemenő változások előre jelzik azokat az új viszonyokat is, amelyekkel a közgazdaságtan a 21. században szembesül.

Egyet kell érteni *Szili Katalinnal*: az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencia mérföldkövet jelentett a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos nemzetközi együttműködésben, a környezeti kockázatok növekvő veszélyének megértése terén, valamint a társadalmi haladás, a gazdasági fejlődés és a földi környezet egymással összefüggő problémáinak feltárása és ésszerű feloldása terén. Ugyanakkor a 20. században úgy nemzetközi, mint nemzeti szinten a fenntartható fejlődés programjának végrehajtása terén alapvető változásokról nem, csupán a kezdeti lépések megtételéről beszélhetünk. Ennek ellenére nem szabad alábecsülni a program jelentőségét, a háttérben álló egyre bővülő ismeretanyagot, a globális és helyi környezeti problémák és kockázatok felismerését, a megoldásukra irányuló, erősödő politikai akaratot, ajánlásokat és terveket. E folyamatnak – ellentmondásai ellenére – egyszerűen nincs alternatívája és tény, hogy a közös felelősség elismerése mellett roppant nagyok az érdekellentétek a különböző ország- és társadalmi csoportok között.¹⁵

ENSZ: a fenntartható fejlődés nemzetközi programja

A 21. században a közgazdaságtan megújítása szempontjából kétségtelenül nagy jelentőségű az a határozat, amelyet 1992-ben az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciáján a 21. századra szóló feladatként (Agenda-21) a fenntartható fejlődés nemzetközi programjaként összegeztek.

1. elv: A fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak. Ők jogosultak – a természettel összhangban – egészséges és termékeny életre.
2. elv: Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának és a nemzetközi jog elveinek megfelelően az államok szuverén joga, hogy saját környezeti és fejlesztési politikájukat követve hasznosítsák saját erőforrásaikat, és biztosítsák, hogy a saját fennhatóságuk vagy ellenőrzésük alatt álló tevékenységek ne okozzanak kárt más államok környezetében vagy a nemzeti fennhatóság határain túli területeken.
3. elv: A fejlődéshez való jogot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek.

¹⁵ Szili Katalin bevezetője az ENSZ Közgyűlés: *A fenntartható fejlődés programja és a további feladatok, 1998–2002 ülésszokról* szóló magyar kiadványhoz. Fenntartható Fejlődés Bizottság, Budapest, 1997.

4. elv: A fenntartható fejlődés elérése érdekében a környezetvédelemnek a fejlődési folyamat szerves részét kell alkotnia, és nem kezelhető attól elkülönülten.
5. elv: Valamennyi államnak és minden embernek együtt kell működnie a szegénység leküzdésének alapvető feladatával kapcsolatban, ami a fenntartható fejlődés elengedhetetlen követelménye ahhoz, hogy csökkenjenek az életszínvonalak közötti egyenlőtlenségek és a világ népeinek többsége jobban kielégíthesse szükségleteit.
6. elv: Megkülönböztetett fontossággal kell foglalkozni a fejlődő országok és mindenekelőtt a legkevesbé fejlett és a környezeti hatásokkal szemben leginkább sebezhető országok sajátos helyzetével és szükségleteivel. A környezettel és a fejlődéssel kapcsolatos nemzetközi programoknak egyúttal figyelembe kell venniük minden ország érdekeit és szükségleteit.
7. elv: Az államok átfogó közösségi szellemben fognak együttműködni annak érdekében, hogy megőrizték, megvédjék és helyreállítsák a Föld élővilágának egészségét és egységét. Tekintettel arra, hogy a világméretű környezetpusztulásban eltérő mértékben vettek és vesznek részt, az államok közös, de megkülönböztetett felelősséget viselnek. A fejlett országok elismerik azt a felelősséget, amit a fenntartható fejlődés elérésére irányuló nemzetközi törekvésekben viselnek, tekintettel azokra a hatásokra, amelyeket társadalmuk a globális környezetre gyakorolnak és azokra a technológiákra és pénzügyi forrásokra, amelyekkel rendelkeznek.
8. elv: A fenntartható fejlődésnek és minden ember magasabb életszínvonalának az eléréséhez az államoknak csökkenteniük kell, illetve ki kell küszöbölniük a termelés és a fogyasztás nem fenntartható módjait, és elő kell segíteniük a megfelelő népesedéspolitikát.
9. elv: Az államoknak együtt kell működniük abban, hogy erősítsék a fenntartható fejlődéshez szükséges erőforrások belső fejlesztését a tudományos és műszaki eredmények kölcsönös cseréjén keresztül a tudományos ismeretek tökéletesítésével, valamint a műszaki fejlesztésnek, alkalmazásának, terjesztésének és átadásának elősegítésével, beleértve az új technológiákat is.
10. elv: A környezeti ügyeket – a megfelelő szinten – a legjobban az összes érdekelt állampolgár részvételével lehet megoldani. Nemzeti szinten minden egyénnek biztosítani kell a megfelelő hozzáférést a környezetre vonatkozó információkhoz, amelyekkel közhivatalok és a hatóságok rendelkeznek, beleértve az egyes közösségeket érintő veszélyes anyagokra és tevékenységekre vonatkozó információit, továbbá lehetővé kell tenni a döntéshozatali folyamatban való részvételt. Az államok segítsék elő és bátorítsák a lakosság tudatosságát és részvételét azzal, hogy széles körben hozzáférhetővé teszik az információkat. Hatékony hozzáférést kell biztosítani a bírósági és igazgatási eljárásokhoz, beleértve a jóvátételt és a helyreállítást.

11. elv: Az államok iktassanak törvénybe hatékony környezeti jogszabályokat. A környezeti előírások, célkitűzések és értékrendek tükrözzék a megfelelő környezeti és fejlesztési összefüggéseket. Az egyes országokban alkalmazott szabványok esetenként nem felelhetnek meg más országoknak, különösen a fejlődő országoknak, és számukra indokolatlan gazdasági költségeket és társadalmi feszültségeket okozhatnak.
12. elv: Az államok működjenek együtt a támogató és nyitott nemzetközi gazdasági rendszer elősegítésében, ami valamennyi országban gazdasági növekedéshez és fenntartható fejlődéshez vezethet, annak érdekében, hogy jobban lehessen megoldani a környezetromlás problémáit. A környezeti célú kereskedelmi-politikai intézkedések nem jelenthetnek önkényes vagy indokolatlan megkülönböztetést vagy rejtett korlátozást a nemzetközi kereskedelemben. Kerülni kell azokat az egyoldalú intézkedéseket, amelyek az importáló ország fennhatóságán túlmenően foglalkoznak környezeti problémákkal. A határokon áttérjedő vagy a globális környezeti problémákkal foglalkozó környezeti intézkedéseknek – amennyire lehetséges – nemzetközi egyetértésen kell alapulniuk.
13. elv: Az államok nemzeti törvényeket fognak kidolgozni a szennyezéssel és egyéb környezeti károkkal kapcsolatos felelősségre és az áldozatok kártalanítására. Az államok hatékonyan és nagyobb eltökéltséggel együtt fognak működni további nemzetközi jogszabályok kidolgozásában a fennhatóságukon belül eső területeken vagy a fennhatóságukon kívüli, de általuk ellenőrzött területeken folytatott tevékenységek következtében okozott környezeti károk hátrányos hatásaival kapcsolatos felelősségről és kártérítésről.
14. elv: Az államoknak hatékonyan együtt kell működniük minden olyan tevékenység és anyag más államokba történő áttelepítésének és ájtuttatásának elutasításában vagy megakadályozásában, amely súlyos környezetromlást okozhat vagy amelyet az emberi egészségre ártalmasnak találtak.
15. elv: A környezet védelme érdekében az államok, lehetőségeiknek megfelelően, széles körben törekedni fognak az elővigyázatosságra. Ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan kár fenyeget, a teljes tudományos bizonyosság hiánya nem használható föl indoklásként a környezetromlást megakadályozó, a hatékonysággal arányos költségekkel járó intézkedések elhalasztására.
16. elv: A nemzeti hatóságoknak törekedniük kell a környezeti költségek nemzetközi megosztásának és a gazdasági eszközök felhasználásának elősegítésére, számításba véve azt a megközelítést, hogy elvben a szennyezőnek kell viselnie a szennyezés költségét, tekintettel a közérdekre, és anélkül, hogy a nemzetközi kereskedelmi és befektetési folyamatokat eltorzítanák.
17. elv: Nemzeti keretekben alkalmazott eljárásként környezeti hatástanulmányokat kell készíteni az olyan javasolt tevékenységekre nézve, amelyeknek nagy valószínűséggel jelentős mértékű káros hatása lesz a környezetre, és amelyek az illetékes nemzeti hatóságok döntésétől függenek.

18. elv: Minden természeti katasztrófáról vagy egyéb veszélyhelyzetről az államok azonnal értesíteni fogják azokat az államokat, amelyek környezetében valószínűleg nagyon rövid időn belül károkat okozhatnak az említett helyzetek. A nemzetközi közösség megtesz minden erőfeszítést az ilyen helyzetbe került államok megsegítésére.
19. elv: Az államok előzetes és időbeli értesítést, valamint tárgyyszerű információt fognak nyújtani a potenciálisan érintett államoknak az olyan tevékenységekről, amelyeknek jelentős, határokat átlépő káros hatásai lehetnek, s emellett az érintett államokkal már idejekorán és jóhiszeműen fognak egyeztetni.
20. elv: A nőknek létfontosságú szerepük van a környezetgazdálkodásban és a fejlődésben. Ezért teljes körű részvételük lényeges a fenntartható fejlődés eléréséhez.
21. elv: Mozgósítani kell a világ ifjúságának alkotóerejét, példaképeit és bátorságát egy átfogó közösségi szellem kialakításához, a fenntartható fejlődés és a mindenki számára jobb jövő elérése érdekében.
22. elv: Az őslakos népeknek és közösségeiknek és más helyi közösségeknek létfontosságú szerepe van a környezetgazdálkodásban és a fejlődésben ismereteik, hagyományos gyakorlatuk miatt. Az államoknak el kell ismerniük és kellően támogatniuk kell azonosságtudatukat, kultúrájukat és érdekeiket, továbbá lehetővé kell tenniük hatékony részvételüket a fenntartható fejlődés elérésében.
23. elv: Meg kell védeni az elnyomás, uralom és megszállás alatt álló népek környezeti és természeti erőforrásait.
24. elv: A hadviselés eredendően pusztító hatással van a környezetre. Ezért az államok a fegyveres összetűzések idején tiszteletben fogják tartani a környezet védelméről rendelkező nemzetközi jogot és szükség szerint együtt fognak működni e jog továbbfejlesztésében.
25. elv: A béke, a fejlődés és a környezetvédelem egymással összefügg és oszthatatlan.
26. elv: Az államok a környezettel kapcsolatos minden vitájukat békés úton és megfelelő eszközökkel fogják rendezni az Egyesült Nemzetek alapokmányának megfelelően.
27. elv: Az államok és népek jóhiszeműen és közösségi szellemben fognak együttműködni az ezen nyilatkozatban megtestesült elvek megvalósításában és a nemzetközi jognak a fenntartható fejlődés területén való továbbfejlesztésében.

Az Agenda-21 első öt évének értékelése

Az ENSZ keretében 1993-ban megalakították a Fenntartható Fejlődés Bizottságát azzal a céllal, hogy segítse a fenntartható fejlődés feladatainak végrehaj-

tását, értékelje az ezzel kapcsolatos fejleményeket és akadályokat, valamint meghatározza a további tennivalókat. Ehhez kapcsolódóan tisztázták az egyes működő intézmények (szervezetek) viszonyát ezzel a bizottsággal. A dokumentum a következőkre tér ki:

a) Kormányközi Fórum az Erdőkről: a fenntartható erdőgazdálkodás témájával foglalkozó nemzetközi fórum az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottság keretében, amely konkrétabb feladatkörrel folytatja a korábbi kormányközi testület tevékenységét.

b) Nagy csoportok: a *Feladatok a XXI. századra* program több olyan jelentős társadalmi, érdek-képviselői csoportot határozott meg, amelyeknek sajátos szerepe van a fenntartható fejlődés elérésében. Ilyenek többek között a bennszülött népek, a nem kormányzati szervezetek, a fiatalok, a nők, a tudósok.

c) Országcsoportok: a fenntartható fejlődés feladatainak és a végrehajtás értékelésének szempontjából is jelentős az ENSZ-ben elismert országcsoportok együttműködése, mint a fejlődő országok több mint 130 tagú csoportja, a fejlett, illetve iparosodott országok, továbbá az ún. átmeneti vagy átalakuló gazdaságú országok csoportja.

A fenntartható fejlődésről hozott határozat első öt éve eredményeinek összegzésére, a kötelezettségvállalások megerősítésére és a program végrehajtására vonatkozó további feladatok meghatározására hívták össze az ENSZ Közgyűlés rendkívüli ülészakát az 1997. június 23–27. közötti időszakra. Ennek előkészítése volt az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottság 1997. áprilisi, ötödik ülészakájának célja. A program értékelésére és a további feladatok meghatározására részletes elemző dokumentum készült. Számos kérdésben nem sikerült az álláspontok közelítése. (A fejlődő országok anyagi és technológiai támogatása, nemzetközi egyezmény kidolgozása az erdők védelmére, az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése stb.) Közvetlenül a rendkívüli közgyűlési ülészaká előtt került sor a legfejlettebb országok vezetőinek denveri találkozójára (a nyolcak csúcstalálkozója), amelyen jelentős figyelmet szenteltek a globális környezetvédelmi kérdéseknek is.

Az ülészakon teljes összhang alakult ki a fenntartható fejlődésre vonatkozó nemzetközi együttműködés folytatásának és megerősítésének szükségességéről, az 1992-ben elfogadott program jelentőségéről, az abban vállalt kötelezettségvállalások és azok végrehajtásának megerősítéséről, az együttműködés nemzetközi intézményrendszerének továbbfejlesztéséről. Egyetértés volt abban, hogy az első öt évben egyes területeken jelentős eredmények születtek, de összességében (globálisan) a fenntartható fejlődéssel ellentétes tendenciák tovább erősödtek (tovább nőtt a szegény és a gazdag országok és társadalmi rétegek közötti távolság, tovább romlott a földi környezet állapota stb.). Meghatározták az ENSZ-bizottság második ötéves munkaprogramját. Ennek keretében a fejlődő országok fenntartható fejlődését elősegítő támogatási rendszer fejlesztésének kérdései, ill. a szegénység elleni küzdelem témája

mellett olyan témaköröket vettek fel a munkaprogramba, mint az édesvízkészletek védelme, a fenntartható földgazdálkodás, az ipar, az idegenforgalom, az energetika jövője.

A rendkívüli ülésszak eredményeit részletes dokumentum tartalmazza, amely a fent említett általános értékelés és konkrét témakörök mellett tételesen szól a fenntartható fejlődés egyes területeinek feladatairól, az ENSZ-program végrehajtásának további teendőiről. Ezek egyebek mellett a következőket ölelik fel: a társadalmi, a gazdasági és a környezetvédelmi feladatok integrálásának erősítése; a környezetileg hatékony technológiák fejlesztése és átadása; az a „ökológiai hatékonyság” növelése (hosszú távon a termelés természeti erőforrás-szükségletének tízszeres javítása, illetve két-három évtizeden belül négyszeres hatékonyságjavulás elérése az iparosodott országokban); a gazdasági eszközök nagyobb mértékű alkalmazása a fenntartható fejlődés, illetve a környezetvédelem céljainak elérésére (a környezeti költségek elismerésének szükségessége az áruk és szolgáltatások árában; a környezetileg káros tevékenységek támogatásának megszüntetése); az édesvízkészletek fenntartható használata; a tengerek védelme; a légkör védelme; a biológiai sokféleség megőrzése; a kereskedelem, az energetika, a közlekedés jövője – tekintettel a környezetvédelmi szempontokra; az érintett nemzetközi intézményrendszer erősítése, különös tekintettel az ENSZ-nek a témakörrel foglalkozó szakosított szervezeteire, programjaira, az azok közötti koordináció és együttműködés javítására.

Néhány kérdésben azonban olyan mértékben különböztek az egyes országcsoportok érdekei és álláspontjai, hogy azokban nem lehetett „áttörést” elérni. Különösen három ilyen kérdéskört kell említeni: a fejlődők számára biztosítandó fejlesztési célú pénzügyi támogatási rendszert; a légkör védelmét különös tekintettel az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére és az erdők védelmét.

A korábbi kötelezettségvállalások szerint a fejlett országok nemzeti jövedelmük 7%-ét fizetik be a megfelelő pénzügyi alapba; ténylegesen azonban az átlagos befizetési arány tovább romlott 1992 óta és a századfordulón érte el a 3%-ot. A rendkívüli ülésszakon megerősítették a korábbi kötelezettségvállalást, de a fejlődők javaslatai ellenére ezúttal sem lehetett megállapodni a teljesítés „részhatáridőiről”.

Az üvegházhatású gázok, különösen a szén-dioxid kibocsátásával kapcsolatban az Európai Unió és a fejlődő államok egy része (a kis szigetországok) jelentős kibocsátáscsökkentést javasolt a következő évtizedre; ezt a javaslatot azonban a fejlődők egy másik csoportja (a kőolaj-exportálók) elutasította, számos fejlett ország (köztük Ausztrália, Japán, az USA) pedig – bár általában véve egyetértett azzal, hogy sürgős lépésekre van szükség – a konkrét, számszerűsíthető kötelezettségeket illetően fenntartásait hangoztatta és arra utalt, hogy e kérdésről a kiotói konferencián kell majd tárgyalni.

Végül, az erdők védelmére vonatkozóan elsősorban az Európai Unió tagországai sürgették egy átfogó nemzetközi egyezmény kidolgozását, ezt azonban többek között az USA nem tartotta időszerűnek (és meglepő módon egy ilyen egyezmény kidolgozása ellen lépett fel a környezetvédelmi mozgalmak több képviselője is). Végül a résztvevők úgy állapodtak meg, hogy folytatják az erdők védelmével kapcsolatos intézkedések nemzetközi koordinációját, a továbbiakban egy magasabb szintű testület – a Kormányközi Fórum az Erdőkről (IFF) – folytatja a fenntartható erdőgazdálkodást szolgáló intézkedések kidolgozásának, végrehajtásának elősegítését, s az egyezmény ügyére majd csak 1999 után térnek vissza. A közgyűlés határozta szerint a program újabb átfogó vizsgálatára 2002-ben kerül sor. Feladatuknak tekintik:

- a fejlődő országok sajátos szükségleteinek jobb figyelembevételét, beleértve a szegénység elleni küzdelem támogatását, az élelmezési biztonság javítását;
- a pénzügyi segítségnyújtást és a technológiaátadást;
- a fenntartható fogyasztási szokások és termelési eljárások szorgalmazását, az ökológiai hatékonyság növelését;
- a légkör védelmét és különösen az üvegházhatású gázokkal kapcsolatos probléma kezelését;
- az édesvízkészletek fenntartható használatát;
- az erdők védelmét és a fenntartható erdőgazdálkodás előmozdítását úgy, hogy egyrészt végrehajtják az eddig kidolgozott javaslatokat, másrészt pedig ezután az egyeztetéseket magasabb szinten folytatják és a későbbiekben visszatérnek egy egyezmény kidolgozásának kérdésére;
- a környezetvédelem szempontjából olyan kulcsfontosságú ágazatok jövőjének vizsgálatát, mint az energetika, a közlekedés vagy az idegenforgalom;
- az intézményi kérdéseket, mindenekelőtt az ENSZ érintett intézményei közötti koordináció és együttműködés javítását.

Az eredeti tervek szerint külön politikai nyilatkozat foglalta volna össze a programmal kapcsolatos értékelés legfontosabb elemeit, a jövő feladatait, s ebben a rendkívüli ülészakon részt vevő politikusok hangsúlyosan megerősítették volna elszántságukat a fenntartható fejlődés feladatainak megoldására, az azzal összefüggő gazdasági, pénzügyi, szociális, környezetvédelmi, ágazati kötelezettségvállalások végrehajtására. A tervezett nyilatkozat több eleme azonban az utolsó pillanatig heves viták tárgya volt: a fejlődésre és környezetre vonatkozó emberi jogok kérdése, a nemzetközi kereskedelem és a környezetvédelem bizonyos összefüggései, a fejlett országok által a fejlődők részére vállalt pénzügyi támogatások betartása, a környezetbarát technológiákhoz való hozzájutás feltételei, a következő időszak feladattervéhez a legkritikusabb területek meghatározása és egyfajta rangsorolása, azon létező és tervezett környezetvédelmi megállapodások köre, ahol sürgős teendők vannak külön is kiemelve a készülő „kiotói jegyzőkönyv” és az erdők védelmére javasolt jogi

eszköz jelentőségét. Végül az a megállapodás született, hogy e külön nyilatkozat helyett a készülő részletes értékelő dokumentum egy rövid bevezető részszel egészül ki, amely legalábbis tartalmazza a program melletti elkötelezettség kinyilvánítását és annak szükségességét, hogy hatékonyabban kell munkálkodni a programban meghatározott célkitűzések elérése érdekében.

1. Pénzügyi kérdések. A fenntartható fejlődés eléréséhez, illetve a *Feladatok a XXI. századra* program végrehajtásához jelentős pénzügyi forrásokra van szükség és ezek mértékéről, illetve nemzetközi és nemzeti forrásairól már hosszas egyeztetések voltak az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciáján is. A leggyakrabban idézett kötelezettségvállalás a fejlődők részére a fejlettek által biztosítandó, a GNP 0,7%-át kitevő (az ODA keretében nyújtott) támogatási hozzájárulás volt. A rendkívüli ülészakon is ennek „számonkérése”, illetve e kötelezettség megerősítésének szükségessége volt az egyik fő vitatéma. Bár végül egyetértés alakult ki e vállalás megerősítését illetően, de az említett támogatási szint elérésének ütemezését – határidőkhöz kötését – a fejlettek ezúttal sem fogadták el.

2. Termelési és fogyasztási szokások. Elsősorban az iparosodott országok nem fenntartható termelési és fogyasztási szokásainak kritikája, az azokból eredő káros globális hatások kérdése és a változtatás szükségessége volt napirenden. Az ökológiai hatékonyság javításában általános volt az egyetértés, de viták alakultak ki az erőforrás-gazdálkodás (az anyag- és energiaigényesség) tízszeres, illetve rövidebb távon négyszeres hatékonyságjavításának kérdéséről, továbbá az ennek elérését is célzó gazdasági eszközök bevezetéséről és az azzal járó esetleges hátrányos következményekről, mindenekelőtt a fejlődő országok számára.

3. Az erdők védelme. Az erdők védelméről szóló nemzetközi megállapodás kérdése már 1992-ben is nagy vitát váltott ki, s végül az ENSZ-bizottság égisze alatt egy testület (IPF) kapott megbízást a további egyeztetésekre. Ennek eredményeképpen számos olyan intézkedést, eljárást tárgyaltak meg, amelyek hatékonyak tekinthetők a fenntartható erdőgazdálkodás számára. Az erdővel borított területek pusztulása azonban tovább folytatódik, és többen azt képviselték az ülészakon, hogy halaszthatatlan egy nemzetközi egyezmény kidolgozása. E témakörrel külön munkacsoport foglalkozott, de a delegációk meghatározott köre – olyan országok képviselőitében, amelyek jelentős mértékben függnek a fakitermeléstől és a faáruk nemzetközi kereskedelmétől – nem volt hajlandó elfogadni semmilyen esetleges korlátozó megállapodás kidolgozásának gondolatát. A szinte az utolsó pillanatokban megkötött kompromisszumok szerint magasabb szintre emelik a témakörrel kapcsolatos egyeztetéseket, a megalakuló Kormányközi Fórum az Erdőkről (IFF) folytatja a fenntartható erdőgazdálkodást szolgáló intézkedések kidolgozásának, végrehajtásának elősegítését, és később esetleg visszatérnek egy megállapodás tárgyalására is.

4. A elsivatagosodással foglalkozó egyezmény. Az egyezmény kidolgozását rendkívül éles viták után Rióban határozták el, de az azóta elkészült és hatályba lépett egyezménnyel kapcsolatban továbbra is megoszlanak a vélemények elsősorban annak globális jelentőségét, a nemzetközi közösség együttműködési felelősségét és a feladatok ellátásának finanszírozását illetően. A másik két „ríói egyezménnyel” szemben ennek az egyezménynek nem a GEF gondozza a pénzügyi támogatási alapját, hanem erre önálló „globális mechanizmust” dolgoztak ki, amelyet azonban a fejlettek csak korlátozott mértékben támogatnak. Emiatt a rendkívüli ülésszakon is a fejlődők az egyezmény végrehajtásához „új és kiegészítő” pénzügyi forrásokat szorgalmaztak, a fejlettek képviselői viszont csak általában az említett mechanizmus támogatását és a megfelelő források biztosítására való felhívást tartották elfogadhatónak.

5. Az ipari és természeti katasztrófák. E témakörben elhúzódó vita volt különösen a „jelentős technológiai és hasonló katasztrófák” káros környezeti hatásainak mérsékléséről és azon országok megsegítéséről, amelyeket ilyen károk értek. A témakörben – a csernobili katasztrófa okán – a leginkább érintett delegáció eredeti, részletes javaslatait nem fogadták el, valószínűleg a felelősségvállalás bizonyos kérdései miatt, s csak az ülésszak végére alakult ki egyetértés az érintett szövegrészre vonatkozóan.

6. A légkör védelme, az üvegházhatású gázok kibocsátása Az 1992-es „Földcsúcshoz” vezető folyamat egyik jelentős eredménye volt az üvegházhatású gázok kibocsátásának korlátozásáról szóló egyezmény. Az egyezményben részesek azóta egyöntetűen elfogadták, hogy az abban foglalt kötelezettségek alapján nem vagy alig érhetik el a közösen elfogadott célkitűzést, de a továbblépés részleteiben számottevő különbségek maradtak. E kérdéskör tárgyalása volt az egész rendkívüli ülésszak legnagyobb vitát kiváltó és legellentmondásosabb része. A fejlettek közül az EU képviselői határozott kiállást kértek a kibocsátáscsökkentést jelentő „szigorítások” szorgalmazása mellett, amelyeket a részesek konferenciájának kellene majd elfogadnia 1997 végén a kiotói ülésszakon. Más jelentős iparosodott országok – köztük az USA – képviselői és a fosszilis energiahordozók kitermelésétől és kereskedelmétől függő OPEC-országok azonban nem akarták előre és ezen a fórumon meghatározni a tárgyalások irányát. Az elfogadott szöveg ezt az ellentmondásos helyzetet tükrözi.

7. Az energiaellátás jövője. A környezetvédelem, illetve tágabban véve a fenntartható fejlődés szempontjából leglényegesebb gazdasági ágazatok közül az energetika kapta a legnagyobb figyelmet, különös tekintettel az energiaellátás hosszú távú jövőjére. Általában támogatták az energiahatékonyság és a megújuló energiaforrások szélesebb körű alkalmazásának szükségességét, de különösen a fosszilis energiahordozók kitermelésétől és kereskedelmétől erősen függő országok képviselői javasolták, hogy más környezetvédelmi szempontból lényeges ágazatok is hasonló figyelmet kapjanak. E területen számtalan nemzetközi szervezet tevékenykedik és célszerűnek látszott legalább az

ENSZ égisze alatt működő ilyen testületek és intézmények munkájának jobb összehangolása, beleértve az ECOSOC keretében létrehozott két ilyen testületet („Az új és megújuló energiaforrások és a fejlődést szolgáló energia kérdéssel foglalkozó bizottság”, „Természeti erőforrások bizottsága”). A viták eredményeképpen e témakörrel külön is foglalkozni fog az ENSZ-bizottság az új, többéves munkaprogramjának keretében.

8. Az édesvízkészletek fenntartható használata. Általános egyetértés alakult ki abban, hogy az egészséges ivóvíz biztosítása kezd az egyik legnagyobb problémává válni a készletek helytelen használata, a népességnövekedés és az egyre nagyobb mértékű vízszennyezés miatt. A javaslatok szerint egy átfogó globális cselekvési programra van szükség e probléma megoldására – beleértve az egészséges vízellátást és a szennyvízkezelés megfelelő megoldását is. A viták egyik sarkalatos pontja volt az a fejlődő országok által megfogalmazott igény, hogy a nemzetközi közösség biztosítsa számukra a szükséges pénzügyi eszközöket és technológiákat e feladatok megoldásához.

I. A természettudományok fejlődése

A gazdaságtudományok fejlődése

A klasszikus közgazdaságtan helye a 21. században

A klasszikus közgazdaságtan feladata az volt, hogy megismerje a gazdaság működését, és megpróbálja megmagyarázni azt. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja.

VIII. fejezet

Közgazdaságtan a 21. században

Perseus tudjuk, hogy a piac már tízezer évek óta létezik. A gazdaságok működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja.

A könyvet tekintve a modern gazdaságtudományok fejlődését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja.

Az elmúlt századokban a gazdaságtudományok fejlődését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja. A klasszikus közgazdaságtan az egyik legkorábbi gazdaságtudomány, amely a gazdaság működését vizsgálja.

I. A fenntartható társadalmi fejlődés

1. A gazdaságnövekedés új alapokra helyezése

A klasszikus közgazdaságtan helye a tudományfejlesztésben

A klasszikus közgazdaságtan tézisei és azok válsága volt e mű első kötetének központi tematikája. Így kellett eljárunk, különben aligha számolhattunk volna azzal, hogy a társadalom anyagi folyamatairól olyan ismereteket tárhatunk az olvasó elé, amelyeket a közgazdaságtan művelői magától értetődőnek tekintenek. De így jártunk el azért is, mert a nyugati civilizáció gondolkozásmódjában mély gyökereket vert és a 21. század fordulóján is hat a 18. század eszméáramlata, amely egyenlőséget tesz

- az emberi személyiség szabad érvényesülése, valamint
- az emberi cselekvésnek az anyagi érdekeltség (önzésen) alapuló kibontakoztatása közé.

Persze tudjuk, hogy a piac már tízezer éve az emberi döntések szabad közege, az itt hozott döntések motivációja pedig a haszonszerzés. De a történelmi fejlődés folyamatában az egyéni önzésnek és anyagi érdekeltségnek a közjavak szolgáltatásában mindig is korlátot állítottak. Csak a 18. században és csak az atlanti kultúróvezetben vált uralkodóvá az a bölcseleti irányzat, amely az emberi cselekvésnek a haszonszerzésen alapuló motivációját meghatározónak tekintette a társadalmi haladásban. Ez az eszméáramlat kedvezett a piaczgazdaságon alapuló közgazdaságtan, mint önálló tudomány megalkotásának.

A lényegét tekintve a tudomány nem tett mást, mint bonckés alá vette a *homo oeconomicus*t. Az ezen alapuló tudományfejlesztés még egy lépéssel tovább is ment: fetiszizálta az adott történelmi időszak releváns viszonyait. Elvonatkoztatta a gazdasági magatartást a természeti és társadalmi környezet „külső” tényezőitől. Ezzel a klasszikus közgazdaságtan egyes művelői nyomán a szabadpiac apologetikájává vált.

Ezzel hangsúlyozni szeretnénk: a 18. században „új” tudományként megszületett közgazdaságtan figyelmen kívül hagyta e tudomány történeti gyökereit. Ezért sem véletlen, hogy e mű első részében hosszasan elidőztünk a tízezer éves háttér elemzésénél. Minderre most, amikor az ismeretanyag összegezésére kerül sor és a jövőre vonatkozó tanulságokat kívánjuk összegezni, nagy nyomatékka kell az olvasó figyelmét felhívunk. Érzékelhettük, mennyire szoros volt mindenkor a kapcsolat az általános politikai-társadalmi viszonyok és a gazdaság értékrendje között. De azt is, hogy a különböző kor-

szakok bölcselői mennyire alapvetőnek tartották, hogy ezeket az összefüggéseket mindannyiunk számára világossá tegyék. Azt is mondhatnánk: az anyagi javakról való gondoskodás ismeretanyaga a tudományművelés kezdetétől a vizsgálódások egyik központi területe volt. Még azt a megállapítást is meg lehet kockáztatni: az alapvető hipotézisek talaján mozogva teljesen közömbös, hogy a gazdasági folyamatok kifejtését a filozófia keretei közé illesztve, annak mintegy részeként, vagy pedig önálló tudományként fogalmazzák meg.

Egy különbség azonban – és ez persze nem mellékes – adódik. Amikor a filozófia fogja össze az emberi magatartás normatív rendszerét, akkor megkerülhetetlen az a szintézis, amit a különböző bölcséleti irányzatok, eszmeáramlatok teremtenek az egyes ismeretanyagok között. Ezzel szemben a szakosodott tudományok rendszerében maga a tudomány képviseli azt a normatív rendszert, amely képes elszakadni az általános organikus összefüggésektől.

Tulajdonképpen az is felvethető, miért nem minősítették közgazdaságtannak azokat a gondolatrendszereket, amelyeket például a merkantilizmus vagy a fiziolatizmus hozott közös nevezőre. De utalhatnánk korábbi időszakokban megfogalmazott közgazdasági ismeretanyagokra is. Ha a klasszikus közgazdaságtan ilyen történelmi beágyazásban tárulna az olvasó elé, akkor csakúgy, mint a természettudományokban, egyértelműen mutatkoznának meg a társadalmi-gazdasági fejlődési folyamattal elkerülhetetlen paradigmaváltások.

A közgazdaságtannak „új” tudományként történő értelmezése hozta magával, hogy számos közgazdász hajlamos a racionális gazdasági magatartást, illetve annak szabadpiaci összefüggéseit örökérvényű normaként értelmezni, amelytől való „elhajlás” a gazdasági hatékonyság érvényesülését gyengíti. Végül is ez a gyökere azoknak a mindannyiunk számára szokatlan és nehezen kezelhető problémáknak, amelyekkel a közgazdaságtan a 21. században szembesül.

A 20. és 21. századforduló gazdaságának egybevetése

A 21. századforduló gazdaságának állapotát a száz évvel ezelőttivel egybevetve az értékelés feltűnő különbségekre mutathat rá. A 19. századról a 20. századra történő átmenet a „teljes béke” jegyében ment végbe. Úgy tűnt: az emberiség nagy tettet hajtott végre, amikor a 18. században utat nyitott az emberi személyiség szabad érvényesülésének, teret engedett az anyagi ösztönzésen alapuló cselekvésnek. A 20. század hozta magával a harmadik ipari forradalmat és teremtette meg a negyedik ipari forradalom anyagi-műszaki bázisát. Mindennek nyomán felgyorsult a gazdaságnövekedés, mind szélesebb körben nyert teret a kereskedelmi érdek és ezzel együtt az anyagi jólét.

A közgazdaságtan klasszikus tanításában összegeződnek azok az attribútumok, amelyek a gazdasági mozzanatot kezdetben statikus szemléletmódban, majd a növekedési modellek talaján szinte annak valamennyi elemére

kiterjedően megfogalmazták. Ez adott alapot annak a hiedelemnek, amely szerint

- egyfelől a korábban soha nem tapasztalt gyors gazdaságnövekedés törvényszerűen a jóléti társadalomhoz vezet,
- másfelől a minőségi változás az országok egyre szélesebb körére terjed ki.

Mindehhez azonban legott tegyük hozzá: a 20. század fordulóján az atlanti kultúróvezetet felölelő világ lebegett azok szeme előtt, akik bonckés alá vették a társadalmi-gazdasági fejlődés törvényszerűségeit. Mintegy természetesnek tekintették azt a szakadékot is, ami a világnak ezt a részét elkülöníti a „maradék” világtól. A 20. században a második világháborúig még a korábbi két évszázad gondolkodásmódja határozta meg az európai életszemléletet. Erre kell gondolnunk akkor is, amikor békésnek minősítettük a 19. századról a 20. századra való átmenetet. Mindaz ugyanis, ami a „maradék” világra vonatkozott, egyszerűen elkerülte a közgazdászok figyelmét. Pontosabban fogalmazva: a gyarmatstátus hozta közös nevezőre a „maradék” világot függetlenül attól, hogy az európai országok valamelyike az adott területet gyarmatosította-e vagy sem.

Ismételjük: a 20. és a 21. századforduló gazdaságának egybevetésekor minderre gondolnunk kell. Európában a 20. század második felében következett be alapvető szemléleti változás, amit elsősorban a gyarmati rendszer felszámolása alapozott meg. Tehát a ma problémáinak egy része „hamu alatt” már száz évvel ezelőtt is jelen volt. De persze ennél sokkal többről van szó. Csak fel kell idéznünk mindazt, amit e mű második részében tártunk az olvasó elé, hogy világossá váljanak az új problémák, amelyekkel az emberiség a 21. század fordulóján szembesült. Azokat öt pontban összegezhetjük:

1. Népeségrobbanás ment végbe. A 20. század elején a Föld lakossága ke-reken 1,6 milliárdra rúgott, de a 21. század indulásakor már 6 milliárd körül alakult. Talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy ami e téren történt, gyöke- resen eltért a klasszikus tanításnak az egyensúlyelméletben összegeződő egyik alaphipotézisétől. Hiszen ez harmonizált viszonyokat tételezett fel a né- pességzsaporulat és a termelőerők fejlődése között. Az egyensúlybomlás éles formák között azért vetődött fel, mert a népeségrobbanás a fejlődő világban akkor bontakozott ki, amikor megszűnt a gyarmati rendszer. Ezzel a világ- gazdaság sajátos arculatot öltött. Az új helyzetben meg kellett különböztetni a gazdag és szegény országokat. Ami korábban „maradék” világ volt, az most fejlődő világként jelent meg. Az észak-dél probléma a tudományos kutatás egyik központi kérdésévé vált.

2. Gyökeres változás ment végbe a természet és a gazdaság kapcsolatában. Egyre nyilvánvalóbbá vált az ipari forradalmak nyomán beindult kitermelési folyamatok, gyártási technológiák, forgalomba hozott termékek és azok haszná- latának természetpusztító hatása. De amíg a 20. század nagyobbik részében

mindezt még csak úgy tekintették, mint a leginkább iparosított vidékek és a nagyvárosok sajátos problémáját, amelyeket gazdaságjogi rendelkezésekkel kordában lehet tartani, addig a 20. század végén már egyértelművé vált: a profit-maximalizálás elvének alávetett módon szabályozott iparosítás fenn nem tartatható növekedési pályát teremtett a gazdaság számára.

3. Alapvető változások mentek végbe a társadalom és a gazdaság viszonyában. A tőkés termelési mód kialakulása és annak klasszikus szakasza még abból indult ki, hogy a társadalomnak alkalmazkodnia kell a termelőerők fejlődése által megszabott úthoz és feltételekhez. A javuló anyagi életfeltételek, és ehhez kapcsolódóan az egyre erőteljesebb jövedelem differenciálódás, ugyanakkor megváltoztatták a társadalmi viszonyokat. Ez nemcsak a munkafeltételek változásában, de a ciklikus növekedésben is kifejeződött. A minimális bért egyre kevésbé lehetett egyszerűen a munka termelékenységére ügyének tekinteni, ugyanígy a gazdasági válságokat sem olyan folyamatként, amit a gazdaság öntisztulása spontán módon szabályozhat. Megjelent az állam, mint a gazdaság endogén tényezője, amelynek viselnie kell a felelősséget a társadalmi jólétért.

4. Az állam és a gazdaság megváltozott viszonya felvetette az állam gazdasági szerepvállalásának hatékonyságát. Központi kérdéssé vált: hol a határa és mi a módja az állami szervezetségnek, ahol a gazdasági jog még hatékony szabályozó és a piac racionális funkcióját figyelembe vevő módon szolgálhatja a társadalmi érdeket. Ehhez kapcsolódva jelentkeztek az illegális és féllegális gazdasági megnyilvánulások mindazokkal a tehertételekkel, amelyeket a feketegazdaság hoz magával és ami kikezdi az államvezetés morális alapjaival kapcsolatos közbizalmat.

5. Hatalom és gazdaság, háború és béke az emberiség történelmének állandó kísérőjelensége. De annak formái, következményei a termelőerők fejlődésével változtak. A negyedik ipari forradalom nyomán az atom megjelenése a fenyegetettség, az emberi lét és nemlét kérdésévé vált. A 20. században a két világháború ellenére ezeket a problémákat az emberiség kezelni tudta. De egyre súlyosabbnak tűnnek azok a kihívások, amelyekkel az emberiségnek a 21. században szembesülnie kell.

E mű zárófejezetében ezekhez a problémákhoz térünk vissza. Nem akarunk a fantáziának szabad utat adni, nem tekintjük mintának az olyan gondolatfűzéseket sem, amelyek a lehetséges választások függvényében formálnak jövőképet. Olyan feltételezésekre támaszkodunk, amelyeknek viszonylag szilárd történelmi gyökerei vannak, és nincs okunk kételkedni abban, hogy ami igazoltan bizonyult a múltban, az a jövő számára is irányadó lehet.

Mindezeket megelőzően azonban két olyan kérdésre kívánjuk az olvasó figyelmét felhívni, amelyek napjainkban különös jelentőségre tettek szert. Az egyik az ökológia kérdése. A természeti környezet fokozott veszélyeztetettsége természetesen sokakban a „gazdaságellenesség” érzetét kelti. Formulájuk pedig a következő: ökonómia helyett ökológia. A másik az infor-

mációs társadalom kérdése. Az informatika terén kínálkozó új lehetőségek talaján született a következő formula: az ipari forradalmak kora lejárt, a társadalom posztindusztriális szakaszába érkezett.

E mű mindkét fenti hipotézist hibásnak tartja. Ezt kell mindenekelőtt világossá tenni. Különbözik homokvárakra épülne mindaz, amit e mű zárószakaszában kívánunk az olvasó elé tárni.

Ökonómia és ökológia szimbiózisa

Amikor a tudomány paradigmaváltásra kényszerül sok buktatón át vezet az út az új alapok megformálásához. A századforduló fejleményeit szem előtt tartva két olyan szélsőséges nézetre is utalhatunk, amelyektől óvni kell magunkat. Az egyik az ökonómia feloldása az ökológiában. A másik az ökonómia alárendelése az információs társadalom által szabott posztulátumoknak. Elsőként vegyük szemügyre az ökológiával összefüggő kérdéseket.

Egyet kell érteni *Lester R. Brown*-nal: senki sem mondhatja meg teljes bizonyossággal, milyen lesz az új világrend. De ha ígéretes jövőt kívánunk teremteni az elkövetkező generációk számára, óriási erőfeszítéseket kell tennünk azért, hogy megállítsuk a földi környezet pusztulását. Ez a feladat évtizedeken át meg fogja határozni a világ gazdasági és politikai folyamatait. A Föld megmentéséért folyó küzdelem, mint az új világrend szervezőelve, lép az ideológiai csatározások helyébe.¹ Szeretnénk remélni, hogy ez így is lesz.

De mik az esélyek? A Föld napja 1990. évi elnöke *Denis Hayes* – *Brown* írását követve – a következőképp fogalmaz: hogyan is küzdhetnénk olyan keményen, hogyan is nyerhetnénk meg oly sok csatát, amikor máris úgy érezhetjük, hogy ez a háború elveszett.

A környezet megmentésért folytatott harc nagyban különbözik az ideológiai fölényért folytatott küzdelemtől. A hidegháború a Szovjetunió önfelszámolásával lezárult. A legtöbb ember számára absztrakció volt, kampány, amit a stratégiai tervezők mozgattak. Az anyagi terhek érzékelésén túl a legtöbb ember még az USA-ban és a Szovjetunióban sem volt közvetlen résztvevő. Az új csatában azonban mindenhol, mindenki részt kell, hogy vegyen: egyének, akik megpróbálják újrafelhasználni hulladékaikat; házaspárok, akik döntenek vajon legyen-e második gyerekük; energiaügyi miniszterek, akik egy környezeti szempontból is fenntartható energiarendszer kidolgozásán fáradoznak. A hidegháború célja az volt, hogy rákényszerítsenek másokat értékítéletük és magatartásuk megváltoztatására. A Földért való küzdelem sorsa azonban saját értékeink és viselkedésünk megváltoztatásán múlik.

1 *Brown, L. R.: Új világrend. A Worldwatch Institute 1991. évi jelentése a világ helyzetéről. Budapest, 1992.*

Ez a gondolatátvitel vezet el a kétféle felfogáshoz. Az egyik, ami a természetben lejátszódó folyamatokat tekinti meghatározónak. A másik viszont azt tekinti fontosnak, miképpen fejeződnek ki a makrogazdaság szintjén végbe-
menő változások a nemzetek anyagi jólétében. A közgazdász a következőképpen fogalmazhat: biztatóak a hosszú távon érvényesülő folyamatok. Nyilván vannak problémák, de ezeket meg lehet oldani. Ezzel szemben az ökológus azt mondhatja: a természet helyzete aligha lehet rosszabb. A világ fizikai állapotának változása aggodalommal tölti el mindazokat, akik rendszeresen olvasnak tudományos folyóiratokat. Minden fontosabb mutató pusztulást jelez: az erdők zsugorodnak, a sivatagok terjeszkednek, a művelhető területek fokoza-
tosan vesznek el a termőrétegüket, a sztratoszféra ózonrétege egyre vékonyodik, az üvegházhatást okozó gázok mennyisége nő, csökken a növény- és állatfajok száma, a levegő szennyezettsége a nagyvárosok százaiban már elérte az egészséget fenyegető mértéket, a savas esők okozta pusztulás minden kontinensen észrevehető.

A Föld állapotáról vallott különböző nézetek az ökonómia és az ökológia szembenállásából erednek. E két tudományág gondolatvilága olyannyira különböző, hogy művelői gyakran alig tudnak szót érteni egymással. A közgazdász a fejlődés irányait a befektetés, a megtakarítás és a növekedés szemszögéből értelmezi. Gazdasági mutatók és elméletek vezérlik, s a jövőre többé-
kevésbé úgy tekint, mint a jelenlegi pálya valószínű meghosszabbítására. Az ő szemszögéből nézve felesleges aggódni az ember gazdasági tevékenységének természeti korlátai miatt. A közgazdászok úgy gondolják, hogy a technológia fejlődése minden korlátot képes háttérbe szorítani.

Ezzel szemben az ökológusok zárt ciklusokban gondolkoznak: a víz, a szén, a nitrogén stb. körforgásában. Nézeteik szerint minden növekedési folyamat korlátozott, a földi ökoszisztéma természeti paraméterei által behatárolt. Világosan látják, hogyan pusztítja az ember terjeszkedő gazdasági tevékenysége a természeti rendszereket és az erőforrásokat. Szerintük a gazdasági rendszerek teljes körű átalakítása nélkül, amely illeszkedik a környezeti fenntarthatóság elvéhez, elkerülhetetlen a gazdasági hanyatlás. E felfogás szellemi alapja a biológia, de hozzájárul a meteorológia, a geológia, a hidrológia is. A környezetvédők azok, akik sürgetik az ökológiai elvek érvényre juttatását a nemzetgazdaságok átalakításában a születő világrend megteremtéséhez.

Folytassuk a kétféle megközelítés közötti gyökeres eltérés elemzését. A közgazdász olyan világgazdaságot lát, amely az elmúlt fél évszázadban nagy ugrásokkal növekedett. Az ökológus viszont azt látja, hogy a növekedés rengeteg olcsó fosszilis tüzelő elégetésén alapul, ami pedig kibillenti egyensúlyából a Föld éghajlatát. Nagyon is tudatában van annak, hogy az a vásárló, aki a benzin árában megfizeti a kitermelést, a finomítást és a szállítást, nem fizeti meg a társadalomnak az éghajlat majdani tönkretételét. És amíg a közgazdász a fel-

lendülést jelzi, addig az ökológus olyan gazdasági életet lát, amely beláthatatlan következményekkel jár az éghajlatra.

Az ökológus – látva a pusztuló ökológiai rendszert –, a gazdaságátalakítás, a paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozza. A Föld éghajlatának stabilizálása például attól függ, csökkentjük-e szén-dioxid-kibocsátást azzal, hogy a fosszilis tüzelőt felhasználó gazdaságról áttérünk a nap- és hidrogénenergiát alkalmazó gazdaságra. A napenergiát tágan értelmezzük, tehát nemcsak a napfényt értjük ezen, hanem a napenergia közvetett formáit is: a szél- és a víz-energiát, ill. az olyan biológiai forrásokat, mint a fa.

Hasonlóképpen át kell alakítani a világ élelmiszer-gazdálkodását is. A világon termelt összes élelmiszer mintegy 40%-át öntözött szántóföldön állítják elő, s az öntözővíz nagy része jelentős állami támogatást kap. Mivel a vízfelhasználás az elmúlt fél évszázadban megháromszorozódott, és gyakran súrolja a helyi tartalékok határait, a víz még szűkösebbé vált, mint a termőföld. Miután a víz vált az élelmiszer-termelés növelésének legfőbb korlátjává, a vízfelhasználás hatékonyságának növelése szükséges – bár nem elégséges – előfeltétele annak, hogy a világ szaporodó népességét megfelelően tudjuk élelmezni. Egyebek között ez azt is jelenti, hogy át kell térni a víztakarékosabb növények termesztésére és a kevesebb takarmányt igénylő állatokból – például szárnyasok – származó fehérje fogyasztására. Az a tény, hogy a globális gazdaság több területen is túlnő a Föld természeti kapacitásán, új követelményeket állít a politikai rendszer elé, hiszen annak kell a kettő közötti kapcsolatot kézben tartania. És egyre nehezebb az évente egybillió dollárral növekvő globális piac és a Föld meghatározott kapacitású ökológiai rendszerei közötti mind feszültebb kapcsolat kezelése. Egyre erősebb lesz a pusztulás visszafordításának követelménye a politikai intézményekkel szemben. A kérdés az, hogy a politikai rendszerek képesek-e az ökológiai elveket beépíteni a gazdasági döntéshozatalba.

Az ökonómiának és az ökológiának ilyen szembeállítása egyes kutatókat arra indít, hogy a gazdasági folyamatok ökológiai alapokra helyezését tekintsék a 21. század egyik központi feladatának. Ez azonban merő képtelenség. A közgazdaságtan olyan tudomány, amelynek keretei messze túllépik az ökológia határait. Ezeket egyszerűen nem lehet kirekeszteni a tudományos kutatás köréből. Ugyanígy persze azt is világosan kell látni, hogy az ökológiai követelmények érvényre juttatása a gazdaságban nem egyszerűen csak a természetnek okozott károk „költségesítése”. Ha egy iparvállalatot pénzbírsággal terhelik azért, mert berendezéseivel túllépi a légszennyezés megszabott korlátait, akkor azzal az állam csak a környezetvédelmi intézkedésekhez teremt pénzügyi alapot. A légszennyeződés ettől még nem csökken, hacsak a bírság nem kényszeríti ki a gyártási technológia megváltoztatását.

Végül is az ökonómia és az ökológia nem a vagy-vagy alternatívája, hanem az is-is szimbiózisa. Ha az imént azt hangoztattuk, hogy az ökonómia nem

illeszthető az ökológia keretei közé, akkor ehhez most hadd tegyük hozzá: a gazdaság csak környezetbarát rendszerben tud tartósan működni. A bioszférára részeként a gazdaság súlyos következmények nélkül nem lépheti át annak fizikai határait. Legyen bármennyire csábító a zárt világban folytatott közgazdasági elemzés, az életben a pénz nem egyszerűen csak a piaci közreműködők körforgásában működik; minden pénzfelhasználásnak van természeti kisérgázása, és ehhez kell a gazdaságban az ökológiával harmonizált keretet teremteni.

A posztindusztriális társadalom téves hipotézise

Korunk sajátossága, hogy a 21. század nagy kérdéseit egyes tudósok – Herman Ákos kifejezésével élve – ún. tudományos-fantasztikus víziókban válaszolják meg.² Úgy tűnik, hogy viszonylag széles bázison nyugszik az a vélekedés, miszerint az emberiség a 21. században egy mindent felölelő műszaki és gazdasági haladás korszaka felé tart. Ezt a fajta vélekedést jól írják le L. R. Brown és Christopher Flavin.³

Még az Indonéziától Oroszorszáig nyomort hozó újabb gazdasági válságra is úgy tekintenek, mint a *homo sapiens* végtelen felfelé ívelésében beállott rövid szünetre. A *Business Week* speciális, a 21. század gazdaságáról szóló számában egy főcímben ez olvasható: „Még semmit nem láttatok”. A cikk azt jósolja, hogy a 21. században még az eddiginél is gyorsabb lesz a gazdasági fejlődés. A magazin szerkesztői arra számítanak, hogy a következő évtizedekben a világ gazdaság meglovagolja a technika hullámát, és ennek révén mindenféle társadalmi problémát megold.

Ez a jövőkép, amelyet a technika rohamos fejlődése táplál, az információiparban különösen uralkodó. Az emberi fajról alkotott új felfogást tükröz, amely szerint az emberi társadalmak nem függnak a természeti világtól. Ennek képviselői az információra épülő gazdaságunkat képesnek tartják arra, hogy a Föld ökológiai rendszerétől függetlenül fejlődjék. Az ebben a nézetben kifejeződő önelégültség sem azt nem veszi figyelembe, hogy továbbra is a természeti világtól függünk, sem azt a mélységes sebezhetőséget, amit ez jelent. A gazdasági mutatókra koncentrálnak, míg teljesen figyelmen kívül hagyja azokat a környezetvédelmi mutatókat, amelyek a Föld fizikai állapotának romlását jelzik. Ez a nézet azért veszélyes, mert ellene szól a gazdaság átszervezésének, ami pedig szükséges a továbbfejlődéshez.

2 Herman Á.: Dokumentumellátás Magyarország információs társadalmában. In *Az információs társadalom*. Budapest, 2000.

3 Brown, L. R. – Flavin, Ch.: Egy új évszázad új gazdasága. In Worldwatch Institute: 1999. évi jelentés a világ helyzetéről. Budapest, 2000.

Az ökonómia és az ökológia szimbiózisának kifejtése után szükségtelennek tűnhet elidőznünk a 21. század rohamos fejlődéséről táplált jövőképnél. Van azonban két olyan tényező, ami ezt mégis indokolhatja. Az egyik ennek a koncepciónak politikaformáló ereje, ami néhány iparilag fejlett országban jelentkezik. A másik annak a veszélynek a tudatosítása, ami akkor okozhat komoly gondokat, ha a közgazdaságtani gondolkodás nem alkot a maga számára reális képet azokról a viszonyokról, amelyek alapján a tudomány a társadalmi érdekek összhangban művelhető.

Ami az első tényezőt illeti: arra a jóléti modellre korlátozzuk a figyelmet, amely Dániában fogalmazódott meg.⁴ Dánia az egy főre eső GDP tekintetében az ezredfordulón az országok rangsorában a 7. helyet foglalta el. De jóformán csak Svájc tartozik a Dániát megelőző országok körében jelentősnek: az összes többi népessége az 1 milliót sem éri el. Ha egy ország a földrajzi és klimatikai viszonyok, etnikai adottságok stb. folytán kiváltságos helyzetre tesz szert, természetesen olyan jóléti modellek foglalkoztatják, amelyek további előbbre jutását szolgálhatják.

Viktor Andersen abból indulhatott ki, hogy Dánia gazdasága stabil. Ipara versenyképes. Impozáns az ország infrastruktúrája a Nagy-Baelt fölött átívelő híddal és az alatta húzódó alagúttal, a Dániát és Svédországot összekötő híddal. Ugyanakkor új elgondolások szülőhelye, mint pl. a népfeiskolai mozgalom, a szövetkezeti mozgalom vagy a jóléti állam. A dán jóléti állam a nagy zsoldáríró ajánlásaira épült. *N. F. S. Grundtvig* így fogalmazta meg a modell lényegét: „A javak elosztásában el kell oda jutnunk, hogy kevés embernek legyen túl sok belőlük és még kevesebbnek túl kevés”. Adórendszerével és szociális politikájával Dánia ezt a modellt valósította meg. Ha megkérdezzük a dán választókat, hogy mit tartanak a legfontosabbnak hazájukban – írja Viktor Andersen –, mindenkitől azt a választ fogjuk kapni, hogy meg akarják őrizni a jóléti államot, sőt ha lehet, tovább akarják fejleszteni.

Az 5,3 millió dán 85%-a városlakó. Az ország területének 64%-a szántó, kert vagy erdő. A Dán Királyság 406 szigeten és a Németországhoz kapcsolódó Jütland- (Jylland-) félszigeten fekszik. Nincs olyan hely az országban, amely 52 kilométernél távolabb esne a tengertől. Az éghajlat mérsékelt és változékony, nagy mesterségbeli tudást követel meg attól, aki itt mezőgazdálkodásból akar megélni. Egy évezreden át a mezőgazdaság volt Dánia fő bevételi forrása, de a hatvanas évek óta az agrárexport eltörpül a fejlett ipari szektor kivitele mögött.

Dániának nincsenek atomerőművei, és nem is valószínű, hogy valaha lesznek. A környezetvédő politika átfogó jellegű, és kezdi meghozni első gyümölcsseit. Az összes hulladék 64%-át újra feldolgozzák, az üveghulladéknak pedig 104%-át: ez utóbbi számstatisztikai hibának tűnhet, de nem az, mert a 104%-os adat a többszöri újrafeldolgozásra utal.

4 Erről Andersen, V. írt tájékoztatást. *Magyar Hírlap*, 2001. június 20.

Kevés országban van annyi dolgozó nő, mint Dániában: számuk eléri a dolgozó férfiak számának 90%-át. Ez persze megköveteli, hogy átfogó bölcsődei és óvodai rendszer működjék, legnagyobbbrészt állami kezelésben. A dán nők törvény előtti egyenlőségét 1915-ben mondták ki. Az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve Dániában már az előtt napirenden volt, hogy az EU elrendelte volna érvényesítését. Egyre több dán férfi ismeri el a „lány” női értékek jelentőségét és veszi igénybe maga a gyermekgondozási segílyt.

1963 óta az ipar az ország fő bevételi forrása (fő exportágazata), de a statisztikák egy posztindusztriális társadalom kezdetét mutatják, amelyben a gépek lassanként feleslegessé teszik a fizikai munkát, s ahol az emberek egymás kiszolgálásával foglalkoznak, ellátást nyújtanak kórházakban, gondozóintézetekben, óvodákban és bölcsődékben.

Persze a dán jóléti állam esetében is van az éremnek másik oldala, vannak a modellnek árnyoldalai is. Nem minden sikeres, nem minden tökéletes. A szociális biztonság erős hálója költséges dolog, nem csoda, ha a dániai adók a legmagasabbak között vannak a világon. Az 50%-os adóterhet tekintve az sem csoda, ha az egyébként tisztességes dánok nagy kísértést éreznek a feketegazdaság lehetőségeinek kihasználására.

Sok vita zajlik a menekültek és a bevándorlók kérdéséről. Hányat fogadjon be Dánia, és hogyan integrálja őket a társadalmába? A 21. század utolsó két évtizedében megduplázódott a bevándorlók száma, elérte a 287 ezret, ami az összlakosság 5%-ának felel meg. A dánok különösen kényesek lét körülményeikre mind a jelenüket, mind pedig jövőbeli kilátásaikat illetően. A széles körű szociális ellátás és az ingyenes orvosi ellátás ellenére sok bírálat éri az öregek és a betegek otthoni gondozásának rendszerét. Bírálatok hangzanak el a hosszú kórházi várólisták és a szellemi fogyatékosok gondozásának hiányosságai miatt is. Baljósak ráadásul a minden 67 év feletti állampolgárra kiterjedő állami nyugdíjrendszer kilátásai, mert a születési ráta ingadozásainak hatására a jövő évtizedben viszonylag sok nagyon fiatal és sok idős emberből fog állni a népesség, és relatíve kevesebben lesznek azokban a korcsoportokban, amelyek gondoskodnak a többiről. Jelenleg egy eltartottra négy aktív dolgozó jut, de tíz év múlva már csak három. Egyesek úgy gondolják, hogy a tartósan növekvő ipari termelés megoldja majd a problémát, mások viszont borúlátóbbak.

Sokan gondolhatják: szükségtelen hosszan elidőzni a világnépesség 1 ezrelékét sem adó ország társadalmi-gazdasági állapotánál. Ezt mégis azért tettük, mert segíthet azoknak a gyökeres különbségeknek a megértésében, amelyek az ilyen kiváltságokra szert tett országokat foglalkoztató problémákat szembeállítják a Föld népességének zömét adó fejlődő világban a létért folytatott harc kérdéseivel. Ez itt most azért is fontosnak tűnik, mert az az ideológia, amelyre a jóléti társadalom támaszkodik, annak a rablógazdálkodásnak a szülötte, amit az ipari forradalmak teremtettek.

Nem az az érdekes, hogy mindehhez mi köze van Dániának. Hiszen mondhatná valaki: Dániában a magas agrárkultúra – különösen az állattenyésztés – a rendkívül kedvező klimatikai viszonyoknak tulajdonítható. Különb is: Dánia már csak méreténél fogva sem működhet közre a természeti környezet pusztításában. A lényegen ez mit sem változtat: a természet kizsákmányolásán alapuló jóléti modell tartósan nem tartható fenn. Márpedig a posztindusztriális társadalom, ha úgy tetszik, az információs társadalom koncepciója ezen alapszik. Itt vezetnek át fejtegetéseink ahhoz a kérdéshez, ami nyilván elkerülte a posztindusztriális társadalom koncepcióját képviselő kutatók figyelmét. Ez pedig az ipari forradalmak és a természeti erőforrásokkal való rablógazdálkodás közötti szerves kapcsolat. Erre már több ízben is utaltunk.

Az informatika szakemberei természetesen megtehetik, hogy abban a zárt világban mozogjanak, amit számukra az elektronikus világháló teremtett. Ezzel nem követnek el nagyobb hibát, mint ami a 20. század induló évtizedeiben a közgazdaságtan neoklasszikus művelőit jellemezte. Őket a mindent átfogó szabadpiaci mechanizmus hipotézise vezérelte. Mindkettőre az élettől elvonatkoztatott gondolkodásmód jellemző. Hiszen napjaink kérdése nem az, vajon adódik-e az ipari forradalom számára az elektronikánál magasabb műszaki fejlettségi szintet képviselő megjelenési forma. A kérdésfelvetés reálisan a következőképp fogalmazható meg: léteznek-e, és ha igen, melyek azok a forradalmi technológiai mozzanatok, amelyek kapcsolatba hozhatók az általános természeti-társadalmi egyensúly visszaállításának lehetőségével és a gazdaság új növekedési pályára állításával.

2. Környezetbarát technológiák meghonosítása

Ötödik ipari forradalom

Az 1780–2010 közötti időszakot átölelő négy ipari forradalommal már foglalkoztunk. Most a hosszú távú cikluselmélet alapján a sort kiegészítjük az ötödik ipari forradalommal. A következő kép adódik (lásd 1. táblázat):

1. táblázat

Az ipari forradalmak áttekintése

Első	1780–1840	szén és vas
Második	1840–1890	gőz és acél
Harmadik	1890–1950	villamosítás, kemizálás és a belső égésű motorok
Negyedik	1950–2010	atom és elektronika
Ötödik	2010–2070	környezetbarát technológia

A hosszú lejáratú ciklusokat Schumpeter úgy értelmezte, hogy egy-egy ciklusban központi jelentőségre szert tevő termék (termékcsoport, gyártási folyamat stb.) nincs minden előzmények nélkül, mint ahogy megőrzi (megőrizheti) jelentőségét a következő ciklusokban is. Az első és negyedik ipari forradalom és az ötödik közé azonban nem tehető egyenlőségi jel. Az ötödik ipari forradalom ugyanis – a lényegét tekintve – úgy is megfogalmazható, mint a korábbi ipari forradalmak rablógazdálkodásának felszámolása. A „környezetbarát technológia” megjelölés voltaképpen egyenes következménye az ember által okozott természetpusztításnak. A természetnek okozott károk nem vezethetők vissza kizárólag az ipari forradalmakra. De még ott is, ahol kifejezetten más területek a károkozók (pl. az esőerdőirtás, az agrotechnika), az közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozható az ipari termeléssel, annak szerkezetével.

Az ipari forradalmak révén a termelőerők nagyarányú fejlődése következett be, ami az országok fejlettségbeli különbségeit hozta magával. De amíg a lakosság életszínvonalában, különösen azonban az életmódban ezek a különbségek az első és a második ipari forradalomban még nem mutatkoztak szembetűnően, addig a harmadikban már igen. Ezt részben az magyarázza, hogy amíg az első és második ipari forradalom főként a termelési eszközök gyártásának fejlesztésére összpontosított, addig a harmadik egyre szélesebb körben mutatkozott meg a fogyasztási cikkek, különösen a tartós használati javak megjelenésében és elterjedésében.

A harmadik ipari forradalom látványos sikerei és a tömegtermelés térhódítása a korábbinál jobb és kényelmesebb életvitelt biztosító javak előállításában hozta közel Schumpeter gondolkodásmódját Marxhoz, a szocialista alapon szervezett társadalmi-gazdasági berendezkedés ügyéhez. De ne felejtjük: amikor Schumpeter gondolatait papírra vetette, azoknak az eredményeknek a hatása alatt állt, amelyek az USA-ban lenyűgöző módon mutatkoztak meg. Nem véletlenül ragadtuk ki a harmadik ipari forradalmat az 1780-tól induló iparosítási folyamat komplex rendszeréből. Ez volt az az időszak, amikor

- egyfelől a profitmotívum által gerjesztett befektetések felismerése révén az innovációs folyamat felgyorsulása szembetűnően mutatkozott meg,
- másfelől még nem jelentkeztek, illetőleg megtűrt állapotnak voltak tekinthetők azok a károk, amelyeket az iparosítás a természeti környezetben okozott.

A vélekedés az idő tájt e tekintetben ugyanaz volt, mint ami jellemezte a gazdasági válságok magyarázatát. Az utóbbira már korábban utaltunk: a gazdasági válság a téves beruházási döntések által okozott egyensúlyzavarok következménye; a válság levezetése pedig öntisztulási folyamat, ami új egyensúlyhoz vezet, de már a termelőerők magasabb szintjén. Mit mondhatunk azonban a természetnek okozott károkról? Csak azt, hogy ezek a fejlődés elkerülhetetlen velejárói, leginkább az iparosított centrumokra korlátozódnak,

és az emberek adaptációs képessége révén válnak elviselhetővé. Az ilyenfajta képességet egyébként a világutazó lépten-nyomon tapasztalhatja, a számára elviselhetetlen klíma, az egészségére ártalmas víz stb. révén, ami a honos lakosság számára nem okoz problémát.

Most ugorjunk át 60 évet (a negyedik ipari forradalom időszakát), és szembe-
besítsük a harmadik ipari forradalom nyomán kibontakozott ipari termelést a századfordulón kialakult természeti viszonyokkal. Ez esetben már az iparnak, illetőleg az ipar által gyártott termékek használatának olyan ártalmaira mutathatunk rá, amelyek veszélyeztetik az ember életfeltételeit. Erről győződhetünk meg e mű VII. fejezetében, amikor a globalizáció környezetpolitikai kérdéseit vettük bonckés alá. Ezért indokolt az ötödik ipari forradalmat úgy jellemeznünk, mint a harmadik ipari forradalom széles alapokon nyugvó korrígálását, amely egyaránt kiterjed a villamosításra, a kemizálásra és a belső égésű motorok körére. Mi több: az iparfejlesztés számára megszabott út felülvizsgálata az első és a második ipari forradalom vívmányaira is kiterjed. A fő motiváció pedig: a környezetbarát technológia.

Ebből a közel két évszázados iparosítási folyamatból két területet emelünk ki: az energiahordozók, valamint a hulladékok megjelenését. Mielőtt azonban ezt tennénk, arra is rá kell mutatni: az így kapott kép nem lesz teljes. Ami a villamosításról és a motorizációról elmondható, az a kémiai forradalomra is jellemző; az azzal jelentkező pozitív hatások negatív, olykor rendkívül veszélyes hatásokkal párosulnak.

A kémiai forradalom a kényelmes, a modern élet egyik tényezője. A felfedezett szintetikus vegyületek némelyike hozzájárult a mezőgazdasági hozamok számottevő növeléséhez. A gyógyszeripari termékek révén pedig az átlagos emberi életkor tolódott ki. Tegyük mindehhez hozzá: a műanyagok révén nagymértékben tágult az ipar anyagbázisa, egyre szélesebb társadalmi rétegek számára lehet elfogadható áron olyan iparcikkeket beszerezni, amire azok korábban aligha gondolhattak.

Ugyanakkor a kémiai forradalom öröksége a perzisztens szerves szennyező anyagok (persistent organic pollutants, POP) megjelenése, ellenőrizetlen elterjedése, bejutása az élelmiszerekbe, a vízbe, a környezetbe, sőt az emberi testbe is. A POP-ról elmondható: alattomos szerves szintetikus vegyületek, amelyeknek közös tulajdonsága: mérgezők, felhalmozódnak a táplálkozási láncban, fennmaradnak a környezetben és igen messze juthatnak kibocsátó forrásuktól. Mindez részleteiben A. P. McGinn dolgozatában tanulmányozható.⁵

A 21. század induló szakaszában aligha adható válasz arra, milyen helyzet adódhat az ötödik ipari forradalom nyomán a gazdaságnövekedés és a gyártmányszerkezet terén. Csak feltételezni lehet, hogy a 21. század első harmadá-

5 McGinn, A. P.: A szerves szennyezők kivonása a forgalomból. In Worldwatch Institute: *A világ helyzete 2000-ben*. Budapest, 2001.

ban a gazdaságnövekedés talán még a GDP évi átlagos 3%-át sem éri el. Viszont ezt követően már 3-5% körül alakulhat. Erre jogosít fel a tudományos kutatás javuló hatékonysága. Még az sem bizonyos, hogy a társadalmak fogyasztói szerkezetében – legalábbis az iparcikkek körében – alapvető változások mennek végbe. Ez azonban elsősorban azon múlik, sikerül-e és mennyi idő alatt az egyre inkább akut energiagazdaságot új alapokra helyezni.

Energiahordozók részesedése a bányászati értékben

A világ bányászati értékéről, az egyes ásványi anyagok részesedéséről F. Friedensburg munkájából tájékozódhatunk.⁶ Vizsgálódásainál az Egyesült Államok bányászati statisztikájának 1956. évi hivatalos értékeit vette alapul. Ezt több körülmény indokolta. Egyrészt az Egyesült Államok a legjelentősebb ásványianyag-termelő ország. Bányászati hivatala évtizedekre visszamenően rendkívül részletes statisztikát vezet. Másrészt 1956-ban a világgazdaság viszonylagosan nyugodt volt, az árak megközelítő pontossággal tükrözték az értékviszonyokat. (Lásd a 2. táblázatot.)

Ez az egyenértékszámokkal kifejezett bányászati érték 1860-ban 1,318 milliárd dollárt, 1962-ben pedig 56,831 milliárd dollárt tett ki. Az évi átlagos növekedés 3,8%, ami Friedensburg számításai szerint évi 4,5%-os növekedést jelent, ha a két világháborút és az azokat közvetlenül követő éveket figyelmen kívül hagyjuk.⁷ Az évi növekedés némileg elmaradt az ipari termelés növekedési üteme mögött, ami a fajlagos anyagfelhasználás javulására, illetve az anyagnemesítési folyamat állandó fejlődésére vezethető vissza. A két növekedési ütem arányát Friedensburg 3,8 : 5-re teszi. Az általunk vizsgált kérdés szempontjából az egyes ásványi anyagoknak a bányászati összértékből való részesedése a fontos. Friedensburg tanulmánya ezekkel kapcsolatban a 3. táblázatban ábrázolt információkat nyújtja.

Eszerint 1962-ben a bányászati érték kereken kétharmada az energiahordókra esett. Friedensburg vizsgálódásaiból (lásd a 4. táblázatot) azt is megtudhatjuk, mekkora rész esett a világ bányászati értékéből az egyes országokra (országcsoportokra).

Az energiaszerkezetnek a szénről szénhidrogénre történő átváltásával csökkent Nagy-Britannia részesedése a kitermelt bányászati értékben, egyszersmind az olajexportáló országok révén kiemelkedő szerepre tett szert a fejlődő

6 Friedensburg, F.: Die Struktur des Weltbergbaus und die Rangordnung der Bergbauländer. *Wochenbericht des Deutschen Instituts für Wirtschaftsforschung*, 1957.

7 Friedensburg, F.: Die Entwicklung der Bergwirtschaft der Welt in den letzten hundert Jahren. *Glückauf*, 1965. január 6.

2. táblázat

A legfontosabb ásványi anyagok egyenértékszám, 1956

Ásvány	Egység	Dollár
Köszén	tonna	5,31
Barnaszén	tonna	1,86
Kőolaj	tonna	19,39
Földgáz	10 000 m ³	3,78
Arany	kg	1125
Ezüst	kg	29,1
Réz	tonna	936
Ón	tonna	2230
Ólom	tonna	346
Cink	tonna	302
Nikkel	tonna	1421
Urán (U ₂ O ₂)	kg	33,7
Vasérc	tonna	7,63
Mangánérc	tonna	48,3
Wolframérc	tonna	3639
Krómérce	tonna	46,3
Bauxit	tonna	7,89
Kén	tonna	26,1
Kősó	tonna	6,21
Kálisó (K ₂ O)	tonna	41,8
Foszfát (nyers)	tonna	6,12
Azbeszt	tonna	126,5
Gyémánt	karát	8,02

világ. A gazdaságilag fejlett országok körében az Egyesült Államok megtartotta vezető helyét. Mellette a volt Szovjetunió zárkózott fel a második helyre.

A természeti erőforrások átalakulásának specifikus vonásait Marxnak az extraprofit földjáradékra való átváltozásával kapcsolatos fejtegetései tárják fel. Eszerint, ha valamely földterület mezőgazdasági hasznosítása az átlagprofitrátát biztosítaná, akkor csak e föld tulajdonosa vonhatná művelés alá. Haszonbérleti rendszerben az árnak az átlagprofitráta mellett abszolút földjáradékot is kell tartalmaznia. Ezért a mezőgazdasági termékek árát a tőkés módon megművelt legrosszabb föld termelési feltételei szabályozzák. Ez értelemszerűen a bányászatra is vonatkozik.⁸

⁸ Marx, K.: A tőke. III. kötet. In *Marx-Engels Művei*. 25. kötet Budapest, 1961.

3. táblázat

A fontosabb ásványi anyagok részesedése a világ bányászati értékéből, %

Ásvány	1860	1913	1962
Kőolaj	0,1	8,1	41,4
Földgáz	–	0,5	3,9
Szén	54,1	52,4	21,4
Energiahordozók összesen	54,2	61,0	66,7
Vasérc	10,4	10,6	7,1
Réz	4,4	7,4	7,5
Arany	19,6	6,0	3,1
Cink	2,0	2,7	1,9
Ólom	5,0	3,3	1,5
Mezőgazdaság	–	0,9	1,2
Urán (U_2O_2)	–	–	1,8
Kősó	–	0,3	1,0
Nikkel	–	0,4	0,9
Ón	2,1	2,3	0,8
Összesen	43,5	33,9	26,8
Egyéb	2,3	5,1	6,5
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0

4. táblázat

Országok (országsoportok) részesedése a világ bányászati értékeinek termelésében

Ország	1860	1913	1962
Egyesült Államok	13,8	37,9	24,3
Nagy-Britannia	42,5	13,3	2,2
Szovjetunió	3,3	4,5	17,2
Többi fejlett ipari ország	28,9	22,3	11,9
Fejlődő ország	11,5	22,0	44,4
Összesen	100,0	100,0	100,0

Ezek az összefüggések a második világháború után lényegében csak egy vonatkozásban módosultak. Az európai agrárprotekciónizmus következtében a mezőgazdasági termékek árszínvonala alacsonyabb, mint akkor lenne, ha az államok a kedvezőtlen természeti adottságú (hegyvidéki stb.) termelőknek nem nyújtanának költségvetési támogatást, ha nem szubvencionálnának szá-

mos mezőgazdasági terméket, illetve ha nem adnának az intenzifikálás (beruházás, korszerű agrotechnika) ösztönzésére árubeszerzési, hitel- stb. kedvezményeket. Összegezőként megállapítható:

- a feldolgozók árszínvonalát az átlagprofitráta szabályozza;
- a kitermelők árszínvonalát a földjáradékkal (bányajáradékkal) kiegészülő átlagprofitráta szabályozza;
- különösképpen kedvező természeti feltételek között termelt áruk ára pedig monopoljáradékot is magában foglal.

Vegyük példának a kőolaj világpiaci árát. Ez az ár az ötvenes évek vége felé két ízben is jelentősen csökkent. Amikor a mélyponton volt, 1,76 dollárért lehetett (Fob közel-keleti kikötő) 1 barrel kőolajat vásárolni. Ez vezetett 1960-ban az OPEC megalakítására. A cél akkor még csak az árfluktuációkkal szembeni védekezés volt. De a kőolaj világpiaci ára még a mélyponton is tartalmazott monopoljáradékot. Az önköltségviszonyokat az OPEC megalakulása körüli időszakban a következők jellemezték (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat

A kőolaj 1961. évi önköltsége

Ország, térség	Részesezés a tőkés világ termeléséből	Önköltség	
		(dollár/barrel)	(USA-önköltség = 100)
Egyesült Államok	38%	1,63	100
Közel-Kelet	30%	0,17	11
Venezuela	16%	0,68	42

Forrás: Petroleum Press Service, 1962. január; La coopération économique européenne. Troisième rapport de l'OCDE. Párizs, 1962.

Ami hátrányos volt a fejlődő országok számára, az valójában a történeti háttér, hogy tudniillik részben gyarmatok voltak, részben az iparilag fejlett országoktól függtek. A függőség hozta létre és tartotta fenn oligokultúras struktúrájukat. Továbbá az iparilag fejlett országok vállalatai aknázták ki a természeti erőforrások nagyobb részét, így részben-egészben ezek a vállalatok akkumulálták a földjáradékot vagy monopoljáradékot. Ez a helyzet változott meg az olajkitermelő helyek államosításával és 1973-ban az OPEC autonóm világpiaci olajár-politikájának bevezetésével.

A 20. század hetvenes évtizedében két ízben is végrehajtott világpiaci olajárrobbanás az energiahordozók részesezését a bányászati érték közel háromnegyedére emelte. Bár az OPEC árpolitikája a 20. század nyolcvanas évtizedében kifulladás, feltételezni lehet, hogy – egyébként változatlan feltételek mellett – elsősorban a motorizáció ázsiai térfoglalása miatt a 21. század második-harmadik évtizede körül újolag érvényre juthat az energiahordozók 3/4-es

részaránya. Kellően indokolt ezért, hogy az ötödik ipari forradalom alapkérdését az energiagazdaság új alapokra helyezésében jelöljük meg.

Megújítható és mikro-energiaforrások

Az emberiség a 21. században a gazdaságnövekedés számára csak akkor teheti szabaddá az utat, ha képes a Föld éghajlatát stabilizálni. Ehhez a fosszilis tüzelőt felhasználó gazdaságról át kell térni a nap- és hidrogénenergiát alkalmazó gazdaságra, egyben lényegesen javítva az energiahasznosulás hatékonyságát. Így adódik az ötödik ipari forradalom egyik központi feladata: a meg nem újítható energiaforrások (szén, olaj, gáz, urán) helyett a megújítható erőforrások (nap, víz, szél) felhasználására történő áttérés, valamint a mikroenergetika térhódítása. Ez utóbbi csökkenti azt a számottevő veszteséget, ami a megtermelt és a hasznosuló energia között adódik.

A különböző energiaforrások felhasználásáról és az ezzel összefüggő problémákról Lester R. Brown ad eligazodást.⁹ Megtudhatjuk: a meg nem újítható energiaforrásokról a megújíthatókra való áttérés a 20. század utolsó évtizedében megindult. Tőle származik az idevágó áttekintés is (lásd a 6. táblázatot).

A meg nem újítható energiaforrások jövőbeni hasznosításáról lényeges vita leginkább csak az atomerőművek terén indult. Lester R. Brown vélekedése

6. táblázat

A világ energiafelhasználásának alakulása energiaforrások szerint, 1990 és 1998 között

Energiaforrás	A növekedés aránya (%)
Szélergia	22
Napelemek	16
Geotermikus energia	4
Vízenergia*	2
Olaj	2
Földgáz	2
Atomenergia	1
Szén	0

* Csak 1990 és 1997 között.

Forrás: Világméretű becslések az ENSZ, a BP, a DOE, az EC, az Eurogas, a PlanEcon, az IMF, az LBL, az AEA BTM Consult és a PV News alapján.

9 Brown, L. R.: Az új évszázad kihívásai. In Worldwatch Institute: *A világ helyzete 2000-ben*. Budapest, 2001.

szerint a nukleáris energia, amelyet egykor a fosszilis tüzelőanyagok alternatívájának tekintettek, több szempontból sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az elavult erőművek bezárása el fogja homályosítani a még modernnek számító erőművek sikerét, és lassanként megérlelődik a helyzet az atomenergia kiiktatására. Az erőművekből származó elektromosság, amelyet egykor így jellemeztek: „túl olcsó ahhoz, hogy mérőórával lehessen mérni”, túl drágává vált ahhoz, hogy használható legyen. Ma már nem az a kérdés, hogy gazdaságos-e a nukleáris erőművek építése, hanem – mivel a működtetés költségei nagyok – sok esetben az, hogy egyáltalán van-e értelme gazdasági szempontból a meglevők használatának. Az egyetlen megvalósítható alternatíva a nap/hidrogén alapú gazdaság, amely felhasználja a Napból származó energiaforrásokat; ilyen a víz és a szélenergia, a fa vagy maga a napfény.¹⁰

Ettől gyökeresen eltérő álláspontra helyezkedik *Vajda György*.¹¹ Azokra a szempontokra hívja fel a figyelmet, amelyek a megújítható energiaforrások hasznosításának állítanak korlátokat. Kövessük nyomon gondolatfűzését: nagyon vonzónak látszanak a megújuló energiaforrások – nap, szél, víz, tenger, biomassza és egyebek. Ezeket támogatni és ahol lehet, használni kell. Itt azonban két probléma van. Az egyik az, hogy drágák, mert az energia nagyon szétszórta, ezért sok anyagot igénylő, relatíve nagy méretű berendezésekkel kell összegyűjteni az energiát, ráadásul átalakítási hatásfokuk is kicsi (a napeleminél 10% körüli). Amellett tartalékkapacitás vagy energiatárolás kell, ha nem süt a nap, nem fúj a szél, ami szintén drágítja. A másik nagy probléma, hogy ezeknek más funkciójuk is van. A Napnak kell a fotoszintézist, a víz körforgását, a világítást, a melegítést táplálnia, nem lehet bármennyit elvonni ezekből az energiákból, mert felborul a természet rendje. Ezért a megújuló energiának is csak egy limitált mennyiségét lehet felhasználni. Ma még bőségesek, de a 21. század végére már távolról sem lenne elegendő az a potenciál, amit a megújulók összességükben nyújtani tudnak. Tehát minél messzebb nézünk, annál kikerülhetetlenebb az atomenergia.

Nem sok értelme lenne belebocsátkozni a nukleáris energia körüli vitába. Azt még látni fogjuk, mennyire élesen fordul szembe a 21. század a harmadik ipari forradalom egyik fő vívmányával, a belső égésű motorok megjelenésével. Ezzel szemben a negyedik ipari forradalom nyomán megjelenő atomerőmű jelentősen hozzájárul a társadalmi-gazdasági fejlődéshez. Tudjuk, hogy az atomerőmű hulladékainak tárolása – kellő biztonsággal – a mai napig meg nem oldott feladat. Számunkra a vita felületes áttekintése is azt sugallja: csak sokirányú megközelítés mutathat kiutat a 21. század első harmadában minden bizonnyal éleződő energiaválságból.

10 Brown, L. R.: Az új évszázad kihívásai. In Worldwatch Institute: *A világ helyzete 2000-ben*. Budapest, 2001.

11 Vajda Gy.: *Energiapolitika*. Magyarország az ezredfordulón sorozat. Budapest, 2001, MTA.

De azért hadd hangsúlyozzuk: világszinten – úgy tűnik – a napenergia hasznosítása kelti fel a legnagyobb figyelmet. Brown utal arra, hogy 1998-ban a napelemek – szilikon alapú félvezetők, amelyek a napfényt elektromossággá alakítják át – forgalmazása 21%-kal nőtt, és a velük termelt energia mennyisége elérte a 152 megawattot. Ez a növekedés azt a kemény versenyt tükrözi, amely az ipari államok között folyik a napelempiacon, ahogyan a világ keresi az éghajlat egyensúlyát nem veszélyeztető, tiszta energiaforrásokat. Japánban kifejlesztettek egy napelemes tetőfedő anyagot, amely előkészítette a terepet a napelemek felhasználásának még gyorsabb növekedése számára. Ezzel a technológiával a tető válik az épület erőművévé.

1998-ban Japánban közel 7000 tetőnapelem-rendszert telepítettek. 1998 végén a német kormány bejelentette, hogy 100 ezer napelemes tetőt akarnak építeni az országban. Válaszképpen a Royal Dutch Shell és a Pilkington Solar International cég együtt hozta létre a világ legnagyobb napelemgyárát Németországban. Olaszország is csatlakozott, és 10 ezer napelemes tető telepítését tűzte ki célul.

A NASA amerikai űrkutatási hivatal jelentős előrelépésnek tartja, hogy 2001-ben sikerült ultrakönnyű anyagokból napenergiával működő repülőgépet készíteni. A Helios Prototype csaknem harmincezer méter magasba emelkedett. Elképzelhető, hogy a csupán 15 millió dollárba kerülő távirányítású géppel vizsgálják majd a jövőben a Marsot, a szerkezet ugyanis alkalmas a bolygó légköri viszonyai között is repülni. A legnagyobb eredmény, hogy olyan járművet alkottak, amely akár hónapokig is a levegőben maradhat: az elv ugyanis az, hogy a gép nappal begyűjti a fel nem használt napenergiát, és éjjel ezzel képes a levegőben maradni. A japán kormány 2001-ben elindította azt a programot, amelynek során egy gigantikus méretű napelemerőművet telepítenek majd az űrbe. A működését 2040-ben megkezdő szerkezetnek két darab 3 km hosszú szárnya lesz, a megtermelt energiát mikrohullám formájában juttatja majd a tengeren vagy a sivatagban e célra épített antennára, és hogy ezt megtehesse, geostacionárius pályán fog keringeni.

Ilyen példákra lehetne még utalni. De ezek is elégségesek néhány lényegi összefüggés tisztázásához. Közülük háromnak lehet nagyobb jelentőséget tulajdonítani:

1. A hagyományosról az új energiarendszerre való áttérés bonyolult kutatás-fejlesztési munkájában szerepet vállal a katonai szektor.

2. Lehetett bármennyire is kiábrándító sokak számára az USA elnökének magatartása a kiotói világkonferencián, ezt nem értelmezhetjük úgy, mintha az USA közönyös lenne a 21. század kihívásaival szemben.

3. A hagyományosról az új energiaszerkezetre való áttérést a mikroenergetika térfoglalásaként is értelmezhetjük.

A következőkben a mikroenergetikára irányítjuk a figyelmet. Az új energiarendszer egyik jellemzőjeként fogalmazható meg egy régi gondolat újraéledése:

a decentralizált, kisléptékű energiatermelés térhódítása. A 20. században az óriás erőművek létesítése volt a fő irányzat. Gazdaságossági megfontolásokból a helyi termelés helyett egyre inkább a szolgáltatóktól vásárolt áramot részesítették előnyben, amely az 1970-es évekre a teljes fogyasztás több mint 90%-át fedezte szerte a világon. Az erőművek mérete a hetvenes években tetőzött, jól lehet a környezetvédelmi szempontok, az energiaválság és a több milliárd dollárba kerülő atomenergia-programok sokakat arra vezettek, hogy megkérdőjelezzék a központilag tervezett és irányított energiahálózat létjogosultságát.

Az 1980-as évekre az egyre nagyobb erőművek építésének irányzata megfordult, amint a kisebb teljesítményű, tömegtermeléssel előállított gázturbinák megjelentek a piacon. Az erőművek átlagos mérete az Egyesült Államokban az 1980-as évek közepén elért 600-ról 1992-re 100 megawattra esett, 1998-ban pedig 21 megawatt volt. A legújabb adatok azonban azt mutatják, hogy a méretek igazi csökkenése csak most kezdődik.

A technikai, politikai és környezetvédelmi szempontok találkozása a mikroenergetikát állította a figyelem középpontjába. Mikroenergetika a 10 megawattnál (avagy 10 000 kilowattnál) kisebb erőmű. Így elég kicsik ahhoz, hogy kisfeszültségű, helyi hálózathoz csatlakoztassák őket, s nem kell közvetlenül a nagyfeszültségű hálózatra kapcsolódniuk, továbbá alkalmasak a lakó- és irodaépületben való elhelyezésre. Ezek a méretek már lehetővé teszik az erőművek modulokban való ipari előállítását, és a kész egységek helyszínre szállítását közúton vagy vasúton. A mikroenergetika helyzetéről, a várható térfoglalásáról Seth Dunn és Christopher Flavin ad áttekintést.¹² Eszerint már a 21. század első évtizedében olyan energiatermelő eszközök forgalomba hozatalát tervezik, melyek néhány évvel ezelőtt elképzelhetetlenek voltak. A Stirling-motorok, törpeturbinák, üzemanyagcellák és társaik olyan méretekben is készülnek, ami lehetővé teszi szállodák, iskolák, kórházak, kisebb cégek, de akár otthonok egyedi ellátását. A legkisebb mindössze 2 kilowattot termel, és ez mintegy ötszázezred része egy átlagos atomerőmű teljesítményének. A 10 kilowattos amerikai átlagfogyasztást, illetve az átlagháztartás által igényelt 1,5 kilowattot figyelembe véve ez az új technológia jelentős piacra számíthat.

Ezek az új technológiával készült eszközök a hagyományos rendszereknél 70–100%-kal kevesebb szennyező anyagot bocsátanak ki – beleértve az éghajlatváltozásért leginkább okolt szén-dioxidot –, köszönhetően részint a földgáz-tüzelésnek és a megújuló energiaforrásoknak, részint a jobb hatásfokuknak. Miután a termelt energiát a közelben használják fel, az amúgy veszteségnek számító hőt is hasznosítani tudják, így a rendszer termális hatásfoka eléri akár a 80–90%-ot, szemben a hagyományos, központosított energiatermelő rendszereket jellemző 30%-os hatásfokkal.

12 Dunn, S.–Flavin, Ch.: Mikroenergetikai helyzetkép. In Worldwatch Institute: *A világ helyzete 2000-ben*. Budapest, 2001.

A legforradalmibb mikroenergetikai berendezésekben nincsenek mozgó alkatrészek. Az üzemanyagcella olyan elektrokémiai eszköz, amely a hidrogént ionokká bontja, s azok vagy egy elektródra kerülnek, vagy oxigénnel egyesülve víz keletkezése mellett állítanak elő elektromos áramot. Az USA űrprogramjai során kiterjedten használják. Az üzemanyagcellák ára a 20–21. század fordulóján még messze meghaladta a földi alkalmazhatóság szintjét. Mindazonáltal a 20. század utolsó évtizedében végzett fejlesztések olyan szerkezetet eredményeztek, amelyben ott van a széles skálán használható és olcsóbban előállítható cellák lehetősége. A 21. század első évtizedében e téren – Seth Dunn és Christian Flavin szerint – a kereskedelmi forgalomban már kapható foszforsavas üzemanyagcellák (PAFC) és a protonáteresztő membránok (PEM) kerültek a figyelem előterébe.

Az üzemanyagcelláknak a hagyományos belső égésű motorokkal szemben számos előnyük van. A hidrogénnek mint üzemanyagnak egyetlen mellékterméke a víz. A legtöbb, kereskedelembe kapható üzemanyagcella a hidrogént – egy átalakító segítségével – földgázból nyeri, s ez nitrogén-oxidok és szén-dioxidok felszabadulásával jár, de kisebb mennyiségben, mint más motoroknál.

Becslés szerint ma mintegy 85 cég folytat kutatást PEM-cellákkal. A cellák kereskedelmi forgalomba kerülésének kilátásait közelebb hozza néhány nagy autógyár részvétele. Többek között a Daimler Chrysler, a Toyota, a Ford és a Volkswagen jelentette ki, hogy a belső égésű motorok jövőbeli utóda az üzemanyagcella lehet. Legalább négy autógyártó tervezi, hogy 2004-re üzemanyagcellás autót mutat be. A legtöbb figyelmet az autóipari kutatásban a PEM-cellák kapják, s e tekintetben egy kis vancouveri cég, a Ballard foglalja el a vezető szerepet. A Daimler Chrysler 500 millió dolláros közös társaságot hozott létre a Ballarddal annak érdekében, hogy stuttgarti üzemei mellett üzemanyagcellás „motorokat” állítsanak elő. A nagyobb egységeket hidrogénnel hajtott városi buszokba szánják, melyeket Chicago és más városok utcáin már kipróbáltak. Azokat a PEM-cellákat, amelyeket most a közlekedésben való alkalmazásra terveznek, könnyen át lehet majd alakítani háztartási és üzleti használatra.

Ne feledkezzünk meg a Nobel-díjas *Oláh György* kutatási eredményéről sem! USA-beli intézetében munkatársaival olyan energiacellát alkotott, ami a légkörből kivont szén-dioxid újrafelhasználásán alapul. Az elgondolás lényege, hogy ne a jelenleg is használatos, eldobható elemek alakítsák az elektromosságot, hanem egy új anyag. A battériák kémiai reakcióba lépnek, de ahogy kikapcsoljuk őket, ez a folyamat megáll, s az elem veszít erejéből. Az új üzemanyag a metilalkohol, amely megállás nélkül, akár tízezer órán át is képes erre a reakcióra. Ez a fejlesztés a legkisebb akkumulátoros felhasználás mellett az ipari berendezések működtetése szempontjából is meghatározó lehet. A szabadalmat már megvette egy olyan cég, amely gépjárművek energiaellátásával foglalkozik és tíz nagy autógyárral működik együtt. A 2001. tavaszi frankfurti autószalonon mutatták be az első olyan kocsit, amelyik ezzel az energiacellá-

val működik. A kutatók vélekedése szerint a leggyorsabban azonban nem az autópálya fog átváltozni erre az újdonságra, hanem a biztonságos és apró áramforrásokat igénylő telekommunikációs és informatikai ipar.

Hasonló gyökeres változáson mennek át a kisméretű, nap- és szélenergiára épülő energiaforrások is. Az elmúlt két évtized műszaki fejlesztése drasztikusan csökkentette a szélkerekek és a napkollektorok árát, és így azok a kilencvenes évek legdinamikusabban fejlődő energiaforrásaivá váltak. Számos hálózatra kötött létesítmény nagy turbinából áll (szélgazdaságok), de Németországban és Dániában, a világ első és harmadik szélenergia-felhasználójánál a legtöbb turbina egymagában működik – vagy legfeljebb kisebb csoportokban –, és egyedileg, közvetlenül kapcsolódik a helyi elosztóhálózathoz. A generátorokkal szemben a szélkerekeket farmokon állítják föl, és rendszerint a gazda vagy gazdák egy csoportjának birtokában állnak. A szélkerekeket vidéken széles körben használják áramtermelésre. Kínában például több mint 150 ezer darab 200 watt teljesítményű szélkerék üzemel.

Jól lehet Dánia, Németország vagy Spanyolország egyes területein az áramigények 10–25%-át szélenergiából fedezik és 1990 óta összteljesítményük évi 22%-kal nő, a szélenergiában rejlő lehetőségek kihasználása még mindig a kezdet kezdetén tart. A kisméretű energiaforrások között a legsokoldalúbb a fotovoltaikus elem. Ez olyan félvezető chipből áll, amelyek a napfényt közvetlenül elektromos árammá alakítják át. Bővíthetőségében még az üzemanyagcellákat is felülmúlva immár két évtizede alkalmazzák hálózattól távol használható készülékekben, például műholdakban, a távközlésben vagy a zsebszámológépekben. A napelemek ma már a hálózatra csatlakozó törpeerőművek piacára is betörnek, s otthonok és irodák tetején tűnnek fel. Ezek az átlagosan 2–5 kilowatt teljesítményű berendezések egy lakóépület évi energiaszükségletének a felét vagy akár többet is képesek fedezni, a fennmaradó részt pedig a hálózatról vételezik.

Ahogy a kis áramtermelők hálózati piaca megerősödik, a technológiának egy fontos vonatkozása kap majd figyelmet, különösen azokban a fejlődő országbeli vidéki területeken, ahol mintegy kétmilliárd ember nélkülözi az áramellátást. Számos helyen a törpeerőművek már most is előnyösebbek lennének (teljesítmény, gazdaságosság és megbízhatóság szempontjából), mint a hálózat meghosszabbítása ezekre a még el nem látott területekre. A helyben elérhető bioüzemanyagokat elégető törpeturbinák és Stirling-motorok elzárt falvakat láthatnának el energiával, éppúgy, mint a szélkerekek vagy napelemek, üzemanyagcellás tartalékellátással, melyhez a hidrogént a megújuló energiaforrásokkal üzemelő generátor állítaná elő. A több országban is megmutatkozó tendencia azt sugallja, hogy a fejlődő országok leginkább úgy tartathatnak lépést a fejlettekkel, ha decentralizált, kis kapacitású elektromos rendszereket építenek a hálózattól távol eső területeken hasonlóan ahhoz, ahogy a telefóniában néhányuk átugrotta a vezetékes rendszert, és rögtön a mobilhálózatra és -személyhívókra tért át.

Az USA-ra vonatkozóan végzett vizsgálódások is elképzelhetőnek tartják, hogy hosszú távon az energia több mint felét kis, helyi rendszerek állítsák elő, a többit pedig nagy, megújuló energiaforrásokra épülő (szél-, nap-) energiaparkok szolgáltatnák, és többé már nem lenne szükség a nagy hőerőművekre. Az amerikai Megújuló Energiaforrások Nemzeti Laboratóriuma körül csoportosuló kutatók reális lehetőségként fogalmazzák meg a szénmentes, hidrogén-alapú gazdaság kialakulását.

Az ötödik ipari forradalom során a megújuló energiák felhasználásához kapcsolódóan az iparágak egész sora épül ki. A szélgenerátor- és napelemgyártás, a biomassza-elgázosítás, a geotermikus berendezések gyártása, a hidrogéntermelés és -tárolás a 20–21. század fordulóján még gyerekcipőben jártak. Az olajat és a földgázt helyettesítő hidrogénre, azaz a melléktermék nélkül égő és szénmentes üzemanyagra történő végső átállás azt is megköveteli, hogy világszinten kiépítsék a világ új energetikai infrastruktúráját. Az Észak-Afrikát Nyugat-Európával ma összekötő gázvezetéseket esetleg úgy kell átalakítani, hogy azok képesek legyenek a sivatagi naperőművekben termelt hidrogén szállítására. Egy ilyen rendszer kifejlesztése komoly befektetéseket feltételez a naperőművekbe, elektrolízisüzemekbe, amelyekkel hidrogént lehet előállítani, és olyan új gépjármű-technológiákba, valamint háztartási energetikai rendszerekbe, amelyek hidrogénnel üzemelnek. Minderről a Worldwatch Institute által kiadott tanulmánykötet is jó eligazítást ad.¹³

Érdekelhet bennünket, miképpen történik meg a hagyományosról az új energiastruktúrára való átállás. Az OECD 1990 óta szervez a világ sorsfordító kérdéseiről konferenciákat, amelyeken magas szintű döntéseket hozó politikusok, az ipar és az üzleti világ kiemelkedő képviselői, valamint jeles tudósok vesznek részt. Az *OECD Forum for the Future* c. konferenciasorozatban került sor 1998-ban Párizsban a következő fél évszázad energiagazdálkodásának megújítására. A konferencia tárgyalási anyagát az OECD szervezésében az IEA (Nemzetközi Energiaügynökség), az IIASA (Alkalmazott Rendszerelemzés Nemzetközi Intézete), a WEC (Energia Világtanács) és más intézetek kutatói készítették. A konferenciáról az OECD kiadványban adott tájékoztatót, amelynek egyik fejezete az energia hosszú távú jövőjével foglalkozik. Ennek alapul vételével adunk képet az energiaszerkezet várható alakulásáról.¹⁴

13 Flavin, Ch. – Young, J. E.: Egy újabb ipari forradalom körvonalán. In *A Worldwatch Institut 1993. évi jelentése*. Budapest, 1994.; Brown, L. R. – Flavin, Ch.: Egy új évszázad új gazdasága. In *Worldwatch Institute: Jelentés a világ 1999. évi helyzetéről*. Budapest, 2000.

14 Ezt a fejezetet az OECD-titkárság, a főtítkárs tanácsadó testületének tagjai: Reza Lahidje, Wolfgang Michalski és Barrie Stevens írták. Az anyag megtalálható a Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központja által közreadott Stratégiai Füzetek sorozat 6. számában. *Energiagondok a világban és nálunk*. Budapest, 2000.

E dokumentum szerint változás 2010–2020 körül következhet be. Ekkorra várható, hogy fontos szerephez jutnak az új technológiák, és új generációs befektetések indulhatnak be, következésképpen a teljes energetikai infrastruktúrában jelentős átrendeződés kezdődhet el. Az energia forrásoldalán a következő várható: csökken a konvencionális olaj kitermelése, ezzel szemben más források, így a nem konvencionális folyékony energiahordozók és a megújuló energiaforrások szerepe nőni fog.

Ami a 20–21. század fordulóját illeti: a termelés energiaigénye meghatározott, az ugyanis a felhasznált technológiáktól, valamint a kutatás és a fejlesztés alakulásától függ. Ez a determináció azonban a jövőre nézve kettős kimenetelű lehet. Ha az árak és az intézményi feltételek változatlanok maradnak, akkor nem lehet az energiaigény jelenlegi autonóm trendjeitől jelentős mértékben eltérni. Amennyiben viszont az árak és egyéb, az energiagazdálkodással kapcsolatos magatartásmódok megváltoznak (pl. az energiára kivetett új adók és az energiagazdálkodás szabályozási rendszerének változása következtében), akkor az energiaigény terén jelentős javulás érhető el, a maihoz képest az energiaigény akár 20–30 százalékkal is csökkenhet. 2020–2050-re a végfelhasználói rendszer változik (automobilizmus, ipari és fűtési rendszerek, építészet), és a jelenlegi technológiájú erőművek életútjuk végére érnek. Azaz a meglévő tőkeállomány és a hozzáfűződő technológiák könnyűszerrel lecserélhetők lesznek. Ez 2050-re megnyitja az utat ahhoz, hogy a gazdaság és a társadalom a teljes energetikai pályán jelentős változást, pályamódosítást hajtson végre.

Hulladékmentes gyártási technológiák

Terjedőben van az a nézet, miszerint magántulajdonon alapuló tőkés termelési mód állította olyan pályára a társadalmi-gazdasági fejlődést, ami magával hozta a természeti környezet ártalmait és utat nyitott az ember önpusztító folyamatának. Amikor erre gondolnak, a következő összefüggéseket hangsúlyozzák:

1. Az ipari forradalmak állították növekedési pályára a világ gazdaságát.
2. A felfedezések (újítások) nagy tömegéből a gyakorlatba vételt a tőkebefektetési döntések határozták meg.
3. A befektetők döntéseit a profit megtérülése szabályozza.
4. A profit megtérülése a termelési tényezők költségviszonyain alapul.

Így vált a gazdasági számítás hagyományos rendszerében a természeti erőforrásokkal való rablógazdálkodás és a természeti környezetnek okozott mindenfajta ártalom a tőkehozam csábító növelése könnyen járható útvárá. Ezért tűnik sokak számára nyilvánvalónak a szerves kapcsolat az ipari forradalmak, a tőkés termelési mód és a természeti károkozás között. A felfedező (újító) fő motivációja csak az az esély lehet, hogy sikerrel állják ki a gyakorlati alkalmazás próbáját, hogy elfogadhatók azok számára, akik a hatalom birtokosai, és

e hatalom gyakorlására megfelelő feltételekkel is rendelkeznek. Aligha vonható kétségbe: ha a tőkés termelési mód egész menetét eleve a környezetbarát technológiák szabályozták volna, lehet, hogy a GDP – különösen a második világháború után – nem emelkedik látványos módon, ahogyan a 20. század fejlődése során végbement, de ma nem kellene számolnunk azokkal a súlyos problémákkal, amelyek az ezredfordulón a fejlődés kísérőjelenségei.

Mindez persze sokak számára nyilván elfogadhatatlan feltételezés. A 19. században kevés jel utalt arra, milyen környezeti problémák lépnek fel a termelőerők fejlesztésének menetében különösen azt követően, hogy a felfedezések a termelés anyagbázisának növelése érdekében sikeresen állították a műanyagok szélesedő választékát a termelés szolgálatába. Nincs is sok értelme a múltba tekintő öncélú kritikai elemzésnek. A múlt megismeréséből csak az tűnik hasznosnak, ami a jelen és a jövő feladatai és ezzel összefüggően a szükséges pályakorrekció megvilágításához kell.

Ilyen megközelítésben egy indokolatlanul mellőzött tényezőre kell felhívni a figyelmet. A történelmi tapasztalat arról tanúskodik, hogy az államok leginkább a katonai erőfölény megteremtése és fenntartása céljából koncentrálnak közösségi erőforrásokat tudományos kutatásokra. Ezzel voltaképpen meg is határozzák a kutatómunka fő irányát. Ebből származtatott módon épült ki és fejlődött a polgári célú gazdaság termelőbázisa is. Nem arról van szó, mintha az ipari forradalom egész menete a katonai potenciál szolgálatában álló módon lenne jellemezhető. De a kettő közötti szerves kapcsolat aligha tagadható. Meglepő következtetésekre jutna, ha valaki összegezné a polgári célú szükségletkielégítés érdekében forgalomba hozott áruk és szolgáltatások jegyzékét, amelyek talán még ma sem léteznének, ha azokat a hadiipari kutatás nem alapozza meg. Alapvető jelentősége van annak, hogy ezt a kapcsolatot felismerjük, és abból a következtetéseket a jövő számára egyértelműen levonjuk. Ha nem sikerül leválasztani a tudományos kutatások intézményi rendszerét a politikai-katonai hatalmi központok rendszeréről, aligha lehet esélyünk arra, hogy a műszaki fejlődést a környezetbarát technológiák és fogyasztási struktúrák alapjaira helyezzük. Ha nem a katonai erőfölényt szolgáló fejlesztés, hanem a természeti környezet védelme lenne a tudományos kutatás fő mozgatója, akkor természetesen alapvetően változna az a preferenciarendszer, ami a tudományos kutatómunka állami támogatását szabályozza.

De helyezzük a vizsgált kérdést szélesebb bázisra. A megoldandó feladat abban jelölhető meg, hogy a humán tőkét a környezetbarát gazdasági folyamatok szolgálatába állítsuk. E tekintetben a legjobb ismeretanyagot talán az a kutatómunka szolgáltatta, amelyet A. Arakeljan még a 20. században, a hetvenes évtized első felében végzett, és amelynek eredményeit 1976-ban tette közzé.¹⁵ Vegyük szemügyre legfontosabb megállapításait!

15 Arakeljan, A.: Tudományos műszaki forradalom és a biokörnyezet. *Voproszi Ekonomiki*, 1976. 5. sz.

Mindeddig a figyelem – írja – csupán az ipari tömeggázok, a legjelentősebb szennyező anyagok (hamu, kén-anhidrid, füstgáz) mértékének csökkentésére irányult. Ezzel szemben egyre inkább olyan nem látható és nem érzékelhető, de sokkal veszélyesebb szennyezők ellen kell harcolni, mint a kéneg, a szerves oldószerek, az aldehidek. Különböző baktériumok (azon belül károsak is) adaptálódnak, és megélnek a forró koncentrált savoldatokban, még szaporodnak is. Emellett a környezetbe behatoló egyes anyagoknak már nincs idejük vagy általában nem képesek felbomlani, el- vagy széteszlani. Ezek felhalmozása elkerülhetetlen, és ez a tény az embert károsító módon változtatja meg a környezetet. A veszélyt nem csupán egyes szennyező elemek növekvő környezeti koncentrációja jelenti, hanem néhány vegyület együttesen számított összehatása. Az egyes anyagok reakcióba lépnek, új vegyületet képeznek, amelyek összehasonlíthatatlanul nagyobb mérgező hatása van.

Részben e tényezők miatt tekinti Arakeljan alapvető fontosságúnak, hogy keressük az iparfejlesztés olyan útjait, amelyek lehetővé teszik, hogy csökkentsék a tisztítóberendezések építésére fordított hatalmas és állandóan növekvő ráfordításokat. A tudományos technikai forradalom korában a biokörnyezet védelmét alapvetően csak az elvileg új technológiai folyamatokra történő áttéréssel lehet elérni, amely folyamatok kizárják a hulladékokat, és a nyersanyagok komplex felhasználását eredményezik.

A hulladékmentes technológiára épülő üzemeket tekinti Arakeljan általánosságban is a jövő üzemeinek. Ezt a természeti erőforrásokkal való pazarlás megszüntetése szempontjából is fontosnak tartja. Utal arra, hogy például a színesfémkohászatban (még a leggazdagabb ércek esetében is) a kibányászott kőzet 99%-a a hányókra vagy a dúsítóművek „rakodóira” kerül. Emellett a ki nyert fémek (réz, molibdén stb.) további feldolgozása elkerülhetetlen veszteségekkel jár. Az ipari végtermék a nyersanyaghoz képest csupán 2%-os súlyarányt tesz ki: a nyersanyag 98%-át hulladéknak minősítik. Szerinte a nyersanyag komplex feldolgozásával, a hulladékmentes termelési technológiákkal működő vállalatok a beruházások hatékonyságának jelentős növekedését biztosítják. A nyersanyag komplex feldolgozása – Arakeljan vélekedése szerint – mindig olcsóbb, mintha ugyanazokat a termékeket ebből a nyersanyagból különböző vállalatoknál állítanák elő. A hulladékmentes technológia egyúttal leveszi a napirendről a környezetszennyeződés veszélyét.

Mindezzel lehet vitatkozni. Hiszen ha ez így lenne, erőteljesebbnek kellene lennie a hulladékmentes technológiák elterjedésének. Pedig a „hagyományos” technológiákat nemcsak költséges tisztítóberendezések kötelező felszerelésével „sújtják”, de a környezetvédelem az ipar gazdaságos telepítése elé is korlátokat állít. Szaporodóban vannak a települési környezet védelmére irányuló előírások. Ahol ez a védelem hatékony formák között érvényesül, ott csak olyan üzem, létesítmény építhető vagy tartható fenn, illetőleg olyan tevékenység folytatható, amely a lakosság létfeltételeit nem befolyásolja károsan. Vagyis:

- tilos káros és veszélyes zajok, más rezgések (fény, rázkódás stb.) és sugárzások (radioaktivitás, hő stb.) előidézése;
- nem szabad üzemben tartani olyan gépeket, gépjárműveket, amelyek káros mértékű zajt, illetőleg káros vagy veszélyes rezgést okoznak;
- a gépjárművek és más közlekedési eszközök üzemben tartását korlátozzák, illetőleg megtiltják;
- hulladék csak az erre a célra kijelölt helyen és módon tárolható, helyezhető el, kezelhető stb.

Ezek a megkötések azt jelentik, hogy az új ipartelepítéseknel figyelmen kívül kell hagyni azokat a környezeteket, amelyek egyébként a leggazdaságosabb településeknek számítanak, illetőleg ezeken a településeken csak a fajlagos költségeket növelő technológia alkalmazásával lehet üzemet létesíteni. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy amikor egy települési környezetet fokozott védelem alá helyeznek, akkor a káros hatások megakadályozására védőszávot is ki szoktak alakítani.

Az a kérdés is felmerül, hogy amikor a szűk értelemben vett gazdaságosság szabályozza a technológiát, hányóra kerülhetne-e a salak, a kéményen keresztül levegőbe áramolhatna-e a vegyi anyag stb., ha azok hasznosítása az adott ár- (költség-) viszonyok mellett rentábilis. Tartós, állandó folyamatként ez aligha képzelhető el. Ha viszont a fokozódó környezetártalom miatt kell a hulladékmentes technológiára áttérni, akkor jogos az az igény, hogy ezzel összhangban álló árviszonyokat teremtsenek.

Az emberek természetes törekvése, hogy megóvják környezetüket mindenfajta ártalomtól, amely kikezdhethé egészségüket, ronthatná közérzetüket. Sőt mi több, az állammal szemben társadalmi elvárás, hogy az ember egészségének védelme, a mai és a jövőendő nemzedékek létfeltételeinek rendszeres javítása céljából megállapítsa az emberi környezet védelmével, megóvásával kapcsolatos alapvető szabályokat. A környezetvédelem feladata, hogy az emberi környezet megóvását elősegítse, a környezetre veszélyes szennyeződések, ártalmak és más károsodások okait felismerje, azok megelőzésének, csökkentésének, illetőleg megszüntetésének módját és feltételeit megállapítsa és a társadalom érdekeinek megóvásával érvényre juttassa.

II. Új világgazdasági rend

I. A gazdálkodás kritikus pontjai

Életmód: az anyagiasság uralma és kritikája

A közgazdaságtan klasszikus tantételeinek válsága kapcsolatban áll a fogyasztói társadalom kibontakoztatására irányuló folyamatokkal. A gazdálkodás kényszere alóli felszabadulás hipotézise azon alapult, hogy a termelőerők fejlődésével az emberi szükségletek korlátlan kielégítése nem ütközhet akadályokba. Ennek és általában a klasszikus közgazdaságtannak éles bírálátát fogalmazta meg *Erich Fromm* abban a művében, amelyben egy új társadalom alapvetését kívánta adni.¹⁶

A határtalan fejlődés nagy ígérete, a kilátás a természet leigázására és az anyagi bőségre, a lehető legnagyobb mérvű boldogságra és korlátlan személyes szabadságra – hangsúlyozta – ez jelentette nemzedékeken át a reményt és a hitet az ipari korszak kezdete óta. Jól lehet az ember uralmát a természet felett a civilizáció kezdete óta gyakorolja, ennek azonban az ipari korszakig korlátai voltak. Amióta az emberi és állati erőt mechanikus és később nukleáris energia helyettesíti, az emberi ész a számítógép váltotta fel, az ipari haladás megerősített abbéli hitünkben, hogy útban vagyunk a határtalan termelés és ezáltal a határtalan fogyasztás felé. Az illúzió azon a feltételezésen alapult, miszerint azok a lehetőségek, amelyek a felső és középrétegekre érvényesek, egyre inkább általánossá válnak: végül is a társadalom minden tagja az új szabadság részesévé válik. Ehhez csak az iparosodásnak kell változatlan ütemben tovább haladnia. A klasszikus közgazdaságtan vezető képviselői gondolatvilágában a 21. század első fele már úgy jelent meg, mint amikor a mindenkire kiterjedő határtalan boldogság elérhető közelségbe kerül.

A 21. század fordulóján a klasszikus közgazdaságtan tantételei és a valóság között olyan ellentmondások figyelhetők meg, amelyek Max Weber nézetének újbóli hangsúlyozását indokolják. Mit is mond? A tudomány szakszerűen üzött hivatás önmagunk és a ténybeli összefüggések megismerésének szolgálatában, látnokok, próféták üdvösséget, kinyilatkoztatásokat nyújtó, kegyelemteljes adománya, s nem azoknak az elmélkedéseknek a része, melyek során bölcsek és filozófusok a világ értelmét firtatják.

¹⁶ Fromm, E.: *Birtokolni vagy létezni?* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994.

De azért hadd jegyezzük meg: nem sokra megyünk Max Weber bölcselkedésével. Végül is meg kell találnunk azt a tudományos fogódzót, amely eligazodást adhat napjaink e rendkívül bonyolult problémájában. Nyúlunk vissza a bölcslethez, ahonnan végül is minden lényeges közgazdasági ismeret kisugárzik! A gazdasági élet számára releváns célok – az általános világnézet közvetítésével – a metafizikában, az etikában és a szociológiában gyökereznek.

1. A gazdasági élettel kapcsolatos állásfoglalásnak arra kell választ adnia, mi a körülöttünk lévő anyagi és szellemi világ lényege és általában a létező világ eredete, tovafolyása és célja. Ez tekinthető a gazdaság metafizikai alapvetésének.

2. Felmerül az emberi lét általános problémája: az emberi életnek azok a céljai, amelyek elérésére cselekedeteink irányulnak. Itt az a hipotézis, hogy életünk célját csak úgy tudjuk elérni, ha cselekedeteink helyesek, azaz jók. A jó eszménye és megvalósításának útjai az etika körébe visznek bennünket.

3. Az ember társas közösségben él: cselekedeteiben tekintettel kell lennie embertársaira. Az emberi társadalom eredetét, összetételét, fejlődését és végső célját szolgáló átfogó vizsgálódások a szociológiához vezetnek.

Az élet értelme a bölcslethez e három ismeretköréből, a metafizikából, az etikából és a szociológiából táplálkozik. Ezeknek szintetizálása különbözőként lehetséges. Ez szüli az élet értelméről alkotott különböző nézeteket. Talán nem túlzás, ha feltételezzük: a vizsgált problematika szempontjából leginkább annak van jelentősége, mennyire meghatározó a metafizika az élet-szemléletben. Ha ez tekinthető döntőnek, mint ahogy a középkorban, akkor a földi dolgok lényegét a misztikus vallási képzelet hatja át. Ennek az anyagiaság megvetése az egyik megnyilvánulása. Merőben más a helyzet, amikor a világ anyagi dolgai iránt nagyobb megbecsülés nyilvánul meg. A szociológiai alapfelfogás itt is, ott is a társadalom szerves egybefonódottsága. De ez ilyenkor már nem a testvériség eszményén alapul miként a középkorban, hanem az államiság gondolatán. Ugyanígy az etika is elszakad az aszketizmustól: mindinkább a gazdagság, az anyagi jólét követelményeivel harmonizálódik.

A 17. és 18. századi európai eszmeáramlat forradalmi fordulatot indított el a filozófiában, a művészetben és a politikában. Az emberi ész került a középpontba. Az a képesség, amely révén az ember nemcsak megérti a világot, de javítani is tudja életkörülményeit. Az ész hatalma persze végigvonult az ismeretelmélet történelmén. Már az ógörög filozófiának is az volt a kiinduló feltételezése, hogy a természet szabályos működése csak értelmes elme vagy szellem megnyilvánulása lehet. De a vallás (így a kereszténység) az észet alárendelte az isteni kinyilatkoztatásoknak. Ezzel szemben a felvilágosodás új alapra helyezte az Isten, az ész, a természet és az ember kapcsolati rendszerét.

Az öntudatra ébredt ember megalkuvás nélkül mindenütt és mindenre alkalmazta értelmi erejét. Önbizalmát az új tudományos módszer következtében fellendülő tapasztalati tudományok eredményeinek köszönheti. A szá-

moló és mérő értelem előtt a megfigyelés és a kísérlet eredményeképpen korábban nem remélt mértékben kitágult a világ, és évezredes világkép omlott össze. A felvilágosodás gondolkodására valóban az optimizmus a jellemző. Az emberiség története ebben a megközelítésben az általános haladás története.

A 18. századot tudatosan tekintették a felvilágosodás korszakának. Nemcsak a filozófiai ismeretek értek el új magasságokat, de a természettudományok ápolásával nagy felfedezések születtek. A 18–20. század áttekintésében a kialakult kép mégis inkább pesszimizmusra és nem optimizmusra ad okot. Fromm szerint az alapprobléma az industrializmus saját belső gazdasági ellentmondásai mellett két hibás pszichológiai premisszából fakad: hogy az élet célja a maximális élvezet, és hogy az egoizmus, az önzés, a kapzsiság harmóniához és békéhez vezet. Megítélése szerint a történelem nagy gondolkodói különbséget tettek az olyan szükségletek között, amelyeket pusztán szubjektíven érzékelünk és kielégítésük pillanatnyi élvezethez vezet, és azok között, melyek az emberi természetben gyökereznek és beteljesülésük az emberi gyarapodást segíti elő, azaz jólétet teremt. A tisztán szubjektíven érzékelt és a tényleges szükséglet közti különbségtétel itt úgy jelenik meg, mint amelyek az emberi fejlődést gátolják, illetve amelyek az emberi természet követelményeivel állnak összhangban.

A hedonizmus térhódításával – Fromm szerint – e kétfajta szükséglet közötti különbség háttérbe szorult. Mi több: a 18. század óta olyan elméletek honosodtak meg, amelyek felerősítették az anyagiasság életfilozófiáját. Így ítéli meg az utilitarizmust is, ami valójában a hedonizmus árnyaltabb megfogalmazása. A radikális hedonizmus és a korlátolt egoizmus nem válhattak volna a 20. században a gazdasági magatartás uralkodó elvévé, ha ezt a 18. században meghonosodott eszméáramlatok nem alapozzák meg. Ekkor ment végbe az eltávolodás a középkori társadalmakra jellemző magatartási normáktól. Korábban a gazdasági magatartást az etika szoros keretek közé illesztette. A gazdasági viselkedést alárendelték a humanista etika értékelképzeléseinek; a teológusok pedig ügyeltek arra, hogy az erkölcsi kódexet mindenkor hozzáigazítsák a gazdasági fejlődéssel változó követelményekhez.

Mindezzel szemben az új korra a gazdasági viselkedésnek az etikától és az emberi értékektől való elkülönítése a jellemző. Ez az a korszak, amikor a piaci törvényeket természeti törvényekként értelmezték, amelyekkel szemben nem lehet, de nem is kell fellépni. Hiszen ami a gazdasági növekedést szolgálja az egyben az emberi jólétet mozdítja elő. Ez már az a tudományos gondolkodási mód, ahol a felszínre kerülő társadalmi problémák (a kevesek jóléte és a tömegek nyomora) nem rendszerrelevánsak, hanem az emberrel vele született, mintegy az ember természetéből fakadó rendje a társadalmi együttélésnek.

Hadd tegyük mindehhez hozzá: a klasszikus közgazdaságtannak nem kellett volna szükségszerűen azon a talajon kibontakoznia, ahogyan az a 18–20.

században történt. Adam Smith, a tudományalapító, nemcsak közgazdász, de morálfilozófus is volt. Azt hangsúlyozta, hogy az egoizmusnak nem kell szükségyszerűen ellentétbe kerülnie a társadalmi érdekekkel; ha a szabadpiaci rend jogi alapjait megfelelően határozzák meg, akkor az egoizmus az általános jólétet szolgáló hajtóerővé válik. A klasszikus tanítás mindebből a tisztességes verseny általános elveit tekintette tudományreleváns ismeretanyagnak és a monopolelles törvényalkotást az elégséges jogi keretnek. Így vált uralkodóvá az a nézet, miszerint szabad versenyben a monopóliumok kordában tartásával olyan viszonyok juthatnak érvényre, ahol a fogyasztók vannak uralkodó helyzetben. A határhaszon-elmélet már egyenesen a fogyasztói szuverenitást állítja a középpontba. Ebből vezeti le a gazdasági folyamatszabályozás fő kritériumait. Leginkább ebben mutatkozott meg a klasszikus tanítás apologetikája, mint annak fő sajátossága.

Nem kevesen vannak, akik úgy vélik: csak drasztikus, az egész világot átformáló terv alapján végrehajtott gazdasági, technológiai változás képes megakadályozni a világméretű katasztrófát. *M. D. Mesarovic* és *E. Pestel* vélekedése szerint ilyen változás csak akkor lehetséges, ha az emberi alapértékek és beállítottságok egy új etika jegyében átalakulnak, és az ember viszonyát a természethez gyökeresen új alapokra helyezik.¹⁷ Fromm ezt az emberiség jövője alapkérdéseként fogja fel, amikor is az önzésnek alávetett karakterorientált-ság alternatívájaként az altruizmus válik uralkodóvá. Felveti a kérdést: hogyan lehetséges, hogy az emberiség felismerve a fizikai túlélését fenyegető veszélyek növekedését, nem működteti az önfenntartási ösztönt, mint minden eszköz legerősebbikét? Három momentumra utal. Először arra, hogy a legtöbb ember olyannyira önző módon foglalkozik magánügyeivel, hogy kevés figyelmet szentel mindannak, ami túlmutat személye körén. Másodszor arra, hogy a megkívánt életmódbeli változások annyira drasztikusak, hogy az ember a jelenben meghozandó áldozatokkal szemben inkább vállalja a jövőbeni katasztrófa esélyét. Harmadszor pedig arra az általános vélekedésre, miszerint a már ismert társadalmi-gazdasági rendszereknek nincs reális alternatívája.

Hadd jegyezzük meg: Fromm nézetei a nyugati társadalmak számára aligha adhatnak valódi eligazítást. Amihez végül is eljut, voltaképpen a Buddha által az emberi jellemről szóló tanítás összegezése. Eszerint:

- szenvedünk és ennek tudatában vagyunk,
- felismertük szenvedésünk okát,
- látunk lehetőséget szenvedésünk legyőzésére,
- belátjuk, hogy szenvedésünk legyőzése érdekében bizonyos viselkedési normákat kell elsajátítanunk.

Mindez egyet jelent a reneszánsz és a felvilágosodás nyomán meghonosított életszemlélet elvetésével, a középkori életvitel életre keltésével. Össze-

¹⁷ Mesarovic, M. D. - Pestel, E.: *Mankind at the Turning Point*. New York, 1974, E. P. Dutton.

gezve: Fromm, de mások is, a világhatalomvesztés veszélyeként írják le az ipari forradalmak által determinált társadalmi-gazdasági fejlődést, majd a középkori eszmévilághoz kanyarodnak vissza. Olyan ismeretanyagot vetítenek elénk, amelyben a történelem folyamán leginkább a teológusok adtak eligazodást.

Felvetődik azonban a kérdés: van-e annak reális esélye, hogy mindaz, amit Fromm radikális hedonizmusként értelmez, visszafordítható? Elképzelhető-e, hogy a világ globalizálódásának viszonyai között a gazdasági elesettség keretei között élő társadalmak vágyódása megszűnik a gazdasági felzárkózás iránt, sőt az iparilag fejlett társadalmak elfordulnak mindattól, amit a technikai haladás nyújtott, és ami szinte elidegeníthetetlen életformává merevedett.

A 21. századnak ez az igazi kihívása. Ebből a szempontból keveset mond Fromm, amikor „az ember új tudománya” mielőbbi megalkotását tekinti elsőrendű feladatnak. Ennek kellene segítenie azoknak a nehézségeknek a leküzdésében, amelyek az új társadalom felépítésének kísérőjelenségei. Különösen a következőket tartja kiemelendőnek:

- Miként lehet az ipari termelési módot úgy fenntartani, hogy ne végződjk totális központosítással?
- Miként lehet összgazdasági keretekben a tervezést összekapcsolni a szabadpiaci gazdasággal?
- Miként értelmezhető a korlátlan gazdasági növekedési cél feladása, illetve szelektív növekedéssel történő helyettesítése?
- Hogyan lehet megfelelő munkafeltételeket teremteni és a munkához való újfajta hozzáállást kialakítani, hogy a munkára ne az anyagi nyereség, hanem lelki örömek serkentsenek?
- A tudományos haladás támogatásával egyidejűleg miként kellene alapot adni annak a követelménynek, hogy az ne veszélyeztesse az ember létét?
- Miként teremthetők meg a jólét és az öröm élményének új feltételei, amelyek lehetővé tennék, hogy az ember ne az élvezetek maximálását keresse?
- Mi kell ahhoz, hogy a létbiztonság megteremtése elkerülhetővé tegye a bürokráciától való függőséget?
- Miképpen irányítható át az egyéni kezdeményezés lehetősége a gazdaság területéről az élet más területeire?

Ezek lennének – Fromm szerint – az új humanista tudomány alapkérdései.

Túlnépesedés: a népességszaporodás tetőzése

A közgazdaságtan klasszikus tantételeinek válsága egyebek mellett a 20. században bekövetkezett népességszaporodásra vezethető vissza. Egy évszázad alatt a Föld lakossága – mint már jeleztük – 1,6 milliárdról 6,1 milliárdra emelkedett; az 1,6 milliárdnyi lakosság mindössze egytizede élt városokban, száz évvel később a 6,1 milliárdnyi embernek már csaknem a fele városlakó volt.

És ezek a folyamatok nem zárultak le. A *Nature* brit tudományos folyóirat 2001. augusztusi számában demográfusok annak a vélekedésüknek adtak hangot, miszerint 2070-ben tetőzik a világ népességének szaporodása. A Föld lakossága – valószínűsíti három szerző – 2070-ben eléri a 9 milliárdot, majd csökkenésnek indul, és 2100-ban 8,4 milliárd körül fog alakulni. Ez 1 milliárdal kevesebb, mint amennyit az ENSZ demográfiai előrejelzése tartalmaz.

A népességrobbanással kapcsolatos fejtegetéseinkben a következőkben *Hablicsek László* munkájára támaszkodunk, aki egyik írását az ENSZ előrejelzéseinek szentelte.¹⁸ Elöljáróban hadd jegyezzük meg: napjainkban a szokásos előreszámítási intervallum 50 év. A 2000. évi ENSZ-előreszámítás a világ népesség kiindulási, 1995–2000 közötti termékenységi színvonalát 2,82-ben határozza meg. Ez tehát jelenleg a gyermekszám világlátága. Nagyságát tekintve ez a szám bőven az egyszerű reprodukciós szint (2,1) felett van, tehát további jelentős népességyarapodás forrása a mai halandósági szintek mellett. Ebből a számból lényegében arra következtethetünk, hogy leszámítva a biológiai okok miatt meddő nőket, mindenkinek 3 gyermeke születik élete során. Természetesen a fertilitás szintje régióként, országokként nem azonos. 1995–2000-ben 64 olyan ország volt, ahol a termékenység szintje az egyszerű, reprodukciós szint alatt volt; az országok közül 43 a fejlett régiókban helyezkedik el. Ugyanakkor 123 olyan ország volt (122 közülük a kevésbé fejlett régiókban), ahol a teljes termékenység meghaladta az említett reprodukciós szintet. Ezek között 48 országban a gyermekszám átlaga 5 felett volt, s ezen országok többsége a legkevésbé fejlett országok közül került ki. Érdekes még megemlíteni azt is, hogy az alacsony termékenyséű országok a világnépesség kisebb részét képezik: népességszámuk – Kínával együtt – 2,7 milliárd, míg a magasabb gyermekszámú országok a világnépesség 56%-át, 3,4 milliárd embert reprezentálnak.

Az ENSZ termékenységi alaphipotézise szerint a gyermekszám világlátága csökkenni fog a következő hosszabb időszakban. Már az elmúlt időszakban megfigyelhettük, hogy a legtöbb fejlődő ország jelentősen előrehaladt a fertilitás korlátozásában. Eppen ezért az ENSZ hipotézisei ma már kevésbé egy-egy elméleti modell alapján felállított feltételezések, hanem tényeken alapuló trend-előrejelzéseknek is tekinthetők (lásd a 7. táblázatot).

Néhány igencsak népes országban is felfelé kellett módosítani a gyermekszám előrebecsült szintjét, miután kiderült, hogy a korábbi előreszámítások optimistán ítélték meg a termékenység csökkenésének mértékét az 1990-es években. Bár a fejlett országok között is jelentős különbségek vannak a gyermekszámban, gyakorlatilag mindegyik ország termékenysége az egyszerű reprodukció alatt van (ami azt jelenti, hogy az egy nőre jutó gyermekszám nem éri el a 2,1-et). A jövőben az alaphipotézis szerint a termékenység fokozatosan

18 Hablicsek L.: *A magyarországi népesség jövője nemzetközi összehasonlításban.* (Kézirat gyanánt.) Budapest, 2001.

7. táblázat

**Tényleges és előrebecsült teljes termékenységi arányszám
(átlagos gyermekszám)
a Föld népességére különböző változatok szerint,
1995–2000 és 2045–2050**

Fő térségek	Teljes termékenység (egy nőre jutó végső gyerekszám)				
	1995–2000	2045–2050			
		alacsony	közepes	magas	konstans
Föld összesen	2,82	1,68	2,15	2,62	3,87
Fejlettebb régiók	1,57	1,52	1,92	2,33	1,70
Kevésbé fejlett régiók	3,10	1,70	2,17	2,65	4,06
Legkevésbé fejlett régiók	5,47	2,02	2,51	3,02	5,90
Többi kevésbé fejlett ország	2,78	1,58	2,05	2,53	3,43
Afrika	5,27	1,91	2,39	2,88	5,78
Ázsia	2,70	1,60	2,08	2,56	3,40
Latin-Amerika és a Karib-térség	2,69	1,60	2,10	2,59	2,93
Európa	1,41	1,41	1,81	2,20	1,43
Észak-Amerika	2,00	1,68	2,08	2,48	2,01
Óceánia	2,41	1,61	2,06	2,50	3,11

Forrás: United Nations (2000).

kialakuló lassú csökkenése várható. 2005 és 2010 között a gyermekszám szintje még a századfordulóénál is alacsonyabb lesz, de később emelkedik, és 2045–2050-re a feltételezés szerint eléri az 1,92-t.

Milyen alapon lehet arra számítani, hogy a fejlett országokban megfordul a termékenység trendje és a gyermekszám egy magasabb szinten konszolidálódik? Valójában erre nincs kielégítő válasz. Hiszen a fejlett országokban folyamatban van az ún. második demográfiai átmenet, amelyre az élettartamok meghosszabbodása mellett az igen alacsony gyermekszám jellemző.

Mindenesetre az ENSZ azt feltételezi, hogy a legalacsonyabb termékenyséű országok fokozatosan eléri az 1,7-et, a magasabb gyermekszámú országok az 1,9-et. Így – hozzávéve az Egyesült Államokat, ahol a hipotézis szerint a gyermekszám a jövő század közepére az egyszerű reprodukció szintjét (2,1) éppen eléri – alakul ki a fejlett országok 1,92-os világátlaga 2045–2050-re. Az 1,92-es gyermekszámátlag elegendő a fejlett országok népességének megtartásához, amennyiben a tovább emelkedő élettartamok mellé minimális szintű bevándorlás is társul. Ezért Habcicsek László megítélése szerint az ENSZ termékenységi alaphipotézise a fejlett országok vonatkozásában a „józan optimizmus” talaján áll.

Ezzel szemben a fejlődő országok egészében a gyermekszám a századfordulón még magasnak nevezhető: 3,1 gyermek átlagosan, és bár a feltételezett csökkenés jelentős (2,17 gyermek/nő 2045–2050-ben), ez még a távoli jövőben is a generációk egyszerű reprodukcióját biztosító szintet jelent. Mindazonáltal a fejlődő országok között rendkívül nagyok a termékenységi eltérések, vagy másképpen: az országcsoport igencsak heterogén. Valóban, a kevésbé fejlett országok között találjuk például Kínát, ahol a gyermekszám már a századfordulón is a reprodukciós küszöb alatt volt, s ugyanitt volt található egy sor magas termékenyséű ország is, mint Afganisztán, Niger vagy Jemen. Egyébként a legtöbb olyan ország, ahol a termékenység magas, még egyáltalán nem vagy csak alig csökkent, a legkevésbé fejlett országok közé tartozik. Az előreszámítás fő hipotézise szerint a legkevésbé fejlett országok 5,74-os átlagos gyermekszáma 2,51-re csökken a következő fél évszázadban. Ezzel ez az országcsoport továbbra is a legmagasabb gyermekszámúnak fog számítani. Ezzel ellentétben a többi kevésbé fejlett ország már jelentős mértékű gyermekszámcsökkenést mondhat magáénak. A jelenlegi átlag ebben az országcsoportban 3,06 gyermek/nő, és az előreszámítás szerint ez pontosan egy egésszel lesz kevesebb 2045–2050-ben: 2,06.

A leglényegesebb feltételezés kétségtelenül a termékenységi különbségek radikális csökkenése. Ebben – a reálfolyamatok figyelése mellett Hablicsek László szerint – nagy szerepe lesz a demográfiai átmenet elméletének, amely kimondja, hogy a modernizálódó társadalmakban a gyermekszám szükségszerűen csökken az egyszerű reprodukciós szint környékére (2 gyermek), ami automatikusan az országok közötti különbségek mérséklődéséhez vezet. 1995–2000 között a gyermekszám világátlag körüli (súlyozatlan) szórása még közel 2 gyermek volt, ami 0,3-ra csökken a 21. században.

Az ENSZ előreszámításai az élettartamokban meglévő különbségek jelentős csökkenését is előrevetítik. Egyúttal azzal számolnak, hogy az emberi élet átlagos hossza világviszonylatban tovább növekszik. 1995–2000 között a fejlett országok átlagában az élettartam 75 év, a fejlődő világban ennél 12 évvel kevesebb, 63 év. 2045–2050-ben ugyanezek a számok 82 és 75 év (lásd a 8. táblázatot).

Hablicsek László felhívja a figyelmet: leggyakrabban a közepes változatot vizsgálják. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az előrebecslések általában több változatban készülnek. A 2000. évi ENSZ-előrebecsléseket hat változatban dolgozták ki. Ezek közül négy változat a termékenység jövőbeni alakulásában tér el egymástól, egy-egy változatban pedig a halandóság, illetve a nemzetközi vándormozgalom hatását vizsgálták. A négy termékenységi változat (alacsony, közepes, magas és konstans) ugyanazzal a halandósági és vándorlási hipotézissel számol. A változatok eredményeinek összehasonlításából tehát alapvetően a gyermekszámban előrevetített különbségek népességfejlődésre gyakorolt hatása adódik.

8. táblázat

**Tényleges és előrebecsült születéskor várható
átlagos élettartam a Föld népességére
különböző változatok szerint, 1995–2000 és 2045–2050**

Térségek	Születéskor várható átlagos élettartam	
	1995–2000	2045–2050
Föld összesen	65,0	76,0
Fejlettebb régiók	74,9	82,1
Kevésbé fejlett régiók	62,9	75,0
Legkevésbé fejlett országok	50,3	69,7
Többi kevésbé fejlett ország	65,5	76,6
Afrika	51,4	69,5
Ázsia	65,8	77,1
Latin-Amerika és a Karib-térség	69,3	77,8
Európa	73,2	80,8
Észak-Amerika	76,7	82,7
Óceánia	73,5	80,6

Forrás: United Nations (2000).

A négy termékenységi változathoz még két előreszámítási variánst készítettek, az ún. konstans halandósági és a zero vándorlási változatot. Ezekben a megfelelő halandósági és vándorlási hipotézisek mellett a középső termékenységi feltételezés társul. A teljes hipotézisrendszerből kitűnik, hogy az ENSZ a jövőt termékenységszempontból szemléli. Ez érthető, miután a világnépesség problémája a túlnépesség, s annak motorja a magas gyermekszám.

De nézzük a világnépesség várható alakulását! A világ népessége 2000 közepén elérte a 6,1 milliárd főt. 2050-re a közepes változat szerint 9,3 milliárd lesz. Pedig a közepes változat szerint jelentős lesz a termékenységcsökkenés: az átlagos gyermekszám az 1995–2000 között megfigyelhető 2,82-es szintről 2045–2050-ig 2,15-re csökken. Ez a csökkenés – demográfiai kihatásait tekintve – sokkal nagyobb mértékű, mint az élettartamok feltételezett 11 évnyi emelkedése. A születéskor várható átlagos élettartamra vonatkozó feltételezés ugyanis 65 év 1995–2000 között és 76 év 2045–2050 között.

A gyermekszám csökkenésének egyik következményeként a világnépesség éves növekedési üteme a jelenlegi 1,35%-ról 0,47%-ra csökken. A népességnövekedés előrebecsült lassulása mind a fejlett, mind a fejlődő régiókat jellemzi. Ugyanakkor, miközben a népességváltozás üteme a kevésbé fejlett országokban pozitív marad egészen 2050-ig, a fejlett világban fordulat következik be: 2025-től számítható, hogy a fejlett országok össznépessége csökkenésbe megy át. Ezt követően 2045–2050-ig a fejlettebb országokban élők száma évről évre átlagosan –0,1%-kal változik, miközben a kevésbé fejlett országok-

ban megmarad egy robosztusnak számítható 0,57%-os gyarapodás. Mindezzel szemben a fejlett világ népességgyarapodása gyakorlatilag megáll. 2000-től 2025-ig a létszám 1,19 milliárról 1,22 milliárdra emelkedik, majd 1,18 milliárdra megy vissza 2050-re. Amennyiben a termékenység konstans lenne az 1995–2000. évi szinten, a népességszám 2050-ben alig lenne kevesebb (1,16 milliárd), tekintettel arra, hogy a népesség létszámváltozását a fejlett világban manapság és a feltételezett jövőben is leginkább a nemzetközi vándorlás befolyásolja. Ha a fejlődő világból a fejlettbe irányuló nettó vándorlás zéró lenne, azt a fejlődő világ meg sem érezné, ám a fejlettben a népességszám 1,06 milliárdra csökkenne és már 2003-tól népességcsökkenés állna elő.

Európa népessége az ENSZ előreszámítása szerint 2000-ben 727 millió fő. A létszám 2050-ben 550–650 millió fő között lehet, a közepes változat szerint 603 millió fő. Tekintettel arra, hogy 1950-ben 548 millióan éltek Európa mai területén, mondhatjuk, hogy Európa a következő 50 évben mintegy 2/3-át elveszíti annak a népességgyarapodásnak, ami az elmúlt fél évszázad alatt következett be.

Ahogy a világtermékenység csökkenése folytatódik és növekszik az élettartam, a világnépesség gyors ütemben öregszik. A demográfiai öregedés egyik mutatószáma a medián kor – az az életkor, amely a népességet éppen két egyenlő részre osztja: egyik fele ennél az életkornál fiatalabb, másik fele idősebb. Az elmúlt fél száz év során a medián életkor 23,6 évről 26,5 évre emelkedett világszerte. A következő 50 évben viszont az emelkedés mértéke már 10 év körüli lehet, így a medián életkor 2050-re elérheti a 36 évet (lásd a 9. táblázatot).

A gyermekek, tehát a 0–14 évesek aránya hosszú távon csökkenő, az idősebbek, vagyis a 60 évesek és idősebbek aránya viszont növekvő tendenciát

9. táblázat

A medián életkor térségek szerint, 1950, 2000 és 2050 (közepes változat)

Térségek	Medián életkor		
	1950	2000	2050
Föld összesen	23,6	26,5	36,2
Fejlettebb országok	28,6	37,4	46,4
Kevésbé fejlett országok	21,4	24,3	35,0
Legkevésbé fejlett országok	19,5	18,2	26,5
Afrika	19,0	18,4	27,4
Ázsia	22,0	26,2	38,3
Európa	29,2	37,7	49,5
Észak-Amerika	29,8	35,6	41,0
Latin-Amerika és a Karib-térség	20,1	24,4	37,8
Óceánia	27,9	30,9	38,1

Forrás: United Nations (2000).

mutat. 1950 és 2000 között a világnépesség ezen arányokkal jellemzett örege-
dése még viszonylag kis mértékű volt. A fiatalok aránya 34%-ról 30%-ra csök-
kent, miközben az idősek aránya 8%-ról 10%-ra emelkedett. A következő 50
évben a folyamat felgyorsul: a gyermekek aránya 2050-re egyharmadnyival,
21%-ra fogy, az idősek aránya viszont csaknem megduplázódik, eléri a
21%-ot.

A népesség előregedésének mértékében a fejlett országok állnak az élen. Itt
1950-ben a gyermekek aránya 27%, az időseké 12% volt. 2000-re ugyanezek a
mutatók 18%-ot és 19%-ot jeleznek, tehát az idősek aránya már meghaladja a
fiatalokét. 2050-re pedig az idősebb emberek aránya – a mai definíció, a 60
éves életkor alapján – már több mint kétszerese lesz a fiatalokénak: 33% a
16%-kal szemben. Egy másik aspektusban a népesség medián életkora
1950-ben 28,6 év volt, 2000-ben 37,4 év, 2050-ben pedig várhatóan 46,4 év
lesz a fejlett országokban. Ez utóbbi érték példa nélküli a világtörténelemben.

2000-ig a fejlődő országokban a népesség örege-
dése lassú folyamat volt, hiszen a magas termékenység helyenként még fiatalabbá is tette a népességet
a korábbi állapotokhoz képest. A gyermekek aránya 38%-ról 33%-ra csök-
kent az utóbbi ötven évben, az idősek súlya pedig 6-ról 8%-ra emelkedett.

A következő 50 év azonban már a gyorsabb öregedés időszaka lesz. 2050-re
az idősebb emberek aránya eléri a 19%-ot, de még mindig alatta marad a fiata-
lok súlyának (22%). A medián életkor száz évet felölelő változásai pedig a kö-
vetkezők: 1950-ben 21,4 év, 2000-ben 24,3 év, 2050-ben 35 év. Tehát a fejlődő
országok valamikor a század közepén érik el azt a korösszetételt, ami a század-
fordulón a fejlett országokat jellemezte.

A népesség gyors öregedése természetesen nemcsak az idősek arányában,
hanem létszámában is megmutatkozik. A Földön az idős emberek száma a
századfordulóban mutatkozó 600 milliőről 50 év alatt 2 milliárdra emelkedik.
A növekmény túlnyomó részét a fejlődő országok adják, ahol az idősek száma
megnégyesre szorzódik. A népesség öregedése Európában a legelőrehaladottabb.
A gyermekek aránya a századfordulón 17% körül alakult. 2050-ben pedig vár-
hatóan már csak 14% lesz. Ugyanakkor az idősebb emberek aránya 20%-ról
37%-ra is nőhet. 2050-re tehát 2,6 idősebb személy jut minden gyermekre.
Ennek következtében a medián életkor 37,5 évről 49,5 évre emelkedik fel, te-
hát a népesség közel fele 50 évnél idősebb lesz.

Jelenleg Japán a legöregebb népességű ország. A medián életkor 41 év.
Japánt Olaszország, Svájc, Németország és Svédország követi 40 évnél magasabb medián
életkorral. 2050-ben az előrebecslés szerint Spanyolország lakossága lesz a
legöregebb: 55 évnél magasabb medián életkorral, de nem sokkal marad el Olaszország,
Szlovénia vagy Ausztria sem az 54 évvel. Az említett országokban a század kö-
zepén már 4 idősebb ember jut egy gyermekre.

Az ENSZ 2000. évi népesség-előrebecslése sorrendben a tizenhatodik kö-
re a globális demográfiai becsléseknek és előrebecsléseknek, melyet a Népes-

ségi Divízió 1950 óta kidolgozott. Ezek a népességi tények és előrebecslések egy régóta standardnak számító és konzisztens adathalmazt nyújtanak a népességszámokról és más népességi mutatókról, ezek a mutatók a népességgel foglalkozók számára kiindulási bázist jelentenek.

A 2000. évi revízió legfontosabb eredményeit Hablicsek László a következőkben összegezi:

1. A világnépesség 2000 közepére 6,1 milliárd főt ért el és jelenleg évente 1,2%-os ütemben növekszik. Ez azt jelenti, hogy évente 77 millióval többen vagyunk a Földön. A növekedés persze nem egyenletes. Hat ország produkálja a növekedés felét: India 21, Kína 12, Pakisztán 5, Nigéria 4, Banglades 4, Indonézia 3%-kal veszi ki részét a növekedésből. 2050-re a világnépesség várhatóan 7,9 milliárd (alacsony változat) és 10,9 milliárd (magas változat) között lesz, a legvalószínűbb népességszámot a közepes változatnak tulajdonítjuk: ez a létszám 9,3 milliárd.

2. A fejlett országok népessége jelenleg 1,2 milliárd fő, és ez alig változik a következő 50 évben, köszönhetően a tartósan az egyszerű reprodukció szintje alatti gyermekszámnak. Viszonylag jelentősek lesznek azonban az országcsoporton belüli mozgások. Amíg egyes Európán kívüli országok – különösen az Egyesült Államok – még jelentős népességgyarapodásnak néz elébe, elsősorban a bevándorlás miatt, addig Európa, továbbá Japán lakossága csökken. Különösen érezhető lesz a népesség csökkenése Japánban és Németországban (14%), Olaszországban és Magyarországon (25%), az Orosz Föderációban, Grúziában és Ukrajnában, ahol 28–40%-kal lesz kisebb a népesség száma.

3. A kevésbé fejlett országok népességszáma viszont tempósan növekszik a mostani 4,9 milliárdról 8,2 milliárd főre (2050, közepes változat).

4. 1995–2000 között a születéskor várható átlagos élettartam a fejlettebb régiókban 75 évre becsülhető. A kevésbé fejlett régiókban ugyanakkor 12 évvel rövidebb: 63 év körüli. 2050-re a fejlődő országokra vonatkozó feltételezés 75 év, miközben a fejlett régiók előrebecsült élettartama átlagosan 82 év, a különbség tehát a magasabb szinten csökken.

5. Folytatódik a világnépesség globális öregedése. Az idősebb emberek száma – ahogyan az ENSZ-ben a 60 éveseket és idősebbeket nevezik – 606 millióról közel 2 billióra növekszik fél évszázad alatt, tehát több mint háromszorosára. A növekedés a legidősebbek között (80 éves vagy több) még ennél is jelentősebbnek várható: 69 millióról 379 millióra, vagyis ötszörösére. Az idősebb népesség aránya is emelkedik a következő időszakban. A fejlett országokban jelenleg 20% körül vannak a legalább 60 évesek és 2050-re ez az arány 33%-ra emelkedik. Az idősebb népesség súlya már ma is nagyobb, mint a fiataloké, 2050-re pedig két idős ember jut egy fiatalra. A kevésbé fejlett országokban az idősebb népesség aránya ma még 8% körül van, de 2050-re az arány eléri a fejlett országok jelenlegi átlagát, vagyis a 20%-ot.

6. A nemzetközi vándorlás az ENSZ előrejelzései-hipotézisei szerint a 21. században is magas mértékű lesz. A fejlett országok átlagosan nettó 2 millió embert fogadnak be évente. Az alacsony termékenység miatt ez a vándorlási többlet igen jelentős hatást gyakorol majd a népségek számára és korösszetételére is. Vándorlás nélkül a fejlett régió már 2003-tól népességcsökkenést mutatna, míg a feltételezett vándorlással a csökkenés kezdete kitolódik 2025-ig.

Tömegnyomor: a szegénység leküzdése

A népességrobbanás állította a figyelem előterébe az észak–dél, a gazdag–szegény problémát. E problémákkal, mint azt az eddigiekből is láthattuk, a 21. században még fokozottabban kell számolnunk. Ez nyilvánvalóvá válik, ha a demográfiai adatok alakulását az országok gazdasági fejlettsége szempontjából vesszük szemügyre (lásd a 10. táblázatot).

10. táblázat

Tényleges és előrebecsült népességszám a különböző termékenységi hipotézisek szerint, 1950, 2000 és 2050

Főbb térségek	Tényleges népesség (millió fő)		Előreszámított népesség, 2050 (millió fő)			
	1950	2000	alacsony	közepes	magas	konstans
Föld összesen	2519	6057	7866	9322	10934	13049
Fejlettebb régiók	814	1191	1075	1181	1309	1162
Kevésbé fejlett régiók	1706	4865	6791	8141	9625	11887
Legkevésbé fejlett országok	197	658	1545	1830	2130	3150
Többi kevésbé fejlett ország	1508	4207	5246	6312	7495	8738
Afrika	221	794	1694	2000	2320	3566
Ázsia	1399	3672	4527	5428	6430	7376
Latin-Amerika és a Karib-térség	167	519	657	806	975	1025
Európa	548	727	556	603	654	580
Észak-Amerika	172	314	389	438	502	446
Óceánia	13	31	42	47	53	56

Forrás: *United Nations (2000).*

A fejlett és a fejlődő országok növekedési pályái között adódó különbség leginkább termékenységi szintjeiktől, jövőbeni termékenységi útvonaluktól és a kiindulási korösszetételtől függ. Így a magas termékenyséű, lassabban csökkenő gyermekszámú és igen fiatal életkorú fejletlen világbeli népségek rapid módon növekednek, a létszám a következő fél évszázadban meghárom-

szorozódik. Nagyságát tekintve azonban a fejlődő világ produkál igazán hatalmas népességyarapodást: 4,9 milliárról 8,1 milliárdra. Hangsúlyozni kell, hogy ez a közepes változat végső száma, az ütemesen csökkenő gyermekszám következménye. Különösen gyors növekedés várható a legkevésbé fejlett 48 országban. Népességük száma a következő 50 évben várhatóan triplázódik.

Ide kívánczik azoknak az alapelveknek a megjelölése, amelyeket az ENSZ a 21. századra a demográfiai trendek és tényezők figyelembevételével integrált nemzeti, környezeti és fejlődési politika kialakítása érdekében határozott el. Eszerint a demográfiai trendeknek és tényezőknek elsődleges befolyásuk van a fogyasztási mintákra, a termelésre, az életmódra és a hosszú távú fenntarthatóságra. A jövőben az általános irányelvek kialakítása és a fejlődési tervek kidolgozása során több figyelmet kell fordítani ezekre a kérdésekre. Ehhez az országoknak növelniük kell a lehetőségeiket, hogy minél átfogóbban tudják értékelni demográfiai trendjeik és tényezőik hatását a környezetre és a fejlődésre. Továbbá, ahol erre szükség van, irányelveket kell kialakítani, és cselekvési programokat végrehajtani. A politikát úgy kell megtervezni, hogy kezeljék a népességnövekedés következményeit, ugyanakkor olyan intézkedéseket kell foganatosítani, amelyek elősegítik a demográfiai átalakulást. A környezetvédelmi problémákat és a népesség kérdését egy olyan holisztikus fejlődésmódot kell egyesíteni, amelynek elsődleges céljai közé tartozik a szegénység enyhítése, a biztos megélhetés, a jó egészség, az életminőség, a nők helyzetének és jövedelmének, tanulási és szakmai lehetőségeinek javítása, valamint személyes vágyaiknak kielégítési lehetősége, az egyének és közösségek jogokhoz juttatása. Minthogy minden valószínűsíthető demográfiai forgatókönyv szerint a városok mérete és száma a fejlődő országokban növekedni fog, jobban oda kell figyelni a felkészülésre, kiváltképp a nők és gyermekek szükségleteire és a jobb helyhatósági gazdálkodásra.

Az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO), valamint a világ-élelmezési program 2001 októberében a 20. élelmezési világnap előestéjén kiadott jelentéséből kiderül, hogy a nemzetközi közösségnek nem sikerült megvalósítani célkitűzését. Ez ugyanis azt irányozta elő, hogy a világon az éhezők számát 2015-re a felére csökkentsék. A FAO adatai szerint az évi csökkenés 6 millió, 1999-ben 8 millió volt. Igaz, hogy a kilencvenes évtizedben 40 millióval kevesebb lett a krónikusan alultáplált ember a fejlődő országokban. De figyelembe kell venni, hogy becslések szerint az 1997–1999-es időszakban a világon 815 millió alultáplált ember élt, és ebből 777 millió a fejlődő országokban.

A gyermekek közül több mint 300 millió éhezik a világon, többségük kislány. A világélelmezési program (WFP) vezérigazgatója szerint a gyerekek megfelelő táplálkozása és oktatása a kulcsa a szegények és a gazdagok közötti szakadék mérséklésének. Kitér a jelentés arra is, hogy a világ legnépesebb államában, Kínában is hatalmas tömegek élnek vidéken a szegénységi küszöb közelében, illetve a nemzetközi standardnak tekintett napi 1 dollárnál kevesebből. De a

kormánynak alapvetően sikerült megvalósítania azt a célját, hogy számukra elegendő élelmet és ruházatot biztosítson.

2. Világgazdasági egyensúly

Neoliberális paradoxon

A 21. század fordulóján különös fejlemények tanúi lehetünk. Az egyik oldalon világosan kirajzolódtak a multikulturális világgazdaság egyensúlybomlásának tünetei. A másik oldalon a világ iparilag fejlett országaiban fő irányzatként jelent meg a gazdasági kötöttségek megszüntetése, a liberalizáció és a dereguláció. Az egyik oldalon a természeti környezet fokozódó romlása miatt a gazdaságnövekedés célkitűzését a fenntartható társadalmi fejlődéssel kell felváltani. A másik oldalon az iparilag fejlett világ elérkezettnek látta az időt, hogy a Szovjetunió vezette szocialista világrendszer önfelszámolása nyomán visszajára fordítsa a szociális piacgazdaság irányába tett előrehaladást. Az egyik oldalon elodázhatatlannak tűnik a fejlett és a fejlődő világ között tátongó gazdasági űr enyhítése. A másik oldalon nagy a csábítás a tőkés termelési mód „természetes” útjának megszilárdítására, a kapitalizmus klasszikus berendezkedéséhez való visszatérésre.

Az olvasó nyilván felismeri a társadalmi-gazdasági fejlődés e két irányzatának ellentmondásait. Ezek az ellentmondások különösen a 20. század befejező két évtizedétől a különböző ENSZ-határozatokra is jellemzőek. Ezek ugyanis kompromisszumos ajánlásokat fogalmaznak meg: a fejlődés számára olyan irányelveket adnak, amelyek mind a fejlett Nyugat, mind a fejlődő Dél számára elfogadhatók. Elfogadhatók pedig azért, mert minden ország az általános irányelvekből azokat az elemeket emelheti ki, amelyeket a maga számára érvényes normatívaként fogadott el.

Azt tudjuk, hogy a világgazdaság történései szempontjából a gazdaságilag fejlett országok érdekei a meghatározók. Ezért jellemezhető a 21. század induló szakaszában uralkodó irányzatként a neoliberális paradoxon.

Mindez aligha érthető meg annak a történelmi háttérnek bemutatása nélkül, amely szülte és ideig-óráig még fenntartja a neoliberalizmust. Miről is van szó? Induljunk ki a 20. század harmadik negyedének viszonyaiból. Ez volt az az időszak, amikor a „kelet-nyugat” probléma maga alá gyűrte az „észak-dél” problémát. Az előbbi a gazdaság ideológiai, az utóbbi a gazdaság fejlettségi aspektusára utal. Az előbbi a kapitalizmus és a szocializmus közötti versengéshez, az utóbbi a gazdag és a szegény országok közötti ellentét problematikájához kapcsolódik.

A 20. században – különösen a második világháború után – az a kérdés került a figyelem előterébe, vajon a szocializmus legyőzi-e a kapitalizmust, vagy

a kapitalizmus képes a megújulásra és a társadalmi-gazdasági fejlődés számára a gyakorlatban megvalósult szocialista berendezkedésnél jobb alternatívát biztosítani. Ez a verseny jelölte ki az utat a szociális piacgazdaság számára. A cél világos volt: a szocialista tervgazdaságból átemelni a kapitalizmusba azokat az elemeket, amelyek a társadalmi jólét és biztonság szempontjából fontosak, egyben a tőkés magántulajdonnal és a piacgazdasággal összeegyeztethetők.

A Szovjetunió a gazdaságpolitika fő célját abban jelölte meg, hogy a stratégiai jelentős termékek (szén, acél, cement stb.) körében az egy főre eső termelés elérje, majd meghaladja az USA szintjét. E téren különösen a 20. század harmincas éveiben volt feltűnő a közelítés. Ebben a két világháború közötti gazdasági válság játszott nagy szerepet. Az 1929–33 közötti évek világgazdasági válsága méretei és tartóssága révén alapvetően tért el a szokásos hétéves válságciklusoktól és adott mindazok számára aggodalomra okot, akik a demokratikus társadalmi berendezkedés védelmében mereven elutasították mind a tőke államosítását, mind pedig a diktatórikus módszereket, amelyeket a szocialista társadalmi berendezkedés címén a Szovjetunió meghonosított.

Ennek a fényében érthető a kelet–nyugat viszonylatban kialakult gazdaság-növekedési verseny. Ismételjük: a szociális piacgazdaságra történő berendezkedés és ennek nyomán

- a mikrogazdaság szférájában a profit fokozott adóztatása, valamint
- a makrogazdaság szférájában a társadalmi jólét célzatával a költségvetés útján végrehajtott jövedelem-újraelosztás azt a társadalmi feszültséget kívánta feloldani, amit a második világháború után a szocialista világpiaci rendszer létrehozása és annak működőképessége teremtett a nyugati világban.

Voltak és vannak a szocialista alapon szervezett gazdaságnak működési zavarai, aminek a hiánygazdaság a tipikus megjelenési formája. Lehettek és adódnak minőségi problémák, amelyek a kelet–nyugat viszonylatában jelentősen fokozták a már korábban is jellemző műszaki-technológiai szintkülönbséget. Viszont a társadalmak megítélésében ezeknél fontosabbnak tűntek a társadalmi juttatások, amelyek a szocialista alapon történő társadalmi-gazdasági berendezkedéssel honosodtak meg. Ez fokozódó vonzást gyakorolt mindazokra, akiknek életkörülményei alig haladtak meg vagy el sem érték a létfenntartási küszöböt.

A dolgok akkor vettek fordulatot, amikor a szocialista világrendszer működési zavarai kiéleződtek és a Szovjetunióban, illetve a vele organikus kapcsolatban szerveződő európai országok nemzetgazdaságában egyre több problémát okozott a gazdaságnövekedési politika végrehajtása. Mindezt a természeti erőforrásokkal a Szovjetunióban folytatott rablógazdálkodás felismerése hozta magával. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szocialista berendezkedés útján működő kisebb európai országok fejlődésüket tartósan nem alapozhatják a természeti erőforrásoknak a Szovjetunióból évről évre növekvő importjára. A fej-

lemények viszonylag pontosan kiszámíthatók voltak. Ebben a helyzetben hoztak előbb Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban kormányzati döntéseket a szociális piacgazdaság érdekében tett intézkedések felülvizsgálatáról. Az új folyamat „reaganizmus” néven honosodott meg a közgazdaságtanban.

Ez volt a kapitalista alapon működő világ gazdaságban az uralkodó áramlat, amely a 20. század utolsó évtizedében mintául szolgált a Szovjetunióban és a KGST révén a Szovjetunióval szoros gazdasági együttműködésben lévő európai országokban a kommunista rezsim önfelszámolása nyomán létrejött rendszer átalakításánál. A gondos közgazdasági elemzés azt kívánta volna, hogy az együttműködés hagyományos elemeit egyeztessék a tőkés termelési módra való átállás racionális elemeivel. Ilyen fajta vizsgálódásokra azonban nem került sor. Az érintett országokban rendelkezésre álló releváns szellemi erőök elvesztették autoritásukat. A társadalmi-gazdasági rendszer átalakítása a rekapitalizálásnak a „reaganizmus” néven ismert modelljén alapult. Ennek alapelveit az ún. „washingtoni konszenzus” összegezte.¹⁹

Itt fogalmazódtak meg rendszerezett formában azok az elvek, amelyek Kelet-Európától Latin-Amerikáig, sőt a fejlett világ számos országában is meghatározták a gazdaságpolitikák általános törekvéseit. Ezek a következők:

1. Fiskális fegyelem: az államháztartás hiányának eléggé kicsinek kell lennie ahhoz, hogy inflációs adó (scignicrage) nélkül is finanszírozni lehessen. (Ehhez az elsődleges egyenlegnek a GDP 1%-ánál nagyobb szufficitje szükséges.)

2. Közkiadások reformja: a kiadások átcsoportosítása a politikai prioritásoktól (védelem, államigazgatás) olyan területek felé, amelyek potenciális hozadéka nagy (egészségügyi alapellátás, oktatás).

3. Adóreform: az adóbázis szélesítése és a csökkenő progresszivitás.

4. Hiteles, az exportőrök versenyképességét nem rontó árfolyamrezsim.

5–6–7. Pénzügyek, külkereskedelem valamint a működő tőke be- és kiáramlásának liberalizálása.

8. Privatizáció.

9. Dereguláció: a piacra való be- és kilépés liberalizálása a nemzeti elbánnás elve alapján, a versenyt korlátozó előírások leépítése; az állami szabályoknak lényegében a nemzetbiztonsági, környezetvédelmi és a pénzügyi közvetítők esetében prudenciális szempontok érvényesítésére korlátozása.

10. Tulajdonjog: a tulajdon biztonságát biztosító jogrend.

A neoliberais irányzatot mindenekelőtt az USA a gazdaságnövekedés érdekében változatlanul meghatározónak tekinti. Lehet, hogy ebben a Kínával való gazdasági verseny játszik fontos szerepet. Ez a verseny az USA számára a 21. században előnyösebb, mint volt a 20. században a Szovjetunióval. Kína viszonylatában ugyanis a gazdaságnak társadalmi összefüggései – legalábbis a 21. század induló évtizedeiben – nem vetik fel azokat a problémákat, amelyek

19 Williamson, J.: *The Political Economy of Policy Reforms*. 1994.

a 20. században a nyugati világot a Szovjetunió jelenléte miatt „pályamódosításra” kényszerítették. Mindannak, ami Kína belső életében megy végbe, nincs kapcsolódása a nyugati országok munkásmozgalmaival. Ezért preferálhatják a tőkés úton fejlődő gazdaságokban azokat az ösztönzőket, amelyek a Kínával folytatott növekedési versenyben a legnagyobb esélyt nyújtják. Tegyük ehhez mindjárt hozzá: a 21. század első évtizedének tükrében mind az etnikai adottságok, mind pedig a gazdasági motiváció miatt Kínának jobb esélye van a növekedési versenyben való sikeres kiállásra, mint volt a 20. században a Szovjetuniónak.

A washingtoni konszenzus a 21. század fordulóján úgy jelent meg, mint – nyugati aspektusból nézve – a világ számára egyetlen lehetséges alternatíva. De azért többen is észrevették: a neoliberális politika megismétli a szocialista tervgazdaság hibáit; hittételeket állít fel, és a tévedhetetlenség látszatát kívánja kelteni. Mi is ennek az irányzatnak a lényege? Az államra szükség van a társadalmi-gazdasági rend biztosítása érdekében és ezért erőszakszervezetként kell működnie. Ugyanakkor – a lehetőségek határáig – le kell választani az állami funkciókról mindazt, ami a társadalmi rétegek speciális érdekeivel, a szociálisan hátrányos helyzetűek sorsával, a gyerekekről és az öregekről való gondoskodással kapcsolatos.

Ez olyan modell, ahol az állam minden felelősség elől a „globalizmusba” menekül. Csak a nemzetközi versenyben való minél jobb helytállás a fontos. Így vált a neoliberális irányzat a 21. század küszöbén a valós közgazdasági problémákról megfélelmező nyugati gondolkozásmód sajátos termékévé. Tegyük ehhez hozzá: a 21. század fordulóján a világgazdaság valóságos problémái és az azokat kifejező gazdaságpolitikai kurzus gyökeres ellentmondásai az elméleti közgazdászok széles körű támogatását élvezik. Aminek tanúi vagyunk, hasonlít a két évszázaddal ezelőtti helyzethez. Állítsuk párhuzamba:

- Adam Smith (1725–1790) írását: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edinburgh, 1776, valamint

- David Ricardo (1772–1823) írásával: *Principles of Political Economy and Taxation*. London, 1817, amit *High Price of Bullion*. London, 1809 előzött meg.

Mindketten a klasszikus iskola vezér egyéniségei. Adam Smith a közgazdaságtan, David Ricardo a tiszta elmélet megalapítója. Mindketten a tőkés magántulajdon alapján álltak és az egoizmust tekintették a gazdaság fő mozgatórugójának. Ugyanakkor azonban:

- Adam Smith 1751-ben Glasgowban előbb a logika, majd az erkölcsbölcselet tanára volt. 1759-ben tette közzé elméletét az erkölcsös érzésekről.²⁰

²⁰ Smith, A.: *The Theory of Moral Sentiments*. Basel, 1793.

Aki részleteiben is tanulmányozni kívánja, miként vélekedtek a 19. század filozófusai Adam Smithről, mint az erkölcsfilozófia egyik képviselőjéről, annak érdemes a következő műveket kézbe venni: Oncken, A.: *Adam Smith in der Kulturgeschichte*. Bécs, 1873.; Paszkowski, W.:

– David Ricardo a matematikával és a természettudományokkal foglalkozott. Ugyanakkor kora ifjúságától tözsdei ügyleteket bonyolított. Ezért jó betekintése volt az üzleti életbe. Nyilván ez a tevékenysége erősítette fel benne a hedonista elvet. Az etikával szemben ez vált nála uralkodóvá akkor is, amikor Adam Smith hatására a közgazdaságtan kérdései kerültek érdeklődésének középpontjába.

Tegyük mindehhez hozzá: a tiszta elmélet a közgazdászok sokkal szélesebb körét foglalkoztatja, mint akik a hedonizmus képviselőiben művelik a közgazdaságtant. Sokan egyszerűen abból indulnak ki, hogy az élet a maga bonyolultságában nem vizsgálható egyszerre. A gazdasági folyamatokat tiszta formájukban csak akkor ismerhetjük meg, ha a gazdasági motivációt minden mástól elvonatkoztatjuk. Ez esetben az emberi magatartást formáló nem gazdasági motivációk úgy jelennek meg, mint deviációk. Ilyen fajta elemzéseket az egyik legkiválóbb amerikai közgazdász *W. C. Mitchell* is végzett, akit az institucionalizmus képviselőjeként tartunk számon.²¹ Ricardo esetében azonban nem erről van szó.

Történeti áttekintésben nézve:

- etikai alapon Adam Smith-től *A. C. Pigou*-n²² át ugyanúgy eljutunk az észak-európai szociális piacgazdasághoz, mint
- hedonista alapon *David Ricardó*tól *Milton Friedman*-n²³ át az amerikai monetarizmushoz.

Közgazdaságtan és a kultúrértékek

Ahhoz a ponthoz érkeztünk, amikor nem kerülhetjük meg a gazdasági egyensúly bonyolult összefüggéseit. A klasszikus tanítás emlőin nevelkedett közgazdász számára a nemzetgazdasági egyensúly kategóriája áll a figyelem középpontjában. Ennek nemzetközi hátterét pedig a szabad világkereskedelem organikus összefüggéseiben véli kifejthetőnek. Békés viszonyokat szem előtt tartva a gazdaságpolitika a rendelkezésére álló gazdag eszköztárával olyan feltételeket kíván teremteni, amely a nemzetgazdaságot optimális növekedési pályán képes tartani. Amikor pedig e tevékenységet a siker-kudarcszempontról minősíti – általános szabályként – az 1 főre eső GDP nemzetközi egybevetésére támaszkodik. Itt csak az az elvárás fogalmazódik meg, hogy

Adam Smith als Moralphilosoph. Halle, 1890.; Schubert, J.: *Adam Smith als Moralphilosoph (Diss.)*. Lipcse, 1890.; Walcker, S. A.: *Adam Smith der Begründer der modernen Nationalökonomie. Sein Leben und seine Schriften.* 1890.

21 Mitchell, W. C.: *Business Cycles.* New York, 1913.

22 Pigou, A. C.: *The Economics of Welfare.* London, 1892.

23 Friedman, M.: *Capitalism and Freedom.* Chicago, 1962.

a nemzetgazdaság belső összefüggéseiben a kereslet-kínálat összhangban legyen, a külső kapcsolatokban pedig, hogy az ország megőrizze fizetőképességét. Az általános egyensúlytól függetlenül persze egy sor más kérdés is válaszra vár. Közülük csak kettőt emelünk ki. Az egyik a nemzetközi töke mozgás. A másik a társadalmon belüli jövedelemelosztás.

A nemzetgazdaságnak lehet aktív és passzív tökemérlege. Annak függvényében, hogy ez milyen formákat ölt, lehet nettó tökekivitele, avagy nettó tökeimportja; az ország lehet hitelező vagy eladósodott. Legott tegyük ehhez hozzá: eladósodottság és likviditás egymástól gyökeresen különböző fogalmak. Amíg az ország rendre eleget tesz adósságszolgáltatási kötelezettségének, legyen bármilyen nagy adósságállománya, egyensúlyban lévőnek tekinthető. És ugyanígy: tökefelesleggel rendelkező országban is felléphetnek egyensúlyzavarok, ha „elszámította” magát és a sajátos nemzetközi körülmények miatt megbomlik a kereslet-kínálat összhangja.

De mi a helyzet a jövedelemelosztással? Klasszikus megközelítésben a gazdaság és az etika egymástól gyökeresen különböző fogalmak. Ha a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás szabályozza kinek-kinek a keresetét, a munka határtermelékenysége pedig a munkanélküliségi rátát, akkor ennek az országnak a gazdasága a tiszta gazdasági ráció megközelítésében optimális pályán fejlődik. Ugyanakkor ebben az országban a társadalmon belüli jövedelemkülönbségek a gazdaság működőképessége, illetve a gazdaságnövekedés számára adott feltételek függvényében rendkívül erőteljesek is lehetnek. A klasszikus közgazdász ezt olyan gazdasági törvényként értelmezi, amely kvázi a természeti törvények erejével hat, és amelyen az állam csak a gazdaságnövekedés lassításával képes gyökeresen változtatni. Ez esetben viszont olyan potenciális erőforrások mennek veszendőbe, amelyek a jövőndőbeli jólét útját gyengítik, és esetleg éppen azokat hozza a lehetségesnél rosszabb helyzetbe, akiken segíteni kíván.

Mindez sajátos formákat ölt, ha az egyensúlyt világ gazdasági kitekintésben vesszük szemügyre. Ilyenkor az 1 főre eső GDP, illetve évi növekedési rátájának országonkénti eltérései kerülnek a figyelem előterébe. Így adódik a fejlett és a fejlődő világ, a gazdag és a szegény ország, a fejlődés fő áramlataihoz kapcsolódó vagy a periférián rekedt ország, az élenjárók és a leszakadtak megkülönböztetése. A klasszikus tanítás értelmezésében ez ugyanúgy a rendelkezésre álló termelési tényezők optimális társításával kapcsolatos, mint az országon belül az optimális növekedési pálya velejárói. Csak itt még a hatalmi erőviszonyok is közrejátszanak. Éppen ilyen alapon szoktunk különbséget tenni a világ gazdasági fejlődés fő irányát meghatározó és az alkalmazkodó országok között.

Az országokon belüli jövedelemeltérések és az országok közötti fejlettségbeli szintkülönbségek különösen a 20. századtól éleződő problémaként jelentek meg. Csak amíg – a klasszikusok – ezt országon belül a szociálpolitika

ügyeként kezelik, nemzetközi vonatkozásban méltányosságon alapuló preferenciákként fogalmazzák meg. Mindez a lényegen nem változtat: azon ugyanis, hogy amiként a visszatérő gazdasági válságokat a gazdaság öntisztulási folyamataként értelmezik, a jövedelmi és a fejlettségbeli különbségeket a gazdasági növekedés árának tekintik.

Az egyensúlyról az eddigiekben csak vázlatos képet adtunk. Ez azonban kiindulásul szolgálhat annak a dilemmának az érzékeltetésére, amivel akkor szembesülünk, ha a problematikát a különböző civilizációk (kultúrértékek) kapcsolatában vesszük szemügyre. Hadd jegyezzük meg már a kezdet kezdetén: járatlan úton mozgunk. Hiszen a közgazdaságtan nem dolgozta fel a 21. század fordulóján egyre világosabban megmutatkozó új fejleményeket. Jórészt arra támaszkodhatunk, amit e mű első kötetének II. fejezetében és a második kötet I–VII. fejezeteiben összegeztünk. Ez persze kevés ahhoz, hogy azokból a 21. század közgazdaságtana, különösen pedig annak egyensúlyelmélete felépíthető legyen. Ahhoz azonban elegendő, hogy bonckés alá vegyük a hagyományos egyensúlyelméletet. Azt a dilemmát kell kissé közelebből körülírnunk, amely akkor adódik, amikor a közgondolkodás számára olyannyira természetes nyugati civilizáció zárt keretét kívánjuk áttörni és a nem nyugati kultúrértékekkel szembesíteni.

Az olvasó ne várjon szenzációs megállapításokat. Ez a mű egyfajta küszködés a körül, ami a közgazdasági gondolkodásban az újat a régitől és az állandót a változótól megkülönbözteti. E mű szerzőjének agyában még az a gondolat is megfordult: nem kapcsolódik-e szervesen a közgazdaságtan mint tudomány a nyugati civilizációhoz. Gondoljunk csak a *Centesimus Annus* c. pápai enciklikára vagy az ENSZ által 1993-ban az emberi jogokról szervezett bécsi konferenciára.

II. János Pál pápa 1991-ben *Centesimus Annus* c. enciklikájában fejtette ki, hogy a világ egyetlen olyan problémája sem oldódott meg, amely a kommunizmus megjelenésében szerepet játszott. Felhívta a figyelmet annak súlyos veszélyeire, ha a legrosszabb kereskedelmi kapitalizmus értékrendje válik a jövőbeni cselekvés fő ösztönzőjévé. A *Centesimus Annus* vezéreszméje a szociális gondolatokkal átszőtt keresztény közösségi elv, a kommunitarianizmus. Ennek alapján kíván egy új világrendet felépíteni. Lényege az, hogy a piacgazdaság alapvetően nagyobb hatékonyságát elfogadva szükségesnek és lehetségesnek tartja egy igazságosabb és egyenlőbb elosztásra épülő világ megteremtését. Sajátos közéletet ajánl a marxi eszméknek tulajdonított szélsőséges kollektívizmus és a korlátlan kapitalizmusnak tulajdonított szélsőséges individualizmus között. Ez az enciklika a Vatikánt döntő tényezővé kívánja tenni a jövőt formáló küzdelemben.

Ennek az enciklikának ne tulajdonítsunk különösebb jelentőséget. De azért hadd jegyezzük meg: ez ideig a kommunizmus sehol sem vert gyökeret. Ezért ennek összeomlásáról sem beszélhetünk. Ha viszont a kommunista pártok uralmának önfelszámolására kell gondolnunk, akkor nem lehet megfedkezni

Kínáról és néhány további országról, ahol változatlanul a kommunista pártok vannak hatalmon. És még valami: a Vatikán eddig sem volt, a jövőben pedig különösen nem válhat döntő erővé a társadalmi-gazdasági tényezők formálásában. De ami a lényeg: itt is a nyugati civilizáció problémájaként vetődik fel a gazdálkodás igazságos rendje, a nem nyugati kultúrák az enciklikában fel sem vetődnek.

Ezzel rokon következtetésre juthatunk, ha az emberi jogokról 1993-ban Bécsben tartott ENSZ-konferenciát vesszük szemügyre. Az emberi jogokról szóló dekrétum itt úgy jelenik meg, mint a nyugati civilizáció szerves tartozéka. Nem véletlen, hogy e konferencia kapcsán a keleti civilizációk képviselői külön értekezleten vitatták meg a számukra idegen formulákat. De tartotta magát az a vélekedés, miszerint a fejlődő világban a gazdaságnövekedéssel ahhoz hasonló folyamatok fognak lejátszódni, amelyeket nyugati alternatívaként már megismerhettünk. Ha ennek a hipotézisnek valóságtartalma lenne, felmerül a kérdés: miképpen kezelhető az a viszonylag hosszú történelmi időszak, azok a feszültségi pontok, amelyek abból adódnak, hogy különböző népek egymástól gyökeresen eltérő technikai fejlettség, földrajzi, klimatikai adottságok között élnek, és ilyen körülmények között kell az együttélés és a kölcsönösen elfogadható munkamegosztás feltételeit biztosítani.

A világgazdasági egyensúly három értelmezése

E mű zárószakaszához közeledünk. A közgazdaságtan egyensúlyi elméletként értelmezve felvetődik a kérdés: miképpen ítéljük meg a világgazdaság állapotát. Aki figyelemmel kísérte az eddigi fejtegetéseket, az tudja: erre a kérdésre nem adhatunk egyértelmű választ. Az idevágó eddigi gondolatfűzésekből kirajzolódik a három lehetséges értelmezés. Mindenekelőtt ezek körülírására szorítkozunk.

a) Lehet a világgazdaságról olyan elképzelésünk, amely a gazdasági folyamatokat elkülöníti a természeti környezetre gyakorolt hatásaitól. Ez esetben a gazdaság állapotát a gazdasági teljesítmény függvényében ítéld meg.

b) Kiindulhatunk az egységes világcivilizáció hipotéziséből. Figyelmünket ez esetben a modernizált világra korlátozzuk. A világgazdaságról ebben a szférában végbemenő folyamatok tükrében alkotunk értékítéletet. Az ún. „maradék” világ pedig úgy jelenik meg, mint gazdaságilag periférikus terület, amelyről a közgazdaságtannak nincs mondanivalója.

c) Kiindulhatunk a multikulturális világgazdaság feltételezéséből is. Ez esetben figyelmünk a világnépességre terjed ki. A tudományos vizsgálódás középpontjába pedig annak az új gazdasági rendnek a meghatározása kerül, amely a különböző civilizációkhoz tartozó és így eltérő kultúrákat képviselő társadalmak kapcsolatait szabályozhatja.

Ezek után vegyük a háromféle értelmezési módot egyenként szemügyre:

Az első lehetőség egyben utalást jelent arra, hogy a világgazdaságról és mindenekelőtt a termelőerők fejlettségéről alkotott általános vélekedés ez idő szerint aligha ad valós képet az emberi társadalom helyzetéről. Az a világ, amelyben ma élünk, rosszabb helyzetben van annál, mint amit erről társadalmi teljesítményként a gazdasági mutatók rendszerében összegezünk. Még az a lehetőség sincs kizárva, hogy miközben gazdasági növekedésről beszélünk, időről időre inkább visszaeséssel van dolgunk. Olyan időszakokra gondolunk, amikor a természetkárosodás meghaladja azt az értéknövekményt, amit GDP-ben tartunk számon.

Csak remélni lehet, hogy a tudományos kutatómunka előrehaladásával, de még a 21. században, megoldják a természeti károk értékelését és ezzel a jelenleginél jobb feltételeket teremtenek az ésszerű döntéseknek számára, amelyek az ember földi életének fenntarthatóságát biztosíthatják. Ez már túlmutat a közgazdaságtan hatáskörén. Viszont a közgazdaságtan problémájaként jelenik meg annak a vizsgálata, milyen változtatásokat kell tenni a piacgazdaság kereteinek és feltételeinek szabályozásában, hogy a gazdasági folyamatokat összhangba lehessen hozni az általános egyensúly attribútumaival. Voltaképpen ennek általános kereteit határozta meg az ENSZ, amikor megfogalmazta a fenntartható társadalmi fejlődés ismérveit. Amit azonban külön is hangsúlyozni szeretnénk: a természeti környezet minőségének fenntartását olyan követelményként állíthatjuk magunk elé, amely független attól, hogy a világgazdaságot az egységes világcivilizáció tartozékának tekintjük, avagy az egész népességre kiterjedő multikulturális együttműködési rendszerként értelmezzük.

Talán nem tévedünk, ha feltételezzük: a világgazdasági egyensúly értelmezésének második és harmadik lehetősége közötti különbség egyértelművé tétele tűnik a közgazdaságtan szempontjából napjaink legfontosabb és szinte teljesen tisztázatlan kérdésének. Ennek vizsgálatánál hadd szolgáljon alapul a következő hipotézis: amíg a 20. században a világgazdaság szervezése egyértelműen az egységes világcivilizáció feltételezésén nyugodott, addig a 21. században minden valószínűség szerint a multikulturális együttműködésen alapuló világgazdasági rend kérdései kerülnek a figyelem középpontjába. Itt olyan ponthoz jutottunk el, ahol

- egyfelől rendkívül gyenge az a képességünk, hogy a jövőről képet alkothassunk,
- másfelől rendkívül fontos annak a szükségessége, hogy mihamarabb felismerjük, hogy a változó világ új követelményeihez igazodóan hol és hogyan kell utat vágni a jövőbeni releváns ismeretek számára.

A 21. század fordulóján minden rendben lévőnek látszik. A világgazdasági és a hatalmi struktúra egyensúlyban van. Az USA, az Európai Unió és Japán, mint a világgazdaság három fő centruma, a szabad világ része és az erő-

viszonyok harmonizált hatalmi struktúrára alapulnak. Ez még az a világgazdaság, amely a modernizációs folyamattal körülhatárolt körzeteket többé-kevésbé élesen elhatárolja a „maradék” világtól. Pontosabban fogalmazva: ez nem a multikulturális világ talaján kibontakoztatott gazdasági rend, ahol a nemzeti társadalmak eléggé érettek ahhoz, hogy tolerálják az együttélés legkülönbözőbb formáit és a sokféle életstílust. *Guy Verhofstadt* szavaival élve ez még nem az „etikos” globalizáció, ahol erkölcsi indíttatású megközelítésben fogalmazzák meg azokat a követelményeket, amelyeket az emberi lét fenntartását biztosító természeti környezet, valamint a tolerancián alapuló kapcsolati rendszer határoz meg.²⁴

Az „etikos” globalizáció természetesen egy sor problémát is felvet. Ezek egyikevel *Szentes Tamás* foglalkozik, hangsúlyozva a gazdasági fejlődésben elmaradt országok felzárkózásának alapvető követelményét. Akkor lehet leggyorsabb az előrehaladásunk, ha az egymást kölcsönösen támogató, erősítő tényezők működésbe léphetnek. Ennek feltétele – írja –, hogy miként az egyes országok nemzeti fejlődése ne korlátozódjék a társadalmak csak bizonyos részeire (kizárva abból a társadalom „marginalizálódó” részét), úgy a regionális tömbök, integrációs szervezetek se váljanak a régiók egyes országaira szorító, más országokat eleve kizáró tömörülésekké, és a világgazdaság fejlődésében is feloldódjék a centrum, illetve a periféria kettőssége, a nemzetközi fejlődési szakadék.²⁵

A 21. században várható fejlemények, csakúgy mint eddig, természetesen nem egy arányos felzárkózás formájában bontakoznak ki. Országok (ország-csoportok) függvényében olyan kitörési pontok adódnak, amelyek új elemekkel bővítik a policentrikus világgazdaságot. Ilyen lehetőségként kínálkozik a Kínában megfigyelhető gyors gazdasági fejlődés és általában annak a valószínűsége, hogy az erőviszonyok egyre inkább nyugatról kelet felé tolódnak. Ez már nem a hagyományos és ideológiai bázison nyugvó, lényegében tehát a társadalmi-gazdasági rendszerek közötti versengés felújított küzdelme, hanem a világgazdaság multikulturális jellegének talaján bontakozik ki.

Szinte lehetetlen ez idő szerint választ adni arra, milyen formaváltozások mennek végbe a 21. században, részben Ázsia gazdasági súlyának növekedése miatt, de ettől függetlenül is a gazdálkodás rendjében. Minden bizonnyal nem a gazdálkodás eszközrendszerében (kereskedelem, piac, ár, hitel stb.) következnek be változások. Sokkal inkább a gazdaság, az állam és a jog viszonyában,

24 Verhofstadt, G. belga miniszterelnök mint az Európai Unió elnöke vett részt a 2001-ben Genovában megtartott G-8 csúcstekezőzeten. Ebből az alkalomból nyílt levélben fejtette ki a gazdaság időszzerű fejleményeiről alkotott véleményét. A nyílt levélben foglaltak megvitatására 2001. október 30-án nyílt konferenciát is tartottak.

25 Szentes T.: A világgazdasági alkalmazkodás és felzárkózás feltételei az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 2001. 4. szám.

nem utolsósorban azokban a motivációkban, amelyek a közösségek és az emberek gazdasági cselekvését jellemzik.

Két dologról ugyanis nem feledkezhethetünk meg. Az egyik az a változás, amelyet a környezeti ártalmak leküzdése hoz magával: a gazdaságnövekedés hajszolása helyett a fenntartható társadalmi fejlődés kritériumrendszere. A másik a különbségek, amelyek a tulajdonformák, a személyi jogok stb. tekintetében a különböző kultúrák között mutatkoznak. Ezek a különbségek a termelőerők fejlődésével persze változnak. Mindenesetre az amerikai kommercializálódáson alapuló homogenizálódás lehetőségét eleve kizárhatjuk. Ezért nem lehet a különböző civilizációk eltérő értékeiből levezetett gazdasági motivációk közötti eltéréseket figyelmen kívül hagyni.

És még valami: kérdőjelként vetődik fel, hogy a világgazdaságban feltörő új erők megjelenése és az a törekvésük, hogy kellő módon juthassanak érvényre, mennyiben mehet végbe békés úton. Ha ezek törvényszerűen társadalmi feszültségek forrásai, milyen formában jelenhetnek meg? Mert azt már a 21. század kezdetén is láthatjuk: léteznek és működnek a különböző kultúrák békés együttélése ellen fellépő erők. A nemzetközi terrorizmus ennek egyik megjelenése.

De térjünk vissza az „etikus” globalizációra úgy, ahogyan Guy Verhofstadt nyílt levelében megfogalmazódott. Ez a nyílt levél nemzetközileg nagy figyelmet keltett: benne követelményként fogalmazódott meg a környezet, a munkakapcsolat, a valutapolitikák világméretű problémáinak erkölcsi indíttatású megközelítése. Fogalmazása szerint az etikus globalizáció a szabad kereskedelemnek, a tudásnak és a demokráciának a háromszögéből áll. Másképp kifejezve: három része a kereskedelem, az együttműködés és a konfliktusok megelőzése.

Leginkább a befejező mondat az, amellyel aligha vitatkozhatunk. Egyébként azonban a nyílt levél azokat az elveket összegezi, amelyek a nyugati civilizációra jellemzőek. Eddigi fejtegetéseinkben talán sikerült világossá tenni: a multikulturális világban az együttműködés és a konfliktusmegelőzés mindekelőtt olyan toleranciát tételez fel, amely elismeri a nem nyugati civilizációk egyenrangúságát. Ez pedig eleve feltételezi a „szabad világ”, a „személyiségi jogok”, a „tulajdonformák”, a „demokrácia” stb. kategóriák átértelmezését is. Hiszen ezek a kategóriák eleve a nyugati civilizáció „termékei” és mint ilyenek, nyugati megközelítésben olyan tartalmat kapnak, amelyek alapján a keleti civilizációkkal való együttgondolkodás, a tolerancia stb. eleve lehetetlen. Az a probléma tehát, amellyel szembesülünk, sokkal bonyolultabb annál, mint ami a nyílt levél szerzője gondol. Még a nem nyugati civilizációkban felületesen járatosak számára is nyilvánvaló lehet: az „etikus globalizáció” az észak-dél aspektusából nézve nem több, mint a nemzetközi jövedelem-újraelosztás radikális formája olyan világgazdaságban, amelynek szabályozó elveit a nyugati civilizáció attribútumaiból vezetik le.

Persze ne feledkezzünk meg arról: ez a nyílt levél olyan időben készült, amikor a világgazdaság amerikanizálódása, a Nyugaton értelmezett szabad világ, minden alternatíva nélkül lehetett a világgazdaság szervezője. Nekünk azonban a várható 21. századi helyzetbe kell beilleszkednünk, ahol már egy gazdaságilag megerősödött Ázsia van jelen: a gazdasági erőviszonyok nyugatról kelet felé tolódnak. Éppen ebben mutatkozik meg leginkább a társadalmi-gazdasági fejlődés várható új vonása a 18–20. századokkal szemben. Ez már nem a kelet–nyugat 20. századi ki kit győz le versenye; nem a kapitalizmus és a szocializmus alternatívája, hanem a kelet–nyugati civilizációk talaján jelenik meg. Éppen emiatt tér el gyökeresen attól, amit „etikos” globalizációként értelmezhetünk.

Az olvasót kérnünk kell: rögzítse emlékeibe mindazt, amit e mű II. kötetében olvasott. Azokon túlmenő következtetésekre napjainkban aligha vállalkozhatunk.

III. A gazdaság intézményi rendje

1. A nemzetgazdaság szervezettsége

A kormány gazdasági kabinetje

A gazdaság intézményi hátterét az esetenként vizsgált kérdések kapcsán megvilágítottuk. Ezért nincs is arra szükség, hogy e mű zárószakasában a gazdaság intézményi rendjéről minden részletre kiterjedő képet alkossunk. Ugyanakkor az olvasót érdekelheti

- milyen változások mentek végbe a globalizáció nyomán a gazdaság intézményi rendjében, valamint az is, hogy
- a 21. században a multikulturális világ gazdaság kibontakozása kapcsán milyen új tendenciák jelentkezhetnek.

Így adódik a vizsgált kérdés nemzeti és nemzetközi vetülete. Elsőként a belső, a nemzeti összefüggéseket tekintjük át. A globalizált gazdaság viszonyai között a kormányzati gazdaságpolitika megkülönböztetett jelentőségre tesz szert. Döntései alapvetőek, mind a gazdaságnövekedés, mind a gazdaság-szerkezet szempontjából. Ez magyarázza, hogy számos országban gazdasági kabinet működik, amely koordinálja a kormány minden, közvetlenül, ill. közvetve az elosztási folyamathoz kapcsolódó tevékenységét. Ahol ilyen kabinet működik, ott ennek általában a pénzügyminiszter az elnöke. Ez magától értetődik, ha meggondoljuk, hogy a leglényegesebb döntések közé tartozik:

- az autonóm és a heteronóm célok megosztása; ezzel összefüggően a megtermelt eredeti jövedelmek centralizálásának mértéke;
- a központi elosztási rendszerek között végrehajtandó jövedelem-újraelosztás arányainak meghatározása; ezzel összefüggésben a költségvetés szerkezeti felépítése;
- az autonóm célok kapcsolatában az állami intervenció; ezzel összefüggésben a gazdaságpolitikai koncepció közelebbi jellemzőinek és a megvalósításához igénybeveendő eszközök meghatározása.

Mindezeket a kérdéseket akkor is pénzügyminiszteri hatáskörben dolgozzák ki és bírálják el ezt követően kormányzati szinten, ha gazdasági kabinet nem működik. Nyugodtan leszögezhetjük: ezt talán a kormány legfontosabb tevékenységének minősíthetjük. Ez egyenes következménye annak, hogy amikor a gazdasági teljesítmény mérésénél áttérnek a nemzeti jövedelemről a nemzeti termékre, akkor a kormányzati politika megalapozása csak átfogó közgazdasági elemzéssel történhet. Ez magyarázza, hogy azokban az orszá-

gokban, ahol gazdasági kabinet nem működik, a pénzügyminisztérium szervezeti felépítésében kifejeződnek ezek az új vonások. Ez jellegére nézve már nem az a minisztérium, amely történelmileg kialakult és szervezeti formáját a klasszikus kapitalizmus viszonyai között nyerte el. Bizonyos értelemben véve már pénzügyi és gazdasági tárcaként létezik még azokban az országokban is, ahol a közgazdasági ügyeket szakminisztériumi keretek között intézik.

Ne essék félreértés: amiről itt szó van, az teljesen független attól, milyen egy ország gazdaságpolitikája és főként attól, milyen eszközöket vesz igénybe annak érvényre juttatásához. Lehet ez a gazdaságpolitika piacokonform a szónak abban az értelmében, hogy távol tartja az államot a közvetlen beavatkozásoktól. Egyszerűen vannak kérdések (növekedési ráta, infláció, nemzetközi tökemozgás stb.), amelyek számbavétele nélkül nem készíthető költségvetés.

A gazdaság bürokratizálódása

A termelési folyamatban az emberek különböző funkciókat töltenek be. A termelőerők fejlődésével a szellemi és a fizikai munka mindinkább elkülönül egymástól.

Az emberek a mind szélesebb alapokon szervezett munkamegosztással helyezték a természeti erőket fokozatosan uralmuk alá. A gazdaságszervezés ilyen módja együtt járt azzal, hogy a munkafeltételek biztosítása önállósult, elkülönült a közvetlen termelőmunkától. Ez a formaváltozás az egyszerű áru-termelésről a tőkés piacgazdaságra való átmenet folyamatában ment végbe.²⁶

A fejlett termelőerők viszonyai között a termelést gazdasági intézményekben szervezik. Olyan szervezetek jönnek létre, amelyeknek a feladata nem a közvetlen termelőmunka, hanem a termelést végzők munkájának összehangolása, a termelési folyamat megszervezése. Ilyen körülmények között az emberek helyzetét a termelésben és tevékenységük kölcsönös cseréjét a különböző gazdasági szervezetekhez való tartozás határozza meg. Az emberek közötti kapcsolatok így nézve a gazdasági szervezeteken belüli és a gazdasági szervezetek közötti

26 A nemzetgazdasági szervezettség problematikájának kifejtése a következő irodalmi anyag felhasználásával történt:

Blau, P. M.: *The Dynamics of Bureaucracy*. Chicago, 1956.; Campbell, A.: *Law and Business*. New York, 1966.; Erdei F.: A szervezés, irányítás és igazgatás tudományáról. *Kritika*, 1966. április; Fiáth J.: *Nagyvállalatok korszerű vezetése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.; Gore, W. J.: *Administrative Decision-Making. A Heuristic Model*. New York, 1964.; Gouldner, A. W.: *Patterns of Industrial Bureaucracy*. New York, 1954.; Gross, B. M.: *Organizations and their Managing*. New York, 1964.; Kulcsár K.: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Akadémiai Kiadó, 1966.; Landsberger, H.: The horizontal dimension in bureaucracy. *Administrative Science Quarterly*, 1961. 6. sz.

kapcsolatok összefüggő rendszerét alkotják. A legtöbb szükséglet a gazdasági szervezetek szükséglete, illetőleg csak e szervezetek közreműködésével elégíthetők ki. A gazdasági szervezetek kiépülése három területen figyelhető meg:

a) Az állami piacszabályozás kialakítja a gazdaságigazgatás állami intézményeit, ezekre támaszkodva dolgozza ki az államhatalom a gazdaságpolitikai stratégiát és szabályozza ezzel összhangban a piacot.

b) A termelés technikai bázisának rendszeres bővülésével kialakul a nagyvállalati rendszer, amelyre támaszkodva a vállalatvezetés szervezi az árucseres folyamatokat. Ezek körében kiváltságos szerepre tesznek szert a multinacionális vállalatok, amelyek átlépik a nemzetközi kereskedelem hagyományos kereteit és a gazdasági globalizálódás fő tényezőjévé válnak.

c) A munka nagyarányú differenciálódásával kialakul az érdek-képviselői feladatokat ellátó szakszervezeti hálózat. Erre támaszkodva a különböző társadalmi csoportok az együttműködésben elfoglalt helyzetük javítására törek-szenek.

Az állami piacszabályozás, a vállalati termelés-szervezés és a szakszerveze-ti érdekvédelem egyaránt bonyolult igazgatási feladatok megoldását követeli. A szervezés és az igazgatás társadalmi anyaga oly nagy méretű, belső szövőd-ményei annyira bonyolultak, hogy a döntéseknél a rutin nem elegendő. Az adatok tömegének kezelése, feldolgozása, a döntésekre való előkészítés apparátusokat, tudományos módszereket, az informatika fejlett rendszereit követeli. Ez a bürokratizálási folyamat racionális magja.

A korszerű gazdaságban minden lényeges döntést gazdasági szervezetek-ben, illetve a gazdasági szervezetek kapcsolataiban hozzák. Ez a döntési me-chanizmus eltér a *homo oeconomicus* normáitól. Éppen ebben jelenik meg a mikro- és makroszint harmonizálásának gyökeresen eltérő vonása a 19. és a 20. század között. Más megközelítésben: a szabályozott piac mechanizmusa nemcsak abban különbözik a szabadpiaci árugazdaságtól, hogy az előbbiben piacszabályozásra rendelt szervezetek is működnek, hanem még inkább ab-ban, hogy más törvényeknek engedelmeskedve működnek. A piacszabályozás egyfelől gazdaságpolitikai aktivitás, másfelől technikai megnyilvánulása a tudati változásnak, ami végső soron a társadalmi érdekről vallott nézet tartal-mi változásával kapcsolatos. Éppen ennek eredményeként jönnek létre, fej-lődnek és változnak a gazdaság társadalmi alakulatai. Konkrét formák között ez abban nyilvánul meg, hogy minden gazdasági szervezetben hozott döntés-re azok a tényezők hatnak, amelyek a gazdasági szervezet – mint társadalmi alakulat – sajátosságaiból következnek. Ahhoz, hogy ezt megértsük, a gazda-sági szervezeteket kell közelebből szemügyre vennünk.

A gazdasági szervezetek a társadalomhoz funkcionálisan kapcsolódó el-különült egységek. Egyfelől csak a társadalom által meghatározottan létezhet-nek. Másfelől autonóm módon élnek. Vagyis kettős törvényszerűség hatása alatt tevékenykednek. Működésük fő vonalait a társadalom értékrendjéből le-

vezetett jogi normák szabályozzák. Ugyanakkor az intézmények szervezett működését a termelési folyamatban betöltött funkcióik szabályozzák. Mint a társadalomtól elkülönült részek önálló értékekkel is rendelkeznek. Ennek ismérveit a gazdaság szervezeti funkcióiból vezetik le, amikor is annak van jelentősége, miképpen hat vissza e funkciók ellátása a szervezetre és az ott tevékenykedőkre. Az ezekkel összefüggő törvényszerűségek fejeződnek ki a csoportérdekekben. Az intézmények számára a társadalmi érdeknek nincs is ettől elvonatkoztatható konkrét tartalma. Csak abból indulhatnak ki, hogy pusztán létük társadalmi érdeket fejez ki: amit nem lehet megtenni azt a jogszabály tiltja, és ami jogilag megengedhető, ott a csoportérdek az, ami a társadalmi érdeket a legjobban tükrözi.

Egyfelől tehát a politikai vezetés preferenciarendszere kifejeződik a gazdaság intézményi keretében, másfelől a gazdasági szervezetek autonómiájának meghatározott rendje az a folyamatszabályozó, amely a mindenkori helyzetnek megfelelően konkrét tartalmat ad a politikai preferenciáknak.

De hát végül is mi az, ami a gazdasági szervezet reagálását megkülönbözteti a *homo oeconomicus* viselkedésétől? Azoknak a társadalmi normáknak érvényesülése, amelyekre a gazdasági szervezetek létezése visszavezethető, illetőleg amelyekre tekintettel a gazdasági szervezetek működésének feltételeit, kereteit az állam jogilag szabályozza. A gazdasági szervezet pedig úgy jelenik meg, mint ezeknek a társadalmi normáknak a letéteményese. Következésképpen társadalmi beilleszkedése és egyben elkülönültsége e társadalmi normák egységéből és elkülönültségéből következik. Az állam a társadalmi normákat, azok szerepét a gazdasági folyamatok szabályozásában a gazdasági szervezetek működése, aktivitásuk iránya révén ismeri meg. Ezen szervezetek kapcsolataiban nézetbeli különbségek, érdekellentétek, konfliktusok is előfordulhatnak. Ezekkel a nem antagonisztikus ellentmondásokkal a gazdaságpolitika formálásakor számolni kell.

A gazdaságpolitika hatékonysága szempontjából itt két kérdésnek van jelentősége. Az egyik: mennyiben képes az állam reálisan számolni a társadalmi erőkkal és ezeknek az erőknek a konfliktusaival. A másik: mennyiben képes az állam felismerni az összeütközések olyan elemeit, amelyek a társadalmi érdek szintetizálása szempontjából elengedhetetlenek, és azoktól elválasztva szemlélni azokat az elemeket, amelyek a termelőerők fejlődésének akadályozói, vagy legalábbis azokká válhatnak. Ha ezt megértjük, akkor az is természetesnek tűnhet, hogy

- a gazdasági szervezetek megfelelő reagálása a gazdasági szabályozók hatékonyságának feltétele, továbbá hogy
- a szervezeti intézkedéseket éppen a nem megfelelő reagálás indokolhatja.

Azonban további megszorításra van szükség. Különbséget kell tennünk a gazdasági szervezetekben hozott rutin- és kritikus döntések között. A gazdasági szervezetekben hozott döntések nagy tömege rutindöntés és mint ilyen

technikai jellegű. Ezekről elkülönül a kritikus döntés, amely a gazdaságjogi szabályozás keretei között az állandóan változó körülményeknek megfelelően adaptálja a társadalmi érdeket. A gazdasági szabályozókra való reagálás a kritikus döntésekkel áll szorosabb kapcsolatban. A kérdés tehát az, vajon a gazdasági szervezetekben hozott kritikus döntések igazodnak-e a gazdaságpolitika várakozásaihoz. Induljunk ki abból, hogy a gazdaságpolitikának sikerült valamely konkrét kérdésben a társadalmi érdeket a legjobban megfogalmaznia és a gazdasági szervezetben hozott kritikus döntések ettől eltérő folyamatszabályozást eredményeznek. Ennek oka ilyenkor egyaránt lehet az alkalmatlan vezetés vagy a nem megfelelő szervezet. Nem könnyű egyértelmű választ adni arra, vajon a feltételezettől következetesen eltérő reagálás a vezetés vagy a szervezet alkalmatlanságának következménye. Itt még a gazdaság egész intézményi keretére, az általános szervezeti viszonyokra, a gazdasági szervezetek közötti kapcsolatokra, működésük társadalmi feltételeire is figyelemmel kell lennünk. E viszonyok közepette merül fel egy adott szervezetben a vezetés funkciója. A vezetés persze még ilyen körülmények között is jelentős befolyást gyakorol a szervezeti viszonyokra, a szervezetek működésére. Bizonyos helyzetekben a szervezeti struktúra meghatározottsága az erőteljesebb, más esetekben megint a személyiség ereje, belső energiája gyakorolhat befolyást a szervezet tevékenységére. A vezetés dialektikus szemlélete érteti meg velünk, hogy azt mindig a rendszeren belüli funkcióként fogjuk fel, amely azonban visszahat a szervezetre. Következésképpen vannak esetek, amikor a gazdasági szervezetet kell megváltoztatni és megint más esetek, amikor a gazdasági vezetőt kell leváltani.

Kudarca van ítélve a gazdaságpolitika, ha nem épít azokra a realitásokra, amelyek a globalizálódó világban az intézményesített döntéshozatalok révén alakítják a gazdasági folyamatokat. Hiszen a gazdaságpolitika éppen ezekre a folyamatokra kíván a saját stratégiájából levezetett követelményekkel összhangban hatni.

Gazdaságigazgatási modellek

A korszerű gazdaságigazgatási rendszerek négy sajátossága érdemel nagyobb figyelmet. Ezek:

1. A demokratikus választásokkal hatalomra jutott párt (pártkoalíció) vállalja a felelősséget a társadalom gazdasági működéséért és fejlődéséért. A párt (pártok) eszmei, politikai irányításával biztosítja az állam, illetve az állami szervek tevékenységében politikai céljainak megvalósítását. Politikájának, határozatainak az állami szervekben dolgozó tagjai útján szerez érvényt, akik hivatali tevékenységükért, a törvények és rendeletek végrehajtásáért mind a párt (pártok), mind az állami szervek előtt felelősek. Irányításukról és ellenőr-

zésükről az illetékes párt- és állami szervek gondoskodnak. A párt a tömegszervezeteket és tömegmozgalmakat eszmeileg, politikailag az ezekben a szervezetekben dolgozó párttagok útján irányítja. A pártszervek és szervezetek a tömegszervezetekben és tömegmozgalmakban dolgozó párttagokra kötelező érvényű határozatokat hoznak.

2. A gazdaságigazgatási feladatokat ellátó szervezetek kapcsolatában hierarchikus rend uralkodik. A hierarchikusan felépülő gazdasági szervezetek között függőségi viszony áll fenn, kapcsolataikra az alá- és fölérendeltség jellemző. A hierarchia magasabb fokán elhelyezkedő gazdasági szervezet joga, hogy kötelező érvényű intézkedéseket hozhasson, ami meghatározza a neki alárendelt gazdasági szervezetek tevékenységét. A gazdaságigazgatás hierarchikus rendje a szervezeti és a hatásköri alárendeltség kettős rendszerén alapul. Éppen így módon szokták megkülönböztetni a funkcionális, az ágazati és a területi irányítást vagy az operatív igazgatást és a szakfelügyeletet. A szervezeti alárendeltség azt jelenti, hogy valamely gazdasági szervezet felügyeletileg a hierarchia magasabb fokán elhelyezkedő gazdasági szervezethez tartozik. A hatásköri alárendeltség azt jelenti, hogy valamely gazdasági szervezet felügyelete alatt áll, amelynek egyébként nincs szervezeti alárendelve. Az ágazati hierarchia tehát egymásnak alárendelt szervek láncolatában valósul meg. A funkcionálisan szervezett hierarchia pedig hatáskörök megosztásának láncolatában jut érvényre. Ilyen alapon nézve az állami gazdaságigazgatási modellek abban különböznek egymástól, hogy másként egyeztetik a funkcionális, az ágazati és a területi igazgatást, következésképpen eltérő alapokra helyezik a gazdasági vezetés szervei közötti munkamegosztást.

3. A szervezeti formák jellegéből adódik a megkülönböztetés a demokratikus szervezeti elemek és a hivatásos apparátus között. A demokratikus szervezeti elemek szerepe a gazdaságigazgatásban abban nyilvánul meg, hogy

- meghatározott gazdaságigazgatási feladatokat csak választott képviselői szervek láthatnak el;
- a képviselői szervek meghatározott módon ellenőrzik a hivatásos apparátus munkáját.

Ha ilyen szempontból nézzük az államapparátus szintjén a gazdaságigazgatási rendszereket, közöttük a demokratikus szervezeti elemeknek a gazdaságirányításban betöltött szerepe tekintetében van különbség. Minél erőteljesebb a választott képviselői szervek (országgyűlés stb.) döntési joga, annál inkább érvényesül az a törekvés is, hogy a gazdaságigazgatásban a döntési funkció elkülönüljön a végrehajtási funkciótól. A gazdaságigazgatás ilyen szervezeti rendszerében lehet ugyanis a leghatékonyabb módon az államapparátus tevékenységi körét a végrehajtásra korlátozni, illetőleg azt megakadályozni, hogy bürokratikusan szervezett apparátusok gyakorolják a választott szervezetekre bízott feladatokat.

4. Az állami gazdaságigazgatást tartalmilag úgy határozhatjuk meg, mint a hatósági jellegű igazgatás és a tulajdonosi jogokon alapuló rendelkezés összefüggő rendszerét. A gazdaság állami irányításában tehát különböző elemek sajátos módon keverednek. Az állam a gazdaságban egyfelől a közhatalom gyakorlójaként van jelen, másfelől a közhatalmat különböző módokon gyakorolhatja. Éppen ez utóbbitól függ a hatósági jogkörök elkülönülése a nem hatósági jogköröktől. A hatósági és a nem hatósági jogkörök pedig meghatározzák a gazdaságigazgatás rendszerét. Hatósági feladatokat ugyanis – általános szabályként – csak állami intézmények láthatnak el. Ez persze olyan szabály, ami egy sor kivétellel érvényesül. Az állami gazdaságigazgatási rendszerek így nézve a hatósági és nem hatósági jogkörök más-más módon történő egyeztetésében különböznek egymástól. Az állam tulajdonosi pozíciója – leginkább a kommunális szektorhoz tartozó közüzemeknél – elvileg a nemzetgazdaságra kiterjedő teljes rendelkezési jogot magában foglalja. De az állam a vállalatra ruházhatja azt a jogot, hogy „kifelé” harmadik személyekkel, szervezetekkel szemben tulajdonosként rendelkezék az állam által a kezelésébe adott vagyontárgyakkal. Ebben az esetben a vállalatra bízott vagyon tekintetében a vállalatot gyakorlatilag a tulajdonszerű jogállás illeti meg. Egy ilyen gazdaságigazgatási modellben az államigazgatás hatáskörébe a tulajdonosi jogosítványoknak csak néhány eleme tartozik. Ilyenek a vállalat alapítása, megszüntetése, a tevékenységi kör meghatározása stb. Ezek azok az elemek tehát, amelyek többé-kevésbé objektív szükségszerűséggel különböztetik meg az eltérő tulajdoni formában tevékenykedő gazdálkodó egységeket.

A gazdaságszervezési feladatok megosztása a hatósági és nem hatósági funkciók között ezen túlmenően már sokkal inkább a piacsabályozás érvényesített rendszerén múlik. Építse gazdaságpolitikáját valamely ország bármennyire is a gazdasági szabályozókra, hatósági jellegű igazgatás fogja megoldani a rendészeti feladatokat. Biztonsági, kulturális és szociális megfontolásokból a gazdasági rendészet vagy már hagyományosan, vagy a technikai fejlődés folytán minden korszerű gazdaságban hatósági feladat, ahol az állam elsődlegesen, mint a közhatalom gyakorlója, van jelen.

Az állami gazdaságigazgatási modelleket – mint láttuk – különböző módon lehet jellemezni. A gazdaságigazgatás hierarchikus felépítése szempontjából elsősorban annak van meghatározó jellege, milyen mértékben támaszkodik az állami gazdaságpolitika a funkcionálisan, az ágazatilag és a területileg szervezett gazdasági intézményekre. A gyakorlatban nem létezik vagy csak funkcionálisan, vagy csak ágazatilag szervezett igazgatási modell. A kettősség kifejeződik minden ország kormányzati rendszerében. Minden kormánynak van pénzügyminisztere, aki pénzügyi apparátusokra támaszkodva funkcionális feladatokat lát el. Minden kormánynak van mezőgazdasági minisztere, aki a földművelésügyi apparátusokra támaszkodva ágazati feladatokat lát el.

Ez azért van így, mert a gazdaságigazgatásnak vannak csak funkcionálisan, és vannak csak ágazatilag ellátható funkciói.

Ha a különböző országok állami gazdaságirányító szervezetét összehasonlítjuk, mégis azt tapasztaljuk, hogy a gazdaságirányítási feladatok megosztása az egyik országban inkább a funkcionálisan, a másik országban pedig inkább az ágazatilag szervezett intézmények hatalmi túlsúlya javára alakul. Felvetődik a kérdés, melyiket tekinthetjük közülük jobb szervezeti struktúrának: azt, ahol a gazdaságirányítást döntően funkcionális, vagy azt, ahol döntően ágazati szervek végzik. Erre a kérdésre pusztán a szervezeti struktúrák összehasonlítása alapján aligha adhatunk egyértelmű választ. Azt is vizsgálnunk kell, hol vonják meg a hatósági és a nem hatósági jellegű igazgatás közötti határvonalat. Így nézve a következők szögezhetők le: minél szélesebb körben él az államigazgatás a közvetlen szabályozás módszereivel, annál inkább juthat előtérbe a gazdaságirányításban az ágazati szervezés elve. Ilyenkor ugyanis éppen arra van szükség, hogy a gazdaságpolitika az egymásnak alárendelt szervek láncolatának közvetítésével jusson érvényre. Ezzel szemben minél inkább korlátozza a gazdaságpolitika saját igazgatási tevékenységét a közvetett szabályozókra, annál inkább célszerű ezt funkcionálisan szervezett intézményekre alapozni.

Miért felel meg jobban a szabályozott piaci mechanizmusnak a funkcionálisan központosított állami gazdaságirányítás? Mellette legalább három érv sorakoztatható fel. Először is az indirekt gazdasági szabályozó általában a gazdálkodás valamely funkciójához kapcsolódik. A közvetett szabályozás valamely gazdálkodási funkció révén történő tervszerű befolyásolás, mindig abban a feltételezésben, hogy annak hatásaként – és természetesen is valamennyi szabályozó egységes rendszerében – a gazdaságban a kívánt állapot következik be. A gazdaságigazgatástól ily módon olyan értelmű rutinszervezettség is elvárható, amely képes a gazdasági folyamatok alakulását egy meghatározott gazdasági funkció összefüggésében is megítélni; sőt az indirekt eszközökön alapuló gazdaságirányítási rendszerben elsősorban ez a fajta rutin bír jelentőséggel.

Másodszor, a funkcionálisan központosított gazdaságirányítás szükségyszerűen olcsóbb, kisebb gazdasági apparátus fenntartását követeli, mint amikor a gazdaságpolitika (ágazati) komplex szervezettséggel irányít. Más az előbbi és más az utóbbi hierarchikus rendje. Az ágazati szervezettség törvényszerűen létrehozza a felső, a közép- és az alsó szintű szakigazgatási hálózatot. Az utóbbi a hatósági és a nem hatósági alapon működő gazdasági szervezetek közvetlen kapcsolatán alapulhat.

Harmadszor – és ez részben a másodikból következik – az ágazatilag központosított gazdaságirányítás rendszerében nagyobb a túlbürokratizálódás veszélye. Ennek hierarchikus rendje elkerülhetetlenné teszi olyan igazgatási funkciók széles körű ellátását, amelyekhez nem kapcsolódik érdemi hatáskör, és amelyek lényegében csak a szervezeti felépítés áttételezési rendszeréből

következnek. Ha tehát valamely ország állami gazdaságigazgatása ágazati szervezettségben központosított, a bürokratikus módon szervezett apparátus nemcsak azért nagy, mert a szabályozása a közvetlen módszerek bonyolult rendszerén alapszik, hanem ezen túl még azért is, mert az ágazati szervezés hierarchikus rendje belső törvényeinek engedelmességre tud csak működni.

Ilyen összefüggések ismeretében adható csak válasz arra, megfelelő-e vagy sem valamely ország szervezeti struktúrája. A hangsúlyt – mint látható – a piacsabályozási rendszer és a szervezeti struktúra összhangjára kell helyezni. A funkcionális és az ágazati igazgatási rendszer egyaránt központosított szabályozórendszer. Közöttük a szabályozás módjában van különbség. A területi (decentralizált) irányítás ezektől abban különbözi, hogy országrészek (kisebb-nagyobb területek) önálló rendszerében valósul meg.

A központi funkcionális és ágazati irányítás – a nekik megfelelő területeken – mindig hatékonyabb, mint a területi, különösen ha az irányítás hatásköre csak a lényeges és racionálisan csak a makroökonómia szférájában elbíráltató kérdésekre korlátozódik. Ezekről az intézményekről nagyobb szakmai (műszaki-gazdasági) felkészültséget lehet feltételezni, és számítani lehet a nemzetgazdasági összefüggésekben való gondolkodásmódra is. Arra is gondolni kell, hogy az országok igazgatási tagozódása történelmileg korán alakult ki, és nem is elsősorban közgazdasági megfontolások, hanem védelmi és igazgatástechnikai megfontolások alapján.

A gazdaságigazgatás külső és belső területe

A gazdaságszervezés hatósági és nem hatósági funkciói voltaképpen az állami és a nem állami feladatok megjelöléséül szolgálnak. Másképpen fogalmazva: itt arról van szó, hol végződik az állami funkció, és hol kezdődik a gazdálkodó egységek autonóm gazdaságszervező funkciója. Ezt még akkor is célszerű a gazdaság külső és belső igazgatási szférájaként felfogni, ha egyébként tudjuk, hogy állam nincs a gazdaságon kívül. A gazdaságigazgatási feladatokat ellátó állami intézmények költségvetési szervekként működnek. Fenntartási költségeiket a költségvetés kiadásként irányozza elő, teljesen függetlenül attól, hogy vannak-e bevételeik: ha igen, azok költségvetési bevételek.

Az autonóm gazdálkodó egységek az önelszámolás rendszerében tevékenykednek. Kiadásait mint termelési (forgalmi) költséget veszik számba. Ezt közvetlenül szembeállítják bevételeikkel, amelyek általános szabályként ár-, díj- stb. bevételek. Működésük gazdasági hatékonyságát a vállalati eredmény méri. Pénzügyi kapcsolataik a költségvetéssel mérlegelszámoláson alapulnak. A költségvetési szervként működő igazgatási intézményeknél a fizetések és bérek eleve meghatározottak. Az autonóm módon gazdálkodó egységeknél a személyi jövedelmek alakulása a vállalati eredménytől is függ.

Ezzel tulajdonképpen rá is mutattunk a gazdaságigazgatás külső és belső szférájában az emberi magatartás eltérő motivációjára. A gazdaságigazgatás külső rendszerében minden gazdaságszervező feladatot lényegében hatósági feladatként kezelnek. Ezt állami akaratnyilvánításként foghatjuk fel, amit a gazdaságpolitikából vezetnek le. A gazdaságigazgatás belső szférájában minden gazdasági döntést az anyagi érdekelttség mozgat. Itt már operatív gazdálkodás folyik, ahol a gazdasági számításnak döntő szerepe van.

A költségvetési és az önelszámoló intézmények hatásköri megoszlása azonban önmagában még nem jellemzi egyértelműen a gazdaságigazgatás rendszerét. Ezt a kérdést abból a szempontból is elemezni kell, mennyire meghatározóak a gazdaságigazgatás külső szférájában hozott döntések a gazdaságigazgatás belső szférájában. A szabályozott piaci mechanizmusban általában abból indulhatunk ki, hogy a gazdálkodóegységeknek egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak. Ha ez a helyzet, akkor a vállalatok közötti kapcsolatok áru- és pénzkapcsolatok, piaci közreműködésüket pedig a gazdasági eredményben való érdekeltségük határozza meg. Elvben csak azok a korlátok létezhetnek, amelyeket a gazdaságpolitika az igazgatás külső szférájában állapít meg. Másként kifejezve: a gazdaságigazgatás belső területén elvileg és általában nem létezhetnek közhatalmi viszonyok. Amikor az állam a közhatalom gyakorlójaként van jelen, az a helyes, hogy az ezzel kapcsolatos gazdasági szervezetségét a gazdaságigazgatás külső szférájában biztosítsa. A gyakorlatban azonban ez az elv nem érvényesül teljes következetességgel. Az önelszámolás rendszerében működhet és autonóm módon járhatnak el olyan gazdasági szervezetek is, amelyeket az állam egyben hatósági jogkörökkel ruház fel. Ezek a kettős jelleggel működő intézmények egyfelől hatósági jellegű intézkedéseket tesznek, másfelől operatív módon gazdálkodnak. A vállalatok közötti kapcsolatok formái mindig áru- és pénzkapcsolatok. Amikor azonban ez hatósági rendelkezéssel formálódik, nyilván egészen más a motivációja, mint amikor egyenrangú felek azonos jogokkal és kötelezettségekkel létesítenek áruügyleteket.

A gazdaság belső igazgatásában is hierarchikus rend uralkodik. Működnek üzemek (gyárak, anyagelosztó bázisok, elárusítóhelyek stb.) és belső gazdaságigazgatási központok (tröszt, egyesülés, vállalat stb.). A belső gazdaság-szervezeti hierarchia szempontjából mindenekelőtt az üzem és az igazgatási szervezet megkülönböztetésének van jelentősége. Az igazgatási központ (vállalat, egyesülés, tröszt stb.) vagyoni jogilag önálló, mint jogi személy más természetes és jogi személyekkel szemben jogokat szerezhet és kötelezettséget vállalhat, és jogi személyként áll a költségvetéssel a mérleg alapján elszámolási viszonyban. Az üzem valamennyi igazgatási funkciója átruházott hatáskörön alapul; az átruházott hatáskörben az üzem a vállalat képviselőjeként jár el. Következésképpen az üzemben hozott minden gazdasági döntés és annak minden anyagi konzekvenciája az igazgatási központra mint társadalmi alakulatra hárul.

2. Világgazdasági szervezettség

Egyesült Nemzetek Szervezete

A világgazdaság fejlődése – és annak nyomán a mind kiterjedtebb nemzetközi kapcsolatok – nemzetközi szervezetek létrehozásának szükségességét hozta magával. Ezek információk nyújtásával, az érdekegyeztetések céljaira fórumok teremtesével, ajánlások megfogalmazásával és adott esetekben határozatokkal mozdítják elő az országok között a kölcsönös érdekeken alapuló együttműködést.

A mai értelemben vett nemzetközi szervezetek a 19. sz. közepén jelentek meg. Számuk meghaladja a háromezret és néhány százra rúg az olyan szervezetek száma, amelyeknek az államok a tagjai.²⁷ A legfontosabb regionális és világszervezetekkel foglalkoztunk, amikor a gazdasági globalizáció nemzetközi összefüggéseit vettük szemügyre. Ezért azokra újólág kitérni feleslegesnek tűnik. Szükségesnek látszik azonban intézményi összefüggésekben is szemügyre venni a világgazdasági szervezettség új fejleményeit. Idevágó vizsgálódásaink középpontjában az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) áll. Ez ugyanis az a nemzetközi államközi szervezet, amely valamennyi ország által elismert jogosítvánnyal rendelkezik az általános és azon belül a gazdasági együttműködés kérdéseiben. A nemzetközi szervezetek körében az ENSZ viseli a legnagyobb felelősséget az emberiség jövőjéért.

Az ENSZ 1945-ben történt megalapítása mérföldkő volt a nemzetközi kapcsolatok fejlődésében és a nemzetközi szervezetek történelmében. Ez a szervezet lépett a két világháború között működő Népszövetség helyébe. Megalapításával olyan egyetemes államközi szervezet jött létre, amelyet az alapító államok sokoldalú szerződése hívott életre, hogy az érvényes nemzetközi jog alapján közös szervei útján megszervezze a népek békés együttműködését, elhárítsa egy újabb háború veszélyét, s fenntartsa a békét.

Az magától értetődőnek tűnhet, hogy ez a szervezet a második világháború után kialakult erőviszonyok és a világgazdaság az idő tájt uralkodó konvencióival összhangban határozta meg működésének elveit és látta el feladatait. Felforról természetszerűleg az a jogos igény, hogy előbb-utóbb szervezeti felépítését és működési rendjét összhangba hozza a 21. század új követelményeivel. Ahhoz azonban, hogy az ezzel kapcsolatos kérdéseket konkrétan is megfogalmazhassuk, mindenekelőtt rövid áttekintést kell adnunk az ENSZ alapokmányában megfogalmazott célokról és elvekről. Ezeket az alapokmány 1. és 2. cikke határozza meg.

27 Schraepfer, V. H. A.: *Taschenbuch der Internationalen Organisationen*. München, 1994.; Figyelmet érdemel még: Gallyas F.: *Mit kell tudni a nemzetközi szervezetekről?* Budapest, 1975. Ez a mű az egyetemes államközi szervezetek mellett külön fejezetekben tárgyalja a kapitalista, a szocialista és a fejlődő országok nemzetközi államközi szervezeteit.

Az ENSZ céljai:

1. Fenntartsa a nemzetközi békét és biztonságot, és evégből hathatós együttes intézkedéseket tegyen a békét fenyegető cselekmények megelőzésére és megszüntetésére, a támadó cselekményeknek, vagy a béke más módon történő megbontásának elnyomására, valamint békés eszközökkel, az igazságosság és a nemzetközi jog elveinek megfelelő módon rendezze vagy megoldja azokat a nemzetközi viszályokat és helyzeteket, amelyek a béke megbontására vezethetnek.

2. A nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatokat fejlessze és az általános béke megerősítésére alkalmas egyéb intézkedéseket foganatosítson.

3. Gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása és támogatása révén nemzetközi együttműködést létesítsen

4. Az egyes nemzetek által e közös célok elérése érdekében kifejtett tevékenységek összeegyeztetésének központja legyen.

A célok elérése érdekében az ENSZ és tagjai a következő elveknek megfelelően járnak el:

1. A szervezet valamennyi tag szuverén egyenlőségén alapszik.

2. A szervezet összes tagja abból a célból, hogy a tagságból eredő jogokat és előnyöket mindannyiuk számára biztosítsák, köteles az alapokmányban vállalt kötelezettségeiket jóhiszeműen teljesíteni.

3. A szervezet összes tagja köteles nemzetközi viszályait békés eszközökkel és oly módon rendezni, hogy a nemzetközi béke és biztonság, valamint az igazságosság ne kerüljön veszélybe.

4. A szervezet összes tagjának nemzetközi érintkezéseik során más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő, bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától tartózkodnia kell.

5. A szervezet összes tagja az Egyesült Nemzetek részére az alapokmánynak megfelelően folytatott bármely tevékenységéhez minden segítséget megad, és tartózkodik attól, hogy segítséget nyújtson olyan államnak, amely ellen az Egyesült Nemzetek megelőző vagy kényszerítő intézkedéseket foganatosít.

6. A szervezet biztosítja, hogy amennyiben a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében szükséges, azok az államok is, amelyek az Egyesült Nemzeteknek nem tagjai, ezeknek az elveknek megfelelően járnak el.

7. Az alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak, és nem kötelezi a tagokat arra

sem, hogy az ilyen ügyeket az alapokmánynak megfelelő rendelkezési eljárás alá bocsássák.

Az ENSZ fő szervei: a Közgyűlés, a Biztonsági Tanács, a Gazdasági és Szociális Tanács, a Gyámügyi Tanács, a Nemzetközi Bíróság és a Titkárság. Az ENSZ-nek ezeken kívül sok más szerve, bizottsága, intézménye működik.

Az ENSZ fő szervei körében bennünket leginkább a Gazdasági és Szociális Tanács érdekel. A nemzetközi gazdasági és szociális együttműködés, valamint a jólét és a stabilitás előmozdítása érdekében az alapokmány az Egyesült Nemzetek feladatává teszi, hogy mozdítsa elő:

a) az életszínvonal emelését, a teljes foglalkoztatást, valamint a gazdasági és szociális haladás és fejlődés feltételeit;

b) a gazdasági, szociális, egészségügyi téren fennálló és ezzel kapcsolatos nemzetközi feladatok megoldását, a nemzetközi kulturális és nevelésügyi együttműködést;

c) az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok általános tiszteletben tartását és megbecsülését – fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül.

Az ENSZ tagállamai vállalták azt a kötelezettséget, hogy együttesen és külön-külön együttműködnek az ENSZ-szel e célok megvalósítása érdekében. Az ezzel kapcsolatos feladatokat az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (Economic and Social Council – ECOSOC) végzi. E tanács hangolja össze az ENSZ-tagállamoknak az említett feladatok megvalósítása érdekében kifejtett tevékenységét.

Az ENSZ alkalmazkodása a változó világhoz

Az ENSZ a 21. század fordulóján változatlanul a 20. század közepe táján megfogalmazott alapokmányra támaszkodva működik, noha a mögöttünk hagyott fél évszázadban a világgazdaság viszonyai gyökeresen változtak, és ez a folyamat még távolról sem zárult le. Jelentőségénél fogva célszerűnek tűnik, hogy ezekre a változásokra összefoglalóan visszatérjünk. A 20. századot a gazdaságnövekedés korszakának tekintettük, a 21. századnak ezzel szemben a fenntartható fejlődés súlyos problémáival kell szembesülnie. A gazdaságnövekedés és a fenntartható fejlődés alapvető különbséget jelez a gazdasági folyamatok alakulása, szerkezete és társadalmi hatásai terén.

A gazdaságnövekedés is szerkezeti átalakulással egybekötve megy végbe. Ezzel függ össze a volumenemelkedés két tényezője: a mennyiségi növekedés és a minőségi összetétel változása. Miközben az idő függvényében a termékeknek egyre nagyobb halmaza áll a társadalom rendelkezésére, javul az élet minősége is. Minőség alatt itt elsősorban nem az azonos rendeltetésű termékek javuló paramétereire, hanem az új rendeltetésű termékekre, az új szükségleteket élesztő termelőágazatok megjelenésére gondolunk. Mindez az egy-

mást követő generációk javuló életfeltételeiben mutatkozik meg. Ez a természetes velejárója annak az általános emberi magatartásnak, hogy nem fogyasztja el mindazt, amit megtermelt, hanem tartalékokat képez, amelyekkel a jövő új lehetőségeit teremti meg.

Az értéktermelő munkának erről a természetes összefüggéséről szoktak megfélekedezni azok, akik úgy vélik, a fiatal generációnak kell magára vállalnia a munkából kiöregedettek életvitelének terheit. Növekedő gazdaságban ez még akkor sem igaz, ha a társadalom életkora rendszeresen emelkedik, vagyis a társadalom elöregedőben van. Ez csak az arányokban okozhat változásokat.

Az iparilag fejlett társadalmak fosszilis tüzelőre, autóközpontú és hulladékot eldobó gazdaságra alapozták a gazdaságnövekedést. Ilyen növekedési koncepcióban tűzték ki célul a jóléti társadalom minél teljesebb és szélesebb alapokon nyugvó kiépítését. Ehhez kapcsolódott a Földünk egészére kiterjedő jóléti állapot víziója, amely végső soron a nyugati civilizációnak a földkerekség egészére való kiterjesztésében, a „maradék” világban is teret nyerő nyugati civilizáció és politikai-társadalmi demokrácia meghonosodásában nyilvánul meg.

Ez a gazdasági kurzus és világátfogó politikai illúzió még az ezredfordulón is élt, pedig ekkor már nemcsak az lehetett világos, hogy az emberiség egészére vonatkoztatott jóléti koncepció naivitás, de az is, hogy a gazdaságnövekedés és a fogyasztói struktúrának a 20. században formálódó útja még a Nyugat számára sem bizonyul szilárdan megalapozottnak. Már korábban érintettük azokat az újszerű problémákat, amelyekkel az emberiségnek a 21. században szembesülnie kell. Lester R. Brown nyomán ezeket nyolc pontban összegeztük. E mű zárószakaszában jelentőségük miatt vissza kell térnünk ezekre. De milyen problémákról is van szó? Figyelemre méltó áttekintést adott a 21. század kihívásairól L. R. Brown, amikor nyolc pontban foglalta össze azokat a folyamatokat, amelyekkel az emberiség a 21. században szembesül.²⁸ Ezek:

- a népesség növekedése,
- meg nem újítható nyersanyagforrások kimerülése,
- a hőmérséklet emelkedése,
- víztartalékok apadása,
- az egy főre eső termőföld zsugorodása,
- a halászfertőzések összeomlása,
- az erdők pusztulása,
- számos növény- és állatfaj kihalása.

A környezeti tényezőkkel részleteiben a VII. fejezetben foglalkoztunk. Ott azt is világossá tettük, hogy a fenntarthatóság küszöbét már a 20. században átléptük. A szén-dioxid növekvő légköri koncentrációja különösen a 20. szá-

28 Brown, L. R.: Az új évszázad kihívásai. In Worldwatch Institute: *A világ helyzete 2000-ben*. Budapest, 2001.

zad második felében gyorsult fel, és ha a dolgok a századfordulóra jellemző kerékvágáson haladnak, a hőmérséklet növekedése miatt a tenger szintjének emelkedése még az egy métert is meghaladhatja. Mindez arra utal, hogy a nyugati fejlődési modell életképessége egyre inkább gyengül. Így ennek „ráerőszkolása” a földkerekségre, egyenesen átokfutás. Röviden fogalmazva: a 20. század nehéz döntéseket hagyott az utókorra. Lester R. Brown a következőképp zárja a növekedés jövőjéről szóló tanulmányát: úgy tűnik, az emberi faj végtelen ideig képes elodázní a nehéz döntéseket. Miután azonban ezek a döntések végül is elkerülhetetlenek, ezért egyszerűen a következő nemzedékekre maradnak, amelyek így a jelenlegieknél nehezebb problémákkal szembesülnek. Az emberi társadalmak attól függetlenül szeretik elhalasztani a döntéseket, hogy az ipari fejlettség mely fokán állnak és milyen politikai irányvonalat követnek. Ez arra utal, hogy a halogatás velünk született hajlandóság; úgy viselkedünk, mintha nem lennének gyerekeink és mintha utánunk már csak a vízözön jönne.²⁹

Felvethető a kérdés: hogyan lehetséges, hogy az ENSZ a létesítések megfogalmazott alapokmányon nyugvó rendjével még a 21. században is a legtöbb esélyt nyújtja abban a helytállásban, amit az emberiségnek az életfeltételek fenntartásáért kell folytatnia? Gondoljunk csak a következőkre: az ENSZ akkor alakult meg, amikor az iparilag fejlett kapitalista országok a Szovjetunióval szoros kapcsolatban folytatták a harcot a náciizmus-fasizmus teljes felszámolásáért. Az ezen alapuló szoros szövetség azonban mit sem változtatott azon a mély ideológiai szakadékon és hatalmi versenyen, ami a Nyugat (elsősorban az Amerikai Egyesült Államok) és a Kelet (elsősorban a Szovjetunió) között fennállott. Ilyen körülmények között két kérdésnek tulajdonítottak megkülönböztetett jelentőséget. Az egyik a Biztonsági Tanácsban hozott határozatok egyhangúságának elve. Ehhez a Szovjetunió ragaszkodott, mert tudta, hogy a többségi elven alapuló döntés a Szovjetuniót szükségszerűen hátrányos helyzetbe hozza. A másik: az emberi szabadság eszméje. Ehhez a Nyugat ragaszkodott. A kompromisszumot az országok belső ügyeibe való be nem avatkozás formulája jelentette. Miként tehát látható, olyan politikai-társadalmi háttérben alakult meg az Egyesült Nemzetek Szervezete, amelyek gyökeresen mások, mint azok a problémák, amelyek a 21. század fordulóján az emberiséget foglalkoztatják.

De az ENSZ kellően hajlékonynak bizonyult, hogy tevékenységében helyet adjon a világ változásával időszerűséget kapott kérdések megvitatásának és olyan ajánlások, szervezeti változások számára, amelyek választ kívántak adni a kor újszerű kérdéseire. Az ENSZ 1945-ben alakult, de már 1948-ban szembesült a gazdaságilag fejlett és a fejlődő országok viszonylatában felmerülő

29 Brown, L. R.: A növekedés jövője. A világ helyzete. In *A Worldwatch Institute jelentése 1998*. Budapest, 1999.

kérdésekkel. A fejlődő országok javaslatára az ENSZ Közgyűlése 1948 decemberében határozatot hozott állandó segélyprogram szervezéséről; 1949 nyarán az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa elhatározta, hogy létrehozza a Kibővített Technikai Segélyprogramot. 1954-ben az ENSZ Közgyűlése megbízta a Világbankot, hogy dolgozza ki egy nemzetközi pénzügyi testület szervezetét. 1958-ban a Közgyűlés elhatározta különalap (Special Fund) létesítését. A különböző technikai segélyprogramok egybehangolása nélkül azonban az ENSZ-nek ez a tevékenysége nem lehetett elég eredményes. Ezért a Gazdasági és Szociális Tanács XXII. ülésszaka bizottságot hozott létre annak tanulmányozása végett, hogy az ENSZ, a szakosított ENSZ-szervezetek, a Nemzetközi Atomerő Ügynökség és a különalap tevékenysége hogyan hangolható össze. 1964 márciusában ez a „Tízes Bizottság” az Egyesült Államok javaslatára többségi határozattal állást foglalt amellett, hogy meg kell tenni a szükséges lépéseket a kibővített technikai segélyprogram és a különalap ENSZ fejlesztési programmá való egyesítése érdekében.

Az ENSZ megállapította a technikai segélyprogram alapelveit. Ezek a következők:

- technikai segítség az érdekelt kormányokkal való megegyezés és az általuk előterjesztett kérelem alapján adható;
- a teljesítendő technikai segítség formáját a fogadó ország kormánya határozza meg;
- a kérelmező országoknak megfelelő előkészítő munkát kell teljesíteniük, hogy a megoldandó problémák jellege és mérete világos legyen;
- a technikai segítség nem lehet külföldi gazdasági és politikai beavatkozás eszköze az érdekelt ország belügyeibe és semmiféle politikai megfontolás nem befolyásolhatja;
- a technikai segítség megadásában nem tehető különbség a kérelmező ország politikai rendszere alapján, sem pedig faji vagy vallási alapon.

Az ENSZ Közgyűlése 1965. november 22-én a korábbi, külön működő legfontosabb technikai segélyprogramokat – a kibővített technikai segélyprogramot és a különalapot – az ENSZ fejlesztési programjába foglalta össze.

A segélyprogramról leírtakat inkább csak jelzésértékűnek tekintjük. Hiszen e mű több fejezetében is világossá tettük, mikor és milyen módon vállalta az ENSZ, hogy fórumot teremtsen olyan kérdések megvitatásához, amelyek az iparilag fejlett országok számára inkább gondokat okoztak, de mindenekelőtt az USA számára voltak nehezen kezelhetők. Az ENSZ tevékenységének irányát és programját meghatározó döntő erők számára azonban a változó világ követelményeihez történő alkalmazkodás tűnt a legfontosabbnak, és ezért még azt a kockázatot is vállalták, hogy az USA az ENSZ számára időnként nehéz helyzetet teremtsen tagdíjfizetési kötelezettségének halogatásával.

A Föld közös tulajdonának központi irányítása

Végül is az ENSZ tevékenységének további kibontakoztatása, esetleg pedig alapokmányának újrafogalmazása két alapkérdést vet fel. Az egyik: a társadalmi-gazdasági sokrétű nemzetközi kapcsolati rendszer megfogalmazása. A másik: a fenntartható társadalmi fejlődéssel összefüggő ENSZ-szerepvállalás pontos körülírása. Az ENSZ, csak úgy mint a 20. század két világháborúja között működött Népszövetség, a népek békés egymás mellett élése jegyében, a háborús konfliktusok lehető megelőzése érdekében alakult. Ezek még olyan viszonyok voltak, amikor a társadalmi-gazdasági szabályozás alapkérdéseit nemzeti ügyként értelmezték. Ugyanakkor a társadalmi életmegnyilvánulás számos területén nemzetközi egyezményekkel teremtették meg a határokon átnyúló érdekütközések kezelhetőségét.

Mind a Népszövetség, mind az ENSZ egyenrangú és szuverén államok között kívánt olyan nemzetközi szervezettséget teremteni, amely elősegítheti a kölcsönös érdekek egyeztetésén alapuló munkamegosztást. Csak a 20. század második felében mutatkoztak olyan jelek, hogy az egyes országokban vagy országcsoportokban végbemenő társadalmi-gazdasági folyamatok veszélyek hordozói lehetnek. Ezek akarva nem akarva károsan érintik a szomszédos, de még a távol fekvő országokat is. Éppen ez hozta magával azt az új irányzatot, amely az ENSZ-et, illetőleg annak szerveit az állami szuverenitás csorbítása-ként értelmezhető magatartási normák meghatározására készítette.

Arról több ízben is szó volt, hogy az állami szuverenitás viszonylagos fogalom és hogy e tekintetben az országok nincsenek egyenlő helyzetben. De arról még nem, hogy amikor az emberek életfeltételei kerülnek veszélybe, akkor az ilyen megnyilvánulásokkal szembeni fellépés sikeres csak akkor lehet, ha az egyes országok erőviszonyaiktól független korlátozásoknak vetik magukat alá. Márpedig korunkban éppen arról van szó, hogy a nagy károkozók éppen azok a hatalmak lehetnek, amelyekben az 1 főre eső megtermelt érték és ugyanígy az 1 főre eső fogyasztás kiugróan magas és ezek révén az okozott kár világméretben is leginkább meghatározó.

Napjainkban többségi véleményként formálódik a mindannyiunkra leselkedő környezeti katasztrófa lehetőségének veszélye. Viszont erőteljes vita folyik arról, elkerülhetetlen-e az ennek megelőzését szolgáló központi irányítás. Van olyan vélekedés, hogy a kutatás-fejlesztés, valamint a piaci rend számára adott általános irányelvek megállapításával az ENSZ kielégítő alapokat teremthet a nemzeti gazdaságpolitikák számára. Ez esetben feladata arra korlátozódhat, hogy beszámoltatásokkal kíséri figyelemmel a dolgok alakulását.

Egyáltalában mit kell a Föld közös tulajdona központi irányításán érteni? Ezt a problémát nem kezelhetjük az elvont hipotézisek rendszerében. Nem mondhatjuk azt: az országok számára olyan kötelezettséget nem lehet támasztani, amely nem egyeztethető össze társadalmi-gazdasági berendezkedésükkel.

Ez a megközelítés egyet jelentene azzal, hogy minden ország szabad folyást engedhet a dolgok menetének, függetlenül attól, hogy ez a földkerekségen milyen következményekre vezet. Különböző is: ha az országok piaci rendjét közelebbről szemügyre vesszük, azt tapasztalhatjuk, hogy amikor határon belül felismert káros folyamatok indokolnak állami beavatkozást, gátlás nélkül folyamodnak a tilalmi rendelkezésekhez, vagy teremtenek a piaci folyamatok számára olyan feltételeket, amelyekről a káros hatások megszüntetése remélhető.

A Föld közös ügyei abban a sajátosságukban térnek el a kifejezetten nemzeti problémáktól, hogy a károkozásuk nem ismer országhatárokat. Ezért az azokkal szembeni fellépés iránt sem remélhető nemzeti belátás. A 21. század fordulójának fejleményei viszont jelzik, hogy ezek az újszerű problémák szinte a váratlanság állapotában találják a politikai döntésekért felelős vezetőket: igazából nincsenek is felkészülve a problémák kezelésére. De ettől még a problémák nem kerülhetők meg. És csak remélni lehet, hogy belátható időn belül konszenzus alakulhat ki a központi irányítás elfogadható módjáról.

A szaporodó népesség, a fokozódó tömegnyomor és a romló természeti környezet a 21. század első felében a modern társadalmak által eddig soha át nem élt kihívások elé állítja az emberiséget. Mindebből az iparilag fejlett világ eddig csak a környezetártalmat érzékelte, és az emberi alkalmazkodóképesség révén ez sem bizonyult hatékonynak. A fejlődő világ „helyi” problémáit csak az éleződő társadalmi feszültségek, a századfordulón pedig a nemzetközi terrorizmus nyílt jelentkezése jelzi. A romboló szándék tudatosítása feltehetően megérleli azt a felismerést, miszerint be kell rendezkedni a multikulturális együttműködésre, sőt még arra is, hogy a fejlett világban a fogyasztási szokások egy részéről is le kell mondani. Ezek már a problémák egész sorát vetik fel, amelyek a 21. században – feltehetően más tudományágak mellett – a közgazdaságtannak is fő kérdéseivé válnak.

Ebből a bonyolult problémakomplexumból a Föld közös tulajdonának központi irányítása ügyét emeljük ki. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az államilag szervezett társadalmat és ezzel szerves összefüggésben a nemzetgazdaságot tekintjük annak az alakulati formának, amelyen Földünk horizontális globalizációja alapulhat. Mi több: ha úgy ítéljük meg, hogy a modernizáció révén jellemezhető egységes civilizáció helyett a multikulturális világgazdaság felé következnek változások, akkor a globalizációt is a maga sajátos ellentmondásaival együtt kell megítélnünk. E szerint a globalizációs folyamat nem egyértelműen a modernizáció területi térhódításával szorítja egyre szűkebb kerek közé az ún. „maradék” világot, hanem az, amit ma még „maradék” világnak tekintünk, egyre inkább magára ölti a különböző kultúróvezetek autonóm értékrendjére támaszkodó gazdasági régiókat.

Ha az átalakulásnak ezt az útját elfogadjuk, akkor a Föld közös tulajdonának központi irányítását az a szilárd kötelék magyarázhatja, amely egyre inkább szerves egységbe foglalja a kultúróvezeteket. Az ilyen irányítási rendszert a

közös felelősség és a szoros együttműködés indokolja, ami elkerülhetővé teszi az emberiség életfeltételeinek ellehetetlenülését. Talán Hilary F. French irányította elsőként erre a figyelmet.³⁰ French legfontosabb feladatnak annak meghatározását tekinti, hogy bolygónk mely részei tartozzanak ebbe a kategóriába. Ennek eldöntése, különösen azonban annak érvényre juttatása nem könnyű. Hiszen nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy az érintett országoknak fel kell adniuk szuverenitásukat olyan területeken, amelyeket nemzeti erőforrásaiknak tekintenek.

Számos nemzetközi egyezmény született a Föld közös ügyeinek irányításáról. E téren ez ideig a leghatékonyabbnak a „tenger törvénye” bizonyult, amit 1982-ben fogadtak el. A 20. század vége felé a figyelem mindinkább az ózonréteg elvékonyodásával kapcsolatos problémák megoldására irányult. (A VII. fejezetben megismerhettük milyen ellenállást váltott ki egyebek mellett az Amerikai Egyesült Államok részéről a nemzeti érdekre hivatkozással olyan egyezményhez való csatlakozás, amely e probléma leküzdésének egyengetését szolgálhatná.)

Hilary F. French utal az 1989-ben 17 államfő által aláírt forradalmi dokumentumra, az ún. hágai kiáltványra, amely a nemzetközi együttműködésben szükséges szervezeti megújítás fontosságát hangsúlyozta. Több ország, köztük Brazília, Franciaország, India, Japán és Németország vezetői megegyeztek abban, hogy az ózonzug és a Föld felmelegedése problémája új vagy újonnan megerősített intézmény létrehozását kívánja az ENSZ keretein belül, amelyet felhatalmaznának döntéshozatalra, alkalmanként akkor is, ha nem sikerül nyílt megállapodást elérni. Mi több: ez a testület büntetéseket vethetne ki, ha döntéseit nem tartják be. A vitás kérdéseket a Nemzetközi Bíróság kötelező erejű döntései rendeznék. Erről a kiáltványról a norvég miniszterelnök, *Gro Harlem Brundtland* a következőket mondta: „A lefektetett alapelvek radikálisak ugyan, viszont semmilyen más, kevésbé ambiciózus megközelítés nem vezetne sehova.” A hágai aláírók ezért úgy döntöttek, hogy amikor a világ környezetéről van szó, a szuverenitást el kell felejtetni, ha azt akarjuk, hogy a dolog működjön.

A hágai kiáltvány lekerült a napirendről. Fő támogatói, Franciaország, Hollandia és Norvégia államfői egyszerűen feladták a reményt, amikor szembe kerültek az Egyesült Államok és a Szovjetunió kikerülhetetlen ellenállásával. Ugyanakkor egyre szélesebb körben ismerték el, hogy a nemzetközi környezetvédelmi szabályok terén valamilyen újítás szükséges. Számos javaslatot nyújtottak be a kormányok azzal a céllal, hogy az ENSZ egész szervezeti felépítésében a fenntartható fejlődés kezelése számára jobb intézményi keretet biztosítsanak. Ezeknek a javaslatoknak az áttekintését is alapul véve kívánatosnak tűnik szemügyre venni azt a vizsgálódást, amit Hilary F. French végzett a világ környezeti kormányzásának erősítésére.

30 French, H. F.: A világ környezeti kormányzásának erősítése. A világ helyzete. In *A Worldwatch Insitute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról*. Budapest, 1993.

Néhány javaslat az ENSZ szervezeti felépítésének megújítására, a környezetvédelmi témák beépítésére (lásd a 11. táblázatot).

11. táblázat

Javaslatok az ENSZ szervezeti megújítására

Javaslat	Leírás
A Biztonsági Tanács szerepkörének bővítése	A Biztonsági Tanács vezetőjének hatáskörét terjesztené ki olyan környezetvédelmi problémákra, amelyeknek biztonsági vonatkozásai is vannak.
Környezetvédelmi Biztonsági Tanács létrehozása	Új fórum, amely kifejezetten környezeti vészhelyzetekkel és azok hosszú távú következményeivel foglalkozna.
Új ENSZ közgyűlési bizottság létrehozása	Az ENSZ Közgyűlésének új bizottsága kifejezetten környezetvédelmi és fenntartható fejlődési témákkal foglalkozna.
A Gyámsági Tanács átalakítása	A meghatalmazott bizottság átalakítása, bizonyos erőforrásokat (mint például az Amazonas őserdői) „bioszféra letét”-ként jelölne ki. Az előírt szabványok betartásáért cserébe, az ehhez hozzájáruló ország, adósság-visszafizetési könnyítést vagy más anyagi támogatást kapna az ENSZ-en keresztül.
A Gazdasági és Társadalmi Tanács megerősítése	Az ECOSOC-ot az ENSZ központi szervezetévé alakítaná át, mélyreható környezetvédelmi politikai viták és a fenntartható fejlődés támogatására.
Fenntartható Fejlődési Bizottság létrehozása	Az Emberi Jogok Bizottságának modellje alapján évente ülésezne, hogy áttekintse az UNCED döntéseinek végrehajtását. A cél az lenne, hogy több felelősséget hárítson az ENSZ képviselteinek egy részére, valamint a kormányokra, más kormányok és az NGO-k előtt.
Új, magas szintű koordináló mechanizmus létrehozása	Valamennyi ENSZ-képviselőt programját áttekintené és javaslatot tenne, hogy hogyan tudnának a legjobban hozzájárulni a fenntartható fejlődés eléréséhez.
Az UNEP erősítése	Már létező erejének erősítésére összpontosítana, vagyis információgyűjtő és -terjesztő programokra, ennek megfelelően az UNDP-vel való együttműködés kiterjesztésére. Az UNEP megbízásainak bővítése és a szervezet képviselői szintre emelése.
Zöld békefenntartó erők létrehozása	Egy, az ENSZ-hez tartozó társulat létrehozása, amely környezeti katasztrófák helyszínein segítene.

Forrás: Adapted from Patricia A. Bliss-Guest, U. S. Council on Environmental Quality, „Proposals for Institutional Reform of the UN System to Promote Sustainable Development Policies”. Presented at Twentieth Annual American Bar Association Conference on the Environment Warrenton, Va. 1991. V. 18.

Végül is miben összegezhető Hilary F. French következtetése?

1. Meg kell védeni a helybéliek jogát, hogy nemzeti erőforrásaikkal gazdálkodhassanak: legyen szó erdőkről, halakról vagy ásványokról. Ez objektív feltevése annak, hogy számukra a fenntartható fejlődésre lehetőség nyíljék.

2. Ha meg akarunk felelni az országok feletti kihívásoknak, nagyobb szerepet kell adni a nemzetközi intézményeknek. Korunk paradoxona – teszi hozzá –, hogy az eredményes kormányzáshoz a vezérlelést egyszerre kell alacsonyabb szintre – a helyi közösségekhez – és magasabb szintre, a nemzetközi intézményekhez utalni.

Számos lépés történik az UNCED-nél, hogy az ENSZ rendszere nagyobb erőt képviseljen a fenntartható fejlődés ügyében. Ami talán a legfontosabb, hogy létrehozták a Fenntartható Fejlődés Bizottságát az ENSZ 53 tagállamának részvételével, hogy legyen egy nemzetközi fórum ahol a kormányok áttekinthetik a *Feladatok a XXI. századra* (Agenda-21) végrehajtásának eredményeit, kicserélhetik a tapasztalataikat arról, mi az, ami bevált és mi az, ami nem stb. A fenntartható fejlődés feladataihoz az ENSZ különböző hivatalai közötti együttműködés javítására a kormányok elhatározták, hogy létrehozzák a Fenntartható Fejlődés Hivatalközi Bizottságát (IACSD), amely számos fontos ENSZ-hivatal képviselőiből áll.

Úgy tűnik tehát, hogy egyre határozottabb formákat ölt a Föld közös tulajdonának központi irányítása. Mint ahogy az is valószínűnek tűnik, hogy az ENSZ keretei között intézményi megoldást találnak a gazdasági fejlődésben elmaradt, mindenekelőtt a tömegnyomor súlyos problémájával szembesülő országok javára történő jövedelem-újraelosztás számára is. A világgazdasági szervezettség ügye ily módon a 21. században olyan átfogó programokban jelenik majd meg, amire eddig nem volt példa.

Az az ismeretanyag, amit az olvasó e műben nyomon követhetett, mind a fogalomalkotásban, mind a szerkezeti felépítésben, továbbá a mondanivaló néhány lényeges pontján eltér attól, ami a standard művekként számon tartott közgazdasági tankönyvek jellemzője. Ez a különbség mindenekelőtt a „klasszikus közgazdaságtan” fogalomalkotásban mutatkozik meg. E mű zárórészében ezért ezt állítjuk a figyelem előterébe.

K. N. Prasad indiai közgazdász *A modern közgazdaságtan alapjai* címen adta ki egyetemi tankönyvét.¹ Ez a könyv sok vonatkozásban követi az Egyesült Államok egyetemein meghonosodott standard munkákat. Mindenekelőtt W. J. Baumol és P. A. Samuelson közgazdaságtanára gondolunk.² A különbség leginkább csak abban mutatkozik meg, hogy az amerikai tankönyvek a dolog természeténél fogva részletesen kitérnek az USA-ban kiépült intézményi rendre és a gazdaságpolitika leglényegesebb vonásaira.

De mit is értsünk modern közgazdaságtan alatt? Ha röviden és világosan akarunk erre választ adni, legjobb, ha utalunk A. Seldon és F. G. Pennance közgazdaságtani szótárában foglaltakra. Eszerint a modern gazdaságelmélet kulcskérdése a határelemzés.³ Ez arra kíván utalni, miszerint a modern közgazdaságtant a neoklasszikus iskola tantételeire, a határhaszon-elmélet ismeretanyagára kell alapozni. Más megközelítésben: az angol klasszikus iskola munkaérték-elmélete helytelen alapokon nyugszik.

De hát mi történt Adam Smith és David Ricardo 18. századbeli tudományalapítása és W. S. Jevons, C. Menger és A. Walras tudományfejlesztő tevékenysége közötti időben? Miért tagadták meg az angol klasszikus iskola munkaérték-elméletét és helyettesítették a határhaszon-elmélettel? Akarva nem akarva arra kell gondolni, hogy K. Marx a munkaérték-elméletre alapozta a tőkés kizsákmányolás elméletét, és ezzel az akkori megítélés szerint a közgazdaságtan sikamlós talajra lépett.

A tudomány alig fordított figyelmet annak vizsgálatára, miszerint nincs organikus kapcsolat a munkaérték és a tőkés kizsákmányolás elmélete között. Mi több: könnyen bizonyítható, hogy a három termelési tényező (a föld, a mun-

1 Prasad, K. N.: *Foundations of Modern Economics*. New Delhi, 1986.

2 Baumol, W. J.–Blinder, A. S.: *Economics*. 3. kiadás, New York, 1970.; Samuelson, P. A.: *Economics*. Ennek 9. kiadása alapján készült annak magyar változata. New York, 1973.

3 Seldon, A.–Pennance, F. G.: *Everyman's Dictionary of Economics*. London, 1975. Címző: Marginal Analysis.

ka és a tőke) társítása, és az azokhoz kapcsolódó jövedelemviszonyok, ugyanígy a vállalkozói kockázat minősítése (nyereség, veszteség) nélkül a tőkés termelési mód nem működhet, főleg pedig a gazdaság nem állítható növekedési pályára. Ezért Marx a *Kommunista kiáltványban* a közösségi szolgálatok ellátása, a fejlesztés stb. céljából elengedhetetlennek tekintette a termelési folyamatban létrehozott érték egy részének elvonását a munka ellenértékéből. Ezért a vita inkább csak arról folyhatott, vajon a tőkés magántulajdon vagy a közösségi gazdálkodás alapján adódnak-e az általános társadalmi-gazdasági fejlődés számára jobb feltételek.

A 19–20. században uralkodó felfogás szerint nem marxista körökben mindenesetre az tűnt célszerűnek, ha a munkaérték-elméletet kiiktatják a közgazdaságtanból és ehhez vélték megfelelőnek a határhaszon-elméletet. Ehhez persze félre kellett magyarázni az érték és az ár kapcsolatáról szóló angol klasszikus iskola tanítását. Ennek az iskolának a talaján állva Marx világosan leszögezte az érték és az ár eltéréseinek objektív hátterét. Hangsúlyozta: az ár csak ott esik egybe az értékkel, ahol valóságos versenypiac uralkodik és a terméket a „társadalmilag szükséges mértékben” hozzák a piacra. Mindezzel az olvasó e mű első kötetének III. fejezetében megismerkedhetett.

Ha tehát a „klasszikus közgazdaságtan” e műben használt értelmezését el kívánjuk határolni a „modern közgazdaságtan” kategóriájától, akkor egyértelműen adódik a különbség: e mű az angol klasszikus iskola tantételeit is meghatározónak tekinti a történelmileg a 18. században megalapított és a 19–20. században a neoklasszikusok által továbbfejlesztett elmélet szempontjából. De ez csak a tudomány alapjait érintően tisztázza a két fogalom közötti különbséget.

A kérdés ezek után a következőképpen vetődik fel: hol lépi át a 20. században egyre inkább kiteretélyesedő tudományos kutatás azt a határt, ahol a közgazdaságtanban egyértelműen paradigmaváltásról kell beszelnünk. A „modern közgazdaságtan” esetében ez a probléma fel sem vetődik, hiszen eleve abból indul ki, hogy a mindenkori időszerű formák között adjon a közgazdaságtan kérdéseiben elmélyülni kívánók számára ismeretanyagot. A gazdaságtudományok nemzetközi fejlődésének jellemzésekor *Szentes Tamás* és *Zalai Ernő* helyesen állapítja meg: ez az egymásra épülő, egymás eredményeit korrigáló és kiegészítő, illetve az egymással polemizáló, egymás nézeteit elutasító és újakkal helyettesítő elméleti irányzatok sokasodása.⁴

Az ilyen módon jellemezhető tudományépítés számára a „modern közgazdaságtan” szóhasználat megengedhetőnek tűnik. De az ilyen alapon történő tudományépítés révén eklektikus ismerethalmazt kapunk. Elmosódnak a határvonalak, amelyek a minden tudományra és a közgazdaságtanra is jellemző

4 Szentes T.-Zalai E.: *Gazdaságtudományok*. MTA, Magyarország az ezredfordulón. Tudomány-politika Magyarországon II. A diszciplínák művelése. Budapest, 2001.

paradigmaváltások jellemzői. Az e műben értelmezett „klasszikus közgazdaságtan” éppen ezt a veszélyt kívánja elkerülni. Itt a gazdasági teljesítmény mérésénél a nemzeti jövedelemről a GDP-re való áttérés, a produktív és az improduktív munka új alapokra helyezése, a közületi gazdaságtan és a környezeti gazdaságtan kiépítése stb. jelzik azokat a fő ütközési pontokat, amelyek a legújabbkor ismereteit élesen elhatárolják a 18–20. század klasszikus tanításától.

A gazdaságtudományi ismeretek szempontjából napjainkban egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert azok a kutatási eredmények, amelyeket szűkebb szakterületek elkülönült, önállósult vizsgálata során nyernek. De azért ez nem csökkenteti a közgazdaságtannak a 21. század követelményeihez igazodó művelése fontosságát. Ez az, amivel a gazdaságtudomány mind a mai napig adós. Csak remélni lehet, hogy ez a mű gondolkodásra készíti a közgazdászokat és tovább munkálkodnak a kor követelményeinek megfelelő tudományépítésben.

Irodalomjegyzék

E műhöz készített Országos Tudományos Kutatói Alapprogramok (OTKA) tanulmányok

Andor László: Globalizáció és nemzetközi pénzpiac. 1999.

Artner Annamária: A multinacionális vállalatok szerepe a világgazdaság globalizációs folyamatában. 2000.

Drecin József: Multinacionális vállalatok és a dualisztikus gazdaságpolitika. 2000.

Halm Tamás: A gazdasági szuverenitás korlátai az európai integrációban. 2000.

Hetényi István: Az államháztartás pénzügytani megközelítésben. 2000.

Molnár Sándor: Adalék az Internet kiépüléséhez. 2001.

Streissler Erik: Az európaizáció. 1998.

Zágoni Miklós: Globalizáció és környezet. 2000.

* * *

Gondolatébresztő hozzájárulás

Balogh János: Beszéljünk a jövőnkről. Az MTV-ben 1998–2001 között sugárzott interjúsorozat.

Economics in the globalizing world

In two volumes

Summary

The work consists of two volumes. The first volume of the book is about classical economics, while the second volume discusses problems of economic globalization.

The first volume comprises of four chapters:

- I. Historical roots of economics
- II. World explanation and economics
- III. Classical theses of economics
- IV. The crisis of classical economics

Chapter I summarizes the significant events of ten thousand years from the advent of *homo sapiens sapiens* to the 18th century, the establishment of classical economics. The founders of this science could base on the relatively rapidly established and practical terminology categories of barter economy (e.g. use value, consumer preferences and others), commodity economy (e.g. property, exchange value, money) and enterprise management (e.g. accountancy, capital, profit, credit, tax). The chapter gives an insight into the changing main motives of economy. From the classical point of view the European philosophy's turn from religious ethics to commercialism is of crucial importance. The concept of social welfare based on egoism determined this change.

Chapter II summarizes the Hungarian debate about science taking over the role of religion as dominant world explanation in the present-day world. It also investigates the German debate at the *Verein für Socialpolitik* about productivity taking into account the different ideology-determined economics and economics as a pure theory without evaluation. In this chapter the author also elucidates classical economics and lists the 16 economists whose work was of outstanding importance in creating and developing classical economics.

Chapter III summarizes the six basic theses of classical economics:

1. Enlargement of national wealth
2. Law of value

3. Price automatism
4. Economic organizing function of the state
5. Macro-economic equilibrium
6. Switching to distribution on needs

According to the author two problems are of outstanding importance. The first is the rejection of a thesis: introducing the term of marginal utility means to discard the notion of labor value. The second is the fact that not only Marx had declared the abolition of economic constraints. The liberation from economic shortages was the opinion of some other classical economists as well.

Chapter IV describes the crisis of classic economics from three aspects:

1. The growing development gap between countries
2. The worsening of natural conditions of human life
3. The revolution of money on a world level

The thesis on the harmony between population growth and development of productive forces proved to be false. The conflict between North and South became more and more strong. The thesis of unlimited renewability of natural resources (not to speak about land) proved also to be wrong. It became clear that mankind with industrial revolutions can fully ruin the planet. The quantity theory of money is also no longer true, the opinion on money-commodity-money conversion process in its original form ceased to exist.

The second volume contains eight chapters:

1. World order and economical globalization
2. Integration of nature, society and economy
3. Income redistribution functions of the state
4. Regional economic integration of the states
5. International interpenetration of production
6. The new laws of the circulation of goods and money in the information society
7. The globalization of environmental policy
8. Economics in the 21st century

Chapter I discusses different civilizations in historical connection, starting from the hypothesis of universal world civilization and the thesis of extremely significance of Western civilizations. The final issue is about possible results of the clash of civilizations. This chapter enumerates the main questions of vertical (national) and horizontal (international) globalization.

Chapter II analyzes vertical globalization in the integration of nature, society and economy, starting from the spreading of the idea of universalism in the 19th century. The main issues of public economy, environmental economy are introduced here, along with the three dimensions of national economy: the categories of GDP, GDI and IEEA.

Chapter III discusses the redistribution of state income from the point of view of the population's welfare. Topics of military, education and health economics are analyzed in different subchapters.

Chapter IV explains the integration of countries in the frame of world economy by introducing different forms of regional integration. The four greatest integration processes in our age are:

1. The European Union with the background of the pan-European idea
2. The American Free Trade Area based on the idea of pan-Americanism
3. The Shanghai Cooperation Organization with its historical background of Chinese-Russian relationships
4. Economic integration of the developing world: old and new forms of economic "exploitation"

This chapter ends with the assessment of the oil-exporting (OPEC) countries' policy.

Chapter V deals with national capital shortage and surplus as main determinants of international interpenetration of production. A detailed description of the difference between national and international production can be found here. The reader is informed about the localization theory and the regional business branch centers. The most important is the appearance and role of multi- or transnational companies. The dual economy policy of developing countries is a phenomenon that accompanies to this process. The chapter gives an insight into the weight of international production in the world economy.

Chapter VI introduces questions of information society and in connection with this investigates the new background of money theory. Information society created a new situation in economic life by establishing the worldwide web. That is why the comprehensive analysis of electronics, e-commerce and production of goods seems to be necessary. The chapter examines money theory connections, the global electronic network (linked to the global bank

network) and the free flow of capital. Money appears as a product and in this way commodity economy transforms into a two-dimensional value system.

Chapter VII introduces globalizing environmental policy by describing the establishment of international environmental protection, efforts made to preserve biological diversity and to control emissions of greenhouse effect gases. The chapter delineates theses defined by the United Nations to support the sustainable development of the world economy.

Chapter VIII examines the 21st century in respect of earlier analyses of the whole work. First of all it wants to deny false opinions of establishing ecology instead of economics, opinions about the end of industrial revolutions considering society of the 21st century as a post-industrial one. The chapter wants to persuade the reader about a new, fifth industrial revolution replacing the fourth, nuclear and electronic one. This new revolution is about a new foundation of energetics and waste-free production technologies. In short, the new revolution means introduction of nature-friendly technologies.

Chapter VIII deals with questions of the new economical world order. As main problems, the chapter points out lifestyle, criticism of materialism, overpopulation, birth control and fighting poverty. In connection with the new world economic order the changing interpretation of balance is examined, regarding the fact that in the 21st century the concept of multicultural economics has to spread throughout the world.

The final issue is about the institutional order of economy: the role of organized national economy is getting more significant. Perhaps even more significant is the organization of world economy in the frames of the United Nations, recognizing that the planet Earth is a common property of all, so it needs to be controlled centrally.

Névmutató

Abdalla, I. S. II. kötet: 226
 Achrol, R. S. II. kötet: 263
 Adler, G. II. kötet: 21
 Ágoston, Szent I. kötet: 42, 44
 Andersen, G. II. kötet: 113
 Andersen, V. II. kötet: 387
 Anderson, J. C. II. kötet: 263
 Andor L. II. kötet: 459
 Apelt, Fr. I. kötet: 82
 Aquinói Szent Tamás I. kötet: 42, 43, 44
 Arakeljan, A. II. kötet: 404, 405
 Arisztotelész I. kötet: 30, 42, 43, 44, 45, 50, 61
 Arrow, K. I. kötet: 92
 Arthur, W. B. II. kötet: 263
 Artner A. II. kötet: 278, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 459
 Augusztinovics M. I. kötet: 203
 Aurelius Augustinus I. kötet: 42, 44
Baade, Fr. I. kötet: 187
 Bach, G. L. I. kötet: 33
 Bakonyi P. II. kötet: 296
 Balázs N. I. kötet: 57
 Bálint L. II. kötet: 296
 Balogh J. II. kötet: 459
 Barker, P. II. kötet: 154
 Baulant, M. I. kötet: 23
 Baumol, W. J. II. kötet: 154, 163, 455
 Baxa, J. II. kötet: 92
 Becker, G. S. II. kötet: 137
 Beckermann, W. I. kötet: 187
 Behrens, W. I. kötet: 186
 Bergson, A. I. kötet: 77
 Beverige, W. H. II. kötet: 153
 Bismarck, O. v. II. kötet: 153

Blahó A. II. kötet: 226, 233
 Blanc, L. II. kötet: 22
 Blau, P. M. II. kötet: 434
 Blinder, A. S. II. kötet: 455
 Blumenthal, W. M. II. kötet: 266
 Bognár J. I. kötet: 1, 2; II. kötet: 274, 275
 Bolyai J. I. kötet: 95
 Bornstein, M. I. kötet: 77
 Bowman, M. J. II. kötet: 137
 Bozeman, A. B. II. kötet: 16
 Böhm-Bawerk, E. V. I. kötet: 91, 138, 161
 Braudel, F. II. kötet: 16, 314
 Breuss, Fr. I. kötet: 205
 Briand, A. II. kötet: 186
 Brown, Ch. J. II. kötet: 33
 Brown, L. R. I. kötet: 187, 188, 189, 192, 195; II. kötet: 383, 386, 396, 397, 398, 402, 446, 447
 Brown, Ph. I. kötet: 24
 Brundtland, G. H. II. kötet: 451
 Buchanau, J. I. kötet: 100
 Bush, G. W. II. kötet: 189, 237
 Bücher, K. II. kötet: 173, 174
Cairnes, J. E. I. kötet: 64
 Campbell, A. II. kötet: 434
 Cardoso, F. H. II. kötet: 189
 Carey, H. II. kötet: 318
 Carter, A. P. II. kötet: 76
 Casimir, Y. L. II. kötet: 32
 Churchill, W. II. kötet: 131
 Cipolla, C. N. I. kötet: 33
 Clark, C. G. I. kötet: 76
 Cohen, A. II. kötet: 269
 Coudenhove-Kalergi, R. gr. II. kötet: 185, 186

Croce, B. I. kötet: 111
Cromwell, O. I. kötet: 25
Cruikshank, B. II. kötet: 297
Csikós-Nagy B. I. kötet: 106, 107; II.
kötet: 92, 139

D'Avenel, G. I. kötet: 23
Daly, H. II. kötet: 354
Daignon, E. II. kötet: 213
Dawson, Ch. II. kötet: 49
Denison, E. F. II. kötet: 136, 137
Dess, G. G. II. kötet: 263
Dobb, M. I. kötet: 111
Draskovits R. II. kötet: 344
Drecin J. II. kötet: 459
Dunn, S. II. kötet: 399, 400
Dupin, Ch. II. kötet: 318

Edding, F. II. kötet: 144
Ehrendorfer, Fr. I. kötet: 189
Einstein, A. I. kötet: 62
Eisenhower, D. D. II. kötet: 132
Engels, Fr. I. kötet: 28, 73, 90, 168;
II. kötet: 21, 22, 23, 24
Epstein, G. II. kötet: 268
Erdei F. II. kötet: 434
Ernste, D. I. kötet: 207
Ezekiel, M. I. kötet: 60

Faragó T. II. kötet: 335, 358, 365
Fareed, Z. II. kötet: 32
Fésüs I. II. kötet: 344
Fichte, J. G. II. kötet: 57
Flavin, Ch. II. kötet: 386, 399, 400, 402
Fodor I. II. kötet: 304, 307
Foltányi Zs. II. kötet: 355
Forgács I. II. kötet: 156
Forgács K. II. kötet: 72
Fourastié, J. I. kötet: 23
Fourier, F. Ch. I. kötet: 167;
II. kötet: 22
Fox, V. II. kötet: 189

Földes B. I. kötet: 18, 65; II. kötet: 60
Franklin, B. I. kötet: 61
Freedman, L. II. kötet: 44
French, H. F. II. kötet: 451, 453
Fresnel, A. J. I. kötet: 62
Friedensburg, F. II. kötet: 392
Friedman, M. I. kötet: 91, 137; II.
kötet: 425
Fromm, E. II. kötet: 407, 409, 410, 411
Fülöp G. II. kötet: 292

Gál P. I. kötet: 184; II. kötet: 321
Gallyas F. II. kötet: 443
Gellhorn, E. I. kötet: 149
Gidai E. II. kötet: 153
Gilder, G. II. kötet: 121
Gilles, K. II. kötet: 31
Girsberger, D. I. kötet: 166
Glatz F. I. kötet: 1; II. kötet: 46, 292,
293, 294
Goethe, J. W. I. kötet: 29
Goodstein, M. II. kötet: 121
Gore, W. J. II. kötet: 434
Gossen, H. H. I. kötet: 11, 70, 91, 108
Gotrugli, B. I. kötet: 29
Gottl-Ottlilienfeld, Fr. I. kötet: 10
Gould, J. D. I. kötet: 31, 32
Gouldner, A. W. II. kötet: 434
Gönczöl Gy. I. kötet: 111
Granick, D. I. kötet: 77
Gross, B. M. II. kötet: 434
Grundtvig, N. F. S. II. kötet: 387
Gulácsi L. II. kötet: 151, 152
Gumpel, V. I. kötet: 77

Hablicsek L. II. kötet: 412, 413, 414,
418
Habsburg, O. II. kötet: 186
Hakansson, H. II. kötet: 263
Halm T. II. kötet: 204, 459
Hamilton, A. II. kötet: 318
Hamilton, E. J. I. kötet: 28, 30, 31, 32

Hammarström, I. I. kötet: 26
Hanau, A. I. kötet: 59
Hanusch, H. II. kötet: 96
Harbison, F. II. kötet: 142, 143, 144,
145

Havass M. II. kötet: 300, 301, 302
Hayek, F. A. I. kötet: 75, 92
Hayes, D. II. kötet: 383
Head, J. G. I. kötet: 101
Helferich, I. I. kötet: 28
Heller Á. I. kötet: 57, 58, 59
Heller F. I. kötet: 167; II. kötet: 21, 60
Henry, G. I. kötet: 36
Herman Á. II. kötet: 298, 299, 386
Hetényi I. II. kötet: 61, 459
Hickmann, E. I. kötet: 80
Hicks, N. L. II. kötet: 136
Hirschmann, A. O. I. kötet: 76
Hirst, F. W. II. kötet: 126
Ho Si Minh II. kötet: 26
Hoffmann, W. I. kötet: 29, 30
Holly L. II. kötet: 344
Homer, S. I. kötet: 33
Hoole, R. W. II. kötet: 265, 268
Hoover, H. II. kötet: 94
Hopkins, Sh. I. kötet: 24
Horváth T. II. kötet: 299
Hruscsov, Ny. Sz. II. kötet: 132, 140
Huntington, S. P. II. kötet: 16, 18, 20,
26, 29, 30, 41, 44
Husztí E. I. kötet: 206

I
Ietto-Gillies, G. II. kötet: 282, 285,
286, 287
Isard, P. I. kötet: 157, 200, 206

J
János Pál, II. II. kötet: 427
Jánossy F. II. kötet: 144
Jeffery, B. R. II. kötet: 37
Jevons, St. I. kötet: 113
Jevons, W. S. I. kötet: 91; II. kötet: 455
Johansen, L. I. kötet: 100

Johanson, J. II. kötet: 263
Johnson, L. B. II. kötet: 94
Jones, T. II. kötet: 338
Juglar, Cl. I. kötet: 153

K
Kalecky, M. I. kötet: 91
Kant, I. I. kötet: 47
Kaser, M. I. kötet: 77
Kausikan, B. II. kötet: 33
Kennedy, P. II. kötet: 129, 132, 133
Kerridge, E. I. kötet: 32
Keviczky L. II. kötet: 292, 295
Keynes, J. M. I. kötet: 91, 153, 154,
168; II. kötet: 315, 316
Khon, M. I. kötet: 206
Kimzey, B. II. kötet: 121
Kincses Gy. II. kötet: 165
Király Z. I. kötet: 59
Kishore, M. II. kötet: 32
Kiss K. II. kötet: 343, 352, 362, 363
Kissinger, H. A. II. kötet: 16, 28, 38, 41
Knirsch, P. I. kötet: 77
Kocsis É. II. kötet: 263
Kok, W. II. kötet: 340
Kondratyev, N. D. I. kötet: 91
Konstantin római császár I. kötet: 45
Kopátsy S. I. kötet: 206
Kopernikusz, M. I. kötet: 46
Kornai J. II. kötet: 26, 34, 163, 164
Korten, D. C. II. kötet: 265, 269, 270
Kozma F. II. kötet: 52, 53, 144
Kőrösi I. II. kötet: 204
Kuhn, T. S. I. kötet: 61, 62
Kulcsár K. II. kötet: 102, 434
Kuznets, S. I. kötet: 98, 174, 175

L
Laczkovich M. I. kötet: 57
Lahidje, R. II. kötet: 402
Lajos, XIV. francia király I. kötet: 49
Lajtha Gy. II. kötet: 302
Lamberton, D. M. II. kötet: 302
Landsberger, H. II. kötet: 434

Láng I. II. kötet: 338, 344
 Lange, O. I. kötet: 74; II. kötet: 84
 Lányi K. II. kötet: 314, 323
 LaRouche, L. II. kötet: 318, 319, 320
 László Cs. II. kötet: 94
 Lavigne, M. I. kötet: 77
 Lavoasier, A. L. I. kötet: 61
 Lee Kuan, Y. II. kötet: 32
 Leibniz, G. W. II. kötet: 318
 Lenin, V. I. I. kötet: 77; II. kötet: 26
 Leontief, W. I. kötet: 182, 183, 184; II. kötet: 76
 Lerner, A. P. I. kötet: 23, 74
 Leroux, P. II. kötet: 21
 Lewis, D. II. kötet: 302
 Liefmann, R. II. kötet: 65
 Lipsey, R. G. I. kötet: 24, 25
 List, Fr. I. kötet: 91, 136; II. kötet: 58, 59
 Löffler, H. I. kötet: 187
 Lukács E. II. kötet: 154
 Lyell, Ch. I. kötet: 61
Machiavelli, N. I. kötet: 48, 49
 Machlup, F. II. kötet: 291
 Maclup, F. II. kötet: 148
 Maddison, A. I. kötet: 165; II. kötet: 39
 Mahalanobis professzor I. kötet: 2
 Malthus, Rh. R. I. kötet: 187
 Mao, Ce-tung II. kötet: 24, 26
 Marcuse, H. II. kötet: 24, 25
 Marschall, A. II. kötet: 80
 Martin, C. I. kötet: 83
 Marx, K. I. kötet: 28, 73, 76, 87, 88, 90, 91, 92, 104, 106, 107, 108, 111, 166, 167, 168, 202, 204; II. kötet: 20, 21, 22, 23, 24, 25, 111, 390, 393, 455, 456
 Mass, W. I. kötet: 23
 Matolcsy Gy. I. kötet: 206
 McGinn, A. P. II. kötet: 391

McGrath, M. E. II. kötet: 265, 268
 McLaughlin, K. J. II. kötet: 263
 Meadows, D. H. I. kötet: 186
 Melko, M. II. kötet: 16
 Menesz fáraó I. kötet: 30
 Menger, C. I. kötet: 64, 91; II. kötet: 455
 Merton, R. C. I. kötet: 206
 Mesarovic, M. D. II. kötet: 410
 Michalski, W. II. kötet: 402
 Mihályi P. II. kötet: 164
 Mikola I. II. kötet: 153
 Miksa, I. német-római császár I. kötet: 49
 Mill, J. St. I. kötet: 64, 90, 91
 Milton, Fr. I. kötet: 91
 Minc, A. II. kötet: 302
 Mises, L. I. kötet: 74
 Mishan, E. J. II. kötet: 81, 96
 Mitchell, W. C. II. kötet: 425
 Molle, W. II. kötet: 178
 Molnár S. II. kötet: 296, 309, 311, 313, 459
 Monnet, J. II. kötet: 198
 Monroe, J. II. kötet: 187, 188
 Morgenstern, O. I. kötet: 5
 Mórus T. I. kötet: 167
 Möschel L. L. W. I. kötet: 149
 Musgrave, R. A. II. kötet: 96
 Müller, A. II. kötet: 57, 58, 59
 Myers, Ch. A. II. kötet: 142, 143
Nelson, L. II. kötet: 21
 Newton, I. I. kötet: 61, 62
 Nietzsche, Fr. W. I. kötet: 58
 Nora, S. II. kötet: 302
 Nurkse, R. I. kötet: 179
 Nyíri K. II. kötet: 306, 308
 Nyíri T. I. kötet: 42, 47
Ohlin, B. II. kötet: 255
 Ohmae, K. II. kötet: 265

Oláh Gy. II. kötet: 400
Oncken, A. II. kötet: 424
Oparin, D. I. I. kötet: 91
Oppenheimer, Fr. II. kötet: 22, 112
Opschoor, H. II. kötet: 354
Owen, R. II. kötet: 21, 22

Palánkai T. II. kötet: 178, 226, 233
Pálvölgyi T. II. kötet: 335, 358
Papp L. II. kötet: 344
Pareto, V. I. kötet: 74, 91, 113, 141
Pasciolio, L. I. kötet: 29, 30
Patzelt, G. I. kötet: 192, 196, 197
Pennance, F. G. I. kötet: 90, 166;
II. kötet: 455

Periklész I. kötet: 30
Perroux, F. II. kötet: 178
Pestel, E. II. kötet: 410
Pete P. I. kötet: 206
Petri P. II. kötet: 76
Philippovich, E. II. kötet: 92, 93
Pigou, A. C. I. kötet: 150;
II. kötet: 60, 80, 126, 425
Planck, M. I. kötet: 62
Platón I. kötet: 42, 43
Plenter J. II. kötet: 314, 315, 317, 318
Pogár D. I. kötet: 176, 177
Pollack, A. II. kötet: 268
Polónyi I. II. kötet: 144, 149
Porter, M. E. II. kötet: 260, 261, 262
Prasad, K. N. II. kötet: 455
Prebisch, R. I. kötet: 178, 179
Priem, R. L. II. kötet: 263
Psacharopoulos, G. II. kötet: 135, 136,
137, 138
Ptolemaiosz I. kötet: 61

Quesnay, Fr. I. kötet: 50, 166, 167

Randers, J. I. kötet: 188
Rasched, A. M. A. II. kötet: 263
Raupach, H. I. kötet: 77

Reagan, R. II. kötet: 94
Rees, W. E. I. kötet: 177;
II. kötet: 353
Reich, R. B. II. kötet: 268, 308
Ricardo, D. I. kötet: 90, 103, 135, 156,
210; II. kötet: 255, 424, 425
Ricupero, R. II. kötet: 264, 273
Robbins, H. I. kötet: 75
Roosevelt, F. D. II. kötet: 93, 94, 131
Roosevelt, T. II. kötet: 188
Roscher, W. II. kötet: 59, 60
Rostoványi Zs. II. kötet: 226, 233
Rousseas, S. II. kötet: 121
Röpke, W. I. kötet: 91, 138, 153, 154

Said, E. W. II. kötet: 48
Saint Simon, C. H. I. kötet: 167;
II. kötet: 22
Samuelson, P. A. I. kötet: 92, 158, 169,
199; II. kötet: 455
Sándor, Nagy makedón király I. kötet:
45
Sauvant, K. P. II. kötet: 226
Savary, J. I. kötet: 49
Say, J. B. I. kötet: 90, 91, 92, 150
Schlie, H. I. kötet: 82
Schmick E. II. kötet: 341
Schmidt, K. II. kötet: 24
Schmoller, G. I. kötet: 64
Schneider, Fr. I. kötet: 207
Schraepler, V. H. A. II. kötet: 443
Schubert, J. II. kötet: 425
Schultz, T. W. II. kötet: 137, 148, 149,
150
Schulze, P. W. II. kötet: 121
Schumpeter, J. A. I. kötet: 75, 91, 163,
166, 169; II. kötet: 34, 140, 142,
247, 293, 315, 316, 390
Schwartz, A. J. I. kötet: 26, 27, 32
Sebesi B. II. kötet: 126, 127, 130, 132
Seldon, A. I. kötet: 90, 166; II. kötet:
455

Semjén A. II. kötet: 112
Sen, A. II. kötet: 154
Shalaby, A. A. II. kötet: 226
Simai M. I. kötet: 184; II. kötet: 321
Simiand, F. I. kötet: 23
Simmons, J. G. I. kötet: 194
Simpson, E. A. I. kötet: 32
Singer, K. I. kötet: 7
Sinkó E. II. kötet: 154
Smith, A. I. kötet: 28, 35, 51, 52, 53, 73,
88, 90, 99, 103, 104, 111, 135, 162,
202, 210; II. kötet: 134, 291, 410,
424, 425
Soden, J. v. II. kötet: 58
Sombart, W. I. kötet: 66, 67, 68;
II. kötet: 22, 23
Soon, Y. II. kötet: 41
Soós É. II. kötet: 126
Stevens, B. II. kötet: 402
Straub E. II. kötet: 302
Streissler, E. W. I. kötet: 189, 206;
II. kötet: 47, 459
Surányi-Unger T. II. kötet: 65
Szabó K. II. kötet: 263
Szalai L. I. kötet: 49
Széchenyi I., gróf I. kötet: 38
Szentés T. II. kötet: 430, 456
Szili K. II. kötet: 367
Sztálin, J. V. II. kötet: 131, 132

T
Tamás P. II. kötet: 304, 311
Teleki P., gróf I. kötet: 80
Teleszky J. I. kötet: 35
Thünen, J. H. II. kötet: 259, 260
Tichy, G. II. kötet: 48
Tilek, J. B. G. II. kötet: 136
Tinbergen, J. II. kötet: 144, 145
Tirole, J. II. kötet: 263
Tobin, J. I. kötet: 92; II. kötet: 154
Tóth T. I. kötet: 57, 58
Toynbee, A. J. I. kötet: 163; II. kötet: 17

Triandis, H. C. II. kötet: 20
Truman, H. S. II. kötet: 94
Tully, S. II. kötet: 263
Turák J. II. kötet: 125

V
Vajda Gy. II. kötet: 397
Vámos T. II. kötet: 302
Varga J. II. kötet: 134, 145, 146, 147
Varga Z. II. kötet: 344
Várhelyi K. II. kötet: 154
Verhofstadt, G. II. kötet: 430, 431
Vida G. II. kötet: 344
Vilar, P. I. kötet: 23

W
Wackermangel, M. I. kötet: 177;
II. kötet: 353
Walcker, S. A. II. kötet: 425
Walras, A. II. kötet: 455
Walras, L. I. kötet: 29, 91
Walras, M. I. kötet: 113
Wanniski, J. II. kötet: 121
Weber, A. II. kötet: 260
Weber, M. I. kötet: 66, 67, 69, 70;
II. kötet: 407, 408
Weintraub, S. II. kötet: 121
Wicksell, K. I. kötet: 100
Wiebe, G. I. kötet: 28
Wiesel, F. I. kötet: 113
Williamson, J. II. kötet: 423
Wunderlich, F. II. kötet: 92

X
Xiangiu, L. II. kötet: 42

Y
Yoichi, F. II. kötet: 32
Yotaro, K. II. kötet: 41
Young, J. E. I. kötet: 62; II. kötet: 402

Z
Zágoni M. I. kötet: 190, 191;
II. kötet: 459
Zalai E. II. kötet: 456
Zimányi V. I. kötet: 23

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

C. könyvsorozat kötetei

Globalizáció és nemzeti érdek

A demokrácia intézményrendszere

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai

Sárközy Tamás: Rendszerváltozás és a privatizáció joga

Az agrártermelés tudományos alapozása

Népegészség, orvos, társadalom

Egészségügy és piacgazdaság

Biotechnológia – lépéstartás Európával

Környezetpolitika és uniós csatlakozás

Termelés, piac, természeti környezet

Losonczy Ágnes: Utak és korlátok az egészségügyben

Budapest – nemzetközi város

A cigányok Magyarországon

Minőség és agrárstratégia

A magyar nyelv az informatika korában

A NATO és a magyar politika

Magyarország településkörnyezete

Az információs társadalom

Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés

Közlekedési rendszerek és infrastruktúráik

Bp. 2000. 241 oldal, ára 700 Ft

A cigányok Magyarországon

Utánnyomás. Bp. 2001. 270 oldal, ára: 700 Ft

Egészségügy Magyarországon

Bp. 2001. 368 oldal, ára 920 Ft

Vajda György: Energiapolitika

Bp. 2001. 391 oldal, ára 950 Ft

Balázs Géza: Magyar nyelvstratégia

Bp. 2001. 268. oldal, ára 700 Ft

Magyarországi kutatóhelyek I-III.

I. Élettudományok 280 oldal, ára 680 Ft

II. Természettudományok 271 oldal, ára 680 Ft

III. Társadalomtudományok 357 oldal, ára 780 Ft

A hazai vizgazdálkodás stratégiai kérdései

Bp. 2002. 402 oldal, ára 1000 Ft

Borhidi Attila: Gaia zöld ruhája

Bp. 2002. 331 oldal, ára 1950 Ft

A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései I-II. kötet

Bp. 2002. 558 oldal, ára 2500 Ft

Információs társadalom és jogrendszer

Bp. 2002. 343 oldal, ára 1490 Ft

Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld

Bp. 2002. 236 oldal, ára: 920 Ft

I-III. kötet ára:
2550 Ft